

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Φίλιου Δήμητρα

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**Νομισματικές μαρτυρίες την περίοδο των Γενοואτών.
Η περίπτωση
της Λέσβου επί Γατελούζων (1355-1462)**

Τριμελής Επιτροπή

Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία
Γιαντσή Νικολέττα
Πέρρα Φωτεινή

Αθήνα 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (1355-1462)	
2.1. Η σταδιακή διείσδυση –εδαφική, εμπορική, οικονομική– των Γενουατών στη βυζαντινή αυτοκρατορία	12
2.2. Σχέσεις των Γενουατών της Ρωμανίας με το Βυζάντιο (αμφιταλαντεύσεις, αλληλεπιδράσεις, διενέξεις)	16
2.3. Η ίδρυση και εδραίωση της ηγεμονίας των Γατελούζων επί Φραγκίσκου Α΄	27
2.4. Φραγκίσκος Β΄: η στάση του απέναντι στην επεκτατική οθωμανική πολιτική και η σχέση του με τον Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγο	37
2.5. Ιάκωβος και Δορίνος : κοινή πολιτική, κοινές επιδιώξεις- Παλαμίδης της Αίνου και η φιλόδοξη διακυβέρνησή του στην περιοχή	44
2.6. Δομένικος: η αντίστροφη μέτρηση	50
2.7. Νικόλαος Β΄: ο τελευταίος Γατελούζος ηγεμόνας του νησιού	52
3. ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΓΑΤΕΛΟΥΖΩΝ	
3.1. Εισαγωγικά	56
3.2. Γεωργία-κτηνοτροφία	60
3.3. Εμπόριο	
3.3.1. Εξαγωγές	63
3.3.2. Εισαγωγές	66
3.3.3. Ναυτιλία-εμπορικοί δρόμοι	67
3.3.4. Η άνθηση του εμπορίου στυπτηρίας	71
3.4. Επαγγέλματα-τέχνες	84

4. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΣΤΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

4.1. Η λειτουργία του χρήματος	86
4.2. Νομισματική κυκλοφορία και ευρωπαϊκή οικονομική πραγματικότητα	88
4.3. Η κυκλοφορία του χρήματος στον αιγαιακό χώρο- Νομισματικός πλουραλισμός ή κυριαρχία του βενετικού δουκάτου;	91
4.4. Νομισματική κυκλοφορία στη Μυτιλήνη	
4.4.1. Χρυσά νομίσματα	98
4.4.2.. Αργυρά νομίσματα	114
4.4.3.Χάλκινα νομίσματα (ή το «μαύρο» χρήμα)	136

5. Ο «ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΤΩΝ ΜΕΣΣΩΝ/1967

5.1 Εισαγωγή	143
5.2 Ιστορία της έρευνας	146
5.3 Περί του καταλόγου	150
5.4 Απόπειρα ερμηνείας του «θησαυρού»	
5.4.1. Γενικά	155
5.4.2. Ο «θησαυρός» των Μέσσων/1967	159
5.5. Τεχνοτροπία	167

6. ΑΣΠΡΑ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

6.1.Γενικά	171
6.2.Περί του καταλόγου	172
6.3.Η τεχνική του ψαλιδίσματος	174
6.4.Εικονογραφική απόδοση	176
6.5.Ανώνυμες κοπές	177

7. «ΔΗΝΑΡΙΑ» ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ	
7.1. Εισαγωγή	180
7.2.Φραγκίσκος Α' & Φραγκίσκος Β'	183
7.3.Ιάκωβος	188
7.4.Δορίνος ή Δομένικος	189
7.5.Νικόλαος	193
8. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΜΟΤΙΒΑ (ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ)	
8.1. Ο Τετραγράμματος Σταυρός	195
8.2.Ο Αμνός του Θεού	205
8.3.Μοτίβο με φολίδες	212
8.4.Ο Δικέφαλος Αετός	215
9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΠΙΛΟΓΟΣ	221
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	230
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	233
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΡΥΣΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ	245
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΛΚΑΡΓΥΡΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ	259
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ	279
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	288

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται βασικές αξίες και μεγέθη, ποσοτικά αλλά και ποιοτικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με τη νομισματική κυκλοφορία στη Μυτιλήνη την περίοδο των Γατελούζων (1355-1462) σε συνάρτηση με την εξέταση βασικών πτυχών της οικονομικής ζωής του νησιού που εμφανίζεται ανθηρή ακόμη και λίγο πριν από την κατάκτησή του από τους Οθωμανούς. Η δυσκολία του εγχειρήματος δεν έγκειται τόσο στη μακρά περίοδο, περίπου ενός αιώνα, που καλείται να καλύψει η παρούσα διατριβή όσο στην προσπάθεια που καταβάλλεται να εντοπιστούν οι πραγματικές νομισματικές εκδόσεις της πρώιμης, μέσης και ύστερης γατελουζικής περιόδου¹, ο βαθμός κυκλοφορίας τους και η ανταλλακτική τους ισοτιμία προς τα ισχυρά νομίσματα της εποχής και όλα αυτά μέσα σε ένα μεσαιωνικό πολύπλοκο οικονομικό γίνεσθαι με βασικά χαρακτηριστικά τη νομισματική πολυμορφία, την απουσία ενός ενιαίου νομισματικού συστήματος, τη σύγχυση στη διάκριση ανάμεσα στο πραγματικό και το λογιστικό χρήμα, την παραχάραξη και την κερδοσκοπία. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Marc Bloch για τις μεσαιωνικές κοινωνίες στο έργο του *Esquisse d'une Histoire Monétaire de l'Europe*, «το χρήμα είναι το λιγότερο καθολικό πράγμα της εποχής»².

Η εγκαθίδρυση της κυριαρχίας των Γατελούζων στη Μυτιλήνη το 1355 υπήρξε σχεδόν αιφνίδια ως αποτέλεσμα των συγγενικών δεσμών που απέκτησε ο

¹ Η διάκριση της ιστορικής περιόδου της γατελουζικής κυριαρχίας στο νησί της Λέσβου σε πρώιμη, μέση και ύστερη βασίστηκε στην ύπαρξη κοινών προσδιοριστικών στοιχείων χαρακτηριστικών τόσο του τρόπου διακυβέρνησης όσο και της οικονομικής ζωής κατά τις περιόδους αυτές. Η συγκεκριμένη περιοδολόγηση προέκυψε αβίαστα ως αποτέλεσμα της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας συνιστώντας ταυτόχρονα και ένα σταθερό πλαίσιο αναφοράς για την εμβάθυνση της μελέτης της εποχής αυτής. Έτσι, κατά την πρώιμη γατελουζική περίοδο που εκτείνεται στην εποχή διακυβέρνησης των δύο πρώτων Λατίνων κυρίων (Φραγκίσκος Α' και Φραγκίσκος Β') κυρίαρχη καθίσταται η προσπάθεια για εδραίωση της εξουσίας ενός νεοσυσταθέντος ηγεμονικού οίκου ενώ ο καταστροφικός σεισμός που επισυμβαίνει τον Αύγουστο του 1384 οπωσδήποτε διαταράσσει την προσπάθεια αυτή υπαγορεύοντας την ανάγκη παράτασης του εγχειρήματος της επιβολής της πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας των Γατελούζων ηγεμόνων στο νησί. Η οικονομική ανάπτυξη που οφείλεται στην άνθηση του εμπορίου στυπτηρίας και αποτυπώνεται στη νομισματική κυκλοφορία αποτελεί βασικό γνώρισμα-ορόσημο της επόμενης μέσης περιόδου επί Ιακώβου και Δορίνου Α'. Τέλος, η εκκίνηση της αντίστροφης μέτρησης για την κατάλυση της λατινικής ηγεμονίας που τοποθετείται στην εποχή του Δομένικου προσδιορίζει χρονικά και τα όρια της ύστερης φάσης. Είναι η εποχή όπου ο συνασπισμός των χριστιανικών δυνάμεων στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου αλλά και η βοήθεια που έρχεται από τη Δύση δεν επαρκούν για να αναχαιτίσουν την οθωμανική επιθετικότητα που θα οδηγήσει στην κατάκτηση του νησιού από τον Μωάμεθ τον Σεπτέμβριο του 1462 και τη συμβολική παράδοση των κλειδιών της πόλης σε αυτόν από τον Νικόλαο Β', τον τελευταίο Γατελούζο ηγεμόνα.

² Bloch M., *Esquisse d'une Histoire Monétaire de l'Europe*, Cahiers des Annales, Association Marc Bloch, 1954, σ.32.

Φραγκίσκος Α' (1355-1384) νυμφευόμενος την αδερφή του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου σε αντάλλαγμα για τη βοήθεια που προσέφερε σε αυτόν τον τελευταίο στην ανάκτηση του θρόνου της αυτοκρατορίας³. Έτσι, οι Γατελούζοι, μια γενουατική οικογένεια εμπόρων και πειρατών, κλήθηκαν, χωρίς καμία προηγούμενη εμπειρία, να οργανώσουν τη διακυβέρνηση ενός ελληνικού νησιού, ενός πληθυσμού δηλ. με διαφορετική γλώσσα, θρησκεία, παραδόσεις, ήθη και έθιμα από τα δικά τους. Παρά τον εποικισμό των πόλεων της Μυτιλήνης με οικογένειες ευγενών Γενουατών, οι Γατελούζοι απέφυγαν να επιβάλουν στο νησί δομές και πρότυπα γενουατικής προέλευσης τηρώντας διακριτική στάση. Μη ανήκοντας σε κάποια από τις πιο επιφανείς οικογένειες της Γένοβας δεν διακατέχονταν σε τόσο μεγάλο βαθμό από την έννοια της ευγενούς καταγωγής και αυτός ενδεχομένως να ήταν και ένας από τους παράγοντες που τους οδήγησε στην επιλογή άσκησης μετριοπαθούς πολιτικής με απώτερο στόχο την ειρηνική συνύπαρξη με τον γηγενή πληθυσμό⁴. Άλλωστε, η κυριαρχία τους στο νησί υπήρξε μια μόνιμη προσπάθεια εξισορρόπησης ανάμεσα στα αξιακά πρότυπα που επέβαλλε η υπόμνηση του μεγαλείου του ένδοξου παρελθόντος της βυζαντινής αυτοκρατορίας αφενός και το εμπορικό και επιχειρηματικό πνεύμα που χαρακτήριζε τον γενουατικό λαό αφετέρου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η Λέσβος σύντομα μετασχηματίστηκε σε ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο στο χώρο του βορειοανατολικού Αιγαίου χάρη και στην ανάπτυξη του εμπορίου στυπτηρίας⁵ που

³ Το 1354, ο Φραγκίσκος Α' Γατελούζος καταπλέοντας με δύο γαλέρες στην Τένεδο τάχθηκε στην υπηρεσία του εκεί ευρισκόμενου έκπτωτου αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, τον οποίο βοήθησε να εισβάλει στην Κωνσταντινούπολη και να εκθρονίσει τον Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό. Ο αποκατασταθείς στο θρόνο αυτοκράτορας κράτησε το λόγο του και εμπιστεύτηκε το χέρι της αδερφής του στον ευεργέτη του, του έδωσε επίσης σαν προίκα το νησί της Λέσβου. Έτσι, στις 17 Ιουλίου 1355 ο Φραγκίσκος Α' άρχισε τη βασιλεία του, βλ. Ducas, *Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina*, Bekker I. (επιμ.), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη, 1834, σ. 40-41, σ. 46, στο εξής Δούκας, Gregoras N., *Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae*, Bekker I. and Schopen L. (επιμ.), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 19, Βόννη, 1829-1830, τ.3, σ. 554, Λάμπρος Σ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν των εν Λέσβω δυναστευόντων Γατελούζων», *Νέος Ελληνομνημων* 6, 1909, σ. 39, Miller W., «Οι Γατελούζοι της Λέσβου (1355-1462)», *Λεσβιακά* 5, 1965, σ. 67, Dennis G.T., «The short chronicle of Lesbos 1355-1428», *Λεσβιακά* 5, 1965, σ. 125, σ. 128-134.

⁴ Pistarino G., «Il secolo dei Gattilusio Signori nell' Egeo (1355-1462)» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα 1996, σ. 281-306.

⁵ Η στυπτηρία (alum) αποτελούσε ένα διπλό θεϊκό άλας αλουμινίου και καλίου ή αλουμινίου και αμμωνίου. Ήταν μια κρυσταλλική ουσία χωρίς χρώμα που μπορούσε να απαντηθεί σε τεμάχια, σε λευκή σκόνη, σε κόκκους ή και κρυστάλλους. Στυπτική και ελαφρά όξινη, διαλυόταν στο νερό. Στο Μεσαίωνα χρησιμοποιούνταν με διάφορους τρόπους: για να ενισχθεί το χρώμα στα υφάσματα και να τους προσδίει την απαιτούμενη ζωντάνια και λάμψη, στη βυρσοδεψία, τη βιομηχανία της ζάχαρης και του γυαλιού αλλά κυρίως στην πρόστυψη των υφασμάτων για τη σταθεροποίηση του χρώματος σε αυτά. Για όλους αυτούς τους λόγους, υπήρξε πολύ χρήσιμη στην υφαντουργική βιομηχανία την περίοδο του Μεσαίωνα, η άνθηση της οποίας βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη αυτού του τομέα εμπορίου στην Ανατολή, βλ. Balard M., *La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Γένοβα, 1978, τ. 2, σ. 769.

γνώρισε σημαντική άνθηση θέτοντας το νησί περισσότερο στη σφαίρα επιρροής της ανεπτυγμένης δυτικής Ευρώπης παρά της αποδυναμωμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η οικονομική ανάπτυξη της Μυτιλήνης αποτυπώνεται και στη νομισματική κυκλοφορία του νησιού κυρίως σε σχέση με τη χρήση των δύο σημαντικότερων σε αξία νομισματικών εκδόσεων, των χρυσών και αργυρών κοπών. Πολύτιμο εργαλείο στη μελέτη μας αυτή υπήρξε η επεξεργασία αδημοσίετου πρωτογενούς νομισματικού υλικού φυλασσόμενου στις αποθήκες του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου της Μυτιλήνης. Η εύρεση του «θησαυρού» των 48 χρυσών δουκάτων στην ανασκαφή του ιερού των Μέσων το 1967 από τον τότε έφορο αρχαιοτήτων Βασίλειο Πετράκο συνιστά ένα αρχαιολογικό τεκμήριο μεγάλης σημασίας από τη μελέτη του οποίου προέκυψαν ορισμένα πολύ χρήσιμα συμπεράσματα⁶. Η σύνδεση του χρόνου απόκρυψης του θησαυρού, κατά την άποψή μας, με τον μεγάλο καταστροφικό σεισμό του 1384 από τον οποίο χάνει τη ζωή του και ο ίδιος ο Φραγκίσκος Α΄, ο πρώτος Γατελούζος ηγεμόνας του νησιού, επιτρέπει τη χρονολόγηση σε αυτή την πρώιμη περίοδο των απομιμήσεων των βενετικών δουκάτων που απαρτίζουν το συγκεκριμένο εύρημα. Η επιλογή του Φραγκίσκου να προβεί στην έκδοση τέτοιων απομιμήσεων επιβεβαιώνεται και από την επιστολή της Γένοβας προς αυτόν στις 8 Αυγούστου 1357 στην οποία μεταφέρονται οι αιτιάσεις της Βενετικής Δημοκρατίας που προέρχονται από το γεγονός ότι ο Γατελούζος ηγεμόνας εξέδιδε νομίσματα όμοια ως προς την εμφάνιση με τα δικά τους αλλά διαφορετικά ως προς την ποιότητα⁷. Η κερδοσκοπική νομισματική πολιτική που ακολουθεί ο Φραγκίσκος με την έκδοση παραχαραγμένων βενετικών δουκάτων (απαξιωμένων μεν ως προς τον τίτλο τους αλλά με τη διατήρηση της ονομαστικής τους αξίας) ενδεχομένως να προέκυπτε από την ανάγκη να ανταποκριθεί στις αυξημένες δαπάνες της εποχής του (επισκευή και επέκταση του κάστρου της πόλης) αλλά πολύ περισσότερο φαίνεται να ανταποκρίνεται στην ανάγκη εδραίωσης της οικονομικής κυριαρχίας ενός νεοσυσταθέντος ηγεμονικού οίκου με την αύξηση των εσόδων και την ενίσχυση του θησαυροφυλακίου του. Και για την επιτυχία του εγχειρήματος επιλέγεται το κατάλληλο νόμισμα, το βενετικό δουκάτο, σταθερό και

⁶ Πετράκος Β., «Ανασκαφή του ναού των Μέσων Λέσβου», ΠΑΕ, 1967, σ. 98.

⁷ Schlumberger G.L, *Numismatique de l' Orient latin*, Παρίσι, 1878, σ. 436 και Δελής Ι.Ν., *Οι Γατελούζοι εν Λέσβω, 1355-1462*, Αθήνα, 1901, σ. 29, αναφέρουν ότι η Βενετία διαμαρτυρήθηκε βάσει ενός βασιλικού διατάγματος, με το οποίο της είχε παραχωρηθεί το μονοπώλιο της κυκλοφορίας χρυσών δουκάτων σε όλο το βυζαντινό κράτος.

αξιόπιστο με ευρεία απήχηση που απολάμβανε της εμπιστοσύνης του κοινού την εποχή εκείνη.

Η απουσία εύρεσης άλλων θησαυρών από την περίοδο αυτή καθώς και η περιορισμένη μαρτυρία των σωζόμενων αρχαιολογικών καταλοίπων δεν αποδεικνύουν την ευρεία χρήση του χρυσού νομίσματος, *floreni Mitilleni*, όπως διασώζεται στις πηγές⁸. Ωστόσο, οι ελλιπείς αρχαιολογικές μαρτυρίες σε σχέση με την ανεύρεση χρυσών νομισμάτων σε μια περιοχή δεν αποτελούν πάντοτε ασφαλή ένδειξη του περιορισμένου βαθμού κυκλοφορίας τους, διότι σε μια οικονομία με χαρακτηριστικά ανάπτυξης, ο χρυσός συνήθως δαπανάται, επενδύεται, εξάγεται και δεν αποθησαυρίζεται για να αποτελέσει αντικείμενο ανακάλυψης της αρχαιολογικής σκαπάνης. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι ο χρυσός αποτελεί το βασικό συναλλακτικό μέσο για τη διενέργεια των διεθνών συναλλαγών και την καταβολή των μεγάλων πληρωμών που σχετίζονται με τις πολεμικές επιχειρήσεις (προετοιμασία στρατού, κόστος πολέμου, καταβολή λύτρων) και το εμπόριο. Επομένως, τα χρυσά νομίσματα δεν κυκλοφορούν ευρέως αλλά βρίσκονται στα χέρια των ευγενών, των υψηλών αξιωματούχων και των μεγάλων εμπόρων, στα χέρια δηλαδή της ιθύνουσας ελίτ.

Κινητήριος μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης της Μυτιλήνης από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα υπήρξε η άνθηση του εμπορίου στυπτηρίας, όπως αποτυπώνεται σε κάποια νοταριακά έγγραφα που φυλάσσονται στο Κρατικό Αρχείο της Γένοβας και περιέρχονται σε γνώση μας από τα συγγράμματα των Toniolo P.⁹ και Balletto L.¹⁰ Πράγματι, σύμφωνα με τα προαναφερόμενα συμβολαιογραφικά έγγραφα, το μέγεθος παραγωγής του συγκεκριμένου ορυκτού είναι τόσο μεγάλο (13.000 καντάρια ετησίως για τα έτη 1412, 1413) που επιτρέπει την κατάταξη της Λέσβου ανάμεσα στα

⁸ Ο όρος «*floreni Mitilleni*» ή «*floreni de Metellino* ή *de Meteleno*» απαντά πολύ συχνά στα νοταριακά έγγραφα της Μυτιλήνης, βλ. Roccatagliata A., *Notai Genovesi in Oltremare, Atti Rogati a Pera e Mitilene, Tomo II, Mitilene, 1454-1460*, (Collana Storica di Fonti e Studi diretta da Geo Pistarino, 34.2), Γένοβα, 1982, σ. 29-30 (υπ' αρ. 2 έγγραφο), σ. 35-36 (υπ' αρ. 6 έγγραφο), σ.40 (υπ' αρ. 9 έγγραφο), σ. 46-47 (υπ' αρ. 14 έγγραφο), σ. 47-48 (υπ' αρ. 15 έγγραφο), σ. 65-66 (υπ' αρ. 26 έγγραφο), σ. 72-73 (υπ' αρ. 32 έγγραφο), σ. 74-75 (υπ' αρ. 33 έγγραφο) και σ. 78-83 (υπ' αριθ. 35 έγγραφο). Η χρήση του όρου «*floreni*» θα μπορούσε να θεωρηθεί λατινική απόδοση της λέξης φλωρί ή φλουρί, μια από τις συνηθισμένες ονομασίες του χρυσού δουκάτου. Πράγματι, ως τον 16^ο αιώνα τουλάχιστον, οι όροι φλωρί και δουκάτο εναλλάσσονται στη χρήση υποδηλώνοντας το ίδιο χρυσό νόμισμα. Έτσι, το βενετικό δουκάτο αποκαλείται στην Ανατολή φλουρί βενετικό ή και απλά φλουρί, βενετικό χρυσό, χρυσό δουκάτο ή και απλά χρυσό, βλ. Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15^{ος} – 19^{ος} αι.*, ΕΙΕ, Αθήνα, 1996, σ. 130, υποσημ. 43.

⁹ Toniolo P., *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Gregorio Panissaro (1403-1405)*, Γένοβα, 1995.

¹⁰ Balletto L., «Note e documenti sull' Isola di Mitilene al tempo dei Gattilusio» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα, 1996, σ. 307-342.

σημαντικότερα κέντρα παραγωγής και διακίνησης του εν λόγω ορυκτού στην ανατολική Μεσόγειο¹¹. Μέσα σε αυτήν την ευνοϊκή οικονομική συγκυρία συντελείται και η νομισματική μεταρρύθμιση του Ιακώβου (1403-1428), μεταρρύθμιση που αφορά και στις τρεις αξίες του νομισματικού συστήματος. Έτσι, για πρώτη φορά επί διακυβέρνησης του ηγεμόνα αυτού πραγματοποιείται η κοπή επώνυμων χρυσών δουκάτων στο πρότυπο των βενετικών. Δεύτερον, εισάγεται ένα νέο μικρό νόμισμα από κράμα καλής περιεκτικότητας σε άργυρο, το άσπρο της Μυτιλήνης. Τέλος, παρατηρείται μια αύξηση του βάρους των χάλκινων νομισμάτων που σε αρκετές περιπτώσεις είναι αρκετά μεγάλη έως και διπλάσια σε σύγκριση με τις κοπές της προηγούμενης περιόδου. Η εξακριβωμένη –χάρη στις νομισματικές μαρτυρίες που μας διασώζονται- εδραίωση του τριμεταλλικού νομισματικού συστήματος την περίοδο αυτή με την παράλληλη κυκλοφορία και χρήση στο νησί χρυσών, αργυρών από κράμα και χάλκινων κοπών ενδεχομένως υπαγορευόταν από την ανάγκη του ηγεμόνα να ανταποκριθεί στις αυξημένες απαιτήσεις που προέκυπταν από την σημαντική οικονομική ανάπτυξη που σημειώνεται στην εποχή του με τη χρήση του κατάλληλου κάθε φορά νομίσματος. Έτσι, ο χρυσός προοριζόταν για τη διεκπεραίωση των μεγάλων και διεθνών πληρωμών, οι χαλκάργυρες κοπές για την κάλυψη των πληρωμών σε μισθούς και υπηρεσίες ενώ το κύριο συναλλακτικό μέσο για την ικανοποίηση των τρεχουσών, καθημερινών μικροσυναλλαγών ήταν κατά βάση το “μαύρο” νόμισμα, δηλαδή το χάλκινο, που στην καλύτερη περίπτωση περιείχε και μικρή ποσότητα αργύρου¹².

Η μελέτη του σωζόμενου συνόλου των εβδομήντα πέντε άσπρων που χρονολογείται τόσο στην εποχή του Ιακώβου (1403-1428) όσο και του Δορίνου (1428-1455) και βρίσκεται στις αποθήκες του νέου αρχαιολογικού μουσείου της Μυτιλήνης υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τη διατύπωση ορισμένων καίριων επισημάνσεων σε σχέση με την κυκλοφορία του νομίσματος αυτού και τη χρήση του ως τυπική χαλκάργυρη κοπή μέχρι και το τέλος της κυριαρχίας των Γατελούζων στο νησί. Η τεχνική του ψαλιδίσματος που εμφανίζουν τα περισσότερα από τα σωζόμενα άσπρα του υπό μελέτη συνόλου μας υποδηλώνει το εύρος της κυκλοφορίας των συγκεκριμένων κοπών που έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της ανάγκης για προμήθεια του απαραίτητου μετάλλου οδηγώντας στην περαιτέρω εντατικοποίηση

¹¹ Το απόγειο της ανάπτυξης αυτής της οικονομικής δραστηριότητας συμπίπτει απόλυτα με την περίοδο ηγεμονίας του Ιακώβου και κατά ένα μέρος με την περίοδο αυθεντίας του Δορίνου Α΄.

¹² Λιάτα Ε., ό.π., σ. 16.

της πρακτικής του ψαλιδίσματος. Η συνέχιση χρήσης της πρακτικής αυτής την εποχή του Δορίνου και η παρατηρούμενη υποβάθμιση της ποιότητας των χαλκάργυρων κοπών στο βαθμό που συνιστούν βασικούς άξονες της επίσημης νομισματικής πολιτικής του τελευταίου υποδηλώνουν έναν σημαντικό βαθμό ανεπάρκειας αποθεμάτων αργύρου στο νησί. Η έλλειψη αυτή δεν αποτελεί μεμονωμένο φαινόμενο με περιορισμένο τοπικό χαρακτήρα αλλά αντικατοπτρίζει την ευρύτερη ευρωπαϊκή νομισματική πραγματικότητα της περιόδου που χαρακτηρίζεται από μια μείωση του βάρους των αργυρών και χαλκάργυρων νομισμάτων και μια απαξίωση του τίτλου τους, γεγονός που αποδόθηκε σε μεγάλο βαθμό στο φαινόμενο της «νομισματικής πείνας» (bullion famine)¹³.

Όλη αυτή η προσπάθεια που αποτυπώνεται στην παρούσα μελέτη να φωτιστούν άγνωστες πτυχές της νομισματικής και οικονομικής ιστορίας της Μυτιλήνης βασίστηκε, εκτός από το πρωτογενές νομισματικό υλικό, στην επεξεργασία, τον συσχετισμό και την κατάλληλη αξιοποίηση πληροφοριών και διάσπαρτων στοιχείων μέσα από πρωτογενείς πηγές (νοταριακά έγγραφα, χρονικά, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, πρόχειρες σημειώσεις ενθυμήσεων) που υπήρξαν προσβάσιμες σε εμάς. Η προσέγγισή τους πραγματοποιήθηκε με κριτική σκέψη και προσοχή, δεδομένων των αρχαϊσμών και των ασαφειών που πολλές φορές ενυπάρχουν στα αρχεία αυτά. Σημαντική ήταν, επίσης, η συνδρομή της πλούσιας δευτερογενούς βιβλιογραφίας με κλασικά εγχειρίδια νομισματικής που αναφέρονται στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, όπως του Schlumberger¹⁴ και του Lunardi¹⁵ αλλά και θεωρητικών πραγματειών περί της εξέλιξης του χρήματος στη δυτική Ευρώπη με χαρακτηριστικότερο το έργο του Spufford¹⁶.

¹³ Ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει το φαινόμενο της μεγάλης έλλειψης, την περίοδο αυτή, αποθεμάτων κατεξοχήν αργύρου αλλά και χρυσού. Η εξάντληση των κοιτασμάτων αργύρου στα ορυχεία της Κεντρικής Ευρώπης -Φράιμπεργκ (Freiberg) Καρινθίας, Ιγκλάου (Iglau) Μοραβίας και Κούτνα Χόρα (Kutna Hora) Βοημίας- που αποτελούσαν τους κύριους τροφοδότες σε πολύτιμο μέταλλο των σημαντικότερων ευρωπαϊκών πόλεων οδήγησε στη σταδιακή παρακμή και την ολοκληρωτική διακοπή της λειτουργίας τους. Η έλλειψη αργύρου άρχισε να γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στη βόρεια Ιταλία προς τα τέλη του 14^{ου} αιώνα με τη μεγαλύτερη έξαρση του φαινομένου να εντοπίζεται περί το 1435 και για τις επόμενες τρεις δεκαετίες, βλ. το κεφάλαιο σχετικά με την ανάλυση του φαινομένου στο κλασικό έργο του Spufford P., *Money and its use in Medieval Europe*, Cambridge University Press, 1988, σ. 339-362. Ο αντίκτυπος της συγκεκριμένης ευρωπαϊκής νομισματικής κρίσης θα πρέπει να υπήρξε ορατός στη Μυτιλήνη, δεδομένων των ισχυρών εμπορικών δεσμών του νησιού με τις σημαντικότερες εμπορικές πόλεις. Η περιορισμένη χρήση του αργυρού νομίσματος στη Δύση για την πραγματοποίηση των πληρωμών και των συναλλαγών δεν μπορεί παρά να επηρέασε το βαθμό εισροής και κυκλοφορίας των αργυρών (ή χαλκάργυρων) κοπών στο νησί.

¹⁴ Schlumberger G.L., ό.π.

¹⁵ Lunardi G., *Le monete delle colonie genovesi*, Γένοβα, 1980.

¹⁶ Spufford P., *Money and its use in Medieval Europe*, Cambridge University Press, 1988.

Ανάμεσα στις πρωτογενείς πηγές ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή της συλλογής των εξήντα επτά (67) νοταριακών εγγράφων που φυλάσσονται στο Κρατικό Αρχείο της Γένοβας και δημοσιεύτηκαν από την A. Roccatagliata το 1982¹⁷. Πρόκειται για συμβολαιογραφικές πράξεις που συντάχθηκαν στη Μυτιλήνη κατά την περίοδο 1456-1460. Στην πλειονότητά τους, τα έγγραφα αυτά αφορούν σε απογραφές, δημοπρασίες, διαθήκες, εξουσιοδοτήσεις για τη ρύθμιση χρεών, προικοδοσίες, χειραφετήσεις και αγοραπωλησίες δούλων. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από αυτά για τους κυρίαρχους νομισματικούς τύπους, την αξία που εκπροσωπούν, τη διάκριση ανάμεσα στο λογιστικό και το πραγματικό χρήμα, τις τιμές των προϊόντων. Η μελέτη τους επιτρέπει τη διαμόρφωση μιας εικόνας για την εδραίωση μιας αστικής γενουατικής ελίτ με έδρα την πόλη της Μυτιλήνης, η οποία διαχειρίζεται σημαντικής αξίας ποσά με δραστηριοποίηση τόσο στον εμπορικό όσο και στον αγροκτηνοτροφικό τομέα. Η ανάπτυξη ισχυρών εμπορικών δεσμών με άλλους γενουατικούς θύλακες στο χώρο του Αιγαίου αλλά και με σημαντικές ευρωπαϊκές εμπορικές πόλεις διαφαίνεται τόσο από την εισαγωγή προϊόντων με προέλευση την Αβινιόν, τη Μασσαλία, το Λονδίνο, το Έσσεξ, τη Χίο όσο και από την κυκλοφορία στο νησί ισχυρών νομισμάτων ευρείας απήχησης όπως είναι, μεταξύ άλλων, τα βενετικά δουκάτα και τα δουκάτα της Χίου. Η ανάδειξη του νησιού σε ακμάζον εμπορικό κέντρο πιστοποιείται και από τη συχνή προσωρινή παραμονή σε αυτό ανθρώπων προερχόμενων από άλλες περιοχές (όμορα νησιά ή ευρωπαϊκές πόλεις) που επιλέγουν να διαμείνουν προσωρινά στη Μυτιλήνη για τη διευθέτηση των εμπορικών τους υποθέσεων ή των οικονομικών τους λογαριασμών. Σημαντικός επίσης φορέας συσσώρευσης πλούτου στο νησί είναι και ο ίδιος ο ηγεμόνας, Δομένικος Γατελούζος, που διακινεί υψηλά ποσά είτε για να προικοδοτήσει την αδερφή του είτε για να συμμετάσχει σε οικονομικές δοσοληψίες και εμπορικές δραστηριότητες (δουλεμπόριο, υπενοικίαση ορυχείων στυπτηρίας).

Πρωταρχικής σημασίας για την άντληση πληροφοριών σε σχέση με την εξεταζόμενη ιστορική περίοδο καθίσταται και η συμβολή άλλων δημοσιευμένων πρωτογενών αρχειακών πηγών, όπως είναι το Βραχύ Χρονικό της Μυτιλήνης «Περὶ τῆς Μυτιλήνης», που δημοσιεύτηκε ολοκληρωμένα για πρώτη φορά¹⁸ από τον

¹⁷ Roccatagliata A., *Notai Genovesi in Oltremare...*,ό.π.

¹⁸ Το Βραχύ Χρονικό της Μυτιλήνης δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον Σ. Λάμπρο στο περιοδικό Νέος Ελληνομνημόνων το 1909. Στη δημοσίευση αυτή δεν περιλαμβανόταν ολόκληρο το χρονικό αλλά μόνο το πρώτο μέρος αυτού, γεγονός που οφειλόταν, όπως υποστηρίχθηκε από τον Dennis G.T. στο άρθρο του, «The Short Chronicle of Lesbos...», ό.π., σ. 124, σε ενδεχόμενη παράλειψη εκ μέρους του

G.T.Dennis το 1966¹⁹ και θεωρείται σημαντική, εν πολλοίς αξιόπιστη, πηγή σχετικά με τα γεγονότα που αφορούν στην πρώτη περίοδο διακυβέρνησης των Γατελούζων στο νησί μέχρι το 1428²⁰. Ένα δεύτερο σύντομο Χρονικό από τη Μυτιλήνη που αφορά στην περίοδο διακυβέρνησης του Ιακώβου υπό τη μορφή σημειώσεων (συνολικά έξι) σε ένα χειρόγραφο που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού²¹ δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον P. Schreiner το 1975 και σχολιάστηκε από τον Σ. Κωφόπουλο²².

Τέλος, πολύτιμη καθίσταται η συμβολή του βλέμματος των περιηγητών της εποχής αυτής σε σχέση με την αποτύπωση εικόνων που μας βοηθούν στην κατανόηση όψεων της οικονομικής ζωής του νησιού. Σημαντική ως προς αυτό είναι η μαρτυρία του ιπότη Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο, αντιπροσώπου του βασιλιά της Καστίλλης Ερρίκου Γ' στην αυλή του Ταμερλάνου που επισκέπτεται τη Μυτιλήνη το 1403 στο ταξίδι του αυτό²³. Αλλά και ο Φλωρεντίνος Χριστόφορος Μπουοντελμόντι ταξίδεψε το 1422 στα ελληνικά νησιά και μεταξύ αυτών και στη Μυτιλήνη²⁴. Και οι

Λάμπρου να γυρίσει σελίδα, καθώς το χρονικό εκτεινόταν σε δύο σελίδες του χειρογράφου (fol.12-12v), βλ. Λάμπρος Σ., «Συμβολή εις τήν ιστορίαν τῶν ἐν Λέσβῳ δυναστευόντων Γατελούζων», *Νέος Ελληνομνήμων* 6, 1909, σ. 39-48 και του ιδίου, «Νέαι συμβολαί περί τῶν Γατελούζων», *Νέος Ελληνομνήμων* 7, 1910, σ. 341-344.

¹⁹ Το μικρό αυτό Χρονικό βρίσκεται σε ένα χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας στο Παρίσι, Cod. Paris, suppl. gr. 685 και καταλαμβάνει τις σελίδες 12-12v (fol. 12-12v). Το εν λόγω χειρόγραφο αποτελείται από είκοσι τέσσερις σελίδες και χρονολογείται από τον 16^ο έως τον 19^ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Λάμπρο, τα φύλλα 7 έως 14v είναι γραμμένα από το ίδιο χέρι και χρονολογούνται στον 16^ο αιώνα. Το Χρονικό της Μυτιλήνης στο συγκεκριμένο χειρόγραφο αποτελεί ένα μεταγενέστερο αντίγραφο. Το αρχικό κείμενο θα πρέπει να συντάχθηκε στη Λέσβο, σύμφωνα με τον Dennis με χρονολόγηση ανάμεσα στο έτος 1409, που είναι και η τελευταία εγγραφή και το 1428, λίγο πριν το θάνατο του Ιακώβου Γατελούζου. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το Χρονικό θεωρείται κατά βάση ως αξιόπιστη πηγή, καθώς οι πληροφορίες που αντλούμε από αυτό επιβεβαιώνονται και από άλλες πηγές, π.χ. ο μεγάλος σεισμός που συμβαίνει στη Μυτιλήνη το 1384 επιβεβαιώνεται και από τις επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη, βλ. Cydones D., *Correspondance*, Loenertz R.J. (επιμ.), Βατικανό, 1956-1960 και Dennis G.T., «The Short Chronicle of Lesbos...»,ό.π., σ. 123-144.

²⁰ Η τελευταία εγγραφή αφορά στη διάδοχη κατάσταση μετά το θάνατο του Νικολάου Γατελούζου, αυθέντη της Αίνου (1408-1409). Σύμφωνα με το Χρονικό, ο Ιάκωβος ανέλαβε αρχικά τη διακυβέρνηση της Αίνου μέχρι την ενηλικίωση του αδερφού του Παλαμήδη.

²¹ Πρόκειται για το χειρόγραφο gr.876 και οι σημειώσεις του Χρονικού βρίσκονται στο φύλλο αρ. 1 (σημ. 1 έως 4) και αρ. 8 (σημ. 5, 6). Καμία από τις έξι σημειώσεις δεν είναι ενυπόγραφη. Οι σημειώσεις 1 έως 4 βρίσκονται στο περιθώριο ενός ανατολικού κανόνα και είναι γραμμένες με τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα του κανόνα αλλά η καταγραφή τους θα πρέπει να έγινε σε διαφορετικές χρονικές στιγμές όπως φαίνεται από τις διαφορές στο μελάνι. Ο γραφικός χαρακτήρας της σημείωσης 5 είναι διαφορετικός από αυτόν των σημειώσεων 1 έως 4 αλλά και από αυτόν της σημείωσης 6. Σύμφωνα με τον Schreiner P., ο τόπος σύνταξης αυτού του σύντομου χρονικού με βάση τις υπ' αριθ. 2 και 6 σημειώσεις θα πρέπει να είναι η Μυτιλήνη, βλ. Schreiner P., *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Βιέννη, 1975, τ.1, σ. 222-224.

²² Κωφόπουλος Σ., «Ένα Βραχύ Χρονικό από την Μυτιλήνη της εποχής των Γατελούζων», *Λεσβιακά* 16, 1996, σ. 305-309.

²³Ντε Κλαβίχο Ρ.Γκ., *Το ταξίδι στην αυλή του Ταμερλάνου*, Αθήνα, 1997, σ. 82-3, Παρασκευαΐδης Π.Σ., *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, Αθήνα, 1983, σ. 16.

²⁴ Παρασκευαΐδης Π.Σ., ό.π., σ. 19, Buondelmonti C, *Description des îles de l' Archipel*, Παρίσι, 1897, σ. 78.

δύο αυτοί περιηγητές εστιάζουν στην ευφορία της γης και τον αγροκτηνοτροφικό πλούτο του νησιού. Τριάντα χρόνια περίπου αργότερα, ένας άλλος Ισπανός ευγενής, ο Περó Ταφούρ, θα επισκεφθεί τη Μυτιλήνη για να σημειώσει στο έργο του «Ταξίδια και περιπέτειες 1435-1439»: «...Σε αυτό το νησί υπάρχει πολλή στύψη και φορτώσαμε με αυτή το πλοίο μας.»²⁵.

Η εικόνα που σχηματίζουμε για τη ζωή στο νησί λίγα μόλις χρόνια πριν από την οθωμανική κατάκτηση τόσο μέσα από τα νοταριακά έγγραφα που προαναφέραμε αλλά και από τις εντυπώσεις των περιηγητών είναι τελείως διαφορετική από αυτή που θα ανέμενε κανείς: παρατηρούμε την ύπαρξη μιας ανθηρής οικονομίας που βασίζεται στην έντονη εμπορική δραστηριότητα και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής που εδραιώνεται στην ειρηνική και αρμονική συνύπαρξη των κατοίκων του νησιού.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ (1355-1462)

2.1. Η σταδιακή διεξόδυση -εδαφική, εμπορική, οικονομική- των Γενοατών στη βυζαντινή αυτοκρατορία

Η κυριαρχία των Γατελούζων στο Αιγαίο εδραιώθηκε με τα γεγονότα του 1354, όταν ο Φραγκίσκος Α' Γατελούζος²⁶, γόνος ευγενούς οικογένειας της Γένοβας, καταπλέοντας στην Τένεδο με δύο γαλέρες τάχθηκε στην υπηρεσία του εκεί ευρισκόμενου έκπτωτου αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, τον οποίο βοήθησε να εισβάλει στην Κωνσταντινούπολη και να εκθρονίσει τον Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό, καθώς και το γιο του τελευταίου Ματθαίο και να αναλάβει αυτοκράτορας. Η επιχείρηση στέφθηκε με επιτυχία και αφού κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη ο Ιωάννης Ε', προκειμένου να τιμήσει τον σύμμαχό του, του παρέδωσε το χέρι της αδερφής του Μαρίας και την κατοχή του νησιού της Λέσβου ως προίκα²⁷.

²⁵ Παρασκευαΐδης Π.Σ., ό.π., σ. 20.

²⁶ Επωφελούμενος των μεγάλων προνομίων που δίνονταν στους Γενοάτες σε ναυτικές δραστηριότητες, ακολούθησε ναυτικό επάγγελμα και γρήγορα εξελίχθηκε σε μισθοφόρο κουρσάρο διοικώντας μικρή μοίρα πολεμικών πλοίων στο Αιγαίο.

²⁷ Δούκας, σ. 40-41, σ. 46, Γρηγοράς, τ.3, σ. 554, Dennis G.T., «The short chronicle...», ό.π., σ. 125, σ.128-31.

Τόσο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του όσο και μετά το θάνατο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου (1328-1341), το Βυζάντιο, αν και σημαντικά συρρικνωμένο τόσο σε μέγεθος όσο και σε δύναμη από την εποχή της δόξας του, συνέχισε να αποτελεί μια σημαντική περιφερειακή δύναμη. Ο αυτοκράτορας μαζί με το μέγα δομέστικό του Ιωάννη Καντακουζηνό προσπάθησαν με κάθε τρόπο να αποκαταστήσουν την κυριαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα εδάφη που είχαν καταληφθεί από τις ξένες δυνάμεις και στο πλαίσιο αυτό οι Γενουάτες αποτέλεσαν συχνά αντικείμενο σποραδικών επιθέσεων από το βυζαντινό κράτος. Από την πλευρά της, η γενουατική κοινότητα, φαινομενικά υποταγμένη στη θέληση των Βυζαντινών, ενεπλάκη με διάφορους τρόπους στις εσωτερικές υποθέσεις του Βυζαντίου, υποκινώντας ή υποστηρίζοντας έριδες μεταξύ των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας στην προσπάθεια της να διατηρήσει με κάθε τρόπο τα πολιτικά και οικονομικά της προνόμια. Όπως αναφέρει ο Ν. Γρηγοράς «όπουλα και με κακία βοηθούν πότε τους μεν, πότε τους δε».²⁸

Η δράση της Γένοβας στο χώρο του Αιγαίου πελάγους υπήρξε μακρά και συνδέθηκε με την προσπάθεια της ιταλικής ναυτικής πόλης να αποκτήσει βάσεις για την ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου της και τον έλεγχο των μεγάλων θαλάσσιων οδών αφενός προς την Κωνσταντινούπολη και τον Εύξεινο Πόντο και αφετέρου προς την Κύπρο και τη Συροπαλαιστίνη. Η παρουσία της Γένοβας στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας εδραιώθηκε στο β' μισό του 12^{ου} αιώνα, όταν ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α' Κομνηνός (1143-1180) της παραχώρησε σημαντικά εμπορικά προνόμια, προσπαθώντας να περιορίσει τη δύναμη της ανταγωνίστριας ναυτικής δημοκρατίας, της Βενετίας. Η διείσδυση όμως της Γένοβας στον ελλαδικό χώρο προχώρησε με ταχύτερους ρυθμούς κυρίως μετά την υπογραφή της συνθήκης του Νυμφαίου στις 10 Ιουλίου 1261 με τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο (1259-1282), με την οποία παραχωρήθηκαν σημαντικά εμπορικά προνόμια ως αντάλλαγμα για τη βοήθειά της προς αυτόν στην προσπάθειά του για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 25 Ιουλίου 1261²⁹. Η παραχώρηση εκτεταμένων προνομίων στη γενουατική κοινότητα

²⁸ Σύμφωνα με τον Γρηγορά, «... τοῖς ἐν Γαλάτῳ Λατίνοις... Αὐτοὶ γάρ... καὶ τῶν Ρωμαϊκῶν ἐντεῦθεν πραγμάτων ταραττομένων καὶ σφόδρα πονηρῶς διατιθεμένων, οὗτοι λάθρα καὶ δολίως ὑπερχόμενοι νῦν μὲν τούσδε, νῦν δὲ τούσδε...», βλ. Γρηγοράς, τ.2, σ. 841.

²⁹ Balletto L., «Η Γένοβα και η Εγγύς Ανατολή κατά τον όψιμο Μεσαίωνα», στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Οι ναυτικές πολιτείες της Ιταλίας: Αμόλφη, Πίζα, Γένοβα, Βενετία και η Ανατολική Μεσόγειος*, Αθήνα, 2008, σ. 157-8 και Akropolites G., *Georgii Acropolitae Opera*, Heisenberg A. (επιμ.), *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Λειψία, 1903, τ. 1, σ.181-183.

όπως φορολογικές απαλλαγές, δικαίωμα απονομής δικαιοσύνης στους Γενουάτες που κατοικούσαν μέσα στην αυτοκρατορία και δικαίωμα δημιουργίας των δικών τους εμπορικών συνοικιών στα βυζαντινά λιμάνια ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο στο πέρασμα του χρόνου. Η σταδιακή οικονομική αποδυνάμωση του βυζαντινού κράτους είχε ως συνέπεια και τη μείωση της ναυτικής του υπεροχής με αποτέλεσμα την εξάρτηση του από τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες (Γένοβα, Βενετία) για την προστασία των εδαφών του έναντι των εχθρικών δυνάμεων³⁰. Ιδίως μετά την τέταρτη Σταυροφορία αυτή η ναυτική και εμπορική υπεροχή των δυτικών δυνάμεων ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο και υποστηρίχθηκε από την απόκτηση εδαφικών δικτύων από νησιά και λιμάνια³¹.

Τότε, οι Γενουάτες εγκαταστάθηκαν στον Γαλατά, στην ανατολική ακτή του Κεράτιου Κόλπου, ο οποίος λόγω της προνομιακής του θέσης εξελίχθηκε γρήγορα στο σπουδαιότερο εμπορικό κέντρο της Γένοβας στην Ανατολή. Αυτή η συνοικία διαμορφώθηκε με την πάροδο του χρόνου σε μια οχυρωμένη πόλη με τους δικούς της κανόνες, ανεξάρτητη από τη βυζαντινή εξουσία³². Επίσης, σημαντική εμπορική εγκατάσταση που απέκτησε η Γένοβα στον Εύξεινο Πόντο ήταν εκείνη του Καφά (Θεοδοσία) στην Κριμαία, που ιδρύθηκε το 1266. Τέλος, το νησί της Χίου αποτέλεσε άλλη μια πολύ σημαντική βάση, στην οποία η Γένοβα βασίστηκε για να ενισχύσει τη δυναμική της θέση στη Μεσόγειο και ταχύτατα μετασχηματίστηκε σε ένα σπουδαίο οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κέντρο, με έντονη γενουατική παρουσία, το οποίο αντιπροσώπευε, στο ευρύ σύστημα της γενουατικής Ρωμανίας και πάντοτε με τις αναγκαίες διαφοροποιήσεις, ό,τι αποτελούσε η Κρήτη για τη Βενετική Ρωμανία³³.

Ο Μιχαήλ Η', προκειμένου να αντιμετωπίσει τους εχθρούς της αυτοκρατορίας, δεν δίστασε να προχωρήσει στη σύναψη συμμαχιών όχι μόνο με ισχυρά κράτη, αλλά και με μεμονωμένα άτομα, τα οποία ήταν σε θέση να του

³⁰ Origone S., *Bizanzio e Genova*, Γένοβα, 1997, σ. 35-44, σ. 85-105.

³¹ Laiou A.E., « Observations on the results of the Fourth Crusade: Greeks and Latins in port and market», *Medievalia et Humanistica: studies in medieval and Renaissance culture* 12, 1984, σ. 47-60, Της ίδιας, «The Byzantine economy in the Mediterranean trade system: thirteenth-fifteenth centuries», *DOP* 34-5 (1980-1), σ. 187-212, Jacoby D., «From Byzantium to Latin Romania: continuity and change», στο Arbel B., Hamilton B. & Jacoby D. (επιμ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Λονδίνο, 1989, σ. 28-32.

³² Pachymeres G., *Georges Pachymérés relations historiques II. Livres IV-VI*, Failler A. (εκδ), Παρίσι, 1984, τόμος 1, σελ. 225-227, Γρηγοράς, τ. 2, σ. 841-842, Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 179-198, σ. 359-368, Origone S., *Bizanzio ...*, ό.π., σ. 203-216, Laiou A.E., *Constantinople and the Latins: the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Κέμπριτζ, 1972, σ.69, σ. 104-105, σ.113, σ.149-151.

³³ Balletto L., «Η Γένοβα και η Εγγύς Ανατολή...», ό.π., σ. 163.

παρέχουν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες. Από την άλλη μεριά, η απόκτηση στενότερων δεσμών και η ενίσχυση της επιρροής της γενουατικής κοινότητας στην αυτοκρατορία έδωσε τη δυνατότητα σε αρκετούς Γενουάτες που ενδιαφέρονταν να αποκτήσουν προνόμια και εδάφη να το πετύχουν, προσφέροντας τις υπηρεσίες τους στο Βυζάντιο. Έτσι, μετά το 1261 βλέπουμε αρκετούς να υπηρετούν στο ναυτικό των Βυζαντινών και τη βυζαντινή αυτοκρατορία να τους παραχωρεί δικαιοδοσία πάνω σε νησιά και θύλακες στο Ανατολικό Αιγαίο.

Η γενουατική πολιτική στον χώρο του Αιγαίου καθορίστηκε κυρίως από δύο παράγοντες: τον διαρκή ανταγωνισμό της με τη Βενετία και την εμπλοκή της στις εσωτερικές υποθέσεις του βυζαντινού κράτους με σκοπό την υπονόμευση της βυζαντινής κυριαρχίας προς όφελος των δικών της οικονομικών, εμπορικών και εδαφικών συμφερόντων. Η προσπάθεια της Γένοβας να διατηρήσει τον έλεγχο του βορειοανατολικού Αιγαίου δικαιολογείται από τη σημασία που είχαν για την ιταλική ναυτική πόλη ο Γαλατάς και οι άλλες κτήσεις της καθώς επίσης από το γεγονός ότι σημαντικό τμήμα του κεντρικού και νότιου Αιγαίου βρισκόταν υπό τον έλεγχο της ανταγωνίστριας ναυτικής δύναμης, της Βενετίας. Είναι γεγονός ότι η Βενετική Δημοκρατία είχε δημιουργήσει πολύ νωρίτερα μια αποικιακή αυτοκρατορία στο χώρο του Αιγαίου, αποσπώντας εδάφη από το Βυζάντιο με τη βία ως αποτέλεσμα της Τέταρτης Σταυροφορίας. Αντίθετα, η γενουατική εδαφική παρουσία στην περιοχή αναπτύχθηκε αργότερα και πιο σταδιακά ως αποτέλεσμα μιας φιλοδυτικής πολιτικής από την πλευρά της βυζαντινής αυτοκρατορίας που με διπλωματικές κινήσεις αποσκοπούσε στην εξισορρόπηση της κατάστασης στην περιοχή του Αιγαίου, στην οποία μέχρι τότε πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτιζε η Βενετική Δημοκρατία. Πάντως, σε κάθε περίπτωση ο βενετογενουατικός ανταγωνισμός συνέβαλε στην αποδυνάμωση της ήδη εξασθενημένης βυζαντινής αυτοκρατορίας και επέτρεψε, όπως θα δούμε παρακάτω, την ανάμειξη των Οθωμανών στην εσωτερική ζωή του Βυζαντίου³⁴.

³⁴ Geanakoplos D.J., «Byzantium and the Crusades, 1261-1354», στο Setton K.M. (επιμ.), *A history of the Crusades*, The University of Wisconsin Press, 1975, τ. 3, σ. 67.

2.2. Σχέσεις των Γενουατών της Ρωμανίας με το Βυζάντιο (αμφιταλαντεύσεις, αλληλεπιδράσεις, διενέξεις)

Οι σχέσεις των Γενουατών με το Βυζάντιο την περίοδο των εμφυλίων πολέμων ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο γνώρισαν αρκετές διακυμάνσεις που οφείλονταν τόσο στις διαφορετικές πολιτικές που ακολούθησαν οι δύο βυζαντινοί αυτοκράτορες όσο και στο συσχετισμό δυνάμεων που υπαγόρευε ο οικονομικός ανταγωνισμός με την άλλη ναυτική δύναμη, τη Βενετία. Είναι γεγονός ότι ο Ιωάννης Καντακουζηνός σε μεγάλο βαθμό αντιτάχθηκε στην οικονομική κυριαρχία των Γενουατών, διότι πίστευε ότι ο μόνος τρόπος για να καταφέρει να επιβιώσει η βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν η οικονομική και εδαφική αποδυνάμωση της γενουατικής παρουσίας που προσπαθούσε με κάθε τρόπο να υπονομεύσει τη βυζαντινή κυριαρχία. Αντίθετα, ο Ιωάννης Ε' ακολούθησε μια φιλολατινική πολιτική, υποστηρίζοντας και ενισχύοντας τους Γενουάτες, καθώς θεωρούσε σημαντική τη συμβολή τους στην προστασία των συνόρων από την ολοένα και αυξανόμενη τουρκική απειλή.

Η πρώτη υπόθεση που οδήγησε σε αντιπαράθεση το Βυζάντιο με τους Γενουάτες ήταν αυτή της Χίου. Συγκεκριμένα, το 1305 ο Βενέδικτος Ζακκαρία κατέλαβε τη Χίο, αναγνωρίζοντας την επικυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328), ο οποίος του παραχώρησε το νησί με συνθήκη για δέκα χρόνια. Το 1328 βρισκόταν ακόμη στα χέρια του εγγονού του Μαρτίνου, ο οποίος κατάφερε να εξουδετερώσει τον αδερφό του Βενέδικτο Β', συγκληρονόμο του νησιού μετά το θάνατο του πατέρα τους Παλαιολόγου Ζακκαρία. Τη στιγμή της λήξης της συμφωνίας της οικογένειας των Ζακκαρία με το Βυζάντιο, ένας από τους ευγενείς της Χίου, ο Λέων Καλόθετος, μεταβαίνει στο Διδυμότειχο για να παρακαλέσει τους βυζαντινούς να έρθουν να σώσουν το νησί από την τυραννική διακυβέρνηση του Μαρτίνου και των 800 Λατίνων στρατιωτών του. Τον ακούνε και αναζητούν μια δικαιολογία για να επιτεθούν. Ο Μαρτίνος δεν έχτισε μια μικρή πόλη παραβιάζοντας τις συμφωνίες με το Βυζάντιο; Ο Βενέδικτος, εκδιωχθείς από τον αδερφό του, δεν παραπονιέται συχνά στο βασιλιά; Και ενώ ο Ιωάννης Καντακουζηνός κατασκευάζει τριήρεις, διήρεις και πλοία για τη μεταφορά αλόγων, ένα βασιλικό πρόσταγμα καλεί τον Μαρτίνο να διακόψει τις εργασίες οχύρωσης και να μεταβεί στην Πόλη για την ανανέωση της συνθήκης. Ο Μαρτίνος όμως αγνοεί τις ειδοποιήσεις και τότε ένας βυζαντινός στόλος αναχωρεί από την Πόλη για τη Χίο,

όπου ξεσπά μια λαϊκή εξέγερση με την ενθάρρυνση του Καλόθετου και του ορθόδοξου κλήρου, υποστηρίζοντας τις ναυτικές δυνάμεις της Βασιλεύουσας μόλις αυτές αποβιβάζονται στο νησί. Ο Μαρτίνος υποχρεώνεται σε συνθηκολόγηση, οδηγείται αιχμάλωτος στην Πόλη, ενώ οι άνθρωποί του μπορούν να εγκαταλείψουν το νησί ελεύθερα³⁵. Τότε, ο Ανδρόνικος Γ' (1328-1341) προτείνει τη διακυβέρνηση του νησιού στον Βενέδικτο. Όμως αυτός απαιτεί την πλήρη αποχώρηση των αυτοκρατορικών δυνάμεων από το νησί και όταν ο βασιλιάς αρνείται, ζητά καράβια για να μεταβεί στον Γαλατά³⁶. Ο Καντακουζηνός προτείνει στον βασιλιά να συγκαλέσει μια συνέλευση στην οποία θα συμμετέχουν Χιώτες, όχι μόνο Έλληνες αλλά και δυτικοί έμποροι που ζούσαν εκεί, οι Ιωαννίτες, ο Νικόλαος Σανούδος, κυβερνήτης των Κυκλάδων και ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος του νησιού. Στη σύνοδο αυτή, ο Καντακουζηνός ανανεώνει την αυτοκρατορική προσφορά, προτείνοντας στον Βενέδικτο την καταβολή ενός ποσού ετησίως και αξιώματα στην Πόλη. Μπροστά στην άρνηση του τελευταίου, που επιστρέφει στο Γαλατά, ορίζεται ο Καλόθετος ως κυβερνήτης του νησιού³⁷.

Αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού η στάση του Ανδρόνικου που δεν προχωρά στην αντικατάσταση του Μαρτίνου από τον αδερφό του χρησιμοποιώντας τη ναυτική του υπεροχή και η άρνηση του τελευταίου να δεχθεί τη δελεαστική προσφορά του αυτοκράτορα. Πίσω από όλα αυτά πιθανόν βρισκόταν η υποστήριξη των Γενουατών του Γαλατά. Με την υποστήριξη αυτή ο Βενέδικτος δεν διστάζει να εξωθήσει την κατάσταση στα άκρα, επιδιώκοντας να καταλάβει εξολοκλήρου το νησί και να αποτινάξει την εξάρτηση του από τη βυζαντινή κυριαρχία. Από την άλλη μεριά, ο Καντακουζηνός υποστηρίζει τους ευγενείς της Χίου και τον Καλόθετο, τους οποίους είχε απομακρύνει από την εξουσία ο αυτοκράτορας. Η περίπτωση της Χίου θα αποτελέσει, άλλωστε, ένα από τα πρώτα σημεία τριβής στις σχέσεις μεταξύ του Ανδρόνικου και του Καντακουζηνού³⁸. Όσο για τον αυτοκράτορα, γνωρίζοντας την αδυναμία της βυζαντινής αυτοκρατορίας να υπερασπιστεί τα σύνορα της έναντι της τουρκικής επιθετικής πολιτικής, αποκαθιστά μεν τη βυζαντινή κυριαρχία αλλά μόνο

³⁵Καντακουζηνός Ι., *Ioannis Cantacuzeni Imperatoris Historiarum Libri IV*, Schopen L.(επιμ.), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 20, Βόννη, 1828-1832, τ. 1, σ. 370-379, Γρηγοράς, τ.1, σ. 438-9, Argenti Ph., *The Occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island 1346-1566*, Κέμπριτζ, 1958, τ. 1, σ. 60-65, Miller W., «The Zaccaria of Phocaea and Chios 1275-1329», *Journal of Hellenic Studies* 31, 1911, σ. 49-50.

³⁶Καντακουζηνός, τ.1, σ. 379-384.

³⁷Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 384-388, Argenti Ph., *The Occupation of Chios by the Genoese ...*, ό.π., τ.1, σ. 65-68.

³⁸Balard M., ό.π., τ.1, σ. 71.

για λόγους αίγλης, επιθυμώντας να αφήσει στην ουσία την προστασία της περιοχής στον ικανό και αποτελεσματικό στόλο των Ζακκαρία. Όμως οι κινήσεις του Βενέδικτου διαψεύδουν τα σχέδια του αυτοκράτορα, καθώς ο Λατίνος με την υποστήριξη των Γενουατών του Γαλατά επιχειρεί να καταλάβει τη Χίο αλλά απωθείται και πεθαίνει λίγες μέρες αργότερα³⁹. Έτσι, το 1329 η Χίος επιστρέφει στους κόλπους της βυζαντινής αυτοκρατορίας της οποίας αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι μέχρι το 1346.

Αυτά τα γεγονότα επηρεάζουν τη συμπεριφορά των Γενουατών του Γαλατά και ενισχύουν την εχθρότητά τους απέναντι στον βασιλιά και τον πανίσχυρο σύμβουλό του. Έτσι, το φθινόπωρο του 1333 οι Γενουάτες του Πέραν υποθάλπουν την απόδραση του Συργιάννη, κυβερνήτη της Θεσσαλονίκης, ο οποίος σε συνεννόηση με τη μητέρα του Ανδρόνικου και με τη συγκατάθεση του Αλέξιου Απόκαυκου συνωμοτεί εναντίον του Μεγάλου Δομέστικου⁴⁰. Οι Περότοι, όπως αναφέρει ο Γρηγοράς, φτάνουν να διαφθείρουν αυτούς που διοικούν την κρατική μηχανή⁴¹. Επιδιώκουν να υπονομεύσουν την αυτοκρατορική εξουσία, είτε υποστηρίζοντας συνωμοσίες εναντίον του βασιλιά είτε επιζητώντας την εύνοια των υψηλών αξιωματούχων σε σημείο που οι τελευταίοι να παραβλέπουν τις καταχρήσεις των Γενουατών στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας⁴².

Αυτή η λανθάνουσα εχθρότητα των Γενουατών αυξήθηκε όταν ο Ανδρόνικος ανέλαβε μια δεύτερη ναυτική εκστρατεία εναντίον των Γενουατών της Λέσβου και της Φώκαιας. Η κατάληψη της Λέσβου στις αρχές του 1335 από τον Γενουάτη Δομένικο Καττανέο κινητοποίησε τον αυτοκράτορα, ο οποίος κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού ξεκίνησε με ένα στόλο να επιτεθεί κατά του Γενουάτη, άφησε στη Λέσβο τον στρατηγό Αλέξιο Φιλανθρωπινό με ένα σώμα στρατιωτικών δυνάμεων και στη συνέχεια μετέβη στη Φώκαια την οποία και πολιορκήσε. Σύναψε μια συμμαχία με τον εμίρη του Σαρουχάν του οποίου ο γιος ήταν αιχμάλωτος των Γενουατών αλλά και ο Ουμούρ, ο εμίρης του Αϊδινίου αποφάσισε να τον υποστηρίξει σε συνέχεια της συνάντησής του με τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Στην είδηση όμως μιας συνωμοσίας εναντίον του στην Πόλη αναγκάστηκε να επιστρέψει στη Βασιλεύουσα. Στο μεταξύ, ο Καντακουζηνός διαπραγματεύτηκε με τους Γενουάτες

³⁹ Καντακουζηνός, τ.1, σ. 390-391, Argenti Ph., *The Occupation of Chios...*, ό.π., τ.1, σ. 68, Miller W., ό.π., σ. 50.

⁴⁰ Καντακουζηνός, τ.1, σ. 450-451.

⁴¹ Γρηγοράς, τ.1, σ. 527.

⁴² Balard M., ό.π., τ.1, σ. 72.

την παράδοση της Φώκαιας, υποσχόμενος σε αντάλλαγμα να αφήσει σε αυτούς τη διακυβέρνησή της στο όνομα του βασιλέως. Έτσι, το χειμώνα του 1335-36, η πόλη συνθηκολόγησε, ενώ ο Φιλανθρωπηνός, αφού πέτυχε να εξουδετερώσει τη λατινική φρουρά στη Μυτιλήνη, οδήγησε το νησί ξανά στους κόλπους της αυτοκρατορίας. Όμως, το 1340, ο ελληνικός πληθυσμός της Φώκαιας βρήκε την ευκαιρία να επαναστατήσει εκμεταλλευόμενος την απουσία του Καττανέο, σφαγίασε τους Λατίνους και έτσι και η περιοχή αυτή επανήλθε στην άμεση κυριαρχία του βασιλιά⁴³.

Με τον τρόπο αυτό, ο Ανδρόνικος επανέφερε στην εξουσία του όλες τις περιοχές που ο προκάτοχός του είχε παραχωρήσει στους Ζακκαρία. Αυτές είναι όμως και οι τελευταίες επιτυχίες των αυτοκρατορικών δυνάμεων εναντίον των Γενουατών. Αμφισβητούμενες επιτυχίες, διότι επέτρεψαν στους τούρκους εμίρηδες να παρέμβουν στις εσωτερικές υποθέσεις της αυτοκρατορίας και να εκτιμήσουν τις στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις των μελλοντικών εχθρών τους. Εφήμερες επιτυχίες, καθώς οι Γενουάτες του Πέραν συμμετέχοντας σε συνωμοσίες εναντίον του αυτοκράτορα και του Μέγα Δομέστικου υπονόμισαν την αυτοκρατορική δύναμη και σύμφωνα με τα λεγόμενα του Γρηγορά έφθασαν μέχρι του σημείου να ενθαρρύνουν το 1337 τα σχέδια του Ορχάν για επίθεση εναντίον της Πόλης⁴⁴.

Μετά το θάνατο του Ανδρόνικου (1341) η επανέναρξη των εμφυλίων πολέμων στέρησε το Βυζάντιο από κάθε ελπίδα για απαλλαγή από τις εξωτερικές παρεμβάσεις. Πράγματι η αντιπαράθεση σχετικά με την κηδεμονία του ανήλικου αυτοκράτορα Ιωάννη Ε', ο οποίος ήταν τότε μόλις εννιά ετών, ανάμεσα στον Ιωάννη Κατακουζηνό και τη συμμαχία της αυτοκράτειρας Άννας της Σαβοΐας με τον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης και τον μέγα Δούκα Αλέξιο Απόκαυκο οδήγησε στην έκρηξη της πρώτης φάσης του εμφυλίου πολέμου που θα ταλάνιζε τη βυζαντινή αυτοκρατορία τα επόμενα χρόνια⁴⁵. Η ανάγκη για άμεση αντιμετώπιση των εξωτερικών εχθρών (Οθωμανοί, Σέρβοι και Βούλγαροι) καθιστούσε αναγκαίο το διορισμό κάποιου αντιβασιλέα. Ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός που ήταν ο στενότερος συνεργάτης του Ανδρόνικου Γ' θεώρησε φυσικό να αναλάβει ο ίδιος την αντιβασιλεία. Έσπευσε να αντιμετωπίσει τους εχθρούς της αυτοκρατορίας με στρατό και κατάφερε να αποκαταστήσει την ειρήνη. Ενώ όμως ο Καντακουζηνός βρισκόταν τον Ιούλιο του 1341 στη Θράκη για στρατιωτικές επιχειρήσεις, στην

⁴³ Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 476-495, Γρηγοράς, τ.1, σ. 528-535.

⁴⁴ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 73.

⁴⁵ Γρηγοράς, τ.2, σ. 576-616, Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 11-173.

Κωνσταντινούπολη δημιουργήθηκε μια αντίπαλη ομάδα από τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα, τη βασιλομήτωρα Άννα της Σαβοΐας και τον μέγα δούκα Αλέξιο Απόκαυκο. Η ομάδα αυτή ανακηρύχτηκε επίσημη αντιβασιλεία και επωφελούμενη από την απουσία του Καντακουζηνού στερήσε τον τελευταίο από τα αξιώματά του και δήμευσε την περιουσία του⁴⁶.

Τον Οκτώβριο του 1341, όμως, ο Ιωάννης Καντακουζηνός έλαβε στο Διδυμότειχο το αυτοκρατορικό στέμμα, προβάλλοντας, ωστόσο, τον εαυτό του ως συμβασιλέα του Ιωάννη Ε' και όχι ως αντίπαλό του. Η αντιβασιλεία απάντησε στην ενέργεια αυτή με τη στέψη του μικρού Ιωάννη Ε' σε αυτοκράτορα στις 19.11.1341. Ο εμφύλιος δεν μπορούσε να αποφευχθεί⁴⁷.

Η πρώτη και πιο καταστροφική φάση του πολέμου κράτησε μέχρι το 1347, όταν ο Καντακουζηνός εισήλθε τελικά στην Κωνσταντινούπολη για να βασιλεύσει από κοινού με τον Ιωάννη τον Ε' που παντρεύτηκε την κόρη του⁴⁸. Με τη βοήθεια των Οθωμανών συμμάχων του υπέταξε ως το καλοκαίρι του 1345 όλη τη Θράκη ενώ η δολοφονία του βασικού αντιπάλου του Αλέξιου Απόκαυκου το ίδιο καλοκαίρι στερήσε την αντιβασιλεία από τον αρχηγό της και άνοιξε το δρόμο για την τελική επικράτησή του. Στις 21 Μαΐου 1346 στέφθηκε αυτοκράτορας στην Αδριανούπολη από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Λάζαρο. Στο αντίπαλο στρατόπεδο η στροφή της αυτοκράτειρας Άννας προς τους Σελτζούκους του Σαρουχάν⁴⁹ και τους ησυχαστές⁵⁰ για βοήθεια δεν έφερε αποτέλεσμα. Έτσι, τη νύχτα της 2ας προς την 3^η Φεβρουαρίου 1347 ο Καντακουζηνός εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη, η Άννα υποτάχθηκε στην εξουσία του και ο εμφύλιος τερματίστηκε με συμφωνία που υπογράφηκε στις 8 Φεβρουαρίου 1347. Ο Καντακουζηνός θα κυβερνούσε για δέκα χρόνια ως πρεσβύτερος αυτοκράτορας μέχρι να ενηλικιωθεί ο Ιωάννης Ε', οπότε θα συνέχιζαν να κυβερνούν ως ίσοι. Επιπλέον, δόθηκε αμνηστία σε όλους τους πολιτικούς

⁴⁶ Ostrogorsky G., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Γ', Αθήνα, 1997, σ. 205-206.

⁴⁷ Καραγιαννόπουλος Ι., *Το Βυζαντινό Κράτος*, Βάνιας, 2001, σ. 255-257.

⁴⁸ Γρηγοράς, τ.2, σ. 616-779, Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 173-615.

⁴⁹ Το κράτος των Σελτζουκιδών ιδρύθηκε τον 11^ο αιώνα με κέντρο το Ικόνιο αλλά η ήττα του από τους Μογγόλους το 1243 οδήγησε στη σταδιακή αποδυνάμωση και διάλυσή του. Στη θέση του ιδρύθηκαν μικρά τουρκικά εμιράτα, όπως του Καραμάν, του Τζερμιγιάν, του Μεντεσέ, του Αϊδινίου, του Σαρουχάν, του Καρασί και του Οσμάν.

⁵⁰ Ο όρος ησυχασμός υπήρξε ένας όρος συμβατικός για να περιγράψει τη μέθοδο προσευχής και διαλογισμού των μοναχών, η οποία σχεδιάστηκε για να πετύχει την επικοινωνία με το Θεό μέσα από την εσωτερική ηρεμία. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε επίσης για να περιγράψει μια ολόκληρη πνευματική σχολή στη βυζαντινή κοινωνία που υποστήριζε ότι ο Θεός μπορεί να αποκαλυφθεί στον άνθρωπο με μια άμεση επικοινωνία μαζί του, όταν ο τελευταίος τον αναζητεί συνεχώς με την προσευχή. Κύριος υπέρμαχος του ησυχαστικού κινήματος υπήρξε ο Γρηγόριος Παλαμάς. Το κίνημα του ησυχασμού όμως απέκτησε και πολιτικές διαστάσεις, όταν η επικράτησή του συνδέθηκε με τη βασιλεία του Ιωάννη Καντακουζηνού.

αντιπάλους του. Ακολούθησε στις 13 Μαΐου 1347 η δεύτερη στέψη του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού από τον νέο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ισίδωρο Α', ο οποίος αντικατέστησε τον καθαιρεμένο Ιωάννη Καλέκα.

Ποια ήταν όμως η στάση της γενουατικής κοινότητας απέναντι στη δυναστική έριδα που οδήγησε σε εμφύλιο πόλεμο τη βυζαντινή αυτοκρατορία; Τον Σεπτέμβριο του 1341 η βυζαντινή αυτοκρατορία με την Άννα της Σαβοΐας που ενεργούσε ως επίτροπος του ανήλικου Ιωάννη Ε' προχώρησε σε ανανέωση της συνθήκης με τη Γένοβα. Η συνθήκη προέβλεπε το διορισμό ενός δικαστή στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να κρίνει τις διαφορές μεταξύ των Ελλήνων και των Γενουατών, την κατασκευή ενός υδραγωγείου από τους Γενουάτες του Πέραν, την αποζημίωση για τις καταστροφές που είχαν υποστεί από το 1339 και την απαλλαγή από κάθε φορολογία για τη γενουατική εμπορική κοινότητα της Πόλης. Από την άλλη μεριά, οι Γενουάτες δεσμεύονταν σε τήρηση των συμφωνιών του 1308 και 1317 για τον καθορισμό των εξουσιών του ποδεστάτου⁵¹, υποχρεώνονταν να μην αποπλίζουν ή συλλαμβάνουν τους Έλληνες στο έδαφος του Γαλατά, που δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να αποτελεί άσυλο για τους υπηκόους της αυτοκρατορίας και να μην δέχονται στο Πέραν ξένους που δεν είχαν αποπληρώσει τους οφειλόμενους προς την αυτοκρατορία φόρους. Τέλος, οι Γενουάτες θα έπρεπε να παρέχουν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες, όταν το απαιτούσε η αυτοκρατορία εκτός και αν αυτό ερχόταν σε αντίθεση με τα συμφέροντα της κοινότητας. Αυτή η τελευταία ρήτρα της συμφωνίας υπήρξε πολύ σημαντική ενόψει τόσο της ανάγκης αντιμετώπισης των σημαντικών εξωτερικών εχθρών της αυτοκρατορίας (τσάρος της Βουλγαρίας και Ουμούρ) αλλά και της εσωτερικής δυναστικής έριδας που επρόκειτο να οδηγήσει σε μια νέα εμφύλια σύγκρουση⁵².

Η στάση των Γενουατών απέναντι στη δυναστική διαμάχη υπαγορεύτηκε κυρίως από την αναγκαιότητα διαφύλαξης των δικών τους εδαφικών και εμπορικών συμφερόντων που φαίνεται να εξυπηρετούνταν καλύτερα κάτω από μια αδύναμη βυζαντινή διακυβέρνηση παρά μια ισχυρή αυτοκρατορική εξουσία. Η εύνοιά τους

⁵¹ Ο όρος ποδεστάτος χρησιμοποιείται για να δηλώσει το πρόσωπο που συγκεντρώνει τις εκτελεστικές και δικαστικές εξουσίες στη γενουατική κοινότητα του Πέραν με διάρκεια θητείας ενός έτους. Είναι ο κυβερνήτης όλων των Γενουατών που κατοικούν ή ταξιδεύουν στη Ρωμανία: «*il est potestas super Ianienses in imperio Romanie*» και σε αυτόν λογοδοτούν όλοι οι διοικητές των γενουατικών παροικιών κατά μήκος των ακτών της Μαύρης Θάλασσας από το 1270 και εξής. Κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα όμως δεν μιλούμε παρά για τον ποδεστάτο του Πέραν εξαιτίας της εδαφικής συρρίκνωσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και λόγω της δημιουργίας νέων γενουατικών παροικιών που εκφεύγουν των δικαιοδοσιών του ποδεστάτου, βλ. Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 359-360.

⁵² Balard M., *La Romanie...* ό.π., τ.1, σ. 74.

απέναντι στην Άννα της Σαβοΐας, τουλάχιστον στην αρχή του εμφυλίου πολέμου, οφειλόταν σε διάφορους λόγους: η παράταξη της βασιλομήτωρος ήταν κυρίαρχη δύναμη στη Βασιλεύουσα, επιχειρούσε να προσεγγίσει τους Βενετούς, γεγονός που ανησυχούσε τους Γενουάτες λόγω του έντονου ανταγωνισμού μεταξύ τους και επιχειρηματολογούσε υπέρ μιας σταυροφορίας εναντίον των Τούρκων που υποστήριζαν τον Καντακουζηνό⁵³. Έτσι, όταν ο Καντακουζηνός κατέλαβε την εξουσία και προσπάθησε να αποκαταστήσει τη βυζαντινή ισχύ σε βάρος της γενουατικής οικονομικής κυριαρχίας, οι Γενουάτες αφενός βοήθησαν την Άννα της Σαβοΐας και αφετέρου ενίσχυσαν τις οχυρώσεις τους για να αντισταθούν αποτελεσματικά στον Ιωάννη ΣΤ’.

Οι σχέσεις τους όμως με την Άννα της Σαβοΐας σταδιακά επιδεινώθηκαν γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα τη μεταστροφή της εύνοιάς τους προς τον Ιωάννη Καντακουζηνό κατά τη διάρκεια των ετών πριν από την άνοδό του στο θρόνο. Πράγματι, η υποστήριξη της επιχείρησης του Σιμόν Βινιόζο, ο οποίος τον Σεπτέμβριο του 1346 προχώρησε στην κατάκτηση της Χίου⁵⁴, αποτέλεσε μια πράξη υπονόμευσης της εξουσίας της βασιλομήτωρος. Η αποστολή εκ μέρους της Άννας το 1343 αντιπροσώπου στη Γένοβα, προκειμένου να εξηγήσει τους λόγους για την υπογραφή της συμφωνίας με τη Βενετία τον προηγούμενο χρόνο⁵⁵, δεν ήταν αρκετή για να αναστρέψει το κλίμα δυσαρέσκειας που είχε δημιουργηθεί στους Γενουάτες. Τη δυσαρέσκειά τους όμως προκάλεσε και η εγκατάσταση ενός τελωνείου στο Ιερόν το 1344 από τον Αλέξιο Απόκαυκο εξαιτίας της κακής οικονομικής κατάστασης του βυζαντινού κράτους. Επίσης, τα σχέδια του τελευταίου για τη δημιουργία ενός ισχυρού στόλου με την οικονομική υποστήριξη των Βενετών προκάλεσαν ακόμη μεγαλύτερο ρήγμα στις σχέσεις τους με τον μέγα δούκα⁵⁶. Έτσι, όταν τον Ιούλιο του 1345 ο Απόκαυκος δολοφονείται από ευγενείς της παράταξης του Καντακουζηνού, οι Γενουάτες δεν κρύβουν τη χαρά τους. Το Πέραν χρησιμεύει μάλιστα ως άσυλο για τους ευγενείς Βυζαντινούς υποστηρικτές του Καντακουζηνού, καθώς η Άννα είναι υποχρεωμένη με τη σειρά της να κατάσχει τους θησαυρούς των εκκλησιών και των πιο πλούσιων πολιτών της αυτοκρατορίας⁵⁷. Επίσης, οι Γενουάτες του Πέραν επικηρύσσουν τον Φακεόλατο που ανήκει στον κύκλο της Άννας, διότι τόλμησε να

⁵³ Balard M., ό.π., τ.1, σ. 75, Geanakoplos D.J., «Byzantium and the Crusades...», ό.π., σ. 59-60.

⁵⁴ Argenti Ph., *The Occupation of Chios...*, ό.π., τ.1, σ. 86-97.

⁵⁵ Balard M., *La Romanie...* ό.π., τ.1, σ. 77.

⁵⁶ Καντακουζηνός, τ.2, σ. 523.

⁵⁷ Καντακουζηνός, τ.3, σ. 33, Γρηγοράς, τ.2, σ. 747-750.

επιτεθεί στα γενουατικά πλοία κοντά στην Τένεδο σε αντίποινα για την κατάληψη της Χίου από τον Βινιόζο⁵⁸. Πίσω από όλα αυτά τα γεγονότα, διακρίνεται η προσπάθεια της βυζαντινής κυβέρνησης να αντιταχθεί στην οικονομική κυριαρχία των Γενουατών, οι οποίοι σε αυτή τη φάση υπερασπίζονται τα συμφέροντα τους υποστηρίζοντας τους αντιπάλους του Απόκαυκου και συγκεκριμένα τον Ιωάννη Καντακουζηνό.

Όταν όμως ο Καντακουζηνός εισέρχεται θριαμβευτής στην Κωνσταντινούπολη στις 3 Φεβρουαρίου 1347, η κατάσταση αλλάζει άρδην. Τώρα είναι η Άννα της Σαβοΐας και ο γιος της που θα πρέπει να υποστηριχθούν έναντι του σφετεριστή του θρόνου, του οποίου η πολιτική κατά των Δυτικών οφείλεται λιγότερο σε μια δημαγωγική τακτική με σκοπό να υποθάλψει τα αντιλατινικά αισθήματα του λαού της Κωνσταντινούπολης και περισσότερο σε μια προσπάθεια για ανόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και απαλλαγή από τον ζυγό των Δυτικών. Ο μόνος ενδεδειγμένος τρόπος για την επίτευξη του συγκεκριμένου σκοπού είναι αφενός η δημιουργία ενός ισχυρού στόλου και αφετέρου η βοήθεια από τα τουρκικά εμιράτα⁵⁹. Οι Γενουάτες που καταλαβαίνουν τον κίνδυνο που συνιστά η πολιτική του Καντακουζηνού βοηθούν πλέον την Άννα, ενισχύουν τις οχυρώσεις τους στη συνοικία του Γαλατά και προετοιμάζονται για τη σύγκρουση⁶⁰. Ο λατινικός πόλεμος του 1348 εκφράζει τη βιαιότητα των εχθροπραξιών ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Γενουάτες και προαναγγέλλει τη μεγάλη σύγκρουση που είναι γνωστή ως ο πόλεμος των Στενών.

Η βασική αιτία του λατινικού πολέμου (15.8.1348-5.3.1349) υπήρξε η προσπάθεια του Καντακουζηνού για τη δημιουργία ενός ισχυρού και αξιόμαχου βυζαντινού στόλου που θα διαφύλαττε την εφαρμογή μιας νέας τελωνειακής πολιτικής, η οποία προέβλεπε τη μείωση των δασμών για τα πλοία που κατέπλεαν στο βυζαντινό λιμάνι της Πόλης, ενισχύοντας έτσι την εμπορική και ναυτιλιακή του κίνηση και φέρνοντας στην αυτοκρατορία τα έσοδα που απαιτούνταν για την οικονομική της ανόρθωση και την ανεξάρτησή της από τον έλεγχο των ξένων δυνάμεων. Αλλά η άσχημη οικονομική κατάσταση του βυζαντινού κράτους οδήγησε τον Καντακουζηνό στη λήψη μέτρων που προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια τόσο των πιο εύπορων πολιτών όσο και του απλού λαού. Ο αυτοκράτορας απευθύνει εκκλήσεις

⁵⁸Καντακουζηνός, τ.2, σ.584, Γρηγοράς, τ.2, σ. 766-767.

⁵⁹ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 78.

⁶⁰ Καντακουζηνός, τ.2, σ. 607-608, Γρηγοράς, τ.2, σ. 775-776, σ. 845-847.

στο λαό της Πόλης για βοήθεια, χρησιμοποιεί τον χρυσό του Ορχάν καθώς και τα χρήματα που στέλνει ο πρίγκηπας της Ρωσίας για την αποκατάσταση της Αγίας Σοφίας. Οι πιο πλούσιοι πολίτες όμως δεν δείχνουν διατεθειμένοι να βοηθήσουν, πιθανόν δωροδοκημένοι από τους Γενουάτες και ταραχές ξεσπούν στην Κωνσταντινούπολη⁶¹. Ταυτόχρονα, οι Γενουάτες σφόδρα δυσαρεστημένοι από τις κινήσεις του Καντακουζηνού που υπονομούν σε μεγάλο βαθμό τα συμφέροντά τους αποκλείουν την πρωτεύουσα, προχωρούν σε ναυτικές επιδείξεις από την Ηράκλεια μέχρι τη Σωζόπολη, ρίχνουν πέτρες με καταπέλτες στα σπίτια στην Πόλη και στην εκκλησία της Παναγίας των Βλαχερνών ενώ εισβάλλουν στο λιμάνι όπου κατασκευάζονται τα πλοία υπό τις διαταγές του Καντακουζηνού. Τελικά, ο αυτοκρατορικός στόλος είναι έτοιμος στις 5 Μαρτίου 1349 και κάθε πλοίο φέρει τουλάχιστον 300 ετοιμοπόλεμους στρατιώτες. Αλλά στη θέα των γενοατικών εχθρικών πλοίων ο βυζαντινός στρατός εγκαταλείπει τις τριήρεις και οι Γενουάτες έκπληκτοι μεταφέρουν τα άδεια πλοία στο Γαλατά⁶².

Αυτή η αποτυχία δεν πτοεί τον Καντακουζηνό, ο οποίος πιστεύει ακράδαντα ότι η οικονομική και πολιτική ανόρθωση του Βυζαντίου είναι απόλυτα συνυφασμένη με την οικονομική και πολιτική αποδυνάμωση των Γενουατών. Έτσι, εφαρμόζει μια νέα τελωνειακή πολιτική για να προσελκύσει ένα μέρος από τις εμπορικές επαφές που διεξάγονται στο Πέραν⁶³. Επιχειρεί την ανακατάληψη της Χίου υποστηρίζοντας την άκαρπη προσπάθεια του Λέοντα Τσιβού⁶⁴, αναζητά όπλα και ναυτικό εξοπλισμό στη Βενετία, ενώ συνάπτει συμμαχία με αυτή τη ναυτική δημοκρατία που είναι έτοιμη να απαντήσει στις προκλήσεις των Γενουατών που θέλουν να ελέγχουν με κάθε τρόπο και αποκλειστικά το εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα. Η συμμαχία με τη Βενετία είναι επικίνδυνη αλλά και αναπόφευκτη, καθώς η βυζαντινή αυτοκρατορία δεν μπορεί να αντιμετωπίσει μόνη της τη ναυτική υπεροχή των Γενουατών και είναι αυτή ακριβώς η συμμαχία που εμπλέκει το βυζαντινό κράτος στον βενετογενοατικό πόλεμο που ακολουθεί⁶⁵.

Ο πόλεμος των Στενών, όπως ονομάστηκε, μεταξύ της Γένοβας και της Βενετίας προκλήθηκε από τον ανταγωνισμό των δύο ναυτικών δημοκρατιών εξαιτίας

⁶¹ Balard M., ό.π., τ.1., σ. 79.

⁶² Καντακουζηνός, τ.3, σ. 68-80, Γρηγοράς, τ.2, σ. 846-865.

⁶³ Καντακουζηνός, τ.3, σ. 80-1, Γρηγοράς, τ. 2, σ. 870.

⁶⁴ Πρώην βυζαντινός κυβερνήτης της Χίου Λέων Τσιβός, στον οποίο οι Γενουάτες είχαν εμπιστευτεί τη διοίκηση της Παλαιάς και Νέας Φώκαιας. Το 1347 επαναστάτησε εναντίον τους στο όνομα της αυτοκρατορίας και προσπάθησε να ανακαταλάβει το νησί αλλά νικήθηκε και σκοτώθηκε.

⁶⁵ Balard M., *La Romanie...* ό.π., τ.1., σ. 80.

των αντικρουόμενων συμφερόντων τους στο Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα. Η Μαύρη Θάλασσα είχε μετατραπεί σε βασική περιοχή ενδιαφέροντος για το ιταλικό εμπόριο τον ύστερο 13^ο αιώνα, καθώς είχαν ανοίξει νέοι οδοί προς την Άπω Ανατολή από τις Μογγολικές κατακτήσεις σε συνδυασμό με την εξαφάνιση των σταυροφορικών ηγεμονιών στους Αγίους Τόπους και ένα παπικό εμπάργκο στο εμπόριο με την Αίγυπτο. Έτσι αυτό το πολύ μακρινό εμπόριο σε μπαχαρικά και άλλα είδη πολυτελείας γνώρισε σοβαρή παρακμή από το 1340 και εξής, ενώ το εμπόριο σε είδη χαμηλότερης αξίας μαζικής παραγωγής κοντά στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας κυρίως σιτηρά και σκλάβους άρχισε να ανθεί⁶⁶. Ο έλεγχος της πρόσβασης σε αυτή την εμπορική δραστηριότητα και του περάσματος ανάμεσα στα Στενά από όπου εξαρτιόταν αυτή αποτέλεσε μια διαρκή πηγή προστριβής ανάμεσα στους Ενετούς και τους Γενουάτες. Ο πόλεμος που ξεκίνησε το 1350 συνεχίστηκε μέχρι το 1355 εμπλέκοντας τόσο τους Βυζαντινούς όσο και το Στέμμα της Αραγώνος σε αυτόν⁶⁷. Οι Γενουάτες προσπάθησαν να εμποδίσουν τη δίοδο των ξένων πλοίων και προχώρησαν στη δήμευση πολλών βενετικών πλοίων στον Καφρά, τα οποία είχαν διαφύγει από τον έλεγχό τους. Η Βενετία, από την άλλη μεριά, συμμαχική με τον Πέτρο Δ' της Αραγώνος⁶⁸ και ο Ιωάννης Καντακουζηνός, αν και αρχικά τήρησε επιφυλακτική στάση, τελικά προσχώρησε στην αντιγενουατική συμμαχία. Τον Φεβρουάριο του 1352 μια σημαντική ναυμαχία έλαβε χώρα στο Βόσπορο αλλά χωρίς τελικό νικητή. Η αποχώρηση, όμως, του βενετικού και αραγωνικού στόλου ύστερα από αυτή τη ναυμαχία έφερε σε δυσχερή θέση τον Καντακουζηνό, ο οποίος, καθώς ήταν απομονωμένος, αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει με τους Γενουάτες⁶⁹. Η συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε στις 6 Μαΐου 1351 απομάκρυνε το Βυζάντιο από τη συμμαχία των Βενετών και των Καταλανών και το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι Βενετοί να έρθουν σε συνεννόηση με τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, ο οποίος έλαβε 20.000 δουκάτα για τον αγώνα του εναντίον του Καντακουζηνού σε αντάλλαγμα για την παραχώρηση της Τενέδου στη Βενετική Δημοκρατία⁷⁰.

⁶⁶ Balard M., *La Romanie...* ό.π., τ. 1, σ. 150-162, τ. 2, σ. 683-687, σ. 749-768 και σ. 826-833, Του ιδίου, «Gênes et la mer Noire», *Revue Historique* 270, 1983, σ. 31-54.

⁶⁷ Γρηγοράς, τ.3, σ. 46-51, σ. 77-92, σ.106-107, Καντακουζηνός, τ.3, σ. 185-200, σ. 209-237, Steven A. Epstein S.A., *Genoa and the Genoese 958-1528*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1996, σ. 219-221.

⁶⁸ Ο Πέτρος Δ' της Αραγώνος ήταν βασιλιάς της Αραγώνος, Βαλένθιας, Σαρδηνίας, Κορσικής και κόμης της Βαρκελώνης (1336-87), βασιλιάς της Μαγιόρκας (1344-87), δούκας Αθηνών και Νέων Πατρών (1379-87).

⁶⁹ Γρηγοράς, τ.2, σ. 876-888, σ. 880-881, Καντακουζηνός, τ.3, σ. 118, σ.186-200, σ.209-237.

⁷⁰ Ostrogorsky G., *Ιστορία...*, ό.π., σ. 225.

Με σκοπό τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης και εφοδιασμένος με βενετικά χρήματα, ο Ιωάννης Ε' εισέβαλε, το φθινόπωρο του 1352, επικεφαλής ενός μικρού στρατού στην περιοχή της Αδριανούπολης που βρισκόταν υπό τη δικαιοδοσία του Ματθαίου Καντακουζηνού. Δεν συνάντησε πουθενά αντίσταση, ακόμη και η Αδριανούπολη άνοιξε τις πύλες της στον νόμιμο αυτοκράτορα. Γρήγορα όμως έφτασε εκεί ο Καντακουζηνός που με τη βοήθεια των τουρκικών στρατευμάτων αποκατέστησε την τάξη. Μπροστά στην ανησυχητική κινητικότητα του Ιωάννη, ο Καντακουζηνός αποφασίζει να διασφαλίσει τη διαδοχή του στον θρόνο ανακηρύσσοντας τον γιο του Ματθαίο συναυτοκράτορα και διάδοχο και απαγορεύοντας να μνημονεύεται το όνομα του Ιωάννη στις λειτουργικές προσευχές και στις επευφημίες στις δημόσιες τελετές. Πράγματι, το 1354 ο Ματθαίος στέφεται αυτοκράτορας στην εκκλησία των Βλαχερνών⁷¹.

Η κυριαρχία όμως της οικογένειας του Καντακουζηνού θα υπονομευτεί και τελικά θα διακοπεί από την ολοένα και αυξανόμενη ισχύ της αντιπολίτευσης, η οποία συνασπίζεται γύρω από το πρόσωπο του Ιωάννη Ε'. Η καταλυτική συνδρομή των Τούρκων στη νικηφόρα πορεία του Καντακουζηνού και στην υπερίσχυσή του έναντι των εχθρών του υπήρξε βασικός παράγοντας δυσαρέσκειας. Πράγματι, η προσφυγή στην τουρκική βοήθεια είχε επιτρέψει την εμπλοκή των Τούρκων στις εσωτερικές υποθέσεις του Βυζαντίου, την άσκηση επιρροής και ελέγχου στην εξέλιξη των πραγμάτων προς όφελός τους και το κυριότερο την εδαφική επέκτασή τους στην περιοχή της Θράκης με τη διενέργεια σποραδικών επιδρομών, οι οποίες θα αντικατασταθούν από τη μόνιμη εγκατάστασή τους σε ευρωπαϊκά εδάφη κυρίως μετά την κατάληψη της Καλλίπολης. Τον Μάρτιο του 1354 ένας σεισμός προκάλεσε καταστροφές στα τείχη της Καλλίπολης στην ευρωπαϊκή πλευρά των Δαρδανελίων. Οι Τούρκοι, που επιχειρούσαν στην περιοχή, κατέλαβαν το λιμάνι υπό τη διοίκηση του Σουλεϊμάν, γιου του Οθωμανού εμίρη Ορχάν (1326-1362) που εξουσίαζε την ασιατική πλευρά των στενών⁷². Με τη δίοδο προς την Ευρώπη υπό τον έλεγχό τους, μεγάλα πλήθη Τούρκων άρχισαν να διασχίζουν τα Δαρδανέλια και να λεηλατούν την αυτοκρατορία και τα γειτονικά εδάφη. Έτσι, άρχισε να κινείται η διαδικασία κατά την οποία οι Τούρκοι υπό την αρχηγία των Οθωμανών επιχειρούσαν να υποτάξουν τους χριστιανικούς λαούς των Βαλκανίων με τη δυναστεία των Οθωμανών να

⁷¹ Ostrogorsky G., *Ιστορία...*, ό.π., σ. 226.

⁷² Γρηγοράς, τ.3, σ. 220-225, Καντακουζηνός, τ.3, σ. 276-281.

κεφαλαιοποιεί τις επιτυχίες της στην Ευρώπη, προκειμένου να εδραιώσει την ηγετική της θέση έναντι των άλλων τουρκικών εμιράτων της Ανατολής⁷³.

Η κατάκτηση της Καλλίπολης (1354) παρά το γεγονός ότι δεν έθετε την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας σε άμεσο κίνδυνο δημιούργησε συναισθήματα τρόμου και πανικού στον λαό της Κωνσταντινούπολης. Η θέση του Καντακουζηνού κλονίστηκε και το έδαφος υπήρξε πρόσφορο για την πτώση του. Στο μεταξύ ο Ιωάννης Ε' ήρθε σε συνεννόηση με τους Γενουάτες, τους παλιούς εχθρούς του Καντακουζηνού και εξασφάλισε χωρίς δυσκολία την εύνοια και την υποστήριξή τους.

2.3. Η ίδρυση και εδραίωση της ηγεμονίας των Γατελούζων στη Λέσβο επί Φραγκίσκου Α'

Έτσι, όταν ο Γενουάτης κουρσάρος, Φραγκίσκος Α' Γατελούζος, που κυβερνούσε δύο γαλέρες, με τις οποίες είχε περάσει το Αιγαίο Πέλαγος, αναζητώντας λεία και περιπέτεια, θα βοηθούσε τον έκπτωτο αυτοκράτορα, ο οποίος είχε εγκατασταθεί τον προηγούμενο χρόνο (1353) στην Τένεδο και προετοιμαζόταν για την επίθεση, να ανακαταλάβει με επιτυχία την Πόλη⁷⁴, γνώριζε ότι θα μπορούσε να βασιστεί στη συνεργασία των Γενουατών του Γαλατά. Σε αντάλλαγμα για την υπηρεσία του αυτή ο Ιωάννης υποσχέθηκε στον πειρατή το χέρι της αδερφής του Μαρίας Παλαιολογίνας και ως προίκα τη νήσο Λέσβο, το πιο μεγάλο και σημαντικό από τα νησιά που είχαν απομείνει στην αυτοκρατορία⁷⁵.

Στο χρονικό του, ο Δούκας περιγράφει, ίσως λίγο υπερβολικά, πόσο σημαντική υπήρξε η συμβολή του Φραγκίσκου στο πλευρό του Ιωάννη για την ανακατάληψη της Πόλης⁷⁶. Κατά τη διάρκεια μιας σκοτεινής και θυελλώδους νύχτας προς το τέλος του φθινοπώρου του 1354 έφτασε με τον νέο αυτοκράτορα έξω από τη μυστική πόρτα της Οδηγήτριας, όπου η εξυπνάδα τον βοήθησε να βρει έναν τρόπο για να μπει. Είχε στο πλοίο πολλές στάμνες με λάδι, που είχε φέρει γεμάτες από την Ιταλία και που τώρα ήταν άδειες. Διέταξε τους ναύτες να τις εκσφενδονίζουν κατά

⁷³Kunt I.M., «The rise of the Ottomans», στο Jones M., (εκδ.), *The New Cambridge Medieval History*, τ. 6 (c.1300-c.1415), Cambridge University Press, 2015, σ. 849.

⁷⁴ Καντακουζηνός, τ.3, σ. 282-3, Δούκας, σ.40-41, Γρηγοράς, τ.3, σ. 226.

⁷⁵Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 66, Γρηγοράς, τ.3, σ. 554. Σύμφωνα με τον Γρηγορά, «ὄθεν καὶ μοναρχήσαντος τοῦ νέου τουτουῖ βασιλέως ἐντελῆ τὰ ὑπεσχημένα ἑκάτεροι ἀπηλείφθησαν, οἱ μὲν τὸν τοῦ φρουρίου περίβολον εἰς μῆκος καὶ πλάτος ὅσον πλεῖστον ἐξῆν ἠύζηκότες πρὸς τε δύσιν καὶ ἄρκτον καὶ ἑώαν, ὁ δὲ γαμβρός ἐπ' ἀδελφῆ τῶ βασιλεῖ καταστάς καὶ ἅμα Λέσβον τὴν νῆσον εἰς προίκα λαβών.»

⁷⁶ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ.67, Δούκας, σ.43

διαστήματα στα τείχη ώσπου ο θόρυβος ξύπνησε τους φρουρούς. Στις φωνές τους απαντούσαν φωνές από τις γαλέρες, ότι ήταν έμποροι με φορτίο λαδιού, ότι ένα από τα πλοία τους είχε ναυαγήσει και ήταν πρόθυμοι να μοιραστούν το υπόλοιπο του φορτίου με όποιον μπορούσε να τους βοηθήσει στη δύσκολη θέση που βρίσκονταν. Σε αυτήν την έκκληση και εξαιτίας της αγάπης τους προς το κέρδος οι φρουροί άνοιξαν την πύλη και τότε 500 περίπου από τους συνωμότες μπήκαν, σκότωσαν τους φρουρούς του παράπλευρου πύργου και γρήγορα ενισχύθηκαν από τους υπόλοιπους του πληρώματος των караβιών. Ο Φραγκίσκος, που ήταν εξολοκλήρου η ψυχή του εγχειρήματος ανέβηκε σε έναν πύργο όπου έβαλε το νεαρό αυτοκράτορα με μια φρουρά από Ιταλούς και Έλληνες και ύστερα άρχισε να τρέχει κατά μήκος του τείχους με ένα σώμα από στρατιώτες φωνάζοντας δυνατά «Πολλά τα έτη στον αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο». Όταν ξημέρωσε και ο λαός έμαθε ότι ο νεαρός του βασιλιάς ήταν μέσα στα τείχη έπεισε με τις εκδηλώσεις του τον Καντακουζηνό ότι κάθε αντίσταση από μέρους του θα σήμαινε αιματοχυσία, έστω και αν πετύχαινε. Αυτός τότε έβγαλε το διάδημα, που δεν μπορούσε να κρατήσει και αποτραβήχτηκε σε ένα μοναστήρι⁷⁷, ενώ ο Ιωάννης Ε' ακολουθούμενος από τον Φραγκίσκο και τους λοιπούς Ιταλούς, βάδισε θριαμβευτικά στο παλάτι. Ο αποκατασταθείς στο θρόνο αυτοκράτορας κράτησε τον λόγο του και εμπιστεύτηκε το χέρι της αδερφής του στον ευεργέτη του, του έδωσε επίσης σαν προίκα το νησί της Λέσβου. Έτσι, στις 17 Ιουλίου 1355 ο Φραγκίσκος Α' άρχισε τη βασιλεία του⁷⁸.

«Συνδεδεμένος με γάμο προς τον ελληνικό αυτοκρατορικό οίκο, ο Γενοβέζος άρχοντας της Λέσβου δεν φαίνεται να βρήκε καμία αντίσταση από τους Έλληνες υπηκόους του, οι οποίοι δεν τον είδαν σαν ξένο κατακτητή αλλά σαν νόμιμο κυβερνήτη από ένοια του αυτοκράτορα. Γρήγορα έμαθε να μιλά τη γλώσσα τους και εξακολούθησε να βοηθά τον Έλληνα κουνιάδο του με συμβουλές και προσωπική υπηρεσία»⁷⁹. Πράγματι, οι σχέσεις του με τον βυζαντινό αυτοκράτορα παρέμειναν καλές σε όλη τη διάρκεια της ηγεμονίας του και μάλιστα για το λόγο αυτό ο πάπας Ιννοκέντιος ΣΤ' του ζήτησε να βοηθήσει στο ζήτημα της ένωσης των εκκλησιών,

⁷⁷ Μετά την κάθοδό του από το θρόνο έγινε μοναχός με το όνομα Ιωάσαφ και αφοσιώθηκε στη συγγραφή του ιστορικού του έργου που αναφέρεται στα χρόνια από το 1320 έως το 1356 ενώ δεν σταμάτησε να ασχολείται με τα κοινά μέχρι το θάνατό του, το 1383.

⁷⁸ Δούκας, σ. 46, Λάμπρος Σ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν των εν Λέσβω δυναστευόντων Γατελούζων», *Νέος Ελληνομνήμων* 6, 1909, σ. 39, Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 67, Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ. 125, σ. 128-134.

⁷⁹ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 68.

προσεγγίζοντας τον αυτοκράτορα με τον οποίο τον συνέδεαν τώρα πια στενές συγγενικές σχέσεις.

Έτσι, το 1355 ο Φραγκίσκος παρείχε σημαντική βοήθεια στον αυτοκράτορα σε μια διαμάχη του τελευταίου με τον Ιωάννη Καλόθετο, τον αυτόνομο κυβερνήτη της Παλαιάς Φώκαιας που κληρονόμησε την εξουσία από τον πατέρα του Λέοντα Καλόθετο. Η φιλονικία ξεκίνησε όταν ο Χαλίλ, γιος του Οθωμανού εμίρη Ορχάν αιχμαλωτίστηκε από πειρατές και μεταφέρθηκε στην Παλαιά Φώκαια. Ο Ορχάν ζήτησε από τον Ιωάννη Ε' την απελευθέρωση του γιου του και ο αυτοκράτορας ζήτησε από τον Καλόθετο να του παραδώσει τον αιχμάλωτο. Ο κυβερνήτης όμως ζήτησε χρήματα και τιμές σε αντάλλαγμα. Καθώς υπήρξαν υποστηρικτές των Κατακουζηνών που τους τοποθέτησαν στη θέση τους, η οικογένεια των Καλόθετων δεν έτρεφε και ιδιαίτερη συμπάθεια προς τον Ιωάννη Ε' και η αφοσίωσή τους ήταν περισσότερο φαινομενική. Έτσι, ο αυτοκράτορας οργάνωσε μια εκστρατεία, προκειμένου να επιβάλει την κυριαρχία του στον ανυπότακτο κυβερνήτη. Ο Φραγκίσκος συμμετείχε ο ίδιος στην εκστρατεία με πλοία και άντρες. Όμως η πολιορκία της Παλαιάς Φώκαιας απέτυχε και τελικά ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να πληρώσει για να εξασφαλίσει την απελευθέρωση του Χαλίλ⁸⁰.

Το 1366 ο Φραγκίσκος υποστήριξε ξανά τον Ιωάννη Ε' κατά τη διάρκεια μιας σταυροφορίας κατά των Οθωμανών της οποίας ηγήθηκε ο κόμης Αμεδαίος ΣΤ' της Σαβοΐας. Με την ελπίδα να αποκομίσει όφελος στο θέμα της ένωσης των εκκλησιών, ο πάπας Ουρβανός Ε' ενθάρρυνε τον Αμεδαίο να βοηθήσει τον αυτοκράτορα εναντίον των Τούρκων⁸¹, των οποίων οι επεκτατικές διαθέσεις έβαιναν αυξανόμενες.

Στο πλαίσιο αυτό, ο κόμης της Σαβοΐας, ξάδερφος του αυτοκράτορα από τη μητέρα του, θερμός υποστηρικτής της σταυροφορικής ιδέας και μετά από παρακίνηση του πάπα, ξεκίνησε από τη Βενετία με ένα στόλο στον οποίο συμμετείχαν πλοία από τη Γένοβα, τη Μασσαλία, τη Βενετία και τη Νίκαια και αφού έφτασε στα Στενά κατέλαβε στις 23 Αυγούστου την Καλλίπολη και εγκατέστησε εκεί φρουρά. Σε αυτή την επιχείρηση ανακατάληψης της Καλλίπολης συμμετείχε και ο Φραγκίσκος Α' Γατελούζος, ο οποίος ενώθηκε στο Αιγαίο με τις δυνάμεις των σταυροφόρων και κατά την επίθεση στην Καλλίπολη ηγούνταν του στόλου. Αφού

⁸⁰ Γρηγοράς, τ.3, σ. 559-566, Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 68.

⁸¹ Setton K.M., *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, Φιλαδέλφεια, 1976-84, τ.1, σ. 285.

κατέλαβαν την πόλη την παρέδωσαν στον Ιωάννη Ε'⁸². Ωστόσο, η βυζαντινή κατοχή της Καλλίπολης δεν διήρκησε παρά μόνο μια δεκαετία.

Η επεκτατική πολιτική των Οθωμανών και ο σοβαρός κίνδυνος που συνιστούσε αυτή για τη βυζαντινή αυτοκρατορία άρχισε να γίνεται όλο και πιο αισθητός μετά την κατάκτηση της Καλλίπολης και παρά την ανακατάληψή της από τους σταυροφόρους. Πράγματι, ύστερα από την εγκατάσταση του Σουλεϊμάν στην Καλλίπολη, άρχισε η συστηματική κατάκτηση των βαλκανικών χωρών από τους Τούρκους. Η εξαντλημένη αυτοκρατορία δεν ήταν σε θέση να προβάλει αντίσταση. Την ισχυρά οχυρωμένη πρωτεύουσα δεν απειλούσε ακόμη τουλάχιστον άμεσος κίνδυνος αλλά οι υπόλοιπες πόλεις της Θράκης υπέκυπταν η μια μετά την άλλη στην τουρκική ισχύ. Το 1361 το Διδυμότειχο κατελήφθη από τους Τούρκους και πιθανόν ένα χρόνο αργότερα και η Αδριανούπολη. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του μάλιστα, ο Μουράτ Α' (1362-89) φρόντισε για τη μεταφορά της έδρας του πρώτα στο Διδυμότειχο και στη συνέχεια, το 1365 περίπου, στην Αδριανούπολη. Τη μόνιμη εγκατάσταση των Οθωμανών στην Ευρώπη ακολούθησαν συστηματικά μέτρα εποικισμού. Έτσι, Τούρκοι έποικοι εγκαταστάθηκαν στις κατακτημένες περιοχές και Τούρκοι ευγενείς, κυρίως οι στρατηγοί του σουλτάνου, ανταμείφθηκαν με γενναίες εκχωρήσεις γης⁸³.

Μπροστά στην ολοένα και αυξανόμενη τουρκική δύναμη, ο Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος έσπευσε στην αναζήτηση βοήθειας. Την άνοιξη του 1366 μετέβη ο ίδιος στην Ουγγαρία για να ζητήσει τη βοήθεια του πανίσχυρου βασιλιά Λουδοβίκου του Μεγάλου. Οι μεταξύ τους όμως διαπραγματεύσεις προσέκρουσαν στο ζήτημα της ένωσης των δύο εκκλησιών που ο Ούγγρος βασιλιάς με την παρακίνηση του πάπα Ουρβανού Ε', έθετε ως προϋπόθεση οποιασδήποτε κίνησης εναντίον των Τούρκων. Τελικά, ο Λουδοβίκος της Ουγγαρίας δεν κινήθηκε εναντίον των Τούρκων αλλά εναντίον των συμμάχων τους Βουλγάρων καταλαμβάνοντας τη συνοριακή πόλη του Βιδινίου. Η εχθρική αυτή στάση του Λουδοβίκου κατά των Βουλγάρων είχε ως αποτέλεσμα να αρνηθούν οι τελευταίοι κατά την επιστροφή του Ιωάννη στην Κωνσταντινούπολη τη διέλευσή του από τα εδάφη τους. Έτσι, ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να σταματήσει στο Βιδίνιο. Σε βοήθεια του αυτοκράτορα προσέτρεξαν ο κόμης της Σαβοΐας Αμεδαίος Στ' και ο Φραγκίσκος Α' Γατελούζος, οι οποίοι επιτέθηκαν κατά των Βουλγάρων, τους νίκησαν και κατέλαβαν τα λιμάνια της

⁸² Setton K.M., *The Papacy...*, ό.π., τ.1, σ.291-300.

⁸³ Ostrogorsky G., *Ιστορία...*, ό.π., σ.237.

Μεσημβρίας, της Αγγιάλου και της Σωζόπολης με τον Φραγκίσκο αρχηγό των ναυτικών δυνάμεων⁸⁴. Οι επιθέσεις αυτές είχαν το επιθυμητό αποτέλεσμα και ο Ιωάννης επέστρεψε ασφαλής διαμέσου της Βουλγαρίας ενώ τα λιμάνια που είχαν καταλάβει οι Βυζαντινοί πέρασαν στον έλεγχό τους. Επιπλέον, ο Φραγκίσκος συμμετείχε στην καταστολή μιας αντεπίθεσης των δυνάμεων των Βούλγαρων και των Τούρκων στη Σωζόπολη⁸⁵.

Στις αρχές του 1367 ο Ιωάννης Ε' επέστρεψε μαζί με τον Αμεδαίο στην Πόλη. Ο τελευταίος προσπάθησε από εκεί να συνεχίσει τις επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων. Σύντομα όμως φάνηκε καθαρά ότι οι δυνάμεις του και τα οικονομικά του μέσα δεν ήταν επαρκή για να διεξαγάγει τέτοιες επιχειρήσεις. Έτσι το καλοκαίρι του 1367 αποχώρησε και οι βυζαντινοί έμειναν πάλι μόνοι και ανίσχυροι μπροστά στους Τούρκους.

Στη δυσχερή αυτή θέση που βρισκόταν ο Ιωάννης Ε' αποφάσισε να προσφύγει αυτοπροσώπως στον Πάπα. Είχε στείλει προηγουμένως μαζί με τον Αμεδαίο βυζαντινούς πρεσβευτές στη Ρώμη για να προετοιμάσουν το έδαφος. Ήλπιζε ότι αν προσέφερε στον πάπα και πάλι την ένωση των εκκλησιών θα μπορούσε να πετύχει τη βοήθειά του. Παρά την αντίθεση λοιπόν της εκκλησίας του, η οποία μόνο με οικουμενική σύνοδο ήταν διατεθειμένη να εξομαλύνει τις διαφορές με την Αγία Έδρα, ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1369 για τη Ρώμη και στις 18 Οκτωβρίου 1369 προέβη σε πανηγυρική ομολογία πίστεως⁸⁶, υπογράφοντας τα σχετικά έγγραφα που επικύρωσε με τη χρυσή του αυτοκρατορική σφραγίδα. Η ενέργειά του όμως αυτή δεν βρήκε απήχηση στους βυζαντινούς εκκλησιαστικούς κύκλους, οι οποίοι επέμεναν μέχρι τέλους στη σύγκληση οικουμενικής συνόδου, οδηγώντας με τον τρόπο αυτό σε αδιέξοδο τη διπλωματική πολιτική του Ιωάννη⁸⁷. Ανάμεσα σε αυτούς που συνόδευσαν τον αυτοκράτορα στη Ρώμη ήταν και ο Φραγκίσκος Α' που υπήρξε και μάρτυρας της ομολογίας πίστεως του αυτοκράτορα⁸⁸.

Ωστόσο, ο Ιωάννης δεν επέστρεψε αμέσως στη χώρα του αλλά επισκέφθηκε την άνοιξη του 1370 τη Βενετία, για να εξασφαλίσει κάποια χρήματα. Την ανάγκη

⁸⁴ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 68.

⁸⁵ Setton K.M., *The Papacy...*, ό.π., τ.1, σ. 302.

⁸⁶ Geanakoplos D.J., «Byzantium...», ό.π., σ. 78.

⁸⁷ Ostrogorsky G., *Ιστορία...*, ό.π., σ. 239, Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1., σ. 85, Καραγιαννόπουλος Ι., *Το Βυζαντινό Κράτος...*, ό.π., σ. 263.

⁸⁸ Λάμπρος Σ., «Αυτοκρατόρων του Βυζαντίου χρυσόβουλλα και χρυσά γράμματα αναφερόμενα εις την ένωση των εκκλησιών», *Νέος Ελληνομνήμων* 11, 1914, σ. 241-245, Setton K.M., ό.π., τ.1, σ. 312-314, Λάμπρος Σ., «Επιστολή του πάπα Ιννοκεντίου στ' προς Φραγκίσκον Γατελούζον», *Νέος Ελληνομνήμων* 12, 1915, σ. 474-475, Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 70.

πόρων επέβαλε η άσχημη οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τη συμφωνία που επιτεύχθηκε, ο Ιωάννης θα παραχωρούσε την Τένεδο στη Βενετία και ως αντάλλαγμα οι Βενετοί θα του επέστρεφαν τα κοσμήματα του βυζαντινού θρόνου, που η μητέρα του είχε παραδώσει ως ενέχυρο πριν από τριάντα χρόνια και επιπλέον θα του παρέδιδαν έξι μεταγωγικά πλοία και 25.000 δουκάτα σε μετρητά. Μετά την ολοκλήρωση της συμφωνίας, ο αυτοκράτορας ζήτησε και έλαβε μια προκαταβολή 4.000 δουκάτων. Ο Ανδρόνικος Δ' όμως που ασκούσε την αντιβασιλεία στην Κωνσταντινούπολη αρνήθηκε την παράδοση της Τενέδου στη Βενετία τη στιγμή μάλιστα που το νησί εποφθαλμιούσαν οι φίλοι του οι Γενουάτες. Έτσι, ο Ιωάννης βρέθηκε σε μια εξαιρετικά δυσχερή θέση. Δεν είχε καθόλου χρήματα για να επιστρέψει στην πατρίδα του και δεν διέθετε καμία δυνατότητα να αποπληρώσει τα χρέη του και την προκαταβολή που είχε λάβει. Τελικά, ο Μανουήλ που κυβερνούσε τη Θεσσαλονίκη έσπευσε σε βοήθεια του πατέρα του, σώζοντάς τον από τη δύσκολη κατάσταση⁸⁹. Ο αυτοκράτορας επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη τον Οκτώβριο του 1371 χωρίς, όμως, να έχει πετύχει τίποτα απολύτως⁹⁰.

Πράγματι, οι διαπραγματεύσεις με τη Βενετία για την παραχώρηση της Τενέδου προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια της Γένοβας και την περαιτέρω επιδείνωση των βενετογενουατικών σχέσεων μετά την υπογραφή της συνθήκης του Μιλάνου το 1355, διότι μια τέτοια παραχώρηση θα συνιστούσε διάσπαση του παγιωμένου από δεκαετίες διαχωρισμού του Αιγαίου Πελάγους στις δύο καθορισμένες ζώνες επιρροής, καθώς οι Βενετοί, χρησιμοποιώντας το νησί σαν ναυτική βάση, θα μπορούσαν να ελέγχουν τα Στενά και να εμποδίζουν το γενουατικό εμπόριο προς την Κωνσταντινούπολη και τη Μαύρη Θάλασσα. Έτσι, είναι πολύ πιθανό η επανάσταση που ξέσπασε την άνοιξη του 1373 από τον Ανδρόνικο Δ' και το γιο του Ιωάννη Ζ' εναντίον του Ιωάννη Ε' να οφειλόταν εν μέρει και στην υποστήριξη των Γενουατών του Πέραν, οι οποίοι επιθυμούσαν να εκδικηθούν με τον τρόπο αυτό τη συμφωνία της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τους Βενετούς, αν και οι πηγές δεν το επιβεβαιώνουν⁹¹. Οι πραξικοπηματίες τιμωρήθηκαν με τύφλωση και στη θέση του Ανδρόνικου, ο οποίος φυλακίστηκε και έχασε τα δικαιώματα του θρόνου, αναγνωρίστηκε ως διάδοχός του

⁸⁹ Geanakoplos D.J., «Byzantium...», ό.π., σ.79.

⁹⁰ Wright C., *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355-1462*, Βοστώνη, 2014, σ. 43, Καραγιαννόπουλος Ι., *Το Βυζαντινό Κράτος...*, ό.π., σ. 263.

⁹¹ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1., σ. 87.

αυτοκράτορα ο Μανουήλ Β' (1391-1425), ο οποίος στις 25 Σεπτεμβρίου 1373 έλαβε και το στέμμα του συναυτοκράτορα⁹².

Οι συνέπειες αυτής της επανάστασης υπήρξαν βαρύνουσας σημασίας. Σε αντίθεση τόσο με τον Ανδρόνικο Γ' όσο και με τον Καντακουζηνό που δεν δίστασαν να ζητήσουν τη συνδρομή των Τούρκων στην προσπάθεια τους για αποδυνάμωση της κυριαρχίας των Δυτικών, ο Ιωάννης Ε' ζήτησε τη βοήθεια της Δύσης, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις επεκτατικές βλέψεις των Οθωμανών. Η φιλολατινική πολιτική του αυτοκράτορα, άλλωστε, φάνηκε και στην πολιτική που υιοθέτησε απέναντι σε διάφορα θέματα. Καταρχάς, αποδέχθηκε την κατάληψη της Χίου από τη Μαόνα⁹³ σε αντάλλαγμα για την καταβολή ενός αντιτίμου προς το βυζαντινό κράτος. Επίσης, τον Δεκέμβριο του 1355 δεσμεύτηκε να προχωρήσει στην ένωση των εκκλησιών, πάγιο αίτημα της παπικής εκκλησίας, με την προϋπόθεση της αποστολής της απαραίτητης βοήθειας για την αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής, αίτημα που υλοποιήθηκε με την υπογραφή της ομολογίας πίστεως το 1369 ενώ το 1357 προχώρησε σε ανανέωση της υπογραφής συνθήκης ειρήνης με τη Βενετία. Τελικά, όμως η απογοήτευση του Ιωάννη από τη στάση της Δύσης τον οδήγησε στη σύναψη συνθήκης ειρήνης με τον Μουράτ⁹⁴.

Την έριδα στη βυζαντινή αυτοκρατορία εκμεταλλεύτηκαν οι Βενετοί και οι Γενουάτες στη φιλονικία τους σχετικά με την παραχώρηση της νήσου Τενέδου. Οι Γενουάτες, επιδιώκοντας με κάθε τρόπο να καταλάβουν το νησί, απωθώντας έτσι τους αντιπάλους τους από την κατοχή αυτής της σημαντικής εμπορικής και ναυτικής βάσης, φαίνεται να υποκίνησαν μια ακόμη επανάσταση. Βοήθησαν στην απελευθέρωση του Ανδρόνικου Δ', ο οποίος τον Αύγουστο του 1376 μετά από μια πολιορκία μερικών εβδομάδων, εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη, όπου στέφθηκε αυτοκράτορας στις 18 Οκτωβρίου και στη συνέχεια οδήγησε στην αιχμαλωσία τον πατέρα και τα αδέρφια του. Η γενουατική υποστήριξη υπήρξε προφανής, αφού ένδεκα μέρες μετά την είσοδό του στην Πόλη, ο νέος αυτοκράτορας παραχώρησε την

⁹² Δούκας, σ. 44-45.

⁹³ Μετά την κατάκτηση το 1346 της Χίου, της Παλαιάς και Νέας Φώκαιας από τον Γενουάτη Σιμόν Βινιόζο⁹³ και καθώς η γενουατική κοινότητα δεν μπόρεσε να αποζημιώσει τους ιδιώτες που είχαν προμηθεύσει τα πολεμικά πλοία για την κατάκτηση του νησιού, τα κατακτημένα εδάφη παραχωρήθηκαν σε αυτούς, προκειμένου να τα εκμεταλλευτούν για δικό τους όφελος και μέχρι η κοινότητα να μπορέσει να τους αποπληρώσει. Στην πραγματικότητα η αποπληρωμή αυτή δεν συνέβη ποτέ και έτσι η διοίκηση του νησιού και της Νέας Φώκαιας παρέμεινε στα χέρια της παλιάς Μαόνας της Χίου, της εταιρείας που δημιουργήθηκε από αυτούς τους επενδυτές και της νέας Μαόνας, στην οποία ακολούθως μεταβίβασαν τις μετοχές τους (their interests)⁹³.

⁹⁴ Chalkokondyles L., *Laonici Chalcocondylae Historiarum Demonstrationes*, Darko E. (επιμ.), Βουδαπέστη, 1922-27, τ. 1, σ. 34 στο εξής Χαλκοκονδύλης.

Τένεδο στους φίλους του Γενουάτες. Ωστόσο, οι Γενουάτες δεν κατάφεραν να κατακτήσουν το νησί, το οποίο, τον Οκτώβριο του 1376, περιήλθε στην κατοχή των Βενετών. Η αντίδραση των Γενουατών υπήρξε μεγάλη με αποτέλεσμα ένα χρόνο αργότερα να ξεσπάσει πόλεμος μεταξύ των δύο ναυτικών δυνάμεων⁹⁵. Στο μεταξύ ο Ιωάννης και ο Μανουήλ κατόρθωσαν να δραπετεύσουν από τη φυλακή με τη βοήθεια των Βενετών και να ανακτήσουν τον θρόνο με τη βοήθεια των Τούρκων. Συγκεκριμένα, εισήλθαν θριαμβευτικά στην Πόλη την 1 Ιουλίου 1379. Το τίμημα, όμως, για την παροχή βοήθειας ήταν η υποχρέωση να καταβάλουν φόρο υποτέλειας και να παρέχουν στρατιωτική υπηρεσία στον σουλτάνο⁹⁶.

Το ζήτημα της Τενέδου έφερε για μια ακόμη φορά στο προσκήνιο τον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο ναυτικών δημοκρατιών και τις πολιτικές που υιοθέτησαν για την υπερίσχυσή τους στο χώρο του Αιγαίου. Βασικός και κοινός στόχος ήταν η εκμετάλλευση της αδυναμίας και της αστάθειας του βυζαντινού κράτους σε όλους τους τομείς (οικονομικό, στρατιωτικό και πολιτικό) προς όφελός τους. Η διαφοροποίηση αφορούσε στις μεθόδους που ακολούθησαν για την επίτευξη του στόχου. Η Γένοβα φάνηκε να επανέρχεται στην πολιτική των ετών 1340-1355, πυροδοτώντας τις διαμάχες μεταξύ των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και υποστηρίζοντας τον σφετεριστή του θρόνου, διατηρώντας ταυτόχρονα τις καλές σχέσεις με την Τουρκία με απώτερο στόχο την υπεράσπιση των εδαφικών και εμπορικών της προνομίων. Αντίθετα, η Βενετία υποστήριζε τον αυτοκράτορα που τελικά το φθινόπωρο του 1376 της παραχώρησε το νησί της Τενέδου⁹⁷. Η κλιμάκωση του ανταγωνισμού οδήγησε στον πόλεμο της Κιότζα μεταξύ των δύο ναυτικών δυνάμεων με περαιτέρω συνέπεια την αύξηση των αναταραχών στο εσωτερικό του βυζαντινού κράτους που υποδαυλιζόνταν ακόμη παραπάνω από τις δύο αντίπαλες δυνάμεις.

Ο Φραγκίσκος Α' Γατελούζος έλαβε μέρος στον πόλεμο της Κιότζα στο πλευρό των Γενουατών, συμμετέχοντας στον γενουατικό στόλο, που διοικούσε αρχικά ο Λουτσιάνο Ντόρια και αργότερα ο Πιέτρο Ντόρια με μια γαλέρα⁹⁸. Ο στόλος αυτός εγκαταστάθηκε στη Κιότζα το 1379 και από εκεί προσπάθησε να υποτάξει τη Βενετία. Ωστόσο, οι Βενετοί κατάφεραν να παγιδεύσουν τους Γενουάτες,

⁹⁵ Chrysostomides J., «Studies on the Chronicle of Caroldo, with special reference to the history of Byzantium from 1370 to 1377», *Orientalia Christiana Periodica* 35, 1969, σ. 153-159, σ. 173-182.

⁹⁶ Ostrogorsky G., *Ιστορία...*, ό.π., σ. 243-244.

⁹⁷ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 88.

⁹⁸ Basso E., «I Gattilusio tra Genova e Bisanzio. Nuovi documenti d'archivio», *Chemins d'outre-mer: études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, 2014, σ. 63-71.

να τους πολιορκήσουν και να τους αναγκάσουν να παραδοθούν τον Ιούνιο του 1380. Παρά την καταστροφή στην Κιότζα ο πόλεμος συνεχίστηκε μέχρι που οι δύο δυνάμεις εξαντλημένες και με τη μεσολάβηση του κόμητα Αμεδαίου της Σαβοΐας αναγκάστηκαν να υπογράψουν συνθήκη ειρήνης στο Τορίνο τον Αύγουστο 1381, σύμφωνα με την οποία η Τένεδος δεν θα παραδινόταν ούτε στη Βενετία ούτε στη Γένοβα, τα οχυρά της θα καταστρέφονταν και οι κάτοικοί της θα μεταφέρονταν στην Εύβοια ή στην Κρήτη. Το αποστρατικοποιημένο νησί θα παραδινόταν στον κόμη της Σαβοΐας⁹⁹. Γενουατικές γαλέρες από τη Χίο, το Πέραν και τη Μυτιλήνη θα φύλασσαν το νησί με τη συγκατάθεση των Βενετών. Ωστόσο, ο Βενετός κυβερνήτης του νησιού Zanachi Mudazzo αρνούνταν να συμμορφωθεί με τις διαταγές για εφαρμογή της συμφωνίας με το πρόσχημα ότι οι Γενουάτες σχεδίαζαν να καταλάβουν το νησί μόλις το εγκατέλειπαν οι κάτοικοί του και αναφερόμενος στον Φραγκίσκο Α' Γατελούζο ισχυριζόταν ότι αυτός σχεδίαζε μάλιστα να οχυρώσει το νησί και να εξαγοράσει τους κατοίκους¹⁰⁰. Κάτω από την έντονη διπλωματική πίεση της Γένοβας, η Βενετία έστειλε έναν στόλο για να συμμορφώσει τον κυβερνήτη της. Τελικά, ο Mudazzo υποχώρησε χωρίς τη χρήση βίας ενώ σύντομα ολοκληρώθηκε η καταστροφή των οχυρώσεων και η εκκένωση του πληθυσμού.

Η συνθήκη του Τορίνου αποκάλυψε για μια ακόμη φορά ότι καμία από τις δύο δυνάμεις δεν μπορούσε να επιβληθεί στην άλλη και ότι η ισορροπία που βασιζόταν στη διατήρηση του status quo ήταν η μόνη λύση. Η αποκρυστάλλωση του δόγματος αυτού οδήγησε στην αναθεώρηση των πολιτικών των δύο ιταλικών δυνάμεων. Αφενός η Βενετία, αναδιπλούμενη, επεδίωξε τη μετάθεση του επίκεντρου των εμπορικών της ενδιαφερόντων σε παλαιότερα εδάφη της, την αποκαλούμενη Τεραφέρμα (Terre Ferme)¹⁰¹. Αφετέρου, η γενουατική κυβέρνηση άρχισε να συνειδητοποιεί ότι η υποδαύλιση των δυναστικών ερίδων αποτελούσε παράγοντα ισχυροποίησης των Τούρκων, οι οποίοι επεδίωκαν την προσάρτηση εδαφών στη Θράκη και την αποδυνάμωση της βυζαντινής κυριαρχίας¹⁰².

Στο πλαίσιο αυτό και επωφελούμενοι από την πολιτική αναταραχή της περιόδου, οι Γατελούζοι κατάφεραν να αποσπάσουν ένα σημαντικό εδαφικό όφελος.

⁹⁹ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 45.

¹⁰⁰ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 69.

¹⁰¹ Οι ηπειρωτικές κτήσεις της Βενετίας που εκτεινόταν προς τα δυτικά μέσω της λίμνης Γκάρντα μέχρι τον ποταμό Άντα ήταν γνωστές ως Τεραφέρμα και αποκτήθηκαν ως ανάχωμα έναντι εμπόλεμων γειτόνων, για την προστασία των εμπορικών οδών των Άλπεων και για τη διασφάλιση της προμήθειας από την ενδοχώρα σιταριού από το οποίο η πόλη εξαρτιόταν.

¹⁰² Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 91.

Το 1384 φαίνεται ότι η οικογένεια κατείχε τον έλεγχο του λιμανιού της Αίνου που βρισκόταν στη Θράκη¹⁰³ και είχε καταφέρει να επιβιώσει ως βυζαντινός θύλακας εν μέσω της οθωμανικής εξάπλωσης¹⁰⁴. Δεν είναι γνωστός ούτε ο χρόνος ούτε ο τρόπος μεταβίβασης της περιοχής στην οικογένεια των Γατελούζων. Δεν είναι βέβαιο εάν η πόλη έγινε γενουατική κτήση με τη θέληση των κατοίκων της ή παραχωρήθηκε από τον αυτοκράτορα¹⁰⁵. Σύμφωνα πάντως με τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη, που γράφει σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, οι Γατελούζοι κλήθηκαν να αναλάβουν την εξουσία από τον τοπικό πληθυσμό που είχε εμπλακεί σε μια διαμάχη με τον βυζαντινό κυβερνήτη της περιοχής κατά τη διάρκεια των δυναστικών ερίδων της αυτοκρατορίας¹⁰⁶. Για το λόγο αυτό, η απόκτηση αυτής της πόλης αποτέλεσε σημαντικό σημείο τριβής στις σχέσεις μεταξύ του Φραγκίσκου Α' και του Ιωάννη Ε'.

Την ίδια χρονιά και συγκεκριμένα στις 6 Αυγούστου 1384, ένας τρομερός και ιδιαίτερα καταστροφικός σεισμός έπληξε τη Λέσβο από τον οποίο έχασε τη ζωή του ο πρώτος ηγεμόνας του νησιού, Φραγκίσκος Α' μαζί με τους δύο γιούς του Ανδρόνικο και Δομένικο σύμφωνα με τη μαρτυρία του Χρονικού της Μυτιλήνης¹⁰⁷. Τον διαδέχτηκε στην εξουσία ο τρίτος γιος του Ιάκωβος λαμβάνοντας το όνομα Φραγκίσκος Β'. Αρχικά και εξαιτίας του νεαρού της ηλικίας του ήρθε και εγκαταστάθηκε στη Μυτιλήνη ο θείος του Νικόλαος με τον οποίο συγκυβέρνησαν για τρία χρόνια μέχρι που μια φιλονικία μεταξύ τους οδήγησε τον τελευταίο να επιστρέψει στην κτήση του στην Αίνο¹⁰⁸.

¹⁰³ Το 1384, η Αίνο βρισκόταν στην κατοχή του αδελφού του Φραγκίσκου, Νικολάου Α' Γατελούζου, βλ. Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 71.

¹⁰⁴ Ασδραχά Αι., «Inscriptions de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVes.)», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 43/1, 1988, σ. 259-260. Σύμφωνα με τον Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 71, η Αίνος πολιορκήθηκε από τους Βουλγάρους και τους Τατάρους το 1265 ενώ δέχθηκε και την εισβολή των Καταλανών στα 1306-1307. Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα κυβερνήθηκε από τον Νικηφόρο Β' Άγγελο, τον εκθρονισμένο Δεσπότη της Ηπείρου και γαμπρό και προστατευόμενο του Ιωάννη Καντακουζηνού. Μετά την πτώση όμως του Καντακουζηνού, ο Δεσπότης παραχώρησε την πόλη στον Ιωάννη Ε', ο οποίος έτσι έγινε κύριός της στα 1356.

¹⁰⁵ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 71.

¹⁰⁶ Χαλκοκονδύλης, τ. 2, σ. 269.

¹⁰⁷ Dennis G.T., «The Short Chronicle of Lesbos, 1355-1428», *Λεσβιακά* 5, Μυτιλήνη, 1966, σ. 125, «..Καί ἀπεκτάνθη ὑπὸ τοῦ γεγονότος σεισμοῦ κατὰ τὴν C' τοῦ Αὐγούστου ἐν ἔτει Cωκα', ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ καταβάσεως, ἀπὸ δ', συγχωσθεῖς ἐν τῇ ἀκροπόλει τῇ παρ' αὐτοῦ κτισθεῖσι εἰς ὄψος καὶ κάλλος <ἀ>παράμιλλον. πολλὰ δὲ μογήσαντες εὗρον τό σῶμα αὐτοῦ συντετριμμένον ὑπὸ τῶν πετρῶν. καὶ ἐτάφη ἐν τῷ παρ' αὐτοῦ κτισθέντι ναῶ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ἐν λάρνακι ποιηθέντι παρ' αὐτοῦ. συνετάφησαν δ' αὐτῶ καὶ δύο υἱοὶ ἐκείνου, συντριβέντες καὶ αὐτοὶ ὑπὸ τοῦ σεισμοῦ ὃ μὲν πρῶτος ἦν Ἀνδρόνικος, ὃ δὲ δεῦτερος Δομένικος.»

¹⁰⁸ Dennis G.T., «The short chronicle...», ό.π., σ. 126, σ. 134-39, Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 71.

2.4. Φραγκίσκος Β': η στάση του απέναντι στην επεκτατική οθωμανική πολιτική και η σχέση του με τον Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγο

Το 1390 ο Ιωάννης Ζ' Παλαιολόγος κατέλαβε την εξουσία στην Κωνσταντινούπολη με τη βοήθεια του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Α' και αιχμαλώτισε τον παππού του (Ιωάννη Ε') στον πύργο στη Χρυσή Πύλη της πόλης. Ωστόσο, μέσα σε λίγους μήνες ο Μανουήλ Β' με τη βοήθεια των Ιωαννιτών Ιπποτών κατάφερε να τον εκδιώξει¹⁰⁹. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαμάχης, ο Ιωάννης ο νεότερος βοηθήθηκε από έναν Γατελούζο, ο οποίος συνέχισε να μάχεται και μετά τη φυγή του ίδιου του Ιωάννη. Αυτός ήταν πιθανόν ο Φραγκίσκος ο Β' της Μυτιλήνης, ο οποίος είχε μια γαλέρα στην περιοχή εκείνο το καλοκαίρι και του οποίου η κόρη παντρεύτηκε τον Ιωάννη Ζ'¹¹⁰. Οι δύο άντρες θα συνεχίσουν να έχουν στενές σχέσεις και τα επόμενα χρόνια¹¹¹. Η στάση του Φραγκίσκου Β' απέναντι στον Ιωάννη Ζ' δεν απέρρευε μόνο από τους συγγενικούς δεσμούς που τον συνέδεαν με τον νέο αυτοκράτορα αλλά πολύ περισσότερο εντασσόταν στο πλαίσιο της υποστηρικτικής πολιτικής που είχαν υιοθετήσει οι Γενουάτες πολύ νωρίτερα απέναντι στον πατέρα του Ανδρόνικο Δ' και τώρα συνέχιζαν να ακολουθούν στο πρόσωπο του γιου του.

Η οθωμανική κυριαρχία με τον Βαγιαζήτ Α' που διαδέχθηκε τον Μουράτ μετά το θάνατο του τελευταίου στη μάχη του Κόσσοβο στις 15 Ιουνίου 1389 επεκτάθηκε στη Σερβία και την Αλβανία ενώ το 1393 ο Βαγιαζήτ Α' κατέκτησε τη Βουλγαρία. Στην Ασία το 1391 οι Οθωμανοί κατέκτησαν τα εμιράτα του Τζερμιγιάν, Μεντεσέ, Σαρουχάν και Αϊδινίου, ενώνοντας το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής και βόρειας κεντρικής Ανατολίας, συμπεριλαμβανομένης και της ακτής της Μ. Ασίας¹¹². Το 1394 ο Βαγιαζήτ εκμεταλλεύτηκε αυτή την κυριαρχία επιβάλλοντας ένα εμπάργκο στις εξαγωγές σιτηρών από την Ανατολή στα χριστιανικά εδάφη¹¹³ ενώ ξεκίνησε την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, η οποία θα συνεχιζόταν μέχρι το 1402.

¹⁰⁹ Κόλλιας Γ.Τ., « Η ανταρσία Ιωάννου Ζ' Παλαιολόγου εναντίον Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου», *Ελληνικά* 12, 1951, σ. 34-64.

¹¹⁰ Κατσώνη Π., «Ο γάμος του αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου με την Ευγενία Gattiluzi (1396/1397)», *Βυζαντικά* 11, 1991, σ. 183-201.

¹¹¹ Λάμπρος Σ., «Ιωάννου Ζ' Παλαιολόγου εγχώριες επί της βυζαντινικής αυτοκρατορίας δικαιωμάτων εις τον βασιλέα της Γαλλίας Κάρολον ζ'», *ΝΕ* 10, 1913, σ. 248-251.

¹¹² Kunt I.M., «The rise...», ό.π., σ. 854-858.

¹¹³ Δούκας, σ. 47, Zachariadou A.E., «Prix et marchés des céréales en Roumanie (1343-1405)», στο Zachariadou A.E. (έκδ.), *Romania and the Turks (c.1300-1500)*, Λονδίνο, 1985, σ. 298-299.

Η κλιμάκωση της οθωμανικής επιθετικής πολιτικής υποχρέωσε τους Γατελούζους να κάνουν τις απαραίτητες προετοιμασίες. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μουράτ, οι Γατελούζοι, όπως και οι Παλαιολόγοι, είχαν υποχρεωθεί στην καταβολή φόρου υποτέλειας ως αποτέλεσμα των επιθέσεων που είχαν υποστεί κατά καιρούς από τους Τούρκους¹¹⁴. Από το 1388 μάλιστα συμμετείχαν σε έναν συνασπισμό αμοιβαίας υποστήριξης και άμυνας εναντίον των Τούρκων, μαζί με τους Γενουάτες γείτονες της Χίου, τους Ιωαννίτες της Ρόδου και το Βασίλειο της Κύπρου. Αργότερα σε αυτή τη συμμαχία προσχώρησαν και οι Γενουάτες του Πέραν. Αυτή η συμφωνία, η οποία διήρκεσε δέκα έτη υποχρέωνε τους συμμετέχοντες να παρέχουν αλληλοβοήθεια σε περίπτωση επίθεσης και να συνεισφέρουν μια γαλέρα ο καθένας σε ένα στόλο περιπολίας εναντίον των Τούρκων επιδρομέων¹¹⁵. Οι Γενουάτες του Πέραν, όμως, διαμαρτυρήθηκαν εναντίον του Φραγκίσκου το 1396 εξαιτίας της μη εκπλήρωσης των υποχρεώσεών του, όπως αυτές απέρρεαν από τη συμφωνία του 1388. Πράγματι, το καλοκαίρι του 1396 κατά τη διάρκεια πολιορκίας της συνοικίας του Πέραν από τις δυνάμεις του Βαγιαζήτ Α' και ενώ ο Φραγκίσκος βρισκόταν στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης, φαίνεται να μην κινήθηκε προς υποστήριξη των Γενουατών συμπατριωτών του. Στις αιτιάσεις αυτών, ο κύριος της Μυτιλήνης απάντησε ότι η παροχή βοήθειας από πλευράς του προϋπέθετε τη συντονισμένη δράση όλων εναντίον του οθωμανικού κινδύνου¹¹⁶.

Ποια ήταν όμως η στάση των Γενουατών απέναντι στους Οθωμανούς και τον Βαγιαζήτ; Είναι γεγονός ότι παρά την ύπαρξη του αντιτουρκικού συνασπισμού, η γενουατική κοινότητα προσπαθούσε να εξομαλύνει τις σχέσεις της με τους Τούρκους σε αντίθεση με τη μητροπολιτική Γένοβα που τηρούσε μια πιο αδιάλλακτη στάση και για το λόγο ότι βρισκόταν μακριά από το θέατρο των επιχειρήσεων. Έτσι, οι Γενουάτες του Πέραν πραγματοποίησαν ανοίγματα φιλίας προς τον Βαγιαζήτ με την ανανέωση των παλαιών συνθηκών το 1389 και την ανταλλαγή μηνυμάτων και πρεσβευτών. Αλλά μετά το 1393 η διπλωματία άρχισε να υποχωρεί μπροστά στην αύξηση της οθωμανικής ισχύος. Νέα σχέδια για τη δημιουργία αντιτουρκικού συνασπισμού επεξεργάζονταν από κοινού η Βενετία και η Γένοβα αλλά καμία από

¹¹⁴ Χαλκοκονδύλης, τ. 2, σ. 268.

¹¹⁵ Wright C. *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 48-49.

¹¹⁶ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 72, Wright C., ό.π., σ. 50.

τις δύο ναυτικές δυνάμεις δεν αποφάσιζε να δεσμευτεί χωρίς τη συνδρομή των υπόλοιπων χριστιανικών δυνάμεων¹¹⁷.

Όμως, η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης και οι οθωμανικές επιθέσεις στην Ουγγαρία ανησύχησαν σφόδρα τους Δυτικούς, οι οποίοι τελικά αποφάσισαν τη διοργάνωση μιας σταυροφορικής εκστρατείας το 1396, προκειμένου για την αναχαίτιση του οθωμανικού κινδύνου. Το κύριο σώμα του στρατού αποτελούνταν από ουγγρικές και γαλλικές δυνάμεις, οι οποίες τελικά προέλασαν κατά των Οθωμανών στο Δούναβη¹¹⁸. Στο μεταξύ ένας μικρός σχετικά στόλος συγκροτήθηκε για την παροχή ναυτικής υποστήριξης. Αν και το μεγαλύτερο τμήμα του αποτελούνταν από Βενετούς, συμμετείχαν σε αυτόν και οι Γατελούζοι, όπως και οι άλλοι εταίροι της Χίου και της Ρόδου¹¹⁹. Η βασική σταυροφορική αποστολή, όμως, γνώρισε πανωλεθρία στη Νικόπολη τον Σεπτέμβριο του 1396 και ο κυριότερος λόγος ήταν η έλλειψη συνεννόησης μεταξύ των συμμετεχουσών ουγγρικών και γαλλικών δυνάμεων¹²⁰. Η βαριά αυτή ήττα αποθάρρυνε τις δυτικές δυνάμεις και ίσως αυτός ήταν και ο βασικός λόγος που οδήγησε τη γενουατική κυβέρνηση να εξουσιοδοτήσει τελικά τον ποδεστάτο του Πέραν να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με τον Βαγιαζήτ¹²¹.

Μετά τη συντριπτική ήττα των Χριστιανών στη μάχη της Νικόπολης, ο Φραγκίσκος Β' και ο Νικόλαος της Αίνου προσέφεραν υψηλά χρηματικά ποσά για την αποπληρωμή των λύτρων που ζητούσε ο Βαγιαζήτ, προκειμένου για την απελευθέρωση των Γάλλων αιχμαλώτων¹²². Κατά τη διάρκεια μάλιστα της παραμονής αυτών των τελευταίων στη Λέσβο, ο Φραγκίσκος πέτυχε την υπογραφή μιας συμφωνίας ως εκπρόσωπος του γαμπρού του Ιωάννη Ζ' σύμφωνα με την οποία παραχωρούνταν τα δικαιώματα του Ιωάννη στον αυτοκρατορικό θρόνο προς το Γάλλο βασιλιά Κάρολο ΣΤ' ως αντάλλαγμα για την παροχή ενός γαλλικού φρουρίου και ενός διαρκούς ετησίου εισοδήματος 25.000 χρυσών δουκάτων¹²³. «Έτσι, στη Λέσβο οι Γάλλοι αμέσως μετά την ήττα τους στη μάχη της Νικόπολης, παρά την

¹¹⁷ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 95-98.

¹¹⁸ Setton K.M., *The Papacy...*, ό.π., τ. 1, σ. 341-348, Delaville le Roulx J., *La France en Orient au XIVe siècle: Expéditions de Maréchal Boucicaut*, Παρίσι, 1886, τ. 1, σ. 246-255, Καραγιαννόπουλος Ι., ό.π., σ. 267.

¹¹⁹ Setton K.M., *The Papacy...*, ό.π., τ. 1, σ. 343-347.

¹²⁰ Genakoplos D.J., «Byzantium...», ό.π., σ. 83.

¹²¹ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 98.

¹²² Δούκας, σ. 52-53, Delaville le Roulx J., *La France en Orient...*, ό.π., τ. 2, σ. 33-35, σ. 43-45, σ. 47-48, σ. 91-93.

¹²³ Λάμπρος Σ., «Ιωάννου Ζ' Παλαιολόγου εγχώρησις...», ό.π., σ. 251-257.

καταστροφή, θα μπορούσαν να ονειρευτούν την αποκατάσταση της από καιρό σβησμένης λατινικής αυτοκρατορίας της Ρωμανίας»¹²⁴.

Στο μεταξύ η Γένοβα συνταρασσόταν από μια πολιτική αναταραχή και αστάθεια, η οποία ξεκίνησε το 1390, όταν ο δόγης Αντονιότο Αντόρνο αντικαταστάθηκε από τον Τζιάκομο Καμποφρεγκόζο, μια μακροχρόνια διαμάχη μεταξύ των δύο οικογενειών που κυριάρχησε στα πολιτικά πράγματα της Γένοβας σε όλη τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα. Οδήγησε σε βίαιες αλλαγές του καθεστώτος τα επόμενα χρόνια και σε εξεγέρσεις στο εσωτερικό της Λιγουριανής Γένοβας. Το 1396, οι Γενουάτες αδυνατώντας να βρουν μια λύση στο εσωτερικό τους πολιτικό πρόβλημα και κάτω από την έξωθεν στρατιωτική πίεση, αποφάσισαν να παραδώσουν την πόλη τους στον Γάλλο βασιλιά, προκειμένου να πετύχουν την πολιτική σταθερότητα. Το πείραμα θα πετύχει μόνο μερικώς κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Ζαν λε Μαίνγκρ, γνωστού και ως στρατάρχη Μπουσικώ, λόγω της παρουσίας γαλλικού στρατού στην πόλη. Έτσι, η Γένοβα το μεγαλύτερο μέρος του 15^{ου} αιώνα θα γνώριζε ξένους κυριάρχους με διαλείμματα περιόδων ανεξαρτησίας¹²⁵.

Εκδήλωση της αναβίωσης του πνεύματος της σταυροφορικής ιδέας ήταν και η απόφαση του Γάλλου βασιλιά, Καρόλου ΣΤ΄ να αποστείλει τον Μπουσικώ, το καλοκαίρι του 1399, με μια στρατιωτική δύναμη 1200 πολεμιστών σε βοήθεια του Μανουήλ Β΄ προς υπεράσπιση της Πόλης από τους Οθωμανούς. Σταθμός στο ταξίδι αυτό του Γάλλου στρατάρχη ήταν η Λέσβος. Εκεί ο Φραγκίσκος Β΄, αφού τον υποδέχθηκε με «φαινομενικές εκδηλώσεις χαράς», στη συνέχεια τον ενημέρωσε ότι είχε ήδη ειδοποιήσει τους Οθωμανούς για τη σχεδιαζόμενη εκστρατεία. Από την άλλη μεριά, προσφέρθηκε να συνδράμει τις δυτικές δυνάμεις με τη συμμετοχή μιας γαλέρας στην εκστρατεία αυτή. Σύμφωνα με τον Miller, η θέση του ηγεμόνα της Λέσβου ήταν αρκετά δύσκολη, διότι αφ΄ ενός όφειλε να στηρίζει τον Βαγιαζήτ, εφ΄ όσον ο γαμπρός του Ιωάννης Παλαιολόγος είχε λάβει τουρκική βοήθεια όταν είχε αποκλεισθεί από την αυτοκρατορική πόλη και αφ΄ ετέρου δεν ήθελε να προσβάλει τον ισχυρό φιλοξενούμενό του¹²⁶. Στη συνέχεια, ο Μπουσικώ έπλευσε προς την Πόλη, όπου κατάφερε να διασπάσει τον τουρκικό κλοιό. Μαζί με τον Μανουήλ

¹²⁴ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 74.

¹²⁵ Νικολάου-Κονναρή Α., «Γένοβα Διαμόρφωση της Πολιτείας και Εξωτερική Πολιτική», στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Οι ναυτικές πολιτείες της Ιταλίας: Αμόλφη, Πίζα, Γένοβα, Βενετία και η Ανατολική Μεσόγειος*, Αθήνα, 2008, σ. 108.

¹²⁶ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ.75.

προέβησαν σε μικροεπιχειρήσεις στα περίχωρα και σε παράκτιες πόλεις της Μ. Ασίας¹²⁷.

Ήταν όμως αυτονόητο ότι η μικρή αυτή στρατιωτική παρουσία δεν μπορούσε να απαλλάξει την αυτοκρατορία από τον τουρκικό κίνδυνο. Έτσι ο Μανουήλ πήρε την απόφαση να επισκεφτεί ο ίδιος τη Δύση και να ζητήσει βοήθεια¹²⁸. Το ταξίδι του ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 1399. Στην αρχή πήγε στη Βενετία, ενώ στη συνέχεια επισκέφτηκε πολλές άλλες ιταλικές πόλεις καθώς και το Παρίσι και το Λονδίνο. Αλλά οι εκκλήσεις του απέφεραν μηδαμινά αποτελέσματα. Ο αυτοκράτορας εξασφάλισε μόνο ασαφείς υποσχέσεις, οι οποίες παρέμειναν ανεκπλήρωτες. Τον Φεβρουάριο του 1401 ο Μανουήλ επέστρεψε στο Παρίσι όπου και βρισκόταν ακόμα όταν έλαβε την ευχάριστη είδηση σχετικά με τη συντριβή του Βαγιαζήτ στη μάχη της Άγκυρας από τις δυνάμεις του Ταμερλάνου.

Πριν την αναχώρησή του, ο Μανουήλ είχε ορίσει τον Ιωάννη Ζ' ως αντιβασιλέα¹²⁹, ο οποίος και έλαβε παρουσία του στρατάρχη Μπουσικώ την υπόσχεση ότι η Θεσσαλονίκη θα αποτελούσε τον τόπο της μελλοντικής του διαμονής. Όταν, όμως, ο αυτοκράτορας επέστρεψε το 1403 στην Κωνσταντινούπολη αρνήθηκε να εκτελέσει την υπόσχεσή του, διότι, προτού ακόμη καταστεί βέβαιη η έκβαση της μάχης της Άγκυρας ανάμεσα στους Τούρκους και τους Μογγόλους, ο Ιωάννης είχε συμφωνήσει να παραδώσει την Πόλη και να γίνει υποτελής του Σουλτάνου σε περίπτωση τουρκικής νίκης. Αυτός υπήρξε ο ισχυρισμός του Μανουήλ για να αρνηθεί στον ανιψιό του την παραχώρηση της Θεσσαλονίκης και ο λόγος της εξορίας του στη Λήμνο¹³⁰. Τότε, ο Ιωάννης απηύθυνε έκκληση στον Φραγκίσκο για βοήθεια και πράγματι το φθινόπωρο του 1403 εκείνος συγκέντρωσε ένα μικρό στόλο και ξεκίνησε για τη Λήμνο με σκοπό να βοηθήσει στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Επίσης, στην πληροφορία ότι ο Μπουσικώ βρισκόταν σε εκστρατεία στην Ανατολή για να τιμωρήσει τον βασιλιά Ζάνο της Κύπρου, ο οποίος είχε πολιορκήσει την γενουατική αποικία Φαμαγκούστα, ο Φραγκίσκος απέστειλε γρήγορα ένα καράβι να συναντήσει τον στρατάρχη για να τον παρακαλέσει να βοηθήσει στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης¹³¹. Ο Μπουσικώ δεν συναίνεσε αλλά παρόλα αυτά τόσο ο Φραγκίσκος όσο και ο Νικόλαος της Αίνου έσπευσαν να τον ενισχύσουν στις επιχειρήσεις του

¹²⁷ Delaville le Roulx J., *La France en Orient...*, ό.π., τ.1, σ. 369-375.

¹²⁸ Delaville le Roulx J., *La France en Orient...*, ό.π., τ.1, σ. 379-383.

¹²⁹ Delaville le Roulx J., *La France en Orient...*, ό.π., τ.1, σ. 378.

¹³⁰ Δούκας, σ. 78.

¹³¹ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 76.

εναντίον του βασιλιά της Κύπρου. Στην πορεία όμως δεν πραγματοποιήθηκε καμία στρατιωτική επιχείρηση, καθώς ο Κύπριος βασιλιάς αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει¹³². Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού επιστροφής ο Μπουσικώ δέχθηκε επίθεση από τους Ενετούς ενώ ακολούθησε σύγκρουση μεταξύ των Γενουατών και των Βενετών, στην οποία βέβαια δεν ενεπλάκησαν οι Γατελούζοι αλλά υπέστησαν παρόλα αυτά τα αντίποινα που ακολούθησαν¹³³, καθώς τόσο οι Βενετοί όσο και οι Γενουάτες προχώρησαν σε αιχμαλωσίες και αρπαγή πλοίων και αγαθών των αντιπάλων, γεγονός που στοίχισε στον Νικόλαο Γατελούζο λόγω της γενουατικής καταγωγής του την απώλεια 3.000 χρυσών δουκάτων, που αρπάχθηκαν από τους Βενετούς στη Μεθώνη¹³⁴.

Αλλά και η κατάληψη της Θεσσαλονίκης τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς μια συμφωνία επιτεύχθηκε ανάμεσα στον Μανουήλ και τον ανιψιό του με αποτέλεσμα την παραχώρηση της Θεσσαλονίκης στον Ιωάννη με τη συγκατάθεση του αυτοκράτορα. Κυβέρνησε εκεί μέχρι τον θάνατό του το 1408 και δεν άφησε κανένα κληρονόμο¹³⁵. Αυτή η συμφιλίωση έδωσε τέλος στη δυναστική έριδα μεταξύ των δύο παρατάξεων που επηρέασε τα εσωτερικά του Βυζαντίου για παραπάνω από τριάντα χρόνια και ενέπλεξε τους Γατελούζους στη διαμάχη με τους κυβερνώντες αυτοκράτορες.

Η απελπιστική κατάσταση του Βυζαντίου και της χριστιανικής Ανατολής άλλαξε ριζικά μετά την ήττα των Οθωμανών στη μάχη της Άγκυρας τον Ιούλιο του 1402, από το στρατό του Ταμερλάνου. Από τη βάση του στη Σαμαρκάνδη στην κεντρική Ασία, ο Ταμερλάνος κατέκτησε μεγάλο μέρος της Μέσης Ανατολής και οι συνεχείς επιδρομές του στην Ανατολία εξώθησαν τον Βαγιαζήτ να συγκροτήσει έναν ικανό στρατό για να αντιμετωπίσει την κατάσταση. Ορισμένοι εμίρηδες της Ανατολής των οποίων τα εδάφη είχαν πρόσφατα κατακτηθεί από τους Οθωμανούς προσχώρησαν στον στρατό του Ταμερλάνου και πολλοί Οθωμανοί από το στράτευμα του Βαγιαζήτ αυτομόλησαν προς την αντίπαλη πλευρά εξαιτίας της υπόσχεσης που είχαν λάβει για αποκατάστασή τους στην εξουσία από τις δυνάμεις του Μογγόλου βασιλιά¹³⁶.

¹³² Delaville le Roulx J., *La France en Orient...*, ό.π., τ.1, σ. 421-427.

¹³³ Delaville le Roulx J., *La France en Orient...*, ό.π., τ.1, σ. 484.

¹³⁴ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 76.

¹³⁵ Barker J.W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, Νιού Τζέρσεϋ, 1969, σ. 242-245.

¹³⁶ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 52.

Μετά τη νίκη του, ο Ταμερλάνος δέχθηκε απεσταλμένους με προσφορές υποταγής από την Παλαιά και Νέα Φώκαια, τη Μαόνα της Χίου και τον Φραγκίσκο Β' της Μυτιλήνης¹³⁷. Μαζί με τους υπόλοιπους Γενουάτες γείτονές του ο Φραγκίσκος κατάφερε να πετύχει μια συμφωνία ειρήνης με τον Ταμερλάνο αν και σύντομα οι μογγολικές δυνάμεις αποσύρθηκαν από την περιοχή, αφήνοντας τους πρόσφατα αποκατεστημένους εμίρηδες να κυβερνήσουν για λογαριασμό του Μογγόλου βασιλιά. Στερημένοι από αρκετά από τα εδάφη τους στην Ασία λόγω της μογγολικής εξάπλωσης, η πανωλεθρία στην Άγκυρα οδήγησε σε εμφύλιο πόλεμο για τον έλεγχο των εναπομεινασών κτήσεων και στις δύο ηπείρους, καθώς οι γιοί του Βαγιαζήτ αγωνίζονταν για τη διαδοχή. Ένας από αυτούς ο Σουλεϊμάν και προκειμένου να μπορέσει να ασχοληθεί ανενόχλητος με τα εσωτερικά ζητήματα της οθωμανικής αυτοκρατορίας προχώρησε στις αρχές του 1403 στη σύναψη συνθήκης ειρήνης με τη βυζαντινή αυτοκρατορία, τη Βενετία, τη Γένοβα, τον Δούκα του Αρχιπελάγους, τη Μαόνα της Χίου και το Τάγμα του Αγ. Ιωάννη, σύμφωνα με την οποία προέβη σε εδαφικές παραχωρήσεις και απάλλαξε τους παραπάνω από όλες τις φορολογικές υποχρεώσεις σε αντάλλαγμα για τη διατήρηση της ειρήνης¹³⁸. Ανάμεσα στα εδάφη που παραχωρήθηκαν ήταν και η Θεσσαλονίκη, η οποία με τον τρόπο αυτό επέστρεψε στη βυζαντινή κυριαρχία.

Ο Φραγκίσκος Β' πέθανε τον Οκτώβριο του 1403 αφήνοντας τρεις γιους τον Ιάκωβο, τον Παλαμήδη και τον Δορίνο, από τους οποίους τον διαδέχθηκε ο μεγαλύτερος γιος του Ιάκωβος. Καθώς όμως στην αρχή ήταν ακόμη ανήλικος, τη διακυβέρνηση της Λέσβου ανέλαβε για μια ακόμη φορά ως επίτροπος για μια πενταετία ο Νικόλαος της Αίνου¹³⁹. Αυτός πέθανε την άνοιξη του 1409¹⁴⁰ και καθώς δεν είχε κληρονόμους, τον διαδέχθηκε ο Ιάκωβος που για λίγα χρόνια κυβερνούσε και τις δύο ηγεμονίες. Όταν ο Παλαμήδης, ο νεότερος γιος του Φραγκίσκου ενηλικιώθηκε έγινε κύριος της Αίνου¹⁴¹ ενώ ο δεύτερος γιος του Δορίνος Α' κυβέρνησε ως κύριος της Παλαιάς Φώκαιας¹⁴².

¹³⁷ Δούκας, σ. 75-76.

¹³⁸ Dennis G.T., «The Byzantine-Turkish treaty of 1403», *Orientalia Christiana Periodica* 33, 1967, σ. 72-87.

¹³⁹ Dennis G.T., «The Short Chronicle ...», ό.π., σ. 126, σ. 139.

¹⁴⁰ Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ. 127, σ. 140. Σύμφωνα με τον Miller, η φήμη του έμεινε για πολύ καιρό στην Ανατολή, βλ. ., «Οι Γατελούζοι της Λέσβου...», ό.π., σ. 78.

¹⁴¹ Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 253.

¹⁴² Dennis G.T., «The Short Chronicle ...», ό.π., σ. 127, σ. 141-142.

2.5. Ιάκωβος και Δορίνος: κοινή πολιτική, κοινές επιδιώξεις- Παλαμήδης της Αίνου και η φιλόδοξη διακυβέρνησή του στην περιοχή

Η πολιτική του νέου ηγεμόνα, Ιακώβου Γατελούζου στηριζόταν σε τρεις βασικές αρχές: στην υποστήριξη των γενουατικών συμφερόντων, ιδίως όταν αυτά έρχονταν σε σύγκρουση με τα βενετικά¹⁴³, στη συνεργασία με τις άλλες χριστιανικές δυνάμεις εναντίον του οθωμανικού κινδύνου¹⁴⁴ αλλά και ορισμένες φορές, όταν αυτό καθίστατο αναπόφευκτο, στη δήλωση υποταγής και την παροχή αναγκαστικής βοήθειας προς τον σουλτάνο¹⁴⁵. Πιθανόν γύρω στα 1428 πέθανε¹⁴⁶. Σύμφωνα με το Χρονικό της Μυτιλήνης είχε νυμφευθεί την «θυγατέρα τοῦ ἀθθέντου Νικαίας Μασσαλιωτῶν ὀνόματι μαδόνα Ἐμπονα, ὠραιοτάτην–καλήν γάρ ἑλληνικῶς λέγουσι τὴν Ἐμπονα...»¹⁴⁷. Οπωσδήποτε φαίνεται ότι δεν άφησε απογόνους, διότι ο διάδοχός του Δορίνος Α' αναφέρεται ως αδελφός του σύμφωνα με το Χρονικό της Μυτιλήνης¹⁴⁸. Ο Δορίνος είχε πια αποκτήσει πείρα της διακυβέρνησης, δεδομένου ότι είχε διατελέσει ηγεμόνας της Παλαιάς Φώκαιας επί αρκετά χρόνια, γεγονός που μαρτυρείται από τα νομίσματά του αλλά και από μια επιγραφή εκεί¹⁴⁹ που τον αναφέρει σαν άρχοντά της στα 1423-4¹⁵⁰. Συνέχισε την πολιτική του προκατόχου του επιδιώκοντας τη σύσφιγξη των σχέσεων του με τις χριστιανικές δυνάμεις στην Ανατολή και επιζητώντας τη βοήθεια της χριστιανικής Δύσης (Γένοβα) για την αντιμετώπιση της επιθετικής πολιτικής των Οθωμανών που είχε πλέον καταστεί ανεξέλεγκτη. Όμως, μετά την Άλωση της Πόλης ο Γατελούζος ηγεμόνας αναγκάστηκε και αυτός όπως και οι υπόλοιπες χριστιανικές δυνάμεις, αποδεχόμενος

¹⁴³ Βοήθησε τον Κεντυρίωνα Ζαχαρία τον Γενουάτη πρίγκηπα της Αχαΐας στην εκστρατεία εναντίον των Τόκκι της Κεφαλληνίας και της Ζακύνθου, οι οποίοι με τη σειρά τους ζήτησαν τη βοήθεια της Βενετίας. Επίσης, οι Ενετοί απειλούσαν να κατάσχουν προσωρινά όλα τα λεσβιακά εμπορεύματα στην Κρήτη, εάν ο Ιάκωβος δεν τους αποζημίωνε για την κατάσχεση ενός κρητικού εμπορικού πλοίου, βλ. Miller W., «Οι Γατελούζοι της Λέσβου...», ό.π., σ. 78-79.

¹⁴⁴ Παρόλο που οι Ιππότες της Ρόδου παραπονέθηκαν ότι υποστήριζε τους Τούρκους δυσχεραίνοντας με τον τρόπο αυτό το έργο του ιπποτικού τάγματος στην εξουδετέρωση του τουρκικού κινδύνου, ο Ιάκωβος φαινόταν διατεθειμένος το 1415 να ενωθεί μαζί τους καθώς και με τους Γενουάτες της Χίου και τη Βενετική Δημοκρατία σε αντιτουρκικό συνασπισμό βλ. Miller W., «Οι Γατελούζοι της Λέσβου...», ό.π., σ. 79.

¹⁴⁵ Δήλωνε υποταγή στον Μωάμεθ Α' και βοήθησε πρώτα αυτόν τον Σουλτάνο και έπειτα τον Μουράτ Β' στην κατάληψη του Αϊδινίου, βλ. Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 79.

¹⁴⁶ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 79.

¹⁴⁷ Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ. 126-127, σ. 140-141.

¹⁴⁸ Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ. 127.

¹⁴⁹ Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 258.

¹⁵⁰ Η Παλαιά Φώκαια παρέμεινε υπό τη διακυβέρνηση των Γατελούζων μέχρι το 1455, βλ. Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 80.

το νέο στάτους κβο, να προβεί σε δήλωση υποτέλειας προς τον σουλτάνο. Πλέον, οποιαδήποτε σύγκρουση καθίστατο ανεπιθύμητη.

Στο μεταξύ, η Αίνοσ ευημερούσε κάτω από τη διοίκηση του Παλαμήδη Γατελούζου¹⁵¹. Πρωταρχικό μέλημα του ηγεμόνα αυτού υπήρξε ο εξωραϊσμός της χώρας του αλλά και η επέκταση των εδαφών του. Προς τον σκοπό αυτό κατάφερε να προσαρτήσσει τη Σαμαθράκη, η οποία, σύμφωνα με τη μαρτυρία του περιηγητή Μπερτραντόμ ντελα Μπροκιέρ, περί το 1433 βρισκόταν υπό την κυριαρχία του Γατελούζου κυρίου¹⁵². Επιπλέον, σε αυτό το νησί ο Παλαμήδης ανήγειρε στις 26 Μαρτίου 1431 και ενίσχυσε γύρω στο 1433 ένα νέο φρούριο για την προστασία του πολυάριθμου πληθυσμού του, όπως μνημονεύουν δύο επιγραφές στο τείχος, μια Ελληνική και μια Λατινική¹⁵³.

Το 1408 η προσπάθεια του Μπουσικό για αποκατάσταση της επιρροής της Γένοβας στις αποικίες της στην Ανατολή προκάλεσε την επανάσταση της Μαόνας της Χίου, την οποία κατέπνιξε ένας γενουατικός στόλος τον επόμενο χρόνο. Αλλά η διακυβέρνηση του Γάλλου προκάλεσε τη δυσαρέσκεια και την επανάσταση στην ίδια τη Γένοβα και την εκδίωξή του το 1409. Γενικά, η πόλη της Γένοβας θα γνωρίσει μια ταραγμένη περίοδο μέχρι και το 1435 με σειρά εξεγέρσεων που οδηγούν στην ανατροπή των Γάλλων το 1409, ακύρωση της συμφωνίας με τη Γαλλία και επαναφορά του θεσμού του δόγη το 1413 καθώς και στρατιωτικές επεμβάσεις από τους δούκες Βισκόντι του Μιλάνου που επιδιώκουν να χρησιμοποιήσουν την πόλη για την επίτευξη της εξωτερικής τους πολιτικής εναντίον της Φλωρεντίας και της Βενετίας¹⁵⁴.

Συγκεκριμένα, το 1421 η Γένοβα υπό τη συντονισμένη επίθεση του Μιλάνου και της Αραγόνας και με τη βοήθεια των Γενουατών επαναστατών, αναγκάστηκε να υποκύψει σε έναν ξένο κυρίαρχο, τον Δούκα του Μιλάνου, Φίλιππο Μαρία Βισκόντι και να εμπλακεί με τον τρόπο αυτό στην εξωτερική πολιτική ενός άλλου κράτους, καθιστώντας αδύνατη την αποφυγή ανάμειξης της στον πόλεμο του Μιλάνου με τη Βενετία το 1431. Αυτή τη φορά, όμως, η σύγκρουση μεταξύ Γένοβας και Βενετίας δεν οφειλόταν στον εμπορικό ανταγωνισμό μεταξύ των δύο ναυτικών πόλεων αλλά

¹⁵¹ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 80. Έξι επιγραφές διασώζονται εκεί που δείχνουν την οικοδομική δραστηριότητα για την ανέγερση των εκκλησιών της Χρυσοπηγής και του Αγίου Νικολάου από δύο ιδιώτες και τη συμπλήρωση άλλων τριών δημόσιων έργων, βλ. Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 254-256.

¹⁵² Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 80.

¹⁵³ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 80.

¹⁵⁴ Νικολάου-Κονναρή Α., «Γένοβα Διαμόρφωση της Πολιτείας...», ό.π., σ. 109.

στη διαμάχη μεταξύ του Μιλάνου και της Βενετίας για την κυριαρχία τους στην περιοχή της Λομβαρδίας.

Ως αποτέλεσμα του πολέμου, τον Νοέμβριο του 1431, οι Βενετοί πολιόρκησαν τη Χίο ενώ στη Γένοβα συγκεντρώνονταν με αργούς ρυθμούς στρατιωτικές δυνάμεις για την ενίσχυση του νησιού¹⁵⁵. Είναι γεγονός ότι η γενουατική κοινότητα εξαιτίας και των οικονομικών δυσχερειών που αντιμετώπιζε δεν ασκούσε ιδιαίτερα αποτελεσματική πολιτική στην υπεράσπιση των αποικιών της¹⁵⁶. Την εποχή εκείνη κύριος της Μυτιλήνης ήταν ο Δορίνος Α'. Η πολιορκία της Χίου εγκαταλείφθηκε τον Ιανουάριο του 1431 αλλά η γαλέρα του Δορίνου θα πρέπει να συμμετείχε, παρά την αρχική διστακτικότητά του, στις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Γενουατών¹⁵⁷ που έφτασαν με το στόλο τους στο Αιγαίο το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου και των οποίων η δράση συνεχίστηκε και τον επόμενο χρόνο¹⁵⁸. Ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του Δορίνου, η γενουατική κυβέρνηση εξέφρασε την αμέριστη διάθεσή της για υποστήριξη και προστασία της ασφάλειας του μικρού αυτού νησιού σε καιρό ανάγκης¹⁵⁹.

Η Γένοβα με τη στάση της αυτή επεδίωκε τη συμμαχία του Δορίνου, καθώς ο άρχοντας της Λέσβου και της Παλαιάς Φώκαιας είχε παντρεύσει την κόρη του Μαρία με τον Αλέξανδρο, δευτερότοκο γιο του Αλεξίου Δ' αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, στην επικράτεια του οποίου οι Γενουάτες είχαν σημαντικά εμπορικά συμφέροντα λόγω των αποικιών τους στη Μαύρη Θάλασσα, συμφέροντα που τελευταία είχαν υπονομευτεί από τη φιλοβενετική πολιτική αυτού του αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος Δ' είχε φροντίσει για την άνοδο του μεγαλύτερου γιου του Ιωάννη στο αυτοκρατορικό αξίωμα, ενώ βρισκόταν στη ζωή. Αλλά ο Ιωάννης συνωμότησε εναντίον του, εξορίστηκε και αντικαταστάθηκε από τον επόμενο αδερφό του Αλέξανδρο. Ο

¹⁵⁵ Argenti Ph., *The Occupation of Chios...*, ό.π., τ.1, σ. 174-187.

¹⁵⁶ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 60.

¹⁵⁷ Σύμφωνα με τον Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 81, «ο αρχιεπίσκοπος του Μιλάνου μάλιστα, που τότε ήταν κυβερνήτης της Γένοβας, είχε παρακαλέσει τον Δορίνο να προετοιμαστεί για να βοηθήσει κάθε γενουατική αποικία που θα βρισκόταν σε ανάγκη Συγχρόνως, η γενουατική κυβέρνηση ενθουμούμενη ότι σε όλες τις νίκες του παρελθόντος οι γαλέρες των Γατελούζων είχαν λάβει μέρος, κάλεσε τον Δορίνο να συνεργαστεί με τον Τσέμπα, τον Γενουάτη διοικητή που επρόκειτο να αποσταλεί στη Χίο, ζητώντας του να στείλει και αυτός με τη σειρά του μια γαλέρα στο νησί. Ο Δορίνος υπάκουσε και γι' αυτό η γενουατική κυβέρνηση τον ευχαρίστησε για την απόδειξη πίστης που υπήρχε από παράδοση στην οικογένειά του και τον παρακάλεσε να εξοπλίσει τη γαλέρα του για την άμυνα της Χίου. Αμέσως μετά ακολούθησαν δύο νέες επιστολές της γενουατικής δημοκρατίας με τις οποίες παρακαλούσαν τον Δορίνο να πληροφορήσει τους Χιώτες για τη γρήγορη άφιξη του γενουατικού στόλου και να φροντίσει να είναι η γαλέρα του στη Χίο ως τα μέσα Μαΐου. Ο Δορίνος κράτησε το λόγο του και διέταξε μια λεσβιακή γαλέρα να πάρει μέρος στην εκστρατεία. Αλλά πριν αυτή φτάσει, οι Βενετοί έλυσαν την πολιορκία».

¹⁵⁸ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 61.

¹⁵⁹ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 81-82.

Ιωάννης όμως ευνοούσε τους Γενουάτες και έτσι αποκαταστάθηκε στον θρόνο με την βοήθειά τους. Το 1429 ο Αλέξιος δολοφονήθηκε και στο αυτοκρατορικό αξίωμα ανήλθε για μια ακόμη φορά ο Ιωάννης Δ', ο οποίος όμως έπρεπε να αντιμετωπίσει τις νόμιμες διεκδικήσεις του αδερφού του στον αυτοκρατορικό θρόνο. Πράγματι, ο γάμος του Αλέξανδρου με την κόρη του Δορίνου υπαγορευόταν από την επιθυμία του πρώτου για εξασφάλιση με κάθε τρόπο της υποστήριξης των Γενουατών εναντίον του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας. Ο Δορίνος υποστήριξε τον εξόριστο γαμπρό του και η Μυτιλήνη έγινε σημείο συγκέντρωσης δυνάμεων κατά τη διάρκεια των ετών 1437-1438¹⁶⁰. Αυτά τα σχέδια όμως δυσαρέστησαν τους αρχηγούς της γενοουατικής κοινότητας που είχαν βοηθήσει στο πραξικόπημα του Ιωάννη¹⁶¹ με αποτέλεσμα την άσκηση πίεσης στον Δορίνο για τη μεσολάβησή του ανάμεσα στα δύο αδέρφια. Αν και δεν είναι γνωστή η επίδραση αυτής της παρέμβασης, φαίνεται ότι ο Αλέξανδρος δεν προχώρησε στην υλοποίηση των σχεδίων του¹⁶².

Άλλος ένας γάμος ενίσχυσε τους δεσμούς των Γατελούζων με τη δυναστεία των Παλαιολόγων αυτή τη φορά. Στις 27 Ιουλίου 1441 ο Δεσπότης Κωνσταντίνος, αδερφός του αυτοκράτορα και μετέπειτα τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου, παντρεύτηκε την κόρη του Δορίνου Κατερίνα. Ήταν ένας γάμος που κανονίστηκε από τον ιστορικό Φραντζή, ένας γάμος όμως που δεν κράτησε πολύ. Μετά από σύντομη γαμήλια παραμονή στη Λέσβο, ο Κωνσταντίνος άφησε τη σύζυγό του και αναχώρησε για τον Μοριά με τη συνοδεία μιας Λεσβιακής γαλέρας και δεν την είδε παρά μόνο όταν επέστρεψε τον επόμενο Ιούλιο. Την πήρε μαζί του στο ταξίδι του προς την Κωνσταντινούπολη αλλά μόλις έφτασαν στη Λήμνο αναγκάστηκαν να καταφύγουν στα τείχη του Κότσινα καθώς δέχθηκαν επίθεση από μια μονάδα του Τουρκικού στόλου. Οι Τούρκοι μάταια πολιορκήσαν το κάστρο επί είκοσι επτά ημέρες. Εξαιτίας όμως της έντασης και της ανησυχίας της πολιορκίας η Κατερίνα πέθανε τον Αύγουστο εκείνου του έτους μέσα στα τείχη του κάστρου¹⁶³.

Εκτός από το κάστρο του Κότσινα, ο Δορίνος είχε λάβει από τη βυζαντινή αυτοκρατορία το νησί της Θάσου, σύμφωνα με μια επιγραφή που φέρει χρονολογία 1 Απριλίου 1434, και διασώζεται στον τοίχο της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου μέσα στο Κάστρο. Η εν λόγω επιγραφή μας πληροφορεί ότι ένας πύργος χτίστηκε εκεί από

¹⁶⁰ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 62.

¹⁶¹ Χαλκοκονδύλης, τ. 2, σ. 219-220.

¹⁶² Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 62.

¹⁶³ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 83, Φραντζής Γ., *Γεωργίου Φραντζή Χρονικόν-Georgios Phrantzes Chronicon ex recensione Immanuelis Bekkeri*, Ariston Books, Λωζάννη, 2018, σ.217-220, Χαλκοκονδύλης, τ.2, σ. 80-81.

τον Ουμπέρτο ντε Γριμάλδη, μέλος της πολύ γνωστής Λιγουριανής οικογένειας, που αναφέρεται αλλού σαν αξιωματικός στην υπηρεσία του Δορίνου¹⁶⁴. Δέκα χρόνια αργότερα, όταν ο αρχαιολόγος Κυριακός της Αγκώνας επισκέφτηκε τη Θάσο¹⁶⁵, βρήκε ότι ο Δορίνος είχε πρόσφατα παραχωρήσει το νησί στον γιο του Φραγκίσκο Γ'.

Μετά το τέλος της εμφύλιας διαμάχης μεταξύ των Οθωμανών και την καθυπόταξη των διαφόρων εμίρηδων που είχαν επαναστατήσει εκμεταλλευόμενοι την επέλαση του Ταμερλάνου, η τουρκική απειλή για τους χριστιανούς ηγέτες άρχισε να αναβιώνει¹⁶⁶. Κάθε προοπτική επιβίωσης του βυζαντινού κράτους εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη λατινική στρατιωτική βοήθεια και την επίλυση του θρησκευτικού σχίσματος. Για δεκαετίες μετά τη δήλωση υποτέλειας του Ιωάννη Ε' στον πάπα το 1369, οι βυζαντινές κυβερνήσεις απέφευγαν οποιαδήποτε προσπάθεια για την ένωση των Εκκλησιών. Παρά την επιδίωξή του για δυτική βοήθεια κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1390, τη φιλία του με φιλοενωτικούς διανοούμενους και τα δικά του περιστασιακά ανοίγματα προς τον πάπα, ο Μανουήλ Β' απέφυγε την άσκηση πολιτικής υπέρ της ένωσης των εκκλησιών, την οποία σε κάθε περίπτωση δυσχέρανε το παπικό σχίσμα του 1378-1417¹⁶⁷. Ωστόσο, την σκεπτικιστική του πολιτική δεν ασπάστηκε και ο γιος του Ιωάννης Η', ο οποίος προσπάθησε να λύσει το μεγάλο αυτό ζήτημα. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας ηγήθηκε μιας βυζαντινής αντιπροσωπείας στο Συμβούλιο της Φερράρας-Φλωρεντίας, η οποία οδήγησε στην ένωση των εκκλησιών σύμφωνα με τους λατινικούς όρους¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 83-84.

¹⁶⁵ Ο Κυριακός πρέπει να είχε επισκεφτεί και νωρίτερα τη Λέσβο το 1431 αλλά οι σημειώσεις του σχετικά με τους Γατελούζους αρχίζουν χρονολογικά από το 1444 και φτάνουν έως το 1447. Στη Λέσβο ο Κυριακός βρήκε καλή υποδοχή από το Δορίνο, ο οποίος υποσχέθηκε να τον βοηθήσει να ερευνήσει ολόκληρο το νησί. Ο Κυριακός ταξίδεψε με τον αξιωματικό του Δορίνου, Ουμπέρτο ντε Γριμάλδη στην Παλαιά Φόκαια, όπου οι Γατελούζοι είχαν ένα εργαστήριο όπως και στη Λέσβο για την παραγωγή στύψης. Στη Θάσο έμεινε τα Χριστούγεννα και συνέταξε μια μεγάλη λατινική επιγραφή καθώς και ένα ιταλικό ποίημα προς τιμή του νεαρού Φραγκίσκου Γ'. Πράγματι, ο Φραγκίσκος Γ' αποκατέστησε την πρωτεύουσα, κερδίζοντας έτσι μια αφιερωματική επιγραφή από τους πολίτες της Θάσου και έστησε στην είσοδο του λιμανιού μερικά ωραία μαρμάρινα αγάλματα στα οποία μια αρχαία επιγραφή έδειχνε ότι παρίσταναν τα μέλη του Συμβουλίου της Θάσου. Εκείνο τον καιρό το νησί μπορούσε να καυχηθεί για έξι ακόμη πόλεις, εκτός από την πρωτεύουσα, της οποίας τα τείχη προκαλούσαν το θαυμασμό. Στην Αίνο συνάντησε τον Παλαμήδη, «τον πρίγκηπα της Αίνου και Σαμοθράκης» με τους δύο γιούς του, Τζόρτζιο και Δορίνο Β'. Στη Σαμοθράκη, περιηγήθηκε από τον Ιωάννη Λάσκαρη Ρυνδάκενο, διοικητή του Παλαμήδη στο νησί, βλ. Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 84-86.

¹⁶⁶ Ostrogorsky G., ό.π., σ. 261-262, Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 63.

¹⁶⁷ Barker J.W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, Νιού Τζέρσεϋ, 1969, σ. 55-56, σ. 150-151, σ. 192-193, σ. 257-258, σ. 320-331.

¹⁶⁸ Γουναρίδης Π., «Πολιτικές διαστάσεις της συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας», *Θησαυρίσματα* 31, 2001, σ. 107-129.

Η ανταμοιβή του Ιωάννη για την Ένωση των δύο εκκλησιών που πραγματοποιήθηκε στη Φλωρεντία ήταν η Σταυροφορία της Βάρνας, μια αποστολή στα Βαλκάνια που γνώρισε μερική επιτυχία το 1443 αλλά κατέληξε σε ήττα στη Μάχη της Βάρνας τον επόμενο χρόνο¹⁶⁹. Ο στόλος του Δούκα της Βουργουνδίας ήταν αυτός που στήριξε τη σταυροφορία και συνέχισε να εξαπολύει επιθέσεις εναντίον των Οθωμανών ακόμη και κάποια χρόνια μετά τη μάχη της Βάρνας. Όμως, η συμπεριφορά του όχι μόνο δεν προσέλκυσε τη συνεργασία αλλά προκάλεσε την εχθρότητα των Γενουατών της Ανατολής συμπεριλαμβανομένων και των Γατελούζων της Μυτιλήνης¹⁷⁰.

Οι Γατελούζοι αποτέλεσαν αντικείμενο επίθεσης ως αποτέλεσμα της οθωμανικής επεκτατικής πολιτικής του Μωάμεθ Β' (1451-1481). Τον Μάρτιο του 1450 τουρκικός στόλος υπό τον ναύαρχο Μπαλτά επιτέθηκε στη Λέσβο. Μια προσπάθεια να εξαγοραστούν οι Οθωμανοί δεν τελεσφόρησε και η πόλη της Καλλονής λεηλατήθηκε. Η επιδρομή προκάλεσε καταστροφή περιουσιών ύψους 150.000 δουκάτων και την αιχμαλωσία 3000 ανθρώπων¹⁷¹. Το αποτέλεσμα ήταν ο κύριος της Μυτιλήνης να υποχρεωθεί σε αύξηση του φόρου υποτέλειας προς τους Οθωμανούς σε 2.000 χρυσά δουκάτα. Δεν είχε όμως ψευδαισθήσεις ως προς τη διάρκεια αυτής της ανακωχής.

Έτσι, τον επόμενο χρόνο, ο Δορίνος έστειλε ένα γράμμα προς τη γενουατική κυβέρνηση, παρακαλώντας για βοήθεια και υπενθυμίζοντας ότι ήταν γενουατικής καταγωγής και ότι είχε συχνά βοηθήσει τη Γένοβα με τις καλύτερες δυνάμεις του σε άνδρες, πλοία και χρήματα. Εάν δεν μπορούσαν να τον προστατεύσουν, αυτός, παρά τη θέλησή του, θα αναγκαζόταν να αποβλέψει αλλού για βοήθεια. Το 1449 ο γιος του Δορίνου Δομένικος είχε λάβει το αξίωμα από τον πατέρα του, αν και κατ' όνομα ο Δορίνος παρέμενε κύριος της Μυτιλήνης¹⁷². Είναι αβέβαιο αν αυτή η αλλαγή στην ηγεμονία έγινε με συναίνεση ή όχι, αλλά μετά από αυτό ξέσπασε η πρώτη πολιτική εσωτερική διαμάχη που θα ταλάνιζε τη γατελουζική δυναστεία τα τελευταία χρόνια πριν από την τουρκική κατάκτηση.

Μετά την πτώση της Πόλης αντιπροσωπείες από όλα τα γειτονικά χριστιανικά εδάφη μετέβησαν στη νέα πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, για να υποβάλουν όρκο υποτέλειας και να αναλάβουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις

¹⁶⁹ Setton K.M., *The Papacy...*, ό.π., τ. 2, σ. 74-91.

¹⁷⁰ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 64.

¹⁷¹ Χαλκοκονδύλης, τ.2, σ. 267-268.

¹⁷² Δούκας, σ. 328-329.

απέναντι στον κατακτητή, προκειμένου να αποφύγουν τη σύγκρουση. Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκαν και οι Γατελούζοι κύριοι. Στη Λήμνο, όπου κατείχαν ήδη το κάστρο του Κότσινα, εδραίωσαν ένα τετελεσμένο γεγονός καταλαμβάνοντας και το υπόλοιπο νησί αμέσως μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης¹⁷³. Ο σουλτάνος συμφώνησε να παραχωρήσει τη Λήμνο στον Δορίνο της Μυτιλήνης και την Ίμβρο στον Παλαμήδη της Αίνου¹⁷⁴. Συγχρόνως, ο Μωάμεθ διέταξε τον πρώτο να πληρώνει ετήσιο φόρο 3.000 χρυσά νομίσματα για τη Λέσβο και 2.325 για τη Λήμνο. Η Ίμβρος φορολογήθηκε με 1200 χρυσά νομίσματα. Έτσι, εννέα χρόνια πριν από την κατάρρευσή της, η επικράτεια των Γατελούζων έφτασε στο απόγειο της έκτασής της¹⁷⁵.

2.6. Δομένικος: η αντίστροφη μέτρηση

Παρά τα δώρα και τη φιλοξενία των Λέσβιων προς τον Τούρκο ναύαρχο, όταν το καλοκαίρι του 1454 κατά τη διάρκεια μιας αποστολής συμμόρφωσης της Χίου και της Ρόδου πέρασε από τη Μυτιλήνη, ένα χρόνο αργότερα ξεκίνησε η διάλυση της ηγεμονίας των Γατελούζων. Συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 1455 ο πρεσβευτής του Δομένικου της Μυτιλήνης, ο ιστορικός Δούκας έφτασε στην αυλή του Μωάμεθ στην Αδριανούπολη για να του παραδώσει τον ετήσιο φόρο. Ο Δορίνος είχε πεθάνει μερικές εβδομάδες νωρίτερα και ο Δούκας ανέφερε το γεγονός στους τούρκους αξιωματούχους, οι οποίοι επέμεναν ότι η διαδοχή του στο αξίωμα θα έπρεπε να επικυρωθεί από τον σουλτάνο. Όταν ο Δομένικος εμφανίστηκε στην αυλή, υποχρεώθηκε να παραδώσει τη Θάσο στον σουλτάνο και να δεχθεί μια επιπλέον αύξηση φόρου για τη Λέσβο¹⁷⁶. Τον Δεκέμβριο του 1455 οι Τούρκοι κατέλαβαν την Παλαιά Φώκαια, ένα μήνα νωρίτερα τη Νέα Φώκαια¹⁷⁷ ενώ τέσσερις μέρες μετά την πτώση της πόλης, ο Δομένικος γράφει στη Γένοβα ζητώντας βοήθεια για να υπερασπιστεί τις υπόλοιπες κτήσεις του¹⁷⁸.

¹⁷³ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 68, Topping P., «Latins on Lemnos before and after 1453», Bryer A. & Lowry H. (επιμ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society: papers given at a symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, Μπίρμιγχαμ, 1986, σ. 217-234.

¹⁷⁴ Δούκας, σ. 328, Κριτόβουλος Μ., *Critobuli Imbriotae Historiae*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22, Βερολίνο, 1983, σ.86-87 στο εξής Κριτόβουλος.

¹⁷⁵ Δούκας, σ.328-329, Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ.89.

¹⁷⁶ Δούκας, σ. 330.

¹⁷⁷ Δούκας, σ. 333-334.

¹⁷⁸ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 92.

Στην Αίνο μετά το θάνατο του Παλαμίδη ξέσπασε διαμάχη ανάμεσα στον νεότερο γιο του Δορίνο και την Ελένη Νοταρά, τη χήρα του μεγαλύτερου γιου του Τζόρτζιο που διεκδικούσε την ηγεμονία για λογαριασμό του γιου της. Όταν ο Δορίνος αρνήθηκε την πρόταση της Ελένης να μοιραστούν την εξουσία, εκείνη κατέφυγε στον Μωάμεθ κατηγορώντας τον Δορίνο ότι μηχανορραφεί εναντίον του σουλτάνου. Εκμεταλλευόμενος την περίσταση, ο Μωάμεθ οργάνωσε μια εκστρατεία εναντίον της Αίνου τον Ιανουάριο του 1456, η οποία εύκολα παραδόθηκε και εξαιτίας της απουσίας του Δορίνου στη Σαμοθράκη. Η πόλη λεηλατήθηκε και 150 παιδιά οδηγήθηκαν στην αιχμαλωσία¹⁷⁹. Ο οθωμανικός στόλος στη συνέχεια κατέλαβε την Ίμβρο και τη Σαμοθράκη ενώ ο Δορίνος πήγε στην Αδριανούπολη για να συζητήσει την υπόθεση του με τον Μωάμεθ. Ο σουλτάνος του προσέφερε εδάφη στη Μακεδονία σε αντάλλαγμα για τα εδάφη που είχε χάσει, αλλά φοβούμενος για την ασφάλεια του έφυγε για να εγκατασταθεί στη Νάξο, όπου παντρεύτηκε την κόρη του δούκα¹⁸⁰.

Την άνοιξη του 1456 μια επανάσταση ξέσπασε στη Λήμνο εναντίον του κυρίου του νησιού Νικολάου. Οι επαναστάτες ζήτησαν τη βοήθεια των Οθωμανών ενώ ο Δομένικος έστειλε μια μικρή δύναμη για να εξουδετερώσει τον αδερφό του αλλά αυτή ηττήθηκε από τους επαναστάτες και το νησί πέρασε στα χέρια των Οθωμανών με την εξαίρεση πιθανότατα του κάστρου του Κότσινα¹⁸¹.

Στο μεταξύ η γενουατική κυβέρνηση άρχισε να σχεδιάζει την αποστολή βοήθειας στον κύριο της Μυτιλήνης στη συνέχεια των πρόσφατων εδαφικών απωλειών του και της έκκλησης του τελευταίου, παρά τα οικονομικά και πολιτικά προβλήματα που αντιμετώπιζε την εποχή αυτή, καθώς το 1455 ξέσπασε πόλεμος με τον βασιλιά Αλφόνσο Ε' της Αραγώνος ενώ στις καταλανικές επιθέσεις ήρθαν να προστεθούν και οι επαναστάτες της Γένοβας¹⁸². Παρόλα αυτά, τον Μάρτιο του 1456 η Γένοβα έστειλε ένα πλοίο με όπλα και 200 άνδρες σε βοήθεια του Δομένικου, αγόρασε κανόνια και πυρίτιδα γι' αυτόν και έκανε έκκληση στον Πάπα Καλίξτο Γ' και στον βασιλιά της Πορτογαλίας Αλφόνσο Ε' και της Αγγλίας Ερρίκο ΣΤ' να ενωθούν σε μια σταυροφορία εναντίον του εχθρού που απειλούσε τον Δομένικο. Έτσι ο πάπας χρηματοδότησε τη δημιουργία ενός στόλου που ξεκίνησε από τη Νάπολη τον Αύγουστο του 1456 υπό τις διαταγές του παπικού λεγάτου, Καρδινάλιου Λουδοβίκου

¹⁷⁹ Κριτόβουλος, σ. 101-107, Χαλκοκονδύλης, τ. 2, σ. 225.

¹⁸⁰ Κριτόβουλος, σ.106-107, Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 92-94.

¹⁸¹ Δούκας, σ. 335-336, Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 94-95.

¹⁸² Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 70.

Τρεβιζάν¹⁸³. Αφού επισκέφθηκε τη Ρόδο, που αποτέλεσε τη βάση των επιχειρήσεων του, μετέβη στη Χίο και τη Λέσβο όπου άσκησε πιέσεις στη Μαόνα και τον Δομένικο της Μυτιλήνης να σταματήσουν την πληρωμή φόρου στον Μωάμεθ. Στη Λέσβο ο παπικός στόλος ενισχύθηκε από τους Καταλανούς και άλλους πειρατές¹⁸⁴. Στο τέλος του χρόνου, ο Τρεβιζάν πέτυχε να καταλάβει τη Λήμνο, τη Σαμοθράκη και τη Θάσο ενώ στην Ύμβρο οι τοπικοί άρχοντες με επικεφαλής τον Μιχαήλ Κριτόβουλο συμφώνησαν να αποδεχθούν την παπική κυριαρχία αλλά απέφυγαν την εγκατάσταση λατινικής φρουράς¹⁸⁵. Η οθωμανική αντεπίθεση ξέσπασε τον Ιούλιο του 1457 αλλά οι Οθωμανοί ηττήθηκαν και αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στην Καλλίπολη με βαριές απώλειες¹⁸⁶. Ωστόσο, ο παπικός στόλος δεν σημείωσε καμία περαιτέρω πρόοδο και τον Νοέμβριο του 1457 ο Τρεβιζάν επέστρεψε στη Δύση¹⁸⁷.

Ο Δομένικος συνέχισε να ζητάει βοήθεια από τη Γένοβα τονίζοντας ότι αν δεν ερχόταν από εκεί θα αναγκαζόταν να καταφύγει σε κάποια άλλη δύναμη. Στα τέλη του 1457 η Γένοβα άρχισε πάλι να σχεδιάζει την αποστολή βοήθειας προς τη Μυτιλήνη, σκεπτόμενη μάλιστα να αυξήσει τον αριθμό της έκτακτης βοήθειας σε 300 άνδρες. Ωστόσο, οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε η ίδια ήταν σημαντικές. Η εντεινόμενη κρίση και η πολιορκία της πόλης από τους Καταλανούς το 1458 από ξηρά και θάλασσα οδήγησε τη γενουατική κοινότητα να αποδεχθεί ξανά την εξουσία ενός ξένου κυριάρχου, του βασιλιά Κάρολου Ζ' της Γαλλίας. Η πολιτική αναταραχή συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια¹⁸⁸.

2.7. Νικόλαος Β': ο τελευταίος Γατελούζος ηγεμόνας του νησιού

Στα τέλη του 1458 ο Δομένικος δολοφονήθηκε από τον αδερφό του Νικόλαο που υπήρξε και ο τελευταίος κύριος της Μυτιλήνης¹⁸⁹. Αυτός ξεκίνησε αμέσως διπλωματικές ενέργειες για την εξασφάλιση βοήθειας από τη Δυτική Ευρώπη στέλνοντας για μια ακόμη φορά στις αρχές του 1459 τον αρχιεπίσκοπο Λεονάρδο της Χίου να εκλιπαρήσει τους δυτικούς για βοήθεια. Η απάντηση όμως της Γένοβας ήταν

¹⁸³ Setton K.M, *The Papacy...*, ό.π., τ.2, σ. 166-167, σ. 184-188.

¹⁸⁴ Δούκας, σ. 338, Κριτόβουλος, σ.129.

¹⁸⁵ Χαλκοκονδύλης, τ.2, σ. 191, σ. 225, Κριτόβουλος, σ.115-116.

¹⁸⁶ Inalcik H., «The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1451», στο Setton K.M. (επιμ.), *A History of the Crusades*, The University of Wisconsin Press, 1989, τ. 6, σ. 320.

¹⁸⁷ Setton K.M, *The Papacy...*, ό.π., τ. 2, σ. 189-199.

¹⁸⁸ Wright C., ό.π., σ. 72.

¹⁸⁹ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 97-98, Δούκας, σ. 345-346, Χαλκοκονδύλης, τ. 2, σ. 268, σ. 275, Κριτόβουλος, σ. 168-169.

απλά λόγια ενθάρρυνσης και μια επανάληψη ασαφών υποσχέσεων χωρίς καμία συγκεκριμένη κινητοποίηση¹⁹⁰.

Στο μεταξύ, οι οθωμανικές δυνάμεις δεν είχαν σταματήσει τη δραστηριότητά τους στο Αιγαίο και μετά την αποχώρηση του παπικού στόλου. Οι Λήμνιοι μην έχοντας αρκετή υποστήριξη από τους Ιταλούς και τρομοκρατημένοι από τη σκέψη πως ήταν πιθανή η άφιξη του τουρκικού στόλου δεν είχαν παρά να υποκύψουν στον Σουλτάνο. Έτσι, όταν τον χειμώνα του 1458-9 ο Κριτόβουλος άρχισε μυστικές διαπραγματεύσεις με τους αρχηγούς της Λήμνου για την παράδοση του νησιού, οι Έλληνες δεν αντέδρασαν καθόλου, διότι αφενός έβρισκαν τον παπικό ζυγό οχληρό και αφετέρου φοβούνταν για την εκδίκηση του Μωάμεθ. Αμέσως μετά ο οθωμανικός στόλος κατέλαβε τη Σαμοθράκη και τη Θάσο. Το 1460, μετά την τουρκική κατάκτηση του Μοριά, ο σουλτάνος παραχώρησε στον εκθρονισμένο δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο τις περισσότερες από τις κτήσεις των Γατελούζων, την Αίνο, Ίμβρο, Λήμνο, Σαμοθράκη και Θάσο, καθιστώντας τον με τον τρόπο αυτό κληρονόμο των Γατελούζων στη Θράκη και στις τέσσερις θαλάσσιες κτήσεις τους¹⁹¹.

Η μόνη βοήθεια θα μπορούσε να έρθει από τη Γένοβα. Τον Φεβρουάριο του 1460, ο Νικόλαος απευθύνθηκε στη Γένοβα ενώ μια τελευταία έκκληση πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1462. Δόθηκαν κάποιες υποσχέσεις αλλά καμία συγκεκριμένη κίνηση δεν πραγματοποιήθηκε. Είναι αλήθεια ότι η Γένοβα αντιμετώπιζε εσωτερικά προβλήματα που υπονόμευαν την πολιτική σταθερότητα και την οικονομική της ευρωστία. Ενδεχομένως η επανάσταση του 1461 να οδήγησε σε απομάκρυνση του γαλλικού καθεστώτος αλλά από την άλλη μεριά προκάλεσε τα αντίπονα των Γάλλων και μια αναβίωση της διαμάχης μεταξύ των οικογενειών Αντόρνο και Καμποφρεγκόζο.

Προς το τέλος του 1461, ο Νικόλαος απευθύνει νέα επιστολή προς τη Γένοβα εκλιπαρώντας «να μην τον ξεχάσει στη δυστυχία του»¹⁹². Αλλά παρά τη σχετική σταθερότητα που είχε επιτευχθεί τη συγκεκριμένη εκείνη περίοδο στη Γένοβα με την εκδίωξη των Γάλλων και την ανακήρυξη του Λουδοβίκου Καμποφρεγκόζο στο αξίωμα του δόγη, η μόνη απάντηση που έλαβε ήταν μια ασαφής υπόσχεση ότι το 1462 θα πραγματοποιούσαν επίθεση εναντίον των Τούρκων από τη ξηρά και μια παρότρυνση για προώθηση των καλών σχέσεων μεταξύ της Λέσβου και της Χίου.

¹⁹⁰ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 73.

¹⁹¹ Κριτόβουλος, σ. 134, σ. 136, σ. 150, Χαλκοκονδύλης, τ. 2, σ. 224, σ. 237, Φραντζής Γ., ό.π., σ.456-457.

¹⁹² Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 101.

«Αποδυναμωμένη από εσωτερικές διχόνοιες, διηρημένη από ανταγωνιστικά συμφέροντα στο εξωτερικό, η Γένοβα άφησε την Λέσβο να υποκύψει»¹⁹³.

Η τελική επίθεση κατά της Λέσβου έλαβε χώρα τον Σεπτέμβριο του 1462¹⁹⁴. Ο Μωάμεθ δεν δυσκολεύτηκε να βρει αφορμές για την επίθεση του: το νησί είχε μετατραπεί σε καταφύγιο των Καταλανών πειρατών από όπου εξορμούσαν και λεηλατούσαν τα τουρκικά παράλια, ο κύριος του νησιού έδειχνε απροθυμία στην πληρωμή του φόρου και βρισκόταν σε μυστικές συνεννοήσεις με τις ιταλικές δυνάμεις. Ο μεγάλος τουρκικός στόλος αγκυροβόλησε στο παλαιό λιμάνι του Αγίου Γεωργίου, όπου και μετέβησαν οι απεσταλμένοι του Νικολάου για να ζητήσουν το λόγο αυτής της επίθεσης εναντίον του νησιού, του οποίου οι άρχοντες υπήρξαν πάντοτε συνεπείς στην καταβολή του φόρου υποτέλειας. Αφού ζήτησαν την παράδοση της πόλης μάταια, οι Οθωμανοί ξεκίνησαν την πολιορκία της πρωτεύουσας, της οποίας τα τείχη έκλειναν πάνω από 20.000 αμάχους άνδρες, γυναίκες και παιδιά και φρουρούνταν με περισσότερους από 5.000 στρατιώτες συμπεριλαμβανομένων 70 Ιπποτών της Ρόδου και 110 Καταλανών μισθοφόρων από τη Χίο. Αρχισαν να βομβαρδίζουν το κάστρο και αφού κατάφεραν ρήγματα στα τείχη του κατέλαβαν με έφοδο το κατώτερο μέρος του, γνωστό ως Μελανούδι, προκαλώντας τον πανικό στους υπερασπιστές του που θεώρησαν ότι είχε συντελεστεί προδοσία.

Τότε, ο Νικόλαος βγήκε από το κάστρο για να παραδώσει το νησί στον Σουλτάνο. Έτσι, ο τελευταίος Λατίνος άρχοντας της Λέσβου παρέδωσε στον Μωάμεθ τα κλειδιά της πόλης που οι Γατελούζοι κατείχαν για ένδεκα σχεδόν δεκαετίες. Συγχρόνως διατεινόταν ότι ποτέ δεν παραβίασε τους όρκους του απέναντι στον Σουλτάνο, ποτέ δεν κράτησε σκλάβους των Οθωμανών και ότι εάν με τη βία δέχθηκε πειρατές για να σώσει τη χώρα του από τις λεηλασίες τους, ποτέ δεν τους είχε εφοδιάσει με τα μέσα να βλάψουν τη χώρα των Τούρκων και ότι ήταν σφάλμα των υπηκόων του που δεν δέχθηκαν από την αρχή τη γενναιόδωρη προσφορά του Σουλτάνου. Παρά το γεγονός ότι ο Σουλτάνος είχε εγγυηθεί για τις ζωές όλων όσων βρίσκονταν στην πόλη, εκατοντάδες Λατίνοι στρατιώτες και πειρατές σφαγιάστηκαν από τους Οθωμανούς. Οι επιζήσαντες είτε πουλήθηκαν ως σκλάβοι είτε μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη για την εξυπηρέτηση του σχεδίου

¹⁹³ Wright C., ό.π., σ. 74, Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 101.

¹⁹⁴ Inalcic H., «The Ottoman Turks...», ό.π., σ. 321.

εποικισμού της, ενώ ο κύριος της Μυτιλήνης ασπάστηκε τον μουσουλμανισμό για να σώσει τη ζωή του αλλά τελικά στραγγαλίστηκε υπό τις οδηγίες του Σουλτάνου¹⁹⁵.

Μετά το θάνατο του Νικολάου, τελευταίος επιζών Γατελούζος ηγεμόνας παρέμεινε ο Δορίνος Β΄ της Αίνου, η παρουσία του οποίου μαρτυρείται για τελευταία φορά στη Γένοβα το 1488, όταν φαίνεται να παραχωρεί τα δικαιώματά του στις ηγεμονίες της Μυτιλήνης και της Παλαιάς Φώκαιας στον Μάρκο Ντόρια¹⁹⁶, με την ελπίδα ότι κάποια στιγμή η Γένοβα με τη βοήθεια της Γαλλίας θα ανακαταλάμβανε τις περιοχές αυτές από τους Οθωμανούς και θα τις επανέφερε σε χριστιανικά χέρια¹⁹⁷. Κράτησε για λογαριασμό του τα δικαιώματα στις κτήσεις της Αίνου, Σαμοθράκης, Θάσου και στα εδάφη που κατείχε ο πατέρας του στο νησί της Λέσβου. Το 1481 ως αποτέλεσμα του ενθουσιασμού που επικράτησε στους Δυτικούς μετά την απελευθέρωση του Οτράντο και την απόθηση των οθωμανικών επιθέσεων στη Ρόδο¹⁹⁸, υπήρξε στη Γένοβα μια αναβίωση του σχεδίου για ανακατάληψη της Λέσβου καθώς και της Παλαιάς και Νέας Φώκαιας. Όλα όμως αυτά τα σχέδια θα παρέμεναν ανεκπλήρωτα, διότι δεν επικρατούσαν πια στο χώρο του Αιγαίου οι συνθήκες που είχαν άλλοτε ευνοήσει την εδραίωση της ηγεμονίας των Γατελούζων. Δεν υπήρχε πια εκείνη η ισορροπία δυνάμεων που θα επέτρεπε την ευόδωση των κατακτητικών σχεδίων των Δυτικών μέσα σε ένα πλουραλιστικό σκηνικό που καθιστούσε την περιοχή ενδιαφέρον πεδίο δράσης. Η πολύπλευρη πολιτική πραγματικότητα στον αιγαιακό χώρο είχε αντικατασταθεί από την ύπαρξη μιας και μόνο ισχυρής δύναμης, της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

¹⁹⁵ Δούκας, σ. 345-346, Χαλκοκονδύλης, τ. 2, σ. 272-276, Κριτόβουλος, σ. 169-172.

¹⁹⁶ Το 1488 ο Δορίνος Β΄ της Αίνου ζούσε στη Γένοβα ως μόνος αντιπρόσωπος και των δύο κλάδων της οικογένειας των Γατελούζων, γιατί ο Νικόλαος Β΄ δεν άφησε απογόνους, βλ. Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 107.

¹⁹⁷ Wright C., *The Gattiluso Lordships...*, ό.π., σ. 75-76.

¹⁹⁸ Οι Οθωμανοί άρχισαν τις επιθέσεις τους εναντίον των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου τον Μάιο του 1480. Επικεφαλής τους ήταν ο ελληνικής καταγωγής μέγας βεζίρης Μετζίχ Παλαιολόγος, ο οποίος μάταια πολιορκούσε για μήνες την πόλη. Οι Ιωαννίτες Ιππότες απέκρουαν όλες τις επιθέσεις ενώ ο οθωμανικός στρατός είχε υποστεί σοβαρές απώλειες και έτσι τον Αύγουστο του ίδιου έτους οι Τούρκοι έλυσαν την πολιορκία και απομακρύνθηκαν από το νησί. Μετά την κατάληψη των Ιονίων Νήσων, οι Οθωμανοί αποβιβάστηκαν στην Ιταλία και το 1480 κατέλαβαν το Οτράντο, οδηγώντας στο θάνατο 12.000 ανθρώπους και 5.000 στην αιχμαλωσία. Η νίκη αυτή των Τούρκων θορόβησε τον πάπα Σίξτο Δ΄, ο οποίος τον Απρίλιο του 1481 προέβη στη διακήρυξη μιας σταυροφορίας για την απελευθέρωση της πόλης. Στο κάλεσμά του ανταποκρίθηκαν η Γαλλία, η Ουγγαρία και ο Φερδινάνδος της Νάπολης. Τον Μάιο ξεκίνησε η πολιορκία της πόλης από τις χριστιανικές δυνάμεις, οι οποίες τελικά πέτυχαν την απελευθέρωσή της τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους.

3. ΟΥΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΓΑΤΕΛΟΥΖΩΝ

3.1. Εισαγωγικά

Αλληλένδετες με τις πολιτικές συγκυρίες που υπαγορεύτηκαν μέσα στο ιστορικό πλαίσιο ενός και πλέον αιώνα, οι τύχες της κοινωνίας της Λέσβου καθορίστηκαν επίσης από τις οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά το διάστημα αυτό στην περιοχή, καθώς και από το ιδιαίτερα ρευστό χρηματικό «μωσαϊκό» στον αιγαικό χώρο και ευρύτερα στην Ανατολική Μεσόγειο (σχετικά με τη διαμόρφωση της νομισματικής πραγματικότητας βλ. επόμενο κεφάλαιο).

Πολύτιμη πηγή για τη μελέτη της οικονομικής ιστορίας της Λέσβου την περίοδο της κυριαρχίας των Γατελούζων αποτελεί η συλλογή των νοταριακών εγγράφων του Κρατικού Αρχείου της Γένοβας που δημοσιεύονται από την *Ausilia Roccatagliata* το 1982¹⁹⁹ και αφορούν στην περίοδο 1454-1460 καθώς και μια μικρή σειρά εγγράφων του 15^{ου} αιώνα πριν και μετά την τουρκική κατάκτηση που

¹⁹⁹ Roccatagliata A., *Notai Genovesi in Oltremare...*, ό.π. Στον τόμο αυτό δημοσιεύονται συνολικά 67 συμβολαιογραφικές πράξεις που συντάχθηκαν στη Μυτιλήνη κατά τη χρονική περίοδο από το 1456 έως το 1460 και φυλάσσονται στο Κρατικό Αρχείο της Γένοβας. Το σύνολο των νοταριακών εγγράφων με εξαίρεση τα υπ' αριθ. 1,35,58a,64,48 και 66b αποδίδονται στον συμβολαιογράφο Λουκίνους ντε Πόρτα εξαιτίας των ομοιοτήτων που παρουσιάζουν τόσο στο γραφικό χαρακτήρα όσο και στον τρόπο σύνταξής τους (ίδια δομή και μορφή στη διατύπωσή τους). Η αρχική δυσκολία στην απόδοσή τους προκύπτει από το γεγονός ότι κανένα από αυτά τα χειρόγραφα με εξαίρεση το υπ' αριθ. 41 δεν φέρει την υπογραφή του συμβολαιογράφου. Χαρακτηριστικό ως προς τη διαδικασία απόκτησης του τίτλου του είναι το υπ' αριθ. 1 έγγραφο με ημερομηνία 19 Ιανουαρίου 1454 που περιγράφει το διορισμό του ντε Πόρτα από τον κόμη του Ιερού Παλατίου του Λατερανού, Φραντσέσκο Τζουστινιάνο. Στην πλειονότητά τους, τα έγγραφα αυτά αφορούν σε απογραφές, δημοπρασίες, διαθήκες, εξουσιοδοτήσεις για τη ρύθμιση χρεών, προικοδοσίες, χειραφετήσεις και αγοραπωλησίες δούλων. Όπως αναφέρει ο Geo Pistarino, βλ. «Il secolo dei Gattilusio Signori nell' Egeo (1355-1462)» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα 1996, σ. 282, η συμβολή τους στην κατανόηση της καθημερινότητας του τρόπου ζωής των Γενουατών της Μυτιλήνης καθώς και των σχέσεων που αναπτύσσουν τόσο με τον γηγενή πληθυσμό του νησιού όσο και με τις άλλες γενοουατικές παροικίες στην εγγύς Ανατολή είναι ιδιαίτερα καθοριστική. Αποτυπώνονται σε αυτά όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής του νησιού, που φαίνεται να διάγει μια ήρεμη και ειρηνική περίοδο, καθώς τίποτα δεν μπορεί να ανιχνευθεί ούτε στη περιεχόμενο ούτε στη διατύπωση των συγκεκριμένων νοταριακών εγγράφων που να προμηνύει την αύξηση της οθωμανικής ισχύος και την απειλή που συνιστούσε αυτή για την τύχη του νησιού. Η συμβολή τους στη μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στη Μυτιλήνη της ύστερης περιόδου είναι εξόχως σημαντική ενώ ιδιαίτερα διαφωτιστικές είναι οι πληροφορίες που αντλούμε μέσα από αυτά για τις κυρίαρχες νομισματικές κοπές, την αξία που εκπροσωπούν, το εύρος και το είδος των συναλλαγών ως στοιχείων διαμορφωτικών της οικονομικής πραγματικότητας του νησιού.

φυλάσσονται επίσης στο Κρατικό Αρχείο της Γένοβας²⁰⁰. Αυτά τα συμβολαιογραφικά έγγραφα μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε όψεις της οικονομικής ζωής, της εμπορικής δραστηριότητας και των επαγγελμάτων που ασκούνται τόσο από τον ντόπιο πληθυσμό όσο και από τους Δυτικούς που εγκαθίστανται στη Λέσβο και αναπτύσσουν μια ιδιαίτερα ενεργή παρουσία στον οικονομικό τομέα την περίοδο αυτή. Επίσης, αποτυπώνουν μια εικόνα της κοινοτικής ζωής που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη αρμονικών σχέσεων μεταξύ Ελλήνων και Δυτικών, τη διαμόρφωση ενός κοινοτικού πνεύματος και ενός *modus vivendi* πάνω στο νησί²⁰¹.

Αληθινοί Γενουάτες οι Γατελούζοι διέθεταν πολύ ισχυρή επιχειρηματική λογική, την ικανότητα του εμπορίου και το ένστικτο του κέρδους. Επίσης, ήταν ιδιαίτερα ικανοί διπλωμάτες. Αυτή η ικανότητά τους στην άσκηση διπλωματικής πολιτικής συνέβαλε πρώτον στην εγκαθίδρυση της κυριαρχίας τους στο νησί, καθώς θέλησαν και πέτυχαν να εκμεταλλευτούν την ασταθή περιρρέουσα πολιτική πραγματικότητα της εποχής και το κενό ισχύος που υπήρχε εξαιτίας της αποδυνάμωσης του βυζαντινού κράτους από τις εσωτερικές έριδες και δεύτερον στην ισχυροποίηση της θέσης τους με τη μετατροπή τους σε σημαντική οικονομική και πολιτική συνιστώσα στον αιγαιακό χώρο την περίοδο αυτή²⁰².

Παρά τη διατήρηση στενών δεσμών των Γατελούζων κυρίων με τη Γένοβα και την τάση που τους χαρακτήριζε για προάσπιση των γενουατικών συμφερόντων της λιγουριανής μητρόπολης στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, δεν θέλησαν σε καμία περίπτωση να καταστήσουν την κτήση τους γενουατική προέκταση ή ακόμη περισσότερο αποικία της γενουατικής δημοκρατίας στην εγγύς Ανατολή. Αντίθετα, ήθελαν να παρουσιάζονται ως παρακλάδι της δυναστείας των Παλαιολόγων. Από την άλλη μεριά βέβαια, ενθάρρυναν τη μετανάστευση και τον εποικισμό του νησιού από Λατίνους προερχόμενους τόσο από την περιοχή της Λιγουρίας όσο και από άλλες περιοχές της Ιταλίας. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια την επακόλουθη διαμόρφωση μιας δραστήριας γενουατικής τάξης στη Μυτιλήνη που έδωσε σημαντική ώθηση στην οικονομική δραστηριότητα του νησιού μέσα από την ανάπτυξη ισχυρών εμπορικών δεσμών τόσο με τη Χίο, τη Φώκαια και την αγορά της Μαύρης θάλασσας όσο και με τους υπόλοιπους γενουατικούς θύλακες στον αιγαιακό χώρο αλλά και μέσα από την

²⁰⁰ Archivio di Stato di Genova (A.S.G), κάποια από αυτά τα έγγραφα περιέχονται σε γνώση μας από τα συγγράμματα των Toniolo P., *Notai Genovesi...ό.π.*, και Balletto L., «Note e documenti ...», ό.π., σ. 307- 342.

²⁰¹ Balletto L., «Note e documenti...», ό.π., σ. 308-309.

²⁰² Pistarino G., *Η πρωτεύουσα της Μεσογείου: Η Γένοβα στο Μεσαίωνα*, Γένοβα-Εταιρεία Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, 1993, σ. 86-87.

αποτελεσματική και προσοδοφόρα διαχείριση του πιο σημαντικού εμπορικού τομέα της περιόδου, της παραγωγής και εξαγωγής του ορυκτού της στυπτηρίας²⁰³. Αλλωστε, η ανάπτυξη του εμπορίου διαδραμάτισε θεμελιώδη ρόλο στην ενσωμάτωση των Γατελούζων στην ευρύτερη κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα και στη σύσφιγξη των σχέσεων τους με τις υπόλοιπες γενουατικές κτήσεις της ανατολικής Μεσογείου.

Οι σημαντικότερες οικογένειες της Γένοβας (la Superba) εμπλέκονται στην εμπορική δραστηριότητα στην Ανατολική Μεσόγειο και κατ' επέκταση και στη Λέσβο, οικογένειες, όπως οι Καμποφρεγκόζο, οι Ντόρια, οι Λομελλίνι, οι Λερκάρι, οι Ουσοντιμάρε, οι Μαλλόνε και οι Τζουστινιάνι. Είναι οικογένειες που ανήκουν στην εμπορική ολιγαρχία που ανανεώνεται και ενισχύεται κατά τη διάρκεια του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα υπερκεράζοντας το μονοπώλιο των παλιών αριστοκρατικών οικογενειών του 12^{ου} αιώνα. Πράγματι, η έλευση της εμπορικής επανάστασης τον 13^ο αιώνα που οδήγησε στην εδραίωση της ανάπτυξης διαφόρων τεχνικών καινοτομιών στον εμπορικό τομέα²⁰⁴, όπως ήταν οι οικονομικής φύσεως συμπράξεις ή συνεταιρισμοί βάσει συμβολαίου, οι *commande* (ή *commenda*)²⁰⁵ και οι *societates*²⁰⁶ είχαν ως

²⁰³ Pistarino G., «Il secolo dei Gattilusio...», ό.π., σ. 286.

²⁰⁴ Για τη σημασία της ανάπτυξης των τεχνικών καινοτομιών στον εμπορικό τομέα, βλ. Lopez R., *La révolution commerciale dans l' Europe médiévale*, Παρίσι, 1974, σ. 107-115, Cipolla C., *Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση*, Αθήνα, 1990, σ. 252-259 και Μπενβενίστε Ρ., *Από τους Βαρβάρους στους Μοντέρνους-Κοινωνική Ιστορία και Ιστοριογραφικά προβλήματα της Μεσαιωνικής Δύσης*, Αθήνα, 2007, σ. 252-255.

²⁰⁵ Nicholas D., *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000, σ. 455 και Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 600-608, η *commenda* ήταν ένας τύπος συμβολαίου ανάμεσα σε έναν πλούσιο επενδυτή που συνήθως διέθετε τα τρία τέταρτα του ποσού που απαιτούνταν και τον ταξιδευτή έμπορο που μη διαθέτοντας κεφάλαια συμμετείχε με το ένα τέταρτο του ποσού, επιδιώκοντας να αποκομίσει μεγαλύτερα κέρδη από την καλή πορεία των εμπορικών δραστηριοτήτων. Αυτή η μορφή συμβολαίου ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στη Γένοβα σε ό,τι αφορούσε στις εμπορικές συναλλαγές στην ανατολική Μεσόγειο κυρίως από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Είναι γεγονός ότι γύρω στα 1160 οι επενδύσεις κεφαλαίων στο μεσογειακό εμπόριο γίνονταν περισσότερο με τη μορφή των *societates* ή των θαλάσσιων δανείων. Αλλά από το τελευταίο τέταρτο του 12^{ου} αιώνα και μέχρι τον 15^ο αιώνα οι Γενουάτες δείχνουν να προτιμούν την *commenda* ή *accommodacio*. Πράγματι, από το 1261 μέχρι το 1408 σε ένα σύνολο 3.532 συμβολαίων που αφορούν στο εμπόριο της γενουατικής Ρωμανίας στις 2.590 πράξεις υιοθετείται ο τύπος της *commenda* δηλ. σε ένα ποσοστό της τάξης του 73,3% των υπό εξέταση εγγράφων. Η ευελιξία που υπάρχει σε αυτή τη μορφή συμβολαίου είναι που το καθιστά προτιμητέο, καθώς επιτρέπει σε περισσότερα από δύο πρόσωπα που μπορεί να μην είναι έμποροι αλλά νέοι, χήρες, μικροεισοδηματίες να ενώσουν τις οικονομίες τους και να μοιραστούν όχι μόνο τα οφέλη αλλά και τους κινδύνους που απορρέουν από τη συγκεκριμένη εμπορική δραστηριότητα. Βασικό γνώρισμα της εμπορικής αυτής κοινοπραξίας ήταν ο προσωρινός της χαρακτήρας που συνήθως συνδεόταν με την πραγματοποίηση ενός ταξιδιού, αν και στην πορεία του χρόνου γνώρισε αρκετές διαφοροποιήσεις.

²⁰⁶ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 608-611, η *societas maris* ήταν επίσης ένας τύπος συμβολαίου όπως η *commenda* ανάμεσα σε δύο συμβαλλόμενα μέρη, όπου το ένα μέρος συμμετείχε με ένα ποσοστό 2/3 επί του κεφαλαίου και το άλλο μέρος, που ήταν συνήθως κάποιος έμπορος, με το υπόλοιπο τρίτο. Από αυτόν τον τύπο συμβολαίου συνήθως αποκλείονταν οι μικροεισοδηματίες και οι νέοι που δεν είχαν κάποια περιουσία. Προσδιόριζε κυρίως σε εμπόρους που κατείχαν ήδη κάποιο κεφάλαιο, το οποίο επιδίωκαν να αυξήσουν. Αποτέλεσε την κυρίαρχη μορφή σύμπραξης στις εμπορικές συναλλαγές με τη Ρωμανία καθ' όλη τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα. Αν και μετά το 1261

αποτέλεσμα την αύξηση της συμμετοχής νέων οικογενειών με λαϊκή καταγωγή στο μεσογειακό εμπόριο που γρήγορα πέτυχαν να αποκτήσουν πλούτο και με τον τρόπο αυτό να ενσωματωθούν στην εμπορική ολιγαρχική τάξη, όπως ήταν για παράδειγμα η οικογένεια των Ζακκαρία και των ντι Νέγκρο. Επίσης, η εμπορική επανάσταση και τα υψηλά περιθώρια κέρδους που υποσχόταν αυτή είχε ως συνέπεια την ενασχόληση με την εμπορική δραστηριότητα ακόμη και μη επαγγελματιών εμπόρων που διακινδύνευαν την επένδυση των πενιχρών τους οικονομιών με την προσδοκία του υψηλού κέρδους²⁰⁷.

Όμως, τον 14^ο αιώνα η ορμή εξαντλείται, τα περιθώρια κέρδους μειώνονται και οι μικροεισοδηματίες σταδιακά απομακρύνονται από τις εμπορικές δραστηριότητες που περιορίζονται πλέον μόνο στους επαγγελματίες εμπόρους. Έτσι, συμπερασματικά θα λέγαμε ότι το γενοατικό εμπόριο της Ρωμανίας καταλήγει να ελέγχεται σε μεγάλο βαθμό από έναν αριθμό ισχυρών οικογενειών που συγκροτούν την ολιγαρχία της εμπορικής τάξης συνεπικουρούμενη και από τους κατ' επάγγελμα εμπόρους που λειτουργούν πολλές φορές και ως αντιπρόσωποι των πλούσιων αυτών οικογενειών. Είναι γνωστό, άλλωστε, το σύστημα των εντολών (*mandats*) και εξουσιοδοτήσεων (*procurations*) που διευκόλυνε σημαντικά τον πλούσιο έμπορο-επενδυτή να διεκπεραιώνει τις υποθέσεις του στην Ανατολή δια των αντιπροσώπων του εκεί, όταν δεν μπορούσε να παρευρίσκεται ο ίδιος αυτοπροσώπως²⁰⁸. Επίσης, είναι χαρακτηριστική σε αρκετές από αυτές τις φατρίες η ύπαρξη έντονων εμπορικών δεσμών και οικονομικών επαφών ανάμεσα στα μέλη τους, γεγονός που ενισχύει την οικονομική αλληλεγγύη και τη συνοχή στο εσωτερικό τους, υποθάλλει το συλλογικό πνεύμα και συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας κοινής ταυτότητας και ταυτόχρονα μιας οικονομικής κοινότητας με παρόμοια συμφέροντα και επιδιώξεις²⁰⁹. Μέλη των οικογενειών αυτών (*alberghi*) αποτελούν τους κύριους φορείς της εμπορικής

απαντούν ελάχιστα στα συμβολαιογραφικά έγγραφα, οι *societates* συνεχίζουν να συγκεντρώνουν ένα ποσοστό 11,35% των κεφαλαίων που επενδύονται στο μεσογειακό εμπόριο. Μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα όμως παύουν να αναφέρονται τελείως στις γραπτές πηγές, γεγονός που οφείλεται στην αυξανόμενη χρήση ιδιωτικών πράξεων (*apodixia*) που δεν απαιτούν για τη συνομολόγησή τους τη διαμεσολάβηση κάποιου συμβολαιογράφου.

²⁰⁷ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., σ.522-528.

²⁰⁸ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 640, άνθρωποι εμπιστοσύνης αυτοί οι αντιπρόσωποι (*missi, nuncii* ή *procuratores*) διορίζονταν τις περισσότερες φορές με συμβολαιογραφική πράξη και η συμβολή τους ήταν καθοριστική στην ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου μακρινών αποστάσεων με την υπερπήδηση όλων των εμποδίων που σχετίζονταν με τις καθυστερήσεις στις μεταφορές που χαρακτηρίζονταν ιδιαίτερα δαπανηρές.

²⁰⁹ Balard M., ό.π., τ.2, σ. 528-531.

δραστηριότητας στο νησί της Λέσβου δημιουργώντας ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις για τη διατήρηση και ενίσχυση των δεσμών με τη λιγυριανή μητρόπολη²¹⁰.

Βέβαια, οι σχέσεις των Γατελούζων με τη Γένοβα δεν ήταν ο θεμέλιος λίθος της προσκόλλησής τους στη γενουατική κοινότητα, καθώς δεν υπήρξαν επίσημα τουλάχιστον αντιπρόσωποι της πολιτικής ενός μητροπολιτικού κέντρου στη Δύση, όπως συνέβη με τις γενουατικές αποικίες του Πέραν, του Καφά και της Χίου. Ωστόσο, η εγγύτητα των κτήσεων των Γατελούζων και κυρίως της Λέσβου με τις γενουατικές αποικίες στην Ανατολή (Χίο, Παλαιά και Νέα Φώκαια) και η θέση τους ως διαδοχικά λιμάνια σταθμοί πάνω στην κύρια θαλάσσια διαδρομή των Γενουατών στο Αιγαίο ενίσχυσε τους δεσμούς μεταξύ τους, δεδομένων και των κοινών τους συμφερόντων και συνέβαλλε στη διαμόρφωση ενός εμπορικού δικτύου με τη δική του δυναμική. Αυτό ήταν κατά κύριο λόγο θεμελιωμένο στην ατομική και ιδιωτική πρωτοβουλία αλλά πολλές φορές αποδεικνυόταν αναγκαία και η πολιτική και οικονομική συνεργασία των γενουατικών κτήσεων για την υποστήριξη και ενίσχυση των μικρών επιχειρήσεων. Η ενσωμάτωση των Γατελούζων σε ένα τέτοιο δίκτυο στον αιγαιακό χώρο όχι μόνο διατηρήθηκε αλλά και ενισχύθηκε με την πάροδο των χρόνων συμβάλλοντας στον προσδιορισμό της γενουατικής τους ταυτότητας και τη διασύνδεσή τους με τη μητροπολιτική πολιτική, αν και πολλές φορές τα συμφέροντα και οι επιδιώξεις τους δεν ταυτίζονταν με αυτά της Γένοβας.

3.2. Γεωργία-κτηνοτροφία

Από τη μελέτη των γραπτών πηγών προκύπτει πως το νησί της Λέσβου διέθετε πλούσια αγροκτηνοτροφική οικονομία. Πράγματι, σύμφωνα με τον Φλωρεντινό ιστορικό Μπενεντέτο Ντέι²¹¹ υπήρχαν στο νησί σε αφθονία σιτηρά, κρέας, φρούτα, σταφίδες, ξυλεία, κρασί και μετάξι. Επιπλέον, ο Ντέι αναφέρει το αλάτι και τα ψάρια ως σημαντικά προϊόντα του νησιού²¹². Η συλλογή των συμβολαιογραφικών εγγράφων της Μυτιλήνης περιλαμβάνει συναλλαγές που αναφέρονται σε έναν αριθμό αμπελώνων, στην καλλιέργεια της ελιάς και των σύκων

²¹⁰ Pistarino G., «Il secolo...», ό.π., σ. 283-284.

²¹¹ Ο Μπενεντέτο Ντέι (1418-1492) υπήρξε ιστορικός και περιηγητής που γεννήθηκε στη Φλωρεντία. Το πιο σημαντικό έργο του ήταν η συγγραφή του Χρονικού της Φλωρεντίας που καλύπτει μια ιδιαίτερα εκτεταμένη χρονική περίοδο της ιστορίας της πόλης από το 1400 έως το 1500.

²¹² Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 213.

σε διάφορα μέρη του νησιού και σε κοπάδια προβάτων και κατσικιών²¹³. Ο Λεονάρδος της Χίου²¹⁴ αναφερόμενος στο έργο του «De Statu Hominis»²¹⁵ στη Μυτιλήνη γράφει: «...*Ventum est decurso iam die ante faciem Mitilene urbis, que pulcherrimo rostro quasi insulata elatior eminent municipio fortis, populo fertilis ante Asiam effertur. Plaga orientali ripariam venustissimam habens hortos, pomeria, vineas, coloniamque decoram continent, cuius promontorium ad meridiem extensum aquis fluentibus, silvis fructigerisque arboribus refertum toto orbe singular est...*»²¹⁶ Επίσης, αναφέρει αρόσιμες εκτάσεις στις περιοχές Μόρια, Λάμπρου Μύλοι και Βασιλικά και στην πεδιάδα που εκτείνεται στον κόλπο της Καλλονής, αμπελώνες γύρω από τη Μυτιλήνη, τη Μόρια και τον κόλπο της Γέρας και την καλλιέργεια ελιάς κοντά στην Κεραμεία και την Πύρρα, μήλα στην Κεραμεία και κοπάδια από πρόβατα και κατσίκια στους κόλπους της Καλλονής και της Γέρας, ενώ οι χείμαρροι που χύνονταν στον κόλπο της Καλλονής καθώς και ο ίδιος ο κόλπος της Καλλονής έβριθαν από ψάρια²¹⁷. Ένα σημείωμα που φαίνεται ότι προέρχεται από τη Λέσβο του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα τεκμηριώνει τη διαδικασία αποθήκευσης ικανών ποσοτήτων σιτηρών στο Κάστρο της Μυτιλήνης από τις γύρω κοντινές περιοχές, σιτάρι από τη Μόρια και τη Γέρα καθώς και από τη χερσόνησο νότια της πρωτεύουσας²¹⁸. Σημαντική είναι και η μαρτυρία του ιπότη Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο αντιπροσώπου του βασιλιά της Καστίλλης Ερρίκου Γ' στην αυλή του Ταμερλάνου. Γράφει για τη Μυτιλήνη, όταν εισέρχεται στο λιμάνι της στις 15

²¹³ Roccatagliata A., ό.π., σ.38-40, σ. 65-69, σ. 78-85, σ. 108-110, σ. 112-113, σ. 127-135.

²¹⁴ Ο Λεονάρδος της Χίου (1396-1459) ήταν καθολικός κληρικός που διατέλεσε αρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης κατά τη χρονική περίοδο 1444-1462. Η ιστορία του σχετικά με την άλωση της Κωνσταντινούπολης που γράφει λίγο μετά τα γεγονότα του 1453 με τη μορφή επιστολής που απευθύνει στον πάπα Νικόλαο Ε' (1447-1455) αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές για τη μελέτη των συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων, βλ. Παπαδόπουλος Ι., «Η περί άλωσης της Κωνσταντινούπολης ιστορία του Λεονάρδου του Χίου», *ΕΕΒΣ* 15, 1939, σ.85-95. Σε σχέση με την πατρότητα της προαναφερθείσας επιστολής, βλ. παρακάτω υποσημείωση αρ. 321.

²¹⁵ Μαζαράκης Α., «Το προάστιο της Μυτιλήνης στα μέσα του 15^{ου} αιώνα», *Ιστοριογεωγραφικά* 9, 2002, σ.383, στις 28.6.1444 εκλέγεται νέος αρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης ο Leonardo Giustiniani Garibaldi ο επονομαζόμενος της Χίου. Τα πρώτα χρόνια της θητείας του τα αφιερώνει στη μελέτη και συγγραφή έργων. Μεταξύ αυτών το 1445 συγγράφει το διάλογο De Statu Hominis, το οποίο αφιερώνει στον πάπα Ευγένιο Δ'.

²¹⁶ Σε ελεύθερη μετάφραση γράφει ότι η πόλη της Μυτιλήνης είναι προσήνεμος και περιβρέχεται από αβαθή θάλασσα. Προεξέχει ισχυρό κάστρο το οποίο είναι σχεδόν σαν νησί. Έχει έναν ισχυρό Δήμο. Το κλίμα είναι ωραιότατο στην ανατολική ακτή με κήπους και σπαροφόρα δένδρα, κλίματα και ευπρεπείς δορυφορικούς οικισμούς, ενώ δυτικά προς το ακρωτήριο υπάρχουν ρέοντα ύδατα, δρυμός και καρποφόρα δένδρα, βλ. Μαζαράκης Α., «Το προάστιο...», ό.π., σ.384.

²¹⁷ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 213-214.

²¹⁸ Schreiner P., *Texte zur spatbyzantinischen Finanz-und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Bibliotheca Vaticana, Ρώμη, 1991*, σ. 245-247.

Σεπτεμβρίου 1403, για να επισκευάσει τα ιστία του πλοίου που τον μεταφέρει²¹⁹: «...αυτό το νησί της Μυτιλήνης έχει 300 μίλια περίμετρο και εκτός από την πρωτεύουσα υπάρχουν πολλές άλλες πόλεις και φρούρια με τα περιβόλια και τ' αμπέλια τους.Σε μια πεδιάδα κοντά στην πόλη, όπου υπάρχουν πολλές υδατοπηγές μέσα στα περιβόλια, διακρίνονται πολλά ερείπια παλαιότερων αρχοντικών...».²²⁰ Αλλά και ο Φλωρεντίνος Χριστόφορος Μπουοντελμόντι που ταξίδεψε το 1422 στα ελληνικά νησιά και μεταξύ αυτών και στη Μυτιλήνη αναφέρεται στην ευφορία της γης²²¹.

Όπως προκύπτει από τις παραπάνω περιγραφές των περιηγητών που ταξίδεψαν στη Λέσβο, μια από τις σημαντικότερες καλλιέργειες εκείνη την εποχή στο νησί θα πρέπει να ήταν η αμπελουργία. Το 1455 όταν ο τουρκικός στόλος αγκυροβόλησε στη Μυτιλήνη, ο αυθέντης του νησιού Δομένικος Γατελούζος προσέφερε πολλά δώρα μεταξύ των οποίων και οκτακόσια μέτρα κρασιού²²². Το 1544 ο γάλλος ιερέας Τζερόμ Μαρόντ έγραψε ότι η Λέσβος παρήγε φρούτα και θαυμάσια κρασιά ενώ το 1546 ο γάλλος φυσιολόγος Πιέρ Μπελόν αναφέρει ότι το νησί παρήγε κοκκινωπό κρασί, χρωματισμένο από σπόρους κουφοξυλιάς, μέθοδο που οι Εβραίοι δίδαξαν στους Λέσβιους²²³. Είναι δύσκολο όμως να προσδιοριστεί η έκταση των αμπελώνων στο νησί. Σύμφωνα με την έρευνα του Κοντή που βασίστηκε στα δεδομένα των κτηματολογικών επιγραφών των ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων οι αμπελώνες πρέπει να κάλυπταν το 5-6% της καλλιεργήσιμης επιφάνειας του νησιού²²⁴. Είναι πολύ πιθανόν το ποσοστό αυτό να αυξήθηκε στα βυζαντινά χρόνια, αν ληφθεί υπόψη η φήμη του λεσβιακού κρασιού την εποχή αυτή αλλά και η έρευνα στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 σύμφωνα με τα οποία από την οινοπαραγωγή προερχόταν το 10% του εισοδήματος στην πεδιάδα της Καλλονής, το 8% στην περιφέρεια της Ερεσσού και το 25% στην περιφέρεια της Μήθυνας²²⁵.

Επίσης, η κτηνοτροφία αποτέλεσε βασική ενασχόληση του ελληνικού πληθυσμού του νησιού σε όλη τη βυζαντινή και μεσαιωνική περίοδο. Στο μεγαλύτερο μέρος της φαίνεται πως ήταν αναπόσπαστα συνυφασμένη με τον τομέα της γεωργίας, στο πλαίσιο ενός μεικτού συστήματος (γεωργοκτηνοτροφία), προκειμένου να

²¹⁹ Μαζαράκης Α., «Το προάστιο...», ό.π., σ. 383.

²²⁰ Ντε Κλαβίχο Ρ.Γκ., *Το ταξίδι ...*, ό.π., σ. 82-3, Παρασκευαΐδης Π.Σ., *Οι περιηγητές ...*, ό.π., σ. 16.

²²¹ Παρασκευαΐδης Π.Σ., *Οι περιηγητές ...*, ό.π., σ. 19, Buondelmonti C, ό.π., σ. 78.

²²² Δούκας, σ.321-322.

²²³ Παρασκευαΐδης Π.Σ., *Οι περιηγητές ...*, ό.π., σ. 20, σ. 25.

²²⁴ Κοντής Ι.Δ., *Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή*, Αθήνα, 1978, σ. 36.

²²⁵ Καρύδης Δ.Ν.& Kiel M., *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία 15^{ος}-19^{ος} αι. με βάση αδημοσίευτες οθωμανικές και γαλλικές αρχειακές πηγές*, Αθήνα, 2000, σ. 138, σ. 140, σ. 149.

εξασφαλίζεται η επιζητούμενη αυτάρκεια. Σχετικά με τα είδη των ζώων που εκτρέφονταν, στις πηγές αναφέρονται κυρίως αιγοπρόβατα και βοοειδή. Έτσι, στα νοταριακά έγγραφα της εποχής των Γατελούζων υπάρχουν αναφορές σε μάντρες κατσικιών και βοδιών που βρίσκονταν στην περιοχή των Βασιλικών²²⁶. Επίσης, το 1455 ο αυθέντης του νησιού Δομένικος Γατελούζος θα προσφέρει στον ναύαρχο του τουρκικού στόλου Χαμζά ως δώρο πενήντα πρόβατα και είκοσι βόδια²²⁷.

3.3. Εμπόριο

3.3.1. Εξαγωγές

Ο πλούτος του νησιού προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από την άσκηση του εμπορίου με την εξαγωγή σημαντικών αγροτικών ειδών, αλόγων, δούλων και κυρίως στυπτηρίας. Οι εξαγωγές της Λέσβου βασιζόνταν κυρίως σε προϊόντα που παράγονταν στο ίδιο το νησί αν και υπήρχαν και προϊόντα που εισάγονταν από την ασιατική ενδοχώρα και επανεξάγονταν από τα λιμάνια της Μυτιλήνης, όπως ήταν για παράδειγμα τα σιτηρά και οι σκλάβοι.

Τα σιτηρά αποτέλεσαν προϊόν πρώτης ανάγκης με μεγάλη κατανάλωση, αντικείμενο του διεθνούς εμπορίου για μεγάλο χρονικό διάστημα με στόχο την κάλυψη των αναγκών των μεγάλων μητροπολιτικών κέντρων της Δύσης, όπως ήταν η Γένοβα και η Βενετία στην Ιταλία. Οι παρευξείνιες περιοχές αποτέλεσαν το μεγαλύτερο προμηθευτή τους από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Βέβαια το άνοιγμα της αγοράς της Μαύρης θάλασσας στο μεγάλο εμπόριο δεν οδήγησε σε παρακμή τα υπόλοιπα κέντρα διανομής και εμπορίου. Αλλά σε κάθε περίπτωση η προσπάθεια των Ιταλών για έλεγχο των τοπικών αγορών και ιδίως της αγοράς των σιτηρών είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια της πρωτοκαθεδρίας του Βυζαντίου στον τομέα αυτό.²²⁸ Κατά τη διάρκεια της επισιτιστικής κρίσης στο Αιγαίο που προκλήθηκε από το εμπάργκο του Βαγιαζήτ το 1390, η Μαόνα της Χίου κατάφερε να καλύψει τις ανάγκες της προμηθευόμενη σιτηρά από τη Λέσβο. Δεν είναι γνωστό ποια και πόσα

²²⁶ Roccagliata A., ό.π., σ. 79.

²²⁷ Δούκας, σ. 321-322.

²²⁸ Balard M., «Le commerce du blé en mer Noire (XIIIe-XVe siècles)» στον ίδιο (επιμ.), *La mer Noire et la Romanie génoise XIIIe-XVe siècles*, Λονδίνο, 1989, σ. 64-65.

από αυτά τα προϊόντα προωθούνταν στο εξωτερικό αλλά όταν οι Ιωαννίτες έψαχναν δημητριακά το 1439 στη Λέσβο είχαν ίσως υπόψη τους την τοπική παραγωγή²²⁹ ενώ το κερύ εξαγόταν τόσο από τη Λέσβο όσο και από την Φώκαια στην Κρήτη και από εκεί στη Βενετία²³⁰.

Οι σκλάβοι που είχαν αποκτηθεί είτε μέσω του εμπορίου είτε με τη βία αποτελούσαν βασικό εξαγωγίμο προϊόν σε όλη την περίοδο της γατελούζικης κυριαρχίας. Κατά τη διάρκεια του 1350 και 1360 διάφοροι σκλάβοι που αγοράστηκαν στη Λέσβο μεταφέρθηκαν στην Κρήτη από κατοίκους και των δύο νησιών καθώς και από κατοίκους της Παλαιάς Φώκαιας. Σε αυτούς τους δούλους συγκαταλέγονταν Έλληνες που προέρχονταν από την Χριστούπολη, τη Θεσσαλονίκη και τη Θήβα καθώς και Τούρκοι από το οθωμανικό έδαφος. Ορισμένοι από αυτούς είχαν αρχικά αγοραστεί στην Παλαιά και Νέα Φώκαια²³¹. Τη μεταγενέστερη όμως περίοδο δεν εξαγονταν πια τέτοιας προέλευσης σκλάβοι από τη Λέσβο στην Κρήτη αλλά επικράτησε η τάση της εμπορίας δούλων προερχόμενων από τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας συχνά διαμέσου των αγορών της Πόλης²³². Το 1390 μια γριπάρια μετέφερε από τη Λέσβο μια ομάδα Κιρκάσιων και Τατάρων δούλων που αγοράστηκαν στην Πόλη στον Χάνδακα, ενώ το 1423 ένας Αμπχάζιος (Καυκάσιος) σκλάβος που αγοράστηκε στη Μυτιλήνη μεταφέρθηκε στην Κρήτη²³³. Οι ίδιοι οι Γατελούζοι συμμετείχαν σε αυτό το εμπόριο με τον Δομένικο της Μυτιλήνης να πουλά 15 δούλους το 1457²³⁴.

²²⁹ Τσιρπανλής Ζ.Ν., *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών*, Ρόδος, 1995, σ. 366-368.

²³⁰ Miller W., *Οι Γατελούζοι...*, ό.π., σ. 77-78.

²³¹ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 312.

²³² Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ.788-801, οι σκλάβοι που προέρχονται από τις ακτές της Μαύρης θάλασσας αποτελούν την πιο πολυάριθμη ομάδα κυρίως στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα ενώ πριν από το 1350 αντιπροσωπεύουν το 40% του πληθυσμού των δούλων. Από αυτούς οι Ρώσοι αποτελούν το 1/5 των σκλάβων που προέρχονται από αυτές τις περιοχές ενώ μετά την αθρόα εισροή των Τατάρων δούλων μόνο το 5%. Είναι κυρίως νέοι, ηλικίας 14 έως 25 ετών και οι άνδρες είναι λίγοι περισσότεροι από τις γυναίκες σε σχέση με τις άλλες φυλές. Οι Τάταροι είναι αυτοί όμως που αποτελούν την πλειοψηφία των δούλων με προέλευση τις ακτές του Εύξεινου Πόντου. Μετά το 1350 το μέγεθος της εισροής τους στη γενονατική αγορά αυξάνεται θεαματικά: μεταξύ 1351 και 1380 αντιπροσωπεύουν το 90,9% των παρευξείνιων δούλων και αυτό το ποσοστό διατηρείται περίπου στο 80% μεταξύ 1381 και 1408. Τα υψηλά αυτά ποσοστά οφείλονται καταρχάς στην εσωτερική πολιτική κατάσταση που επικρατεί στο μογγολικό χανάτο μετά το 1357 με τους μακροχρόνιους εμφύλιους πολέμους που οδηγούν τη μογγολική φυλή στην εξαθλίωση και την πείνα αναγκάζοντας τους γονείς να πουλούν τα παιδιά τους για ένα κομμάτι ψωμί. Επιπλέον, η εξάπλωση της επιδημίας της πανώλης στη Δύση είχε σαν συνέπεια την απώλεια εργατικού δυναμικού και την αναζήτηση υπηρετών από τις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου. Η εκμετάλλευσή τους διατηρείται σε υψηλά επίπεδα σε όλη τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα με την παρακμή να έρχεται μετά το 1453.

²³³ Wright C., ό.π., σ. 213.

²³⁴ Roccatagliata A., ό.π., σ. 94-95.

Πάντως, η συχνή απελευθέρωση σκλάβων, όπως μαρτυρείται στα νοταριακά έγγραφα που διασώζονται από τα τελευταία χρόνια διακυβέρνησης των Γατελούζων στο νησί, δεν πρέπει να οφείλεται μόνο στην αύξηση του οθωμανικού κινδύνου και την παρακμή της εύπορης οικονομικά τάξης στη Μυτιλήνη αλλά και σε μια σταδιακή ενσωμάτωσή των ίδιων των δούλων στο αστικό γίνεσθαι με την απόκτηση μιας ταυτότητας μετά από την προσφορά πολλών χρόνων καλής υπηρεσίας²³⁵. Έτσι, ο Γενουάτης Ανσάλντο Ουσοντιμάρε έχει μια Ρωσίδα σκλάβα 35 χρόνων, την οποία απελευθερώνει το 1456 μετά από δύο χρόνια υπηρεσίας ενώ ο Τζοβάνι Φοντάνα απελευθερώνει το 1457 το δικό του σκλάβο Μαρτίνο, έναν Αμπχάζιο 25 ετών²³⁶. Και οι δύο αυτοί απελεύθεροι σκλάβοι είναι μικρής ηλικίας και θα μπορούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους για αρκετά ακόμη χρόνια, γεγονός που προβληματίζει ως προς το κίνητρο της απελευθέρωσής τους. Άλλη μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία αφορά στην περίπτωση απελευθέρωσης ενός αμπχάζιου σκλάβου 32 ετών μετά από είκοσι έτη υπηρεσίας από τον κύριο του, ο οποίος του παραχωρεί μάλιστα με διαθήκη όλα τα όπλα και τα σίδερα που βρίσκονται στο μαγαζί του με τον όρο να πληρώσει το μισό της τιμής για την αγορά μιας νέας σκλάβας για τη χήρα του²³⁷. Απελευθέρωση σκλάβου έναντι αντιτίμου έχουμε στην περίπτωση ενός Ρώσου 18 ετών, στον οποίο χαρίζεται η ελευθερία το 1459 έναντι της δέσμευσης του για καταβολή του ποσού των 1500 τουρκικών άσπρων²³⁸.

Άλλο ένα σημαντικό εξαγωγίμο προϊόν κυρίως προς τη βενετοκρατούμενη Κρήτη ήταν και τα άλογα²³⁹. Οι εισαγωγές αλόγων στην Κρήτη από τα μέσα του 14ου αιώνα ελέγχονταν και αδειοδοτούνταν. Ένα τμήμα των εγκριτικών αυτών εγγράφων που προέρχονται από τα έτη 1320-1360 αναφέρουν την εισαγωγή μιας ιδιαίτερης ράτσας αγωνιστικού αλόγου με προέλευση τη Μυτιλήνη. Ο σημαντικός ρόλος του νησιού στην προμήθεια της Κρήτης με τέτοια άλογα φαίνεται και από μια απαγόρευση του 1369 στην εισαγωγή αλόγων από τη Μυτιλήνη για άγνωστους λόγους²⁴⁰. Αυτό το εμπόριο συνεχίστηκε και τις τελευταίες δεκαετίες, όπως μαρτυρείται από την άφιξη στον Χάνδακα 50 ζώων από τη Μυτιλήνη και τη Νέα

²³⁵ Pistarino G., «Il secolo dei ...», ό.π., σ. 303-304.

²³⁶ Roccatagliata A., ό.π., σ. 58-59, σ. 87-88.

²³⁷ Roccatliagata A., ό.π., σ.98-99.

²³⁸ Roccatliagata A., ό.π., σ. 136-137.

²³⁹ Zachariadou E., *Trade and Crusade: Venetian Crete and the emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Βενετία, 1983, σ. 165-166.

²⁴⁰ Wright C, *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 214-215.

Φώκαια το 1394 και είκοσι αλόγων από τη Μυτιλήνη πάλι το 1419²⁴¹. Αλλά και πολύ αργότερα το 1546, όταν περνά από τη Μυτιλήνη ο γάλλος φυσιοδίφης Πιέρ Μπελόν αναφέρει ότι η Μυτιλήνη τρέφει δυνατά άλογα που είναι κοντόχοτρα²⁴².

3.3.2. Εισαγωγές

Ενώ οι καταγεγραμμένες εξαγωγές από τα εδάφη των Γατελούζων προορίζονταν με εξαίρεση τη στυπτηρία για κοντινές αποστάσεις, πολλές από τις γνωστές εισαγωγές στη Λέσβο προέρχονταν από τη δυτική Ευρώπη και κυρίως την Ιταλία. Εισάγονταν βασικά αγροτικά είδη παρά το γεγονός ότι τέτοια προϊόντα παράγονταν και στο ίδιο το νησί, όπως σιτηρά από την Ανατολή, κρασί από την Κρήτη, κρασί και έλαιο λαδιού από την Νάπολη και τη Γκέτα το 1381. Επίσης ασημικά από τη Γένοβα το 1377 και σαπούνη από τη Γκέτα την ίδια χρονιά²⁴³.

Η πιο χαρακτηριστική εισαγωγή ήταν τα υφάσματα από τη δυτική Ευρώπη. Φορτία με ύφασμα εισήχθησαν από τη Γένοβα το 1376, 1377 και από την Πίζα και τη Νάπολη το 1384²⁴⁴. Στα συμβολαιογραφικά έγγραφα από τη Μυτιλήνη, όταν αναφέρεται η προέλευση του υφάσματος, αυτή είναι πάντα αγγλική είτε από το Λονδίνο είτε από το Έσσεξ²⁴⁵. Ορισμένα από αυτά τα προϊόντα εισάγονταν στη Λέσβο με πλοία που πραγματοποιούσαν το ταξίδι επιστροφής από τα υφαντουργικά κέντρα της Αγγλίας και της Φλάνδρας, όπου είχαν μεταφέρει την περίφημη στυπτηρία της Λέσβου²⁴⁶. Συνέπεια αυτού του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων ήταν και η προσωρινή συνήθως διαμονή στη Λέσβο ανθρώπων κυρίων εμπόρων που προέρχονταν από αυτές τις πόλεις-υφαντουργικά κέντρα της βόρειας Ευρώπης²⁴⁷.

²⁴¹ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 215.

²⁴² Παρασκευαΐδης Π.Σ., *Οι Περιηγητές...*, ό.π., σ. 20-21.

²⁴³ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 215.

²⁴⁴ Wright C., ό.π., σ. 215.

²⁴⁵ Roccatagliata A., ό.π., σ. 38-40, σ. 47-48, σ. 62-64, σ. 68-69, σ. 97-98.

²⁴⁶ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 834-839, σ. 866-867.

²⁴⁷ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γκαλιαντέτο ντε Μπόρσα, πλούσιου έμπορου προερχόμενου από τη Γασκώνη που φαίνεται να διαμένει προσωρινά στη Μυτιλήνη στο υπ' αριθ. 34 έγγραφο της συλλογής των νοταριακών εγγράφων που αφορούν στο νησί, βλ. Roccatagliata A., ό.π., σ.76-78.

3.3.3. Ναυτιλία-εμπορικοί δρόμοι

Στη Λέσβο, τα λιμάνια της Μυτιλήνης και της Μήθυμνας θα πρέπει να διαδραμάτιζαν βασικό ρόλο ως λιμάνια σταθμοί στο εμπόριο που διεξαγόταν κατά μήκος των ακτών της Μ. Ασίας²⁴⁸. Άλλωστε, η εγγύτητα των λιμανιών αυτών με την απέναντι μικρασιατική ακτή τα καθιστούσε ιδιαίτερα προσφιλή για τα πλοία την περίοδο αυτή. Βέβαια η συγκεκριμένη δεν ήταν η μόνη θαλάσσια διαδρομή, καθώς τα πλοία διέπλεαν και από δυτικά του νησιού με σημαντικότερα λιμάνια το Σιγρί και την Ερεσσό. Πράγματι, το Σιγρί χρησιμοποιήθηκε σαν αγκυροβόλιο από το στόλο του Παγκανίνο Ντόρια στο ταξίδι της επιστροφής προς την Κωνσταντινούπολη το 1351²⁴⁹. Το 1398 ένα μεγάλο πλοίο που ταξίδευε από το Πέραν σταμάτησε στο Σιγρί για 18 μέρες, στη συνέχεια προχώρησε στο λιμάνι της Καλλονής όπου φόρτωσε στυπτηρία και αναγκάστηκε να παραμείνει εκεί για δώδεκα ημέρες λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών, προτού συνεχίσει το ταξίδι του προς την Αλεξάνδρεια²⁵⁰. Οι κακές καιρικές συνθήκες οδηγούσαν συχνά σε καθυστερήσεις στα δρομολόγια των πλοίων αλλά και αρκετές φορές σε πολύ πιο σοβαρά προβλήματα όπως καταστροφές πλοίων, ναυάγια κ.α. Οι κίνδυνοι της ναυσιπλοΐας ορισμένες φορές απέβαιναν προς όφελος εκείνων που αποσπούσαν τμήματα του πλοίου και τα πουλούσαν στους ενδιαφερόμενους. Το ενδιαφέρον του Ιακώβου να αγοράσει τέτοια υλικά δείχνει την ανάμειξή του στην κατασκευή πλοίων²⁵¹.

Δεν είναι βέβαιο αν κατασκευάζονταν πλοία στη Μυτιλήνη αλλά σίγουρα το νησί αποτελούσε βασικό προμηθευτή όλων των απαραίτητων πρώτων υλών, καθώς διέθετε αρκετά και πυκνά δάση που προμήθευαν με ξυλεία όχι μόνο τους ίδιους τους Γατελούζους και τους κατοίκους του αλλά ακόμη και τον ίδιο τον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Η ύπαρξη πάντως κάποιου ναυπηγείου στη Μυτιλήνη δεν πρέπει να θεωρείται τελείως απίθανη, δεδομένης της ενασχόλησης των κυρίων της με το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Άλλωστε, η Αίνος διέθετε ναυπηγείο την ύστερη

²⁴⁸ Το γεγονός βέβαια ότι σχεδόν σε όλες τις λατινικές πηγές αναφέρεται με τον όρο Μυτιλήνη και ολόκληρο το νησί δημιουργεί κάποια σύγχυση σχετικά με το αν ορισμένα πλοία επισκέπτονταν το ίδιο το λιμάνι της Μυτιλήνης ή κάποια άλλα λιμάνια του νησιού.

²⁴⁹ Balard M., «A propos de la bataille du Bosphore : l'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)» στο ίδιου (επιμ.), *La mer Noire et la Roumanie génoise XIIIe-XVe siècles*, Λονδίνο, 1989, σ. 463.

²⁵⁰ Wright C, *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 204.

²⁵¹ Wright C, ό.π., σ. 205.

μεσαιωνική περίοδο ενώ σύμφωνα με τα νοταριακά έγγραφα, στη Μυτιλήνη υπήρχε ένας «magister Varazino» που θα πρέπει να ήταν είτε ναυπηγός είτε ξυλουργός²⁵².

Όλες οι διαθέσιμες πηγές δείχνουν μια μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων μεταξύ των Γατελουζικών κτήσεων και της δυτικής Ευρώπης αφενός και των εμπορικών ανταλλαγών κοντινών αποστάσεων με τις γείτονες περιοχές αφετέρου. Όλα τα ταξίδια από και προς την Ιταλία, τη Φλάνδρα και την Αγγλία πραγματοποιούνταν από γενουατικά πλοία που μετέφεραν φορτία που ανήκαν σε γενουάτες εμπόρους. Τα πλοία που χρησιμοποιούνταν σε αυτά τα ταξίδια ήταν όλα μεγάλα πλοία, γνωστά ως «naves» ή «coche». Ήταν χαρακτηριστικά στο γενουατικό εμπόριο και χρησιμοποιούνταν για τη φόρτωση μεγάλου όγκου εμπορευμάτων²⁵³. Από τη στιγμή που χρησιμοποιήθηκαν τα συγκεκριμένα πλοία άρχισε να ακολουθείται όλο και συχνότερα η θαλάσσια διαδρομή που ένωνε τα σημαντικά εμπορικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου με τη Φλάνδρα και την Αγγλία παρακάμπτοντας τη Γένοβα ως ενδιάμεσο σταθμό. Βέβαια, μέχρι το 1350 αυτή η απευθείας επικοινωνία γινόταν κατ' εξαίρεση. Αλλά από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και με σκοπό τη μείωση του κόστους μεταφοράς των προϊόντων εδραιώνονται οι απευθείας εμπορικές επαφές ανάμεσα στη Φώκεια, τη Χίο και τη Μυτιλήνη αφενός και την Εκλύζ αφετέρου με απώτερο προορισμό την Αγγλία και το Μίντελμπουργκ, το Σάουθαμπτον και το Σλάις. Το Κάντιξ, η Σεβίλλη και το Αίγκ-Μορτ χρησίμευαν ως ενδιάμεσοι σταθμοί κυρίως στις περιπτώσεις μεταφοράς σημαντικών ποσοτήτων στυπτηρίας²⁵⁴. Για τη μεταφορά πολύτιμων αλλά όχι μεγάλου βάρους εμπορευμάτων χρησιμοποιούνταν συχνά γαλέρες, καθώς πρόσφεραν μεγαλύτερη ταχύτητα και ασφάλεια²⁵⁵.

Στο εμπόριο κοντινών αποστάσεων στον αιγαιακό χώρο δεν χρησιμοποιούνται τόσο συχνά μεγάλα πλοία και όπου καταγράφονται τέτοια ανήκουν σε Ιταλούς, Γενουάτες ή Βενετούς. Βέβαια, ορισμένα από τα πλοία που εκτελούσαν μακρινά δρομολόγια μερικές φορές χρησιμοποιούνταν και στο τοπικό εμπόριο. Έτσι το 1393, η «cocha» του Μανουέλ Ντόρια, «Santa Maria», ναυλώθηκε στη Γένοβα για να φορτώσει στυπτηρία στη Χίο, τη Λέσβο και τη Φώκεια και κρασί στον Χάνδακα, προκειμένου στη συνέχεια να τα μεταφέρει στην Αγγλία ή τη Φλάνδρα. Το 1394 το

²⁵² Roccatagliata A., ό.π., σ. 107.

²⁵³ Heers J., *Gênes au XVe siècle, Activité économique et problèmes sociaux*, Παρίσι, 1961, σ. 267-280, Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 555-557, σ. 562-567.

²⁵⁴ Musso G.G., *Navigazione e commercio Genovese con il Levante nei documenti dell' Archivio di Stato di Genova*, Ρώμη, 1975, σ. 116-120, Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 866-867.

²⁵⁵ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 547-553.

ίδιο πλοίο ναυλώθηκε στην Παλαιά Φώκαια για να μεταφέρει ζώα από τη Λέσβο και ζώα και πέτρες από τη Νέα Φώκαια στον Χάνδακα από έναν Ενετό έμπορο στην Κρήτη²⁵⁶. Ωστόσο, τα περισσότερα τοπικά ταξίδια πραγματοποιούνταν, όπως μαρτυρούν οι πηγές, από μικρότερα σκάφη. Ο πιο γνωστός τύπος ήταν η «grigaria» ενώ απαντούν και τα «lignum», «fusta», «ramphyllos» και η βάρκα. Ιδιοκτήτες αυτών των μικρότερων σκαφών ήταν Ενετοί, Γενουάτες αλλά κυρίως Έλληνες, κάτοικοι των κτήσεων των Γατελούζων. Οι έμποροι που ασχολούνταν με το τοπικό εμπόριο ήταν Εβραίοι, Τούρκοι αλλά και Ιταλοί και Έλληνες²⁵⁷. Αυτή η αντίθεση ανάμεσα στο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων στο οποίο κυριαρχούσαν Λατίνοι και το τοπικό εμπόριο στο οποίο συμμετείχαν πολλές εθνικότητες, μεταξύ αυτών και πολλοί Έλληνες, αντανακλά τη γενικότερη εικόνα στο μεσογειακό εμπόριο την περίοδο αυτή²⁵⁸.

Από τη μελέτη των επίσημων εγγράφων της περιοχής του Χάνδακα που συγκεντρώνονται στο «Actorum of the Duca di Candia»²⁵⁹ και των εμπορικών συμβολαίων για τη σύναψη θαλάσσιων δανείων, όπως αυτά διασώζονται στα αρχεία των συμβολαιογράφων της περιοχής, προκύπτει ότι το εμπόριο μεταξύ Λέσβου και Κρήτης διεξαγόταν σε μεγάλο βαθμό με μικρά σκάφη που στην πλειονότητά τους ανήκαν σε Έλληνες ιδιοκτήτες. Στα έγγραφα των ετών 1355-1360 καταγράφονται δεκαπέντε ταξίδια από τον Χάνδακα προς την Παλαιά και Νέα Φώκαια σε σύγκριση με μόλις τέσσερα προς τη Λέσβο²⁶⁰.

Το αρχείο του «Giorgio Aymo» των ετών 1369-1372 περιλαμβάνει αρκετά συμβόλαια σχετικά με τη σύναψη θαλάσσιων δανείων από τα οποία εννέα αφορούν σε ταξίδια προς τη Λέσβο, τη Φώκαια και τη Χίο²⁶¹. Όλα τα σκάφη που ταξίδευαν προς τη Λέσβο και όλα εκτός από ένα με προορισμό τη Φώκαια πήγαιναν και στη Χίο ενώ δεν υπάρχει καμία καταγραφή για ταξίδι μόνο προς τη Χίο. Από την έρευνα στο

²⁵⁶ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ.217.

²⁵⁷ Roccatagliata A., ό.π., σ. 46-48.

²⁵⁸ Laiou A.E., «The Byzantine economy in the Mediterranean trade system: thirteenth-fifteenth centuries», *DOP* 34-5, 1980-1, σ. 187-212, Jacoby D., «Changing economic patterns in Latin Romania: the impact of the West» Laiou E.A., Mottahedeh R.P. (επιμ.), *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim World*, Ουάσιγκτον 2001, σ. 197-233.

²⁵⁹ Αυτά τα έγγραφα είναι άδειες για την αγορά ή πώληση σκλάβων και εγγυήσεις που δίνονταν από κατοίκους του Χάνδακα για λογαριασμό των ιδιοκτητών των πλοίων που έφευγαν από το λιμάνι ότι δεν είχαν πάρει και κατοίκους μαζί τους εκτός από το πλήρωμα του πλοίου. Από το 1349 αυτές οι υποσχέσεις απαιτούνταν στο πλαίσιο ενός νόμου σε συνέχεια ενός διατάγματος του 1313 προκειμένου για την αποφυγή μετακίνησης σκλάβων ή κακοποιών από την Κρήτη, βλ. Wright C., ό.π., σ.219.

²⁶⁰ Wright C, ό.π., σ. 219-220.

²⁶¹ Wright C, ό.π., σ. 222-223, Gallina M., *Una società coloniale del Trecento, Creta fra Venezia e Bisanzio*, Βενετία, 1989, σ. 111-126.

αρχείο προκύπτει ότι διατηρείται σε όλη αυτή την περίοδο η σχετικά υψηλή εμπορική δραστηριότητα των ανωτέρω λιμανιών αν και σταδιακά μειώνεται η κινητικότητα προς τη Φώκαια σε σύγκριση με τη Χίο²⁶².

Σε ένα ακόμη αρχείο, αυτό του Ανδρέα Σεβαστού στο οποίο περιέχονται έγγραφα από το 1400, 1411 και το 1412-17, τα ταξίδια προς τη Λέσβο και τη Χίο είναι αρκετά συχνά ενώ τα ταξίδια με προορισμό την Παλαιά και Νέα Φώκαια έχουν μειωθεί σε μεγάλο βαθμό. Πράγματι, η αύξηση της υπεροχής της Χίου θα πρέπει να συνέβαλε στην υποβάθμιση του ρόλου που διαδραμάτιζαν οι περιοχές της Παλαιάς και Νέας Φώκαιας, καθώς και οι δύο θα πρέπει σταδιακά να υποτάχθηκαν στη μεγαλύτερη εμπορική δραστηριότητα της Χίου, δεδομένου και του ελέγχου που ασκούσε η Μαόνα της Χίου στη Νέα Φώκαια. Από τα δεκαέξι ταξίδια προς τη Χίο, στα έντεκα η Χίος φαίνεται να αποτελεί σταθμό στον δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη²⁶³. Αυτή η τάση να αποτελεί η Χίος ενδιάμεσο σταθμό στα πιο μακρινά ταξίδια των πλοίων που εκτελούσαν δρομολόγια ανάμεσα στην Κρήτη και την Κωνσταντινούπολη είναι χαρακτηριστική της περιόδου και μοιάζει να ενισχύεται τον 15ο αιώνα. Επίσης, η αύξηση του αριθμού των συμβολαιογραφικών εγγράφων που συνάπτονται στη Χίο και αφορούν σε εμπορικές επαφές με την Κρήτη είναι και αυτή ενδεικτική της συγκεκριμένης τάσης²⁶⁴.

Έτσι, σε αντίθεση με τη μείωση των ταξιδιών ανάμεσα στην Κρήτη και την Παλαιά και Νέα Φώκαια, η εμπορική σύνδεση του Χάνδακα με τη Χίο όχι μόνο παρέμεινε σταθερή αλλά και ενισχύθηκε μετά το 1346, καθώς και τα δύο λιμάνια αποτέλεσαν σημαντικούς σταθμούς στο διαμετακομιστικό εμπόριο μακρινών αποστάσεων με τη Δυτική Ευρώπη ή τις παρευξείνιες περιοχές. Είναι γνωστή άλλωστε και μαρτυρείται και σε άλλες πηγές η διέλευση από τον Χάνδακα πλοίων που είχαν ξεκινήσει από το λιμάνι της Χίου για να φορτώσουν εμπορεύματα και ιδίως κρασί με απώτερο προορισμό τη Φλάνδρα²⁶⁵. Εξάλλου, η Χίος αποτέλεσε το βασικό λιμάνι αποθήκευσης και αναδιανομής των προϊόντων και ως εκ τούτου το κέντρο της

²⁶² Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 222-223.

²⁶³ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 223.

²⁶⁴ Balletto L., «Tra la Isola di Creta e la Communitas Genovese nel XV secolo», *Atti della Accademia Ligure di Scienze e Lettere* 50, Γένοβα, 1994, σ. 463-475, Pistarino G., «Tra Chio e Creta negli anni cinquanta del secolo XV», *Atti della Accademia Ligure di Scienze e Lettere* 52, Γένοβα, 1996, σ.237-249.

²⁶⁵ Jacoby D., «Crete e Venezia nel contesto economico dei Mediterraneo Orientale sino alla metà del Quattrocento», στο Ortalli G. (επιμ.), *Venezia e Creta. Atti del Congresso Internazionale di Studi Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997*, Βενετία, 1998, σ. 93-94.

επιχειρηματικής δράσης των Γενουατών στο Αιγαίο και το σημαντικότερο σταυροδρόμι του γενουατικού εμπορικού δικτύου σε όλη την ανατολική Μεσόγειο²⁶⁶.

Ο ρόλος της Λέσβου στο εμπόριο αυτό, όπως προκύπτει και μέσα από τα σωζόμενα αρχεία, φαίνεται ιδιαίτερα σημαντικός. Οι εμπορικές επαφές με τη Χίο και η σύνδεσή τους ως λιμάνια σταθμοί τόσο στο τοπικό εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο (Κρήτη-Κωνσταντινούπολη) όσο και στο εμπόριο μακρινών αποστάσεων στη Δυτική Ευρώπη (Φλάνδρα-Αγγλία) διατηρήθηκε όλο τον 14^ο αιώνα. Πάντως, από τη μελέτη και την έρευνα των πηγών συμπεραίνεται ότι παρά τον βαρύνοντα ρόλο της Μυτιλήνης στο διαμετακομιστικό εμπόριο, καθώς αποτελούσε, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια, έναν από τους δύο ή τρεις κύριους προμηθευτές στυπτηρίας στην αγορά των δυτικών υφαντουργικών πόλεων, η τάση τα πλοία με προορισμό τη Λέσβο να διέρχονται και από τη Χίο καθώς και η μείωση των δρομολογίων προς το νησί μετά το 1420 μπορεί να αποτυπώνουν έναν βαθμό σταδιακής εξάρτησης του νησιού από το ισχυρότερο εμπορικό κέντρο, αυτό της γειτονικής Χίου²⁶⁷.

3.3.4. Η άνθηση του εμπορίου στυπτηρίας

Η στυπτηρία αποτέλεσε το βασικό αντικείμενο ενός επεκτεινόμενου εμπορίου που οι Γενουάτες προσπάθησαν να ελέγξουν από τα τέλη του 13ου αιώνα. Αρχικά, τα αδέρφια Βενέδικτος και Μανουήλ Ζακκαρία και στη συνέχεια η Μαόνα της Χίου και οι Γατελούζοι επιχείρησαν να διατηρήσουν το μονοπώλιο αυτού του ορυκτού μέχρι τη στιγμή που μετά την απώλεια της Φώκαιας και της Λέσβου, η στυπτηρία της Τόλφα²⁶⁸ επικράτησε σταδιακά έναντι του παραγόμενου στην Ανατολή προϊόντος²⁶⁹.

²⁶⁶ Heers J., *Génes au XVe siècle...*, ό.π., σ. 388-406, Balletto L., «Commerci e rotte commerciali nel Mediterraneo orientale alla metà del Quattrocento: l'importanza dell' Isola di Chio» στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Money and Markets in the Palaiologan Era/Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2000, σ. 97-112.

²⁶⁷ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 227.

²⁶⁸ Η ανακάλυψη στην Τόλφα της κεντρικής Ιταλίας, πόλης του παπικού κράτους, πλούσιων κοιτασμάτων στυπτηρίας το 1461 οδήγησε στη σταδιακή αποδυνάμωση του ανατολικού εμπορίου του προϊόντος αυτού εξαιτίας της δημιουργίας ενός ισχυρού μονοπωλίου από το παπικό κράτος.

²⁶⁹ Miller W., «The Zaccaria of Phocaea and Chios 1275-1359», *Journal of Hellenic Studies* 31, 1911, σ. 42-55, Heers M.L., «Les Génois et le commerce de l'alun à la fin du Moyen Age», *Revue d'Histoire économique et sociale* 32, 1954, σ. 31-53, Liagre L., «Le commerce de l'alun en Flandre au Moyen Age», *Le Moyen Age* LXI, 1955, σ.177-206.

Η στυπτηρία (alum) αποτελούσε ένα διπλό θειικό άλας αλουμινίου και καλίου ή αλουμινίου και αμμωνίου. Ήταν μια κρυσταλλική ουσία χωρίς χρώμα που μπορούσε να απαντηθεί σε τεμάχια, σε λευκή σκόνη, σε κόκκους ή και κρυστάλλους. Στυπτική και ελαφρά όξινη, διαλυόταν στο νερό. Στον Μεσαίωνα χρησιμοποιούνταν με διάφορους τρόπους: για να ενισχύει το χρώμα στα υφάσματα και να τους προσδίδει την απαιτούμενη ζωντάνια και λάμψη, στη βυρσοδεψία, τη βιομηχανία της ζάχαρης και του γυαλιού αλλά κυρίως στην πρόστυψη των υφασμάτων για τη σταθεροποίηση του χρώματος σε αυτά. Για όλους αυτούς τους λόγους, υπήρξε πολύ χρήσιμη στην υφαντουργική βιομηχανία την περίοδο του Μεσαίωνα, η άνθηση της οποίας βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη αυτού του τομέα εμπορίου στην Ανατολή²⁷⁰.

Πράγματι, τον 13ο αιώνα αρχίζει να αναπτύσσεται το εμπόριο στυπτηρίας στην Ανατολή, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην άνθηση των υφαντουργικών κέντρων της Δύσης που καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη για εξεύρεση κοιτασμάτων του συγκεκριμένου ορυκτού²⁷¹ άλλων από αυτά που προμηθεύονταν οι Δυτικοί από τη μαμελουκική Αίγυπτο, καθώς το εμπόριο εκεί επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από τις ταραχές που αναστάτωναν την εσωτερική και πολιτική ζωή της περιοχής. Συγκεκριμένα, μετά τη βυζαντινή ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων της Φώκαιας από την οικογένεια των Ζακκαρία δίνει νέα ώθηση στο εμπόριο της στυπτηρίας δημιουργώντας νέα κέντρα ανάπτυξης χωρίς ωστόσο να εξαφανίζονται από τον χάρτη και τα ορυχεία που λειτουργούσαν μέχρι τότε²⁷².

²⁷⁰ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 769.

²⁷¹ Η Δύση δεν ήταν καθόλου πλούσια σε κοιτάσματα στυπτηρίας μέχρι την ανακάλυψη αυτών στην Τόλφα τον 15^ο αιώνα.

²⁷² Εκτός από τη Φώκαια υπήρχαν και άλλα ορυχεία στη Μ. Ασία από όπου οι Γενουάτες προμηθεύονταν το συγκεκριμένο ορυκτό και τα οποία λειτουργούσαν και νωρίτερα από τη Φώκαια, όπως το ορυχείο της Κολωνίας (Καραχισάρ) νότια της Τραπεζούντας με εξαιρετικής ποιότητας παραγωγή σε τέτοιο σημείο που να ανταγωνίζεται το προϊόν της Φώκαιας και να δημιουργεί πρόβλημα στους Ζακκαρία που θα προσπαθήσουν να απαγορεύσουν την πώλησή του στην υπόλοιπη περιοχή εκτός από τη Μαύρη Θάλασσα. Τα ορυχεία της Κολωνίας συνεχίζουν να λειτουργούν και στο τέλος του 14^{ου} αιώνα. Ο Balducci Pegolotti F. στο έργο του, *La pratica della mercatura*, Allen E.(εκδ.), Κέιμπριτζ, 1936, σ. 369, υποστηρίζει ότι η ετήσια παραγωγή τους ήταν περίπου 14.000 καντάρια, δηλ. 667 τόνους αλλά η εκτίμησή του είναι μάλλον λίγο υπερτιμημένη. Η Μ. Ασία διέθετε και άλλα ορυχεία λιγότερο γνωστά. Η Κιουτάχεια, πρωτεύουσα του τουρκικού πριγκιπάτου του Germian, παράγει μια ποιότητα δευτέρας κατηγορίας που εξάγεται από την Αττάλεια προς την ανατολική Μεσόγειο ή από το Altologo και έτσι στα γενουατικά συμβολαιογραφικά έγγραφα συχνά ονομάζεται στυπτηρία d' Altologo ή της Εφέσου. Στα βόρεια της Μ. Ασίας κοντά στη θάλασσα του Μαρμαρά υπήρχαν δύο ορυχεία με μεγάλη σημασία: το Ulubad και η χερσόνησος της Κυζίκου. Η παραγωγή αυτών των ορυχείων δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Σύμφωνα με τον Pegolotti, *La*

Δεν γνωρίζουμε ακριβώς ποια στιγμή παραχωρήθηκε στα δύο αδέρφια η δυνατότητα εκμετάλλευσης των κοιτασμάτων των ορυχείων αυτών. Σχετικά με τη διαδικασία και την όλη δραστηριότητα, δεν υπάρχει κάποια γραπτή πηγή που να αναφέρεται σε αυτήν την εποχή. Ο Παχυμέρης αναφέρει ότι τα ορυχεία βρίσκονταν στους λόφους ανατολικά της πόλης²⁷³ στην οποία κατοικούσαν τρεις χιλιάδες Έλληνες που ασχολούνταν κυρίως με την παραγωγή του ορυκτού αυτού²⁷⁴. Σε αυτούς τους Έλληνες εργάτες πρέπει να προστεθεί και ένα δυναμικό Δυτικών που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή. Πράγματι, οι Ζακκαρία στρατολόγησαν εθελοντές τόσο στη Γένοβα όσο και στο Πέραν, όχι μόνο καπετάνιους, ναυτικούς, καλαφάτες και γραμματείς για τα πλοία τους αλλά επίσης υπηρέτες, στρατιώτες, τεχνίτες και εργάτες, ανθρώπους με μικρό εισόδημα, που επιδίωκαν με κάθε τρόπο την απόκτηση περιουσίας. Μέσα από τη δημιουργία ενός πολύπλοκου συστήματος εντολών και εξουσιοδοτήσεων, οι κύριοι της Παλαιάς και Νέας Φώκαιας κατάφεραν να ελέγξουν σε μεγάλο βαθμό έμμεσα το εμπόριο στυπτηρίας σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία και το πλοίο τους η «Divizia», σύμβολο του πλούτου των δύο αδερφών, έπλεε στις θάλασσες της Ανατολής και της Δύσης φορτωμένο με εμπόρευμα στυπτηρίας²⁷⁵.

Σχετικά με τις τεχνικές παραγωγής, εκτός από τη μαρτυρία του Δούκα²⁷⁶, η καλύτερη μαρτυρία παραμένει αυτή του Φραντσέσκο Μπαλντούτσι Πεγκολόττι²⁷⁷. Μετά την εξόρυξη, οι πέτρες θερμαίνονται για πολλές ημέρες και στη συνέχεια αφού ψυχθούν, βρέχονται συνεχώς για ένα χρονικό διάστημα τεσσάρων μηνών. Αφού μαλακώσουν στη συνέχεια παραμένουν σε βραστό νερό για δύο ημέρες αφού εξαιρεθούν τα πολύ σκληρά κομμάτια. Έτσι, παράγεται ένα γαλακτώδες υγρό, το «acqua forte», όπως το ονομάζει ο Πεγκολόττι, το οποίο χύνεται σε δοχεία ή στερεοποιείται σε κρυστάλλους μετά το πέρας δύο εβδομάδων. Το νερό που απομένει χρησιμοποιείται εκ νέου για την τήξη των λίθων του ορυκτού αυτού.

pratica..., ό.π., σ. 369, η Κολώνεια και η Φώκεια παράγουν ετησίως 14.000 καντάρια, δηλ. 667 τόνους, η Ulubad, 10.000, δηλ. 476 τόνους και η Κιουτάχεια, 12.000 καντάρια δηλ. 572 τόνους.

²⁷³ Pachymeres G., *Georges Pachymérés relations...*, ό.π., τ.2, σ. 534-543, αναφέρεται στην Παλαιά Φώκεια καθώς τα γεγονότα που περιγράφει τοποθετούνται το 1275, όταν γνωρίζουμε ότι η Νέα Φώκεια δεν ιδρύθηκε πριν από το 1286.

²⁷⁴ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 771.

²⁷⁵ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 777.

²⁷⁶ Ως γραμματέα του Γενουάτη κυβερνήτη της Φώκαιας, Τζοβάνι Αντόρνο.

²⁷⁷ Pegolotti F.B., *La pratica...*, ό.π., σ. 368-369.

Με αυτές τις τεχνικές παράγονται διάφορες ποιότητες στυπτηρίας. Η καλύτερη είναι η στυπτηρία «de roche»²⁷⁸, η οποία αποτελείται από μεγάλους κρυστάλλους που σχηματίζονται στο πάνω μέρος των δοχείων. Έπειτα, ακολουθεί η στυπτηρία «de choix» που αποτελείται κατά τα 2/5 από στυπτηρία «de roche» και κατά τα υπόλοιπα 3/5 από στυπτηρία σε μορφή σκόνης. Αυτό το είδος συνήθιζαν να εμπορεύονται οι Γενουάτες της Φώκαιας. Τέλος, η στυπτηρία σε σκόνη-«allume di corda, di fossa ou minuto»- σχηματιζόταν από αυτό που έμενε στο βάθος των δοχείων μετά την αφαίρεση των κρυστάλλων στο πάνω μέρος²⁷⁹.

Η απουσία αναφοράς της Λέσβου ανάμεσα στους τόπους προέλευσης του ορυκτού στο εγχειρίδιο του Πεγκολόττι αποκαλύπτει ότι γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα δεν έχει αρχίσει ακόμη η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων του νησιού. Η λειτουργία των ορυχείων πρέπει να αποτέλεσε μια πρωτοβουλία των νέων κατακτητών, των Γατελούζων κυρίων και τη σημαντικότερη πηγή εσόδων για την περίοδο ηγεμονίας τους στο νησί²⁸⁰.

Πράγματι, η πιο σημαντική από τις εμπορικές δραστηριότητες στις ηγεμονίες των Γατελούζων ήταν η εξόρυξη, κατεργασία και εξαγωγή της στυπτηρίας. Η κατοχή της Παλαιάς Φώκαιας από τους Γατελούζους²⁸¹ πιθανόν να οδήγησε σε αύξηση των εσόδων τους που όμως δεν σχετιζόταν τόσο με την ίδια την εκμετάλλευση των ορυχείων της περιοχής όσο με την επιβολή φορολογίας στα εμπορεύματα²⁸². Ως προς αυτή την περιοχή τουλάχιστον, η σύνδεση των Γατελούζων με το σημαντικό γενουατικό εμπόριο στυπτηρίας φαίνεται μάλλον περιφερειακή. Σε άλλες περιοχές εξόρυξης, ο ρόλος των Γατελούζων φαίνεται πιο καθοριστικός. Παραγωγή στυπτηρίας έχουμε και στην ενδοχώρα του λιμανιού της Μαρώνειας, στη θρακική ακτή δυτικά της Αίνου, μια βιομηχανία που τον 15ο αιώνα εκμισθώνεται στους

²⁷⁸ Στο τέλος του 14^{ου} αιώνα, οι έμποροι της Τοσκάνης μιλούν για το allume grosso που το αντιπαραβάλλουν με το allume minuto. Πρόκειται για τη στυπτηρία de roche που κοστίζει 70 και 80% πιο ακριβά από τη στυπτηρία minuto.

²⁷⁹ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ.772.

²⁸⁰ Olgiaiti G., «Il commercio dell' allume nei domini dei Gattilusio nel XV secolo» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα, 1996, σ. 373.

²⁸¹ Μετά το θάνατο του πατέρα του το 1403 ο Δορίνος Α' κυβερνά ως κύριος της Παλαιάς Φώκαιας, βλ. Dennis G.T., «The short chronicle...», ό.π., σ. 127, σ.141-142.

²⁸² Μέρος των εσόδων από τη φορολόγηση της διακίνησης των εμπορευμάτων στο λιμάνι της Παλαιάς Φώκαιας διατίθεται στον σουλτάνο ακόμα και πριν από τη γενουατική κατοχή της περιοχής ως ένα είδος κομμερκίου ενώ στα τελευταία χρόνια της γατελουζικής κυριαρχίας οι Οθωμανοί παραχώρησαν τα έσοδα από αυτού του είδους τη φορολόγηση στον Φρανσέσκο Ντραπέριο, βλ. Wright C., ό.π., σ. 383-385.

Γενουάτες «appaltatores»²⁸³ που ήλεγχαν ορυχεία στυπτηρίας και αλλού στο Αιγαίο. Αν και δεν υπάρχουν πολλές πηγές που να αναφέρονται στη Μαρόνεια είναι πολύ πιθανόν ότι βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Γατελούζων της Μυτιλήνης²⁸⁴. Κρίνοντας από τις διαθέσιμες πληροφορίες σχετικά με τις τιμές φαίνεται ότι η στυπτηρία που παραγόταν εκεί ήταν χαμηλής ποιότητας²⁸⁵.

Οι περισσότερες πηγές αναφέρουν τη Λέσβο ως βασικό κέντρο δραστηριοποίησης σχετικά με την παραγωγή και εκμετάλλευση της στυπτηρίας την περίοδο των Γατελούζων. Ωστόσο, δεν υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για αυτή την εκμετάλλευση κατά τις πρώτες δεκαετίες της διακυβέρνησής τους. Η πρώτη αναφορά από το νησί χρονολογείται το 1393, όταν ο Μισέλ Λομελλίνι ναυλώνει το πλοίο του Μανουέλ Ντόρια για να φορτώσει 3,500 ή 4,000 καντάρια στυπτηρίας σε οποιοδήποτε λιμάνι της Τουρκίας συμπεριλαμβανομένης και της Μυτιλήνης και να το μεταφέρει μαζί με φορτίου κρασιού από την Κρήτη στο Σαουθάμπτον με τελικό προορισμό το Σάντουιτς ή το Σλάις στην Αγγλία²⁸⁶. Επίσης σε έγγραφο του 1398 αναφέρεται η φόρτωση 2,500 κανταρίων στο λιμάνι της Καλλονής σε ένα γενουατικό «cocha» που ταξιδεύει από το Πέρα διαμέσου της Λέσβου και της Χίου στην Αλεξάνδρεια ενώ τα πλοία του Κορράντο Λομελλίνι και του Αντόνιο Μποκάκκιο μεταφέρουν τη στυπτηρία που τους προμηθεύει ο Τζουλιάνο Γκατιλούζιο και ο

²⁸³ Wright C., «Florentine alum mining in the Hospitaller islands: the appalto of 1442», *Journal of Medieval History* 36, 2010, σ. 176-179, ο όρος appalto έχει συνδεθεί στο παρελθόν με τη βιομηχανία της στυπτηρίας καθώς και με άλλους τομείς του εμπορίου αναφερόμενος σε ένα μονοπώλιο παραγωγής, βλ. Heers M.L., «Les Génois et le commerce de l'alun à la fin du Moyen Age», *Revue d'Histoire économique et sociale* 32, 1954, σ. 32-34, Heers J., *Gênes au XVe siècle...*, ό.π., σ. 394-396, Basso E., *Genova: un impero sul mare*, Cagliari, 1994, σ. 67-8, Zachariadou E., *Trade and Crusade...*, ό.π., σ. 134-6, 168. Ωστόσο, σύμφωνα με την Fleet K., βλ. «Appalto and Gabella: farmed tax or monopoly?», *Eurasian Studies* 2/1, 2003, σ. 31-42, ο όρος alum appalto Ελλάδας και Τουρκίας που παραχωρείται σε Γενουάτες εμπόρους από τους Οθωμανούς καθώς και το appalto της Νέας Φώκαιας που παραχωρείται από τη Μαόνα της Χίου σε συμπατριώτες της Γενουάτες δεν ήταν μονοπώλια αλλά αφορούσαν σε απαλλαγές από φόρους, ερμηνεία που μπορεί να αφορά και στη γατελούζικη Μυτιλήνη, καθιστώντας συνώνυμους τους όρους appalto και gabella. Αυτή η ερμηνεία στηρίζεται και στη μαρτυρία του Pegolotti F.B., *La pratica...*, ό.π., σ. 56, σ. 82 που ταυτίζει τους δύο όρους. Ωστόσο, από τα έγγραφα προκύπτει ότι ο όρος appaltatores αναφέρεται στους Γενουάτες που συμμετέχουν στην οικονομική αυτή δραστηριότητα είτε αναλαμβάνοντας να πωλήσουν το ορυκτό σε εξαγωγείς είτε εξάγοντάς το οι ίδιοι και όχι ως ευεργετηθέντες στον φορολογικό τομέα, βλ. Basso E., *Genova: un impero...*, ό.π., σ.300-306, Olgiati G., «Il commercio dell' allume...», ό.π., σ.395-398. Το γεγονός όμως ότι ο όρος έχει ερμηνευτεί και ως απαλλαγή από φορολόγηση μπορεί να οφείλεται στην ευρεία έννοια που λαμβάνει αυτός, δηλ. την παραχώρηση του αποκλειστικού δικαιώματος της εκμετάλλευσης διαφόρων πηγών εισοδήματος, φορολογικών ή εμπορικών/βιοτεχνικών ή και των δύο μαζί.

²⁸⁴ Jacoby D., «Production et commerce de l'alun oriental en Méditerranée XIe- XVe siècles» στο Borgard Ph., Brun J.P. and Picon M. (εκδ.), *L'alun de Méditerranée: colloque international, Naples, 4-5-6 juin 2003, Lipari, 7-8 juin 2003*, Νάπολη-Αίξ αν Προβάνς, 2005, σ. 241, σ.263.

²⁸⁵ Dorini U & Bertelè T., *Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440)*, Ρώμη, 1956, σ. 442, σ. 524.

²⁸⁶ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 174.

Λορέντσο ντε Κρούτσε στη Λέσβο με προορισμό το Αίγκ-Μόρτ και το Πόρτο Πιζάνο²⁸⁷. Στις 24 Μαρτίου 1404 ο Γενουάτης πολίτης Πάολο Λερκάρι, «dominus et patronus» ενός πλοίου που βρίσκεται ακόμη αγκυροβολημένο στο λιμάνι της Χίου θα το ναυλώσει στον Μισέλ Λομελλίνι, επίσης πολίτη της Γένοβας, με τον όρο ο πρώτος να συντηρεί το πλοίο σε καλή κατάσταση καθ' όλη τη διάρκεια του ταξιδιού και να φροντίζει για τα πανιά, τους ιστούς, την τροφοδοσία και τον οπλισμό και να παρέχει το απαραίτητο πλήρωμα σύμφωνα με τους κανονισμούς του «Officium Gazarie di Genova»²⁸⁸. Ο Λομελλίνι θα ταξιδέψει πρώτα από όλα στη Μυτιλήνη στον κόλπο της Καλλονής, όπου θα παραλάβει 3.000 καντάρια²⁸⁹ στυπτηρίας «minuto», δηλ. 1429,5 τόνους, ποσότητα που στη συνέχεια θα μεταφερθεί στη Φλάνδρα. Μόλις φτάσει στον προορισμό του ο Λερκάρι θα έχει την ευκαιρία να επιλέξει τον τρόπο πληρωμής της τιμής του ναύλου που μπορεί να είναι είτε σε είδος είτε σε χρήματα²⁹⁰. Τον επόμενο χρόνο ο Τομάζο Πατέριο πουλά 1.000 καντάρια στυπτηρίας Μυτιλήνης στη γειτονική Χίο²⁹¹. Το πλοίο του Ενρίκο Λεκανέλλο μεταφέρει στυπτηρία από την Καλλονή στο Σλάις το 1412²⁹².

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ο κυρίαρχος ρόλος των Γενουατών εμπόρων και η συμβολή των συμβολαιογραφικών εγγράφων προς την κατεύθυνση αυτή. Χαρακτηριστικά είναι δύο συμβόλαια των αδερφών Μισέλ και Γκασπάρε Λομελλίνι το 1412 και 1413 αντίστοιχα. Μέλη της οικογένειας των Λομελλίνι κατέχουν εξέχουσα θέση στη μεταφορά στυπτηρίας από τη Λέσβο²⁹³. Έτσι, στις 22 Δεκεμβρίου 1412 συντάσσεται στη Μυτιλήνη νοταριακή πράξη από τον συμβολαιογράφο Τζοβάννι Μπάλμπι στην οποία μαθαίνουμε ότι ο Μισέλ Λομελλίνι αγοράζει από τον Έλληνα Θεοδόγη Κολυβά, κάτοικο Μυτιλήνης, 21.000 καντάρια στυπτηρίας «di rocca» στην τιμή των 6 ½ τζιλιάτων το καντάρι με την υποχρέωση ο Κολυβάς να

²⁸⁷ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 172.

²⁸⁸ Epstein S., *Genoa and the Genoese, 528-1528*, The University of North Carolina Press, 1996, σ. 193-194, το Office of the Gazaria (Crimea) ιδρύεται στη Γένοβα το 1313 με αρχικό σκοπό τη ρύθμιση των ζητημάτων διακυβέρνησης και τον έλεγχο της γενουατικής αποικίας του Καφρά στην Κριμαία. Γρήγορα όμως μετασηματίζεται σε ένα συμβούλιο εμπορίου με εκτεταμένες αρμοδιότητες, όπως τον έλεγχο των πλοίων ως προς την τήρηση των προδιαγραφών σχετικά με την κατασκευή τους, τα φορτία που φέρουν ανάλογα με τη χωρητικότητά τους και τον αριθμό των μελών του πληρώματος. Επίσης, φρόντιζε για την αποζημίωση των θυμάτων της γενουατικής πειρατείας ενώ λάμβανε αποφάσεις για την επιβολή ναυτικών αποκλεισμών και για τις ποινές που θα έπρεπε να επιβληθούν στους παραβάτες των κανονισμών.

²⁸⁹ 1 καντάρι Γένοβας ισοδυναμούσε με 47,6496 κιλά.

²⁹⁰ Balletto L., «Note e documenti...», ό.π., σ. 309.

²⁹¹ Toniolo P., *Notai Genovesi...*, ό.π., σ. 126-129, 202-205, Κουμαρελάς Β., «Περί της Λεσβιακής Στυπτηρίας, τα Ορυχεία Στύψης στα χρόνια των Γατελούζων», *Λεσβιακά* 17, 1998, ό.π., σ. 111.

²⁹² Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 175.

²⁹³ Heers M.L., «Les Génois et...», ό.π., σ. 34-35.

παραδώσει την ορισμένη ποσότητα μέσα σε διάστημα τριών ετών. Οι παραδόσεις θα πρέπει να γίνονται κάθε έξι μήνες από τον Απρίλιο του 1413 και με έξοδα του Κολυβά στο λιμάνι των Παρακοίλων (Parachile) στη Μυτιλήνη και κάθε φορά θα πρέπει να παραδίνονται 3.500 καντάρια²⁹⁴. Επίσης, στις 2 Αυγούστου 1413 συντάσσεται στη Χίο από τον ίδιο νοτάριο ένα έγγραφο με το οποίο επικυρώνεται μια προγενέστερη συμβολαιογραφική πράξη με ημερομηνία 23 Ιουνίου 1413. Σε αυτό το έγγραφο μαθαίνουμε ότι συμβαλλόμενοι στην προγενέστερη πράξη είναι αφενός ο Αντόνιο Αουρίγκο ντε Πόρτου, «burgense» της Μυτιλήνης ως πληρεξούσιος του κυρίου της Μυτιλήνης Ιάκωβου Γατελούζου και αφετέρου ο Γκασπάρε Λομελλίνι που ενεργεί για λογαριασμό του αλλά και για λογαριασμό του αποθανόντα αδερφού του Μισέλ Λομελλίνι. Επίσης, μαθαίνουμε ότι ο Αντόνιο έχει πουλήσει στους Λομελλίνι όλη την ποσότητα στυπτηρίας «minuto» που θα παραγόταν στο ορυχείο του Μαράσι και η οποία δεν ξεπερνά τα 18.000 καντάρια, ότι η συμφωνία έχει ισχύ για τρία χρόνια με έναρξη ισχύος από την πρώτη παράδοση, η τιμή έχει καθοριστεί σε 5 τζιλιάτα το καντάρι και τέλος οι παραδόσεις θα γίνονταν στο λιμάνι του Μαράσι κατευθείαν στη βάρκα και χωρίς περαιτέρω επιβάρυνση για τους Λομελλίνι δύο φορές το χρόνο τον Σεπτέμβριο και τον Μάρτιο. Πρόκειται για μια λεπτομερή συμφωνία, στην οποία καθορίζονται με ακρίβεια οι όροι πληρωμής, η χρήση ως μέτρου του κανταρίου της Γένοβας και η ημερομηνία του Μαρτίου ως η τελευταία δυνατή ημερομηνία. Τέλος, η συμφωνία υπογράφεται από τα συμβαλλόμενα μέρη παρουσία μαρτύρων²⁹⁵.

Οι δύο προαναφερόμενες συμφωνίες αποτελούν μια ένδειξη του βαθμού παραγωγής στο νησί, καθώς προβλέπουν μια ετήσια συνολική παραγωγή για την περιοχή 13.000 κανταρίων. Αυτό είναι ένα αξιοσημείωτο μέγεθος παραγωγής, αν συγκριθεί, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πεγκολόττι, με την ετήσια παραγωγή των 14.000 κανταρίων στην Κολωνία και ένα παρόμοιο μέγεθος στη Φώκαια, τα σημαντικότερα σημεία παραγωγής στην ανατολική Μεσόγειο αυτή την εποχή. Με βάση τα στοιχεία αυτά, η Λέσβος καθίσταται σημαντικό κέντρο παραγωγής του συγκεκριμένου ορυκτού²⁹⁶.

Επίσης, από τα ανωτέρω συμβολαιογραφικά έγγραφα προκύπτουν δύο χρήσιμα συμπεράσματα. Πρώτον, η συμμετοχή των ντόπιων Ελλήνων

²⁹⁴ Balletto L., «Note e documenti...», ό.π., σ.309-310.

²⁹⁵ Balletto L., «Note e documenti...», ό.π., σ. 310-311.

²⁹⁶ Pegolotti F.B., *La pratica...*, ό.π., σ. 368-369.

επιχειρηματιών στην οικονομική αυτή δραστηριότητα. Ο πωλητής στο συμβόλαιο που αφορά στο λιμάνι των Παρακοίλων είναι ένας Έλληνας ονόματι Θεοδήγης Κολυβάς. Η αναφορά στο έγγραφο της απαίτησης για πληρωμή του κομμερκίου στον κύριο της Μυτιλήνης αποδεικνύει ότι ο Κολυβάς σε αντίθεση με τον ντε Πόρτου, τον συμβαλλόμενο στη δεύτερη συμβολαιογραφική πράξη, δεν δρα για λογαριασμό του ηγεμόνα της Μυτιλήνης, ούτε όμως και τελεί υπό το καθεστώς του «appaltator» για να απολαμβάνει πλήρη φορολογική απαλλαγή, όπως συνηθιζόταν για τους «appaltatores» στη Νέα Φώκαια. Ενδεχομένως η εμπλοκή του στην επιχείρηση να προκύπτει από το γεγονός ότι πρόκειται για ιδιοκτήτη της γης, όπου πραγματοποιούνταν η συμφωνημένη εξόρυξη. Πάντως, η εμπλοκή ενός Έλληνα σε αυτή την επιχείρηση σε έναν τόσο μεγάλο βαθμό είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη και ενδεικτική του βαθμού συμμετοχής του ντόπιου πληθυσμού. Έτσι, αν και οι Γενουάτες διαθέτουν το μονοπώλιο στην εξαγωγή του ορυκτού, η παραγωγή και πώληση του προϊόντος βρίσκεται σε μεγάλο βαθμό σε ελληνικά χέρια²⁹⁷.

Δεύτερον, οι ηγεμόνες της Μυτιλήνης διαδραματίζουν έναν ιδιαίτερα ενεργό ρόλο στο πλαίσιο της συγκεκριμένης οικονομικής δραστηριότητας τουλάχιστον στις αρχές του 15ου αιώνα. Δεν εκμισθώνουν τα ορυχεία σε «appaltatores» αλλά εκμεταλλεύονται οι ίδιοι για λογαριασμό τους μέρος της παραγωγής ενώ συμμετέχουν στο εμπόριο του προϊόντος ακόμη και όταν αυτό προέρχεται από άλλες περιοχές. Έτσι, το άλλο συμβαλλόμενο μέρος στη συμβολαιογραφική πράξη που αφορά στο Μαράσι είναι ο Αντόνιο Αουρίγκο ντε Πόρτου, ο οποίος ενεργεί εκ μέρους του Ιάκωβου Γατελούζου, κυρίου της Μυτιλήνης²⁹⁸.

Τέλος μια τρίτη συμβολαιογραφική πράξη που συντάσσεται στη Χίο από τον Τζοβάννι Μπάλμπι στις 31 Αυγούστου 1413 επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά τον σημαντικό ρόλο της Μυτιλήνης στην παραγωγή και εξαγωγή στυπτηρίας την περίοδο αυτή. Μια συμφωνία υπογράφεται ανάμεσα στον Γενουάτη Τεράμο Σεντουριόνε, ιδιοκτήτη και κυβερνήτη του πλοίου «Santa Trinita e Santa Maria» με δύο καταστρώματα και δυνατότητα μεταφοράς 15.000 κανταρίων και τον Γενουάτη Μπατίστα Πεσάνιο. Ο Μπατίστα ναυλώνει το καράβι του Τεράμο, ο οποίος υποχρεούται να εφοδιάζει και να συντηρεί το πλοίο σε καλή κατάσταση. Το πλοίο θα αναχωρήσει από τη Χίο με ευνοϊκό καιρό και θα φθάσει πρώτα στο νησί της Μυτιλήνης, στο λιμάνι του «Marasiorum», όπου ο Τεράμο θα φορτώσει 6.000

²⁹⁷ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 176-177.

²⁹⁸ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 178.

καντάρια στύψης για λογαριασμό του Μπατίστα. Στη συνέχεια, θα κατευθυνθεί στη Νέα Φώκαια, όπου θα συμπληρώσει με εμπόρευμα το υπόλοιπο της χωρητικότητάς του και θα επιστρέψει κατάφορτο στη Χίο, όπου θα παραμείνει για δέκα μέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων ο Μπατίστα θα έχει την ευχέρεια να φορτώσει ή να ξεφορτώσει οτιδήποτε, έτσι ώστε το καράβι να είναι πλήρως φορτωμένο. Ύστερα θα φύγει για τη Μεσσήνη της Σικελίας, όπου ο Μπατίστα ή κάποιος πληρεξούσιός του θα έχει τη δυνατότητα να τροποποιήσει τη φόρτωση και εκφόρτωση εμπορευμάτων κατά βούληση. Ακολούθως, θα μεταβεί στη Νάπολη ή τη Γκέτα με τελευταίους σταθμούς τη Γένοβα και την Εκλύζ, όπου ο Μπατίστα θα πληρώσει στον Τεράμο 1500 λίρες Γένοβας για τη ναύλωση του καραβιού²⁹⁹.

Τα ορυχεία στυπτηρίας «Condicie και Parachile» που μαρτυρούνται στα νοταριακά έγγραφα θα πρέπει να αναζητηθούν στην ευρεία περιοχή που εκτείνεται στα νοτιοδυτικά παράλια του κόλπου της Καλλονής και ανήκει στα σημερινά χωριά Παράκοιλα, Άγρα και Μεσότοπο. Κοντά στο χωριό Παράκοιλα (περίπου 3 χλμ. βορειοδυτικά αυτού) στις περιοχές Μπουρσούκ Σπηλιάδες και Βόλο Καγιά, όπου κυριαρχούν και σήμερα τα στυπτηριούχα πετρώματα (αλουνίτες) διασώζονται πολλά σκάμματα και βραχοσπηλιές, απομεινάρια εξόρυξης κατά το παρελθόν. Η στυπτηρία πρέπει να φορτωνόταν σε υποζύγια, τα οποία ακολουθώντας το παλιό μονοπάτι, ίχνη του οποίου σώζονται κατά μήκος ενός σημερινού αγροτικού δρόμου, μεταφερόταν σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων στην ακτή των Παρακοίλων³⁰⁰. Αρκετά σημεία έχουν βρεθεί ως τόποι εξόρυξης στην περιοχή της Κοντίσιας στην ενδοχώρα με το πιο κοντινό λιμάνι εξαγωγής τον Ποδαρά. Το λιμάνι αυτό θεωρείται ότι αποτελούσε το «porto Marassi» των πηγών ενώ η σημερινή ονομασία Ποδαράς πιθανόν να προέρχεται από παραφθορά των λέξεων «Porto Marassi»³⁰¹. Σημαντικές αποθέσεις ορυκτού βρίσκονται και στην τοποθεσία Τράπεζα, νότια του χωριού Στύψη³⁰², όπου παρατηρούνται παλιά σκάμματα. Είναι πιθανόν η διακίνηση του ορυκτού να γινόταν από το λιμάνι της Πέτρας που βρισκόταν σε κοντινή απόσταση, αφού ο κόλπος της Καλλονής ήταν μακριά. Σε νοταριακά έγγραφα του 1398, 1404,

²⁹⁹ Balletto L., «Note e documenti...», ό.π., σ. 312-313, Κουμαρελάς Β., «Περί της Λεσβιακής...», ό.π., σ. 113.

³⁰⁰ Στα ρηγά νερά της ακτής δεν μπορούσαν όπως και σήμερα να πλευρίσουν καράβια. Πιθανότατα αγκυροβολούσαν ανοικτά των Παρακοίλων ενώ το εμπόρευμα θα φορτωνόταν σε μικρά πλεούμενα-βάρκες που θα εξορμούσαν από ξύλινες σκάλες-προβλήτες, βλ. Κουμαρελάς Β., «Περί της Λεσβιακής...», ό.π., σ.117-118.

³⁰¹ Βλ. Κουμαρελάς Β., «Περί της Λεσβιακής...», ό.π., σ. 109-131.

³⁰² Είναι φανερό πως το χωριό παίρνει την ονομασία του από τη στυπτηρία, βλ. Κουμαρελάς Β., ό.π., σ. 129.

1412 και 1416 εμφανίζεται και η Καλλονή ως λιμάνι εξαγωγής στυπτηρίας³⁰³. Δεν είναι βέβαιο αν το μεσαιωνικό λιμάνι συνδεόταν με κάποια περιοχή εξόρυξης της στυπτηρίας τουλάχιστον στα χρόνια κυριαρχίας των Γατελούζων αλλά σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να χρησίμευε ως σημείο αποθήκευσης του ορυκτού που μεταφερόταν εκεί από τις δυτικές περιοχές μέσω θαλάσσης για περαιτέρω επεξεργασία και εξαγωγή³⁰⁴. Τέλος, δεν είναι γνωστό που γινόταν η επεξεργασία του ορυκτού και ο καθαρισμός του, αν υπήρχαν δηλαδή εργαστήρια στα σημεία εξόρυξης, στα λιμάνια ή σε άλλες τοποθεσίες³⁰⁵.

Είναι δύσκολο να ανιχνεύσουμε την εξέλιξη της συγκεκριμένης οικονομικής δραστηριότητας μετά τα συμβόλαια του 1412 και 1413 λόγω έλλειψης στοιχείων αν και μαρτυρείται η συνέχιση της εξαγωγής της στυπτηρίας. Το 1438 το πλοίο που μετέφερε τον Περό Ταφούρ κατά την επιστροφή του από τη Μαύρη θάλασσα φόρτωσε στυπτηρία στη Λέσβο ενώ το 1446 ο Ομπέρτο Γκριμάλντι φόρτωσε 8,404 καντάρια από τη Λέσβο και επιπλέον 2.000 καντάρια από τη Φώκαια με προορισμό τη Φλάνδρα και την Αγγλία³⁰⁶.

Πάντως, κάποια στιγμή μετά το 1413 τα ορυχεία στυπτηρίας της Λέσβου θα πρέπει να παραχωρήθηκαν σε «appaltatores», γεγονός που αποδεικνύεται από σχετικό συμβολαιογραφικό έγγραφο που χρονολογείται το 1438. Το συγκεκριμένο έγγραφο μνημονεύει την πώληση 16.250 κανταρίων στυπτηρίας με προέλευση τη Νέα Φώκαια σε δύο Φλωρεντινούς εμπόρους για εξαγωγή στην Τοσκάνη από μια ομάδα Γενουατών και για χρονικό διάστημα πέντε ετών. Οι πωλητές περιγράφονται ως «*appaltatorum aluminum totius Thurcie, Grecie et totius insule Mitheleni et Marronie partis Grecie*»³⁰⁷. Ένας από τους σημαντικότερους appaltatores ήταν και ο Μάρκο Ντόρια, επικεφαλής της ομάδας που ήλεγχε την παραχωρούμενη από τους Γατελούζους ηγεμόνες δραστηριότητα και βασικός μέτοχος στην εταιρεία που δημιουργήθηκε το 1449.

³⁰³ Toniolo P., *Notai Genovesi...*, ό.π., σ.126-129.

³⁰⁴ Ως προς τη θέση της μεσαιωνικής Καλλονής σημαντική είναι η ανακάλυψη αρχαιολογικών καταλοίπων σε κοντινή απόσταση από τη σύγχρονη πόλη προς την ενδοχώρα του νησιού και κοντά στο χωριό Αρίσβη στις πλαγιές του λόφου Παλιόκαστρο όπου σώζεται μεσαιωνικό μικρό κάστρο, βλ. Μουτζούρης Ι., «Ο καθολικισμός και η Ορθοδοξία στη Λέσβο επί Γατελούζων» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα, 1996, σ. 61-63.

³⁰⁵ Wright C., *The Gattiluso Lordships...*, ό.π., σ. 179.

³⁰⁶ Wright C., ό.π., σ. 186, Origone S., «Chio nel tempo della caduta di Costantinopoli», *Saggi e Documenti 2*, Γένοβα, 1982, σ. 127-129.

³⁰⁷ Müller J., *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll' oriente cristiano e coi Turchi fino all' anno MDXXXI*, Ρώμη, 1966, σ. 169-172.

Πράγματι, την 1η Απριλίου του 1449 συστάθηκε μια μονοπωλιακή κοινοπραξία γενουατικών συμφερόντων, στην οποία συμμετείχαν οι σημαντικότεροι έμποροι στυπτηρίας είτε οι ίδιοι είτε δια των πληρεξουσίων τους. Ο πιο σπουδαίος μέτοχος στο νέο σχήμα ήταν ο Φρανσέσκο Ντραπέριο³⁰⁸, Γενουάτης επιχειρηματίας με έδρα του το Πέραν και «appaltatore» της στυπτηρίας Ελλάδας και Τουρκίας βάσει μιας συμφωνίας που είχε υπογραφεί λίγο καιρό προηγουμένως με το σουλτάνο Μουράτ Β'³⁰⁹. Επικεφαλής του κλάδου της Μυτιλήνης ήταν ο Μάρκο Ντόρια με κύριους εταίρους του τους Πιέτρο, Μπαρτολομέο και Ντομένικο Ντόρια, εκμισθωτές των ορυχείων «Condicio e Parachile». Με βάση τη συμφωνία η εταιρεία θα είχε διάρκεια έξι έτη και σκοπό την εξαγωγή και το εμπόριο πάνω από 500.000 κανταρίων στυπτηρίας. Όλες οι εξαγωγές θα γίνονταν από το νησί της Χίου με μόνη εξαίρεση τα εμπορεύματα με προορισμό τη Βενετία, τα οποία θα φορτώνονταν στο λιμάνι της Νέας Φώκαιας. Η επικύρωση των συμφωνιών της 1^{ης} Απριλίου 1449 ολοκληρώθηκε προς το τέλος του έτους ή λίγο αργότερα³¹⁰. Αυτή η εταιρεία ήλεγχε όλες τις φάσεις της δραστηριότητας από την εξόρυξη μέχρι την κατεργασία και το εμπόριο του συγκεκριμένου ορυκτού σε όλες τις παραχωρούμενες εκτάσεις των μελών της κοινοπραξίας αυτής³¹¹.

Ως αποτέλεσμα της δημιουργίας αυτού του νέου μονοπωλίου μια συμφωνία υπεγράφη με τον κύριο της Μυτιλήνης τον Ιανουάριο του 1450. Συγκεκριμένα, στις 24 Ιανουαρίου 1450 τα μέλη της εταιρείας συγκεντρώθηκαν στην αυλή του ποδεστάτου της Χίου παρουσία του νομικού Γκαμπριέλε ντι Ραπάλο, βικάριου και πληρεξουσίου του Δορίνου Γατελούζου, αυθέντη της Μυτιλήνης. Η εκπροσώπηση του Φρανσέσκο Ντραπέριο ανατέθηκε για μια ακόμη φορά στον Χριστόφορο Τζουστινιάνι, εκμισθωτή και διαχειριστή των ορυχείων της Χίου. Ο κύριος της Μυτιλήνης δεσμεύτηκε να διακόψει κάθε εργασία εξόρυξης και επεξεργασίας των υπαρχόντων κοιτασμάτων στα ορυχεία που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του για το χρονικό διάστημα των επόμενων δέκα ετών δηλ. από την 1.10.1449 έως και την 1.10.1459. Ως αποζημίωση η εταιρεία θα του έδινε 5000 χρυσά δουκάτα ετησίως

³⁰⁸ Ο Ντραπέριο είναι ο κύριος μέτοχος της εταιρείας με ποσοστό 50% ενώ ο δεύτερος κυριότερος μέτοχος είναι ο Μάρκο Ντόρια, ο οποίος κατέχει ποσοστό 1/12 επί του υπόλοιπου 50%.

³⁰⁹ Την ημέρα της υπογραφής, ο Ντραπέριο εκπροσωπείται από τον πληρεξούσιό του Χριστόφορο Τζουστινιάνι, ο οποίος εμφανίζεται και αυτός με τη σειρά του ως συμβαλλόμενος για λογαριασμό του στη συμφωνία.

³¹⁰ Olgiati G., «Il commercio dell' allume...», ό.π., σ.373-378.

³¹¹ Jacoby D., «Production et commerce...», ό.π., σ. 248-250, Heers M.L., «Les Génois et...», ό.π., σ. 39-42.

σύμφωνα με το ποσοστό που κατείχε καθένας από τους εταίρους³¹². Η συμφωνία θα πρέπει να επικυρώθηκε από τον Δορίνο μέσα στους επόμενους δύο μήνες.

Η ανωτέρω συμφωνία εγείρει κάποιους προβληματισμούς σχετικά με τα κίνητρα πίσω από την υπογραφή της. Είναι γνωστό ότι βασικός στόχος της ίδρυσης της εταιρείας ήταν, μέσω της εγκαθίδρυσης ενός πραγματικού μονοπωλίου, ο έλεγχος της διάθεσης του προϊόντος καθώς και της τιμής πώλησής του και κατά συνέπεια η διακοπή της υπερπαραγωγής και της υπεραφθονίας αυτού στην αγορά που χαρακτήριζε την περίοδο αυτή³¹³. Από την άλλη μεριά, όμως, η αναστολή λειτουργίας των ορυχείων της Μυτιλήνης για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως αυτό που προβλέπεται στη συμφωνία, δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά, όταν μάλιστα η απόδοση του συγκεκριμένου «appalto» τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά αποδεικνύεται εξαιρετική σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνονται από τον Μάρκο Ντόρια και τους άλλους εταίρους. Άλλωστε, το γεγονός ότι το προϊόν γίνεται επί τόπου αντικείμενο επεξεργασίας στα ορυχεία των περιοχών «Condicie e Parachile» δείχνει ότι ο τομέας αυτός είναι οργανωμένος λεπτομερώς σε όλες τις φάσεις παραγωγής του σύμφωνα με το μοντέλο του Βενέδικτου Ζακκαρία³¹⁴.

Λιγότερο από δυο μήνες μετά τη συμφωνία ακολούθησε η επίθεση των Οθωμανών εναντίον της Λέσβου και η λεηλασία της Καλλονής γεγονός που πιθανόν να υποκινήθηκε από την επιθυμία του σουλτάνου να θέσει τέρμα στην εξορμητική δραστηριότητα του νησιού. Ένα κίνητρο που σύμφωνα με τον Μπενεντέτο Ντέι βρισκόταν και πίσω από την τελική οθωμανική επίθεση εναντίον του νησιού το 1462, καθώς παρά τη συμφωνία που υπήρχε με τον σουλτάνο ο κύριος του νησιού συνέχισε την κατεργασία και εξαγωγή της στυπτηρίας³¹⁵.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι τις τελευταίες δεκαετίες της διακυβέρνησής τους οι Γατελούζοι δεν συμμετέχουν άμεσα πλέον στην εκμετάλλευση της στυπτηρίας, όπως είχε συμβεί στην αρχή της ηγεμονίας τους. Τα αποθέματα στυπτηρίας στο νησί αποτελούν πλέον αποκλειστικό δικαίωμα μιας εταιρείας εκμισθωτών, που ιδρύεται από τον Γενουάτη Μάρκο Ντόρια και τους συνεταίρους του που είναι όλοι μέλη της ίδιας φατρίας (albergo). Με την ίδρυση της

³¹² Olgiati G., «Il commercio dell' allume...», ό.π., σ.378.

³¹³ Heers M.L., «Les Génois et...», ό.π., σ. 39.

³¹⁴ Olgiati G., «Il commercio dell' allume...», ό.π., σ.378-379.

³¹⁵ Wright C., ό.π., σ. 182 και Roccatagliata A., ό.π., σ. 50-52, μια τελευταία προσπάθεια γίνεται από τον Δομένικο Γατελούζο για την εκμετάλλευση των ορυχείων της Μυτιλήνης με την εκμίσθωσή τους στην εταιρεία των Τζουστινιάνι το 1456, μια εταιρεία που δημιουργήθηκε στη Χίο το 1454 μετά τη διάλυση αυτής του Φρανσέσκο Ντραπέριο εξαιτίας διαφωνιών μεταξύ των εταίρων.

εταιρείας του Ντραπέριο και αργότερα του διάδοχου σχήματος των αδερφών Τζουστινιάνι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την ένταξη της συγκεκριμένης οικονομικής δραστηριότητας στο πλαίσιο των ευρύτερων στρατηγικών προτεραιοτήτων των Γενουατών, όπως αυτές αναπτύσσονται στον χώρο του ανατολικού Αιγαίου την περίοδο αυτή. Αυτή η όσμωση με τις γενουατικές πρακτικές οδηγεί σε έναν μεγαλύτερο βαθμό οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των Γατελούζων στο οικονομικό και εμπορικό δίκτυο των Γενουατών του Αιγαίου εξασφαλίζοντας με τον τρόπο αυτό την προσκόλλησή τους στην ίδια τη γενουατική ταυτότητα και κοινότητα. Άλλωστε, η μεγαλύτερη συμβολή των Γατελούζων στη λειτουργία του γενουατικού συστήματος βρίσκεται στον ρόλο που διαδραματίζουν διευκολύνοντας τη γενουατική εκμετάλλευση των ορυκτών που βρίσκονται στα εδάφη τους, προωθώντας τις γενουατικές επιχειρηματικές προσπάθειες στο νησί και θέτοντας γενικότερα τους πόρους που βρίσκονται εκεί στην υπηρεσία των γενουατικών συμφερόντων. Είναι γεγονός ότι η συμμετοχή τους στη γενουατική κοινότητα δεν βασίζεται σε επίσημες διασυνδέσεις ή σε μεγάλα στρατηγικά σχέδια αλλά στην αρχή του εθελοντικού συνεταιρισμού που επηρεάζεται από την κοινή ταυτότητα, τα κοινά συμφέροντα, τις προσωπικές σχέσεις και τις εμπορικές διασυνδέσεις μεταξύ των Γενουατών μέσα και έξω από τη μητρόπολη³¹⁶.

Επίσης, το εμπόριο στυπτηρίας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις ανταλλαγές μεταξύ Ανατολής και Δύσης σε όλη τη διάρκεια του 14ου και 15ου αιώνα. Οδηγεί στη βελτίωση της κατασκευής των πλοίων και στην αύξηση της χωρητικότητάς τους, προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν σε ταξίδια μακρινών αποστάσεων για την κάλυψη των αναγκών της υφαντουργίας της Ιταλίας και της Δυτικής Ευρώπης γενικότερα. Επιπλέον, συμβάλλει στη δημιουργία νέων απευθείας θαλάσσιων επαφών ανάμεσα στην Ανατολή αφενός και τη Φλάνδρα και την Αγγλία αφετέρου. Πράγματι, μετά το 1350 πλοία που μεταφέρουν μεγάλα φορτία στυπτηρίας από την Ανατολή μεταβαίνουν απευθείας σε πόλεις, όπως είναι η Εκλύζ και η Μπρύζ στη Φλάνδρα, το Λονδίνο, το Μίντελμπουργκ και το Σαουθάμπτον στην Αγγλία παρακάμπτοντας τη Γένοβα, η οποία τίθεται με τον τρόπο αυτό στο περιθώριο του εμπορίου στυπτηρίας. Βέβαια, η Γένοβα συνεχίζει να αποτελεί κέντρο αποθήκευσης για τις πωλήσεις στυπτηρίας στην Ιταλία, καθώς καλείται να καλύψει τις ανάγκες της σπουδαίας υφαντουργικής βιομηχανίας της Τοσκάνης. Τέλος, το

³¹⁶Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 184-185.

εμπόριο της στυπτηρίας επιτρέπει στη δυτική υφαντουργική βιομηχανία να δώσει υφάσματα εξαιρετικής ποιότητας ενώ με τον τρόπο αυτό, ανταλλάσσοντας μια πρώτη ύλη με ένα τελειωμένο προϊόν, οι Γενουάτες επιτυγχάνουν να εγκαθιδρύσουν ένα σύστημα εμπορίου αποικιακού τύπου³¹⁷.

3.4. Επαγγέλματα-τέχνες

Είναι γεγονός ότι εκτός από το εμπόριο και τη ναυτιλία αναπτύσσονται στη Μυτιλήνη και οι τέχνες. Απαντούν λοιπόν επαγγέλματα όπως μυλωνάδες, δερματάδες, βαφείς, παπουτσήδες, οπλοποιοί, κατασκευαστές πανοπλιών, φαρμακοποιοί, γιατροί (phisicus) και χειρουργοί (cirugius). Οι τεχνίτες αυτοί είναι κυρίως Λατίνοι που έχουν εγκατασταθεί στο νησί και ασκούν την τέχνη τους αναπτύσσοντας πελατειακές σχέσεις όχι μόνο με ομοεθνείς τους αλλά και με τον ντόπιο πληθυσμό της Μυτιλήνης. Αντίθετα, στα επαγγέλματα που σχετίζονται με την τροφοδοσία κυριαρχούν οι Έλληνες κάτοικοι του νησιού³¹⁸. Οι αρχιτεχνίτες ονομάζονται μάστορες και συνεχίζουν τη βυζαντινή παράδοση των συντεχνιών. Έτσι, τον Αύγουστο του 1456 προσέρχεται στο μαγαζί του Γενουάτη οπλοποιού (balestrario) Τζοβάννι Μορένο ως μαθητευόμενος για τρία χρόνια ο επίσης Γενουάτης Φεντερίκο Κότσα προς τον οποίο ο μάστορας δεσμεύεται να παρέχει στο τέλος της μαθητείας του τον συνολικό εξοπλισμό του τεχνίτη³¹⁹. Είναι γεγονός σύμφωνα με τις πληροφορίες που αντλούμε από τα έγγραφα ότι η Γένοβα έστειλε στη Λέσβο άνδρες και χρήματα για την άμυνα της πόλης και ως εκ τούτου η τέχνη των όπλων δεν θα πρέπει να ήταν καθόλου παραμελημένη στο νησί³²⁰.

Από την επιστολή του Λατίνου αρχιεπισκόπου Βενέδικτου προς τον πάπα Πίο Β' σχετικά με τα γεγονότα της αλώσεως της Λέσβου από τον Μωάμεθ Β' το 1462³²¹

³¹⁷ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 780-782.

³¹⁸ Pistarino G., «Il secolo dei Gattilusio...», ό.π., σ. 295.

³¹⁹ Roccatagliata A., ό.π., σ. 43.

³²⁰ Pistarino G., «Il secolo dei Gattilusio...», ό.π., σ. 295.

³²¹ Τον Δεκέμβριο του 1459 διορίζεται από τον πάπα Πίο Β' ως αρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης ο Βενέδικτος, ο οποίος είναι και ο τελευταίος λατίνος αρχιεπίσκοπος του νησιού. Ο Βενέδικτος παρευρέθηκε στην άλωση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους το 1462 και μεταφέρθηκε αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη από όπου με επιστολή του προς τον πάπα, εκθέτει τα τραγικά γεγονότα της αλώσεως. Η επιστολή αυτή, όπως είναι ανυπόγραφη, φυλάσσεται μέσα σε χειρόγραφο της μεγάλης βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Παβίας της Λομβαρδίας. Ο συγγραφέας του πρώτου καταλόγου των χειρογράφων είχε αποδώσει εσφαλμένα την επιστολή στον προηγούμενο Λατίνο αρχιεπίσκοπο τον Λεονάρδο της Χίου και από τότε η πλάνη αυτή διατηρήθηκε μέχρι σήμερα, βλ. Μουτζούρης Ι., «Ο καθολικισμός και η Ορθοδοξία...», ό.π., σ.123, για τον Λεονάρδο της Χίου, βλ. Loenertz R., *La*

αντλούμε την πληροφορία ότι θα πρέπει να υπήρχαν και σαπωνοποιεία στο νησί³²². Στην περιγραφή του Βενέδικτου αναφέρεται «...στο μεταξύ τοποθετούνται πολύ μεγάλες βομβάρδες, με το βάρος των βομβών τους να ξεπερνά τις 700 λίβρες, 3 στα Σαπουνάδικα, άλλη στην εκκλησία του Αγ. Νικολάου, άλλη στην Αγία Καλή κοντά στην κρεμάλα των εγκληματιών....»³²³. Αυτά τα εργαστήρια θα πρέπει να βρίσκονταν στην άκρη της πόλης απέναντι από το κάστρο αφού εκεί θα πρέπει να είχαν στηθεί οι τουρκικές βομβάρδες που το πετροβολούσαν³²⁴.

société des frères Pérégrinants, Ρώμη, 1936, σ.70 και σχετικά με το πρόβλημα στην απόδοση της επιστολής βλ. Φουντούλης Ι.Μ., «Το πρόβλημα της γνησιότητας της επιστολής του Λεονάρδου του Χίου προς τον πάπαν Πίον ΙΙ», *Ο Ποιμήν ΚΖ'*, 1962, σ.32-38.

³²² Miller W., *Οι Γατελούζοι...*, ό.π., σ. 102.

³²³ Ολόκληρη η επιστολή παρατίθεται στο άρθρο του Κόντου Κ., «Η κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους», *Λεσβιακά Δ'*, 1962, σ. 23-33.

³²⁴ Παπουτσάνης Τ., «Πληροφορίες για την Διοίκηση, Κοινωνία, Οικονομία και την Τοπογραφία της Μυτιλήνης στα τελευταία χρόνια των Γκατελούζων» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια Ι Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα, 1996, σ. 43.

4. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΣΤΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

4.1. Η λειτουργία του χρήματος

Η εγκαθίδρυση του νομίσματος ως ενός αποδεκτού μέσου ανταλλαγής, βασική προϋπόθεση για την επίτευξη του εκχρηματισμού της οικονομίας, την ομαλή λειτουργία της αγοράς και την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου δεν υπήρξε μια αυτόματη διαδικασία αλλά η αποκρυστάλλωσή της διήλθε μέσα από διαδοχικές ζυμώσεις που κατάφεραν να αποτυπώσουν τους μετασχηματισμούς των οικονομικών αντιλήψεων στο πέρασμα των αιώνων. Από πολύ νωρίς έγινε αντιληπτό ότι η πρωτόγονη κατάσταση της ανταλλαγής σε είδος δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει δυο βασικές αρχές, τη διαιρετότητα και την ισοκατανομή. Έτσι, αναζητήθηκε το στοιχείο εκείνο που θα αποτελούσε τον κανόνα, που θα λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς λόγω της καθολικής του ζήτησης. Ο θαυμασμός για τα πολύτιμα μέταλλα οδήγησε στην αποδοχή τους ως μέσων ανταλλαγής ήδη από την αρχαιότητα. Όταν εγκαταλείφθηκε η μυθική διάσταση, τα μέταλλα κόπηκαν σε κομμάτια φέροντας το αποτύπωμα της αξίας τους και το νόμισμα αποτέλεσε πλέον το επίσημο ανταλλακτικό μέσο για τη διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών³²⁵. Ο προσδιορισμός της αξίας του και η υιοθέτηση μετρολογικών κανόνων εντάχθηκαν μέσα στο πλαίσιο της σύλληψής του ως οργάνου για την αποτίμηση μιας διανεμητικής δικαιοσύνης στη λειτουργία της αγοράς. Άλλωστε, η λέξη νόμισμα συνδέεται με το ρήμα νέμω που σημαίνει διανέμω, αποτιμώ. Επιπλέον, εκτός από την αξία που αποτυπωνόταν από την εκδούσα αρχή πάνω σε αυτό, το νόμισμα έφερε ενσωματωμένη και την εγγενή αξία του μετάλλου από το οποίο αποτελούνταν και για αυτό λειτουργούσε, εκτός από ανταλλακτικό μέσο, και ως εμπόρευμα αλλά και ως προϊόν αποθησαυρισμού³²⁶. Η διάκριση ανάμεσα στην περιεκτική και την ορισμένη εκ των άνω ονομαστική αξία του αποτέλεσε διαχρονικό φαινόμενο στην ιστορία του, παραπέμποντας στη θεωρία

³²⁵ Babelon J., «Νομισματική», στο *Η Ιστορία και οι Μέθοδοί της*, τ.Β, τχ. 1, μτφρ. Καραστάθη Α., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2007, σ. 199.

³²⁶ Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 13.

του Αριστοτέλη περί της συμβατικής φύσης του, όπως αναπτύσσεται στο έργο του Ηθικά Νικομάχεια. Κατά τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, «το νόμισμα οφείλει το όνομά του στη λέξη νόμος, γιατί δεν υπάρχει χάρη στη φύση αλλά χάρη στο νόμο, και από εμάς εξαρτάται να το αλλάζουμε ή να το κάνουμε να περιπέσει σε αχρησία»³²⁷. Ήδη από την αρχαιότητα, αποτέλεσε στοιχείο στο οποίο το κράτος απέδιδε ισχύ κατά περίπτωση ανεξάρτητα από την περιεκτικότητά του σε πολύτιμο μέταλλο αλλά και κατά τον μεσαίωνα για τον Θωμά τον Ακινάτη, τον κυριότερο εκπρόσωπο της σχολαστικής θεολογίας, το νόμισμα υπήρξε στοιχείο τεχνητό και όχι φυσικό, ενώ για τον Αλβέρτο τον Μέγα ήταν απλώς ένα όνομα, *nomen*³²⁸.

Η σημασία του χρήματος για τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς μέχρι την έλευση της εμπορικής επανάστασης του 13^{ου} αιώνα υπήρξε ζωτική, όχι όμως αδιαμφισβήτητη. Σύμφωνα με τον Marc Bloch³²⁹, η χρήση του νομίσματος την περίοδο αυτή είναι σε σημαντικό βαθμό υπαρκτή αλλά δεν έχει υποκαταστήσει τις πρωιμότερες μορφές ανταλλαγής (σε είδος, προσφορά εργασίας ή αγγαρεία)³³⁰. Δύο θεωρεί ως τα βασικά αίτια στα οποία πρέπει να αποδοθεί το φαινόμενο αυτό. Πρώτον, η παρατηρούμενη έλλειψη σε αποθέματα πολύτιμων μετάλλων, γεγονός που εξαναγκάζει τους ανθρώπους της εποχής να διαθέτουν άλλα μέσα πληρωμής και κατά δεύτερον, η νομισματική πολυμορφία³³¹ που χαρακτηρίζει τις μεσαιωνικές κοινωνίες με αποτέλεσμα να μην καθίσταται πάντοτε ευχάριστη για τον αποδέκτη η είσπραξη χρημάτων. Πράγματι, η ύπαρξη πληθώρας νομισματικών εκδόσεων ως απόρροια της τοπικής εμβέλειας των περισσοτέρων από αυτά καθώς και η αστάθεια και η μεταβλητότητα της αξίας τους καθιστούν δυσχερή την εκτίμηση των συναλλαγματικών ισοτιμιών συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην απροθυμία των εμπορευομένων για τη χρήση του νομίσματος ως του βασικού μέσου ανταλλαγής³³². Μέχρι την ανάδυση των διεθνούς απήχησης χρυσών και αργυρών κοπών των ισχυρών εμπορικών ιταλικών πόλεων (βενετικό δουκάτο, φλωρίνι, τζιλιάτο), «το χρήμα, όπως

³²⁷ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε', 5.11, Babelon J., ό.π., σ. 195-196.

³²⁸ Babelon J., ό.π., σ. 204.

³²⁹ Bloch M., *Esquisse d'une Histoire...*, ό.π., σ. 29-33.

³³⁰ Bloch M., ό.π., σ. 29-32.

³³¹ Με τη νομισματική ποικιλία που χαρακτηρίζει τη μεσαιωνική οικονομική πραγματικότητα συνδέεται και η εμφάνιση από τον ύστερο 12^ο αιώνα του επαγγέλματος του αργυραμοιβού. Για τον τρόπο και τον τόπο εργασίας των αργυραμοιβών, για την διπλή υπηρεσία που προσέφεραν στην ανταλλαγή των νομισμάτων αλλά και στο εμπόριο των πολύτιμων μετάλλων καθώς και για την επιρροή που ασκούσαν στον καθορισμό των τιμών των πολύτιμων μετάλλων βλ. Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα. Δοκίμιο ιστορικής ανθρωπολογίας*, Αθήνα, 2016, σ. 148-149 και Babelon J., ό.π., σ. 148-149.

³³² Bloch M., *Esquisse d'une Histoire...*, ό.π., σ.33.

πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Bloch, είναι το λιγότερο καθολικό πράγμα της εποχής»³³³. Η ανάλυση του Bloch εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τους παράγοντες που συντελούν στην περιορισμένη ανάπτυξη της εγχρήματης οικονομίας κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, παράγοντες που μετασχηματιζόμενοι θα οδηγήσουν στην οικονομική απογείωση του «μεγάλου 13^{ου} αιώνα»³³⁴.

4.2. Νομισματική κυκλοφορία και ευρωπαϊκή οικονομική πραγματικότητα

Η αύξηση του νομισματικού αποθέματος της Ευρώπης σε πολύτιμο μέταλλο κυρίως άργυρο από το 1160 κ.ε. χάρη στη μαζική παραγωγή των μεταλλείων που λειτουργούν στην Ευρώπη -ως συνέπεια και των τεχνικών βελτιώσεων στους τρόπους παραγωγής- υπήρξε ίσως³³⁵ ένα από τα βασικότερα αίτια του μετασχηματισμού της ευρωπαϊκής οικονομίας, μια μακρά διαδικασία που διαρκεί από το 1160 μέχρι το 1330 με τα βασικά στοιχεία αυτής της αλλαγής να συνοψίζονται στον όρο εμπορική επανάσταση³³⁶, φαινόμενο που συντελείται την περίοδο αυτή. Πράγματι, «ο μεγάλος και μακρός 13^{ος} αιώνας του χρήματος, όπως τον αποκαλεί ο Jacques le Goff στο βιβλίο του *Ο Μεσαίωνας και το Χρήμα, βρίσκεται ανάμεσα στην απαρχή των εξελίξεων του 12^{ου} αιώνα και στις δυσχέρειες και τις εντάσεις που θα κλυδωνίσουν τη χρήση του χρήματος τον 14^ο αιώνα*»³³⁷.

Η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας συνδέεται με το εύρος των επενδύσεων που συντελούνται στις πόλεις ως αποτέλεσμα της ανάπτυξής τους αλλά και ως ένδειξη της οικονομικής ευημερίας τους³³⁸. Επιπλέον, η εντατικοποίηση της χρήσης του χρήματος προκύπτει και από την ανάγκη για ικανοποίηση των καταναλωτικών δαπανών των αστικών κέντρων για την κάλυψη των βασικών

³³³ Bloch M., *Esquisse d'une Histoire...*, ό.π., σ.32.

³³⁴ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα...*, ό.π., σ. 47.

³³⁵ Λιάτα Ε, ό.π., σ. 17, σημ. 19, τα πολύτιμα μέταλλα δεν αρκούν για να προκαλέσουν κανενός είδους οικονομική επανάσταση, συμβάλλουν ασφαλώς και διαδραματίζουν έναν ρόλο ρυθμιστικό αλλά όχι καθοριστικό.

³³⁶ Για την αρχική διατύπωση της θέσης περί του μακρού 13^{ου} αιώνα και μια εκτενή ανάλυση του οικονομικού πλαισίου μέσα στο οποίο εντάσσεται η επιτυχία της εμπορικής επανάστασης, βλ. το κλασικό έργο του βρετανού ιστορικού Spufford P, *Money and its use...*, ό.π. και ειδικότερα σ. 109-263.

³³⁷ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα...*, ό.π., σ. 47.

³³⁸ Le Goff J., ό.π., σ. 50-54, επενδύσεις που αφορούν τόσο σε δαπάνες για την ασφάλεια τους (έργα οχύρωσης) όσο και σε άλλα έργα ανοικοδόμησης και επέκτασης (φούρνοι, κελάρια, πιεστήρια, μύλοι, υδραγωγεία, πηγάδια, κανάλια, δημόσιες κρήνες, δημαρχεία, γέφυρες) αλλά και στην ανάγκη καταβολής των σταθερών αμοιβών (μισθών) των αξιωματούχων των πόλεων όπως ήταν οι δημοτικοί υπάλληλοι.

διατροφικών αναγκών των κατοίκων τους με τη ροή του χρήματος να κατευθύνεται τόσο προς την ύπαιθρο όσο και εντός των τειχών, καθώς δημιουργείται ένα σημαντικό αγοραστικό κοινό από όλα τα στρώματα του αστικού πληθυσμού³³⁹. Η ανάπτυξη της μισθωτής εργασίας στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο που έρχεται να αντικαταστήσει την πληρωμή σε είδος και εργασία (αγγαρεία) αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα εκχρηματισμού της οικονομίας. Η ευαγγελική φράση «*ἄξιός γάρ ὁ ἐργάτης τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ ἐστί*» (Λουκ. 10,7) παρατίθεται όλο και συχνότερα στις πηγές³⁴⁰. Είναι η εποχή όπου η δύναμη της ανθρώπινης εργασίας έχει αρχίσει να αντιμετωπίζεται ως εμπόρευμα σε μια αγορά, όπου «*ο άνθρωπος, κατά τον Braudel, παρουσιάζεται απαλλαγμένος από τα παραδοσιακά του μέσα παραγωγής... τη γη, τον αργαλειό, το άλογο, το δίτροχο αμάξι... Δεν έχει πια να προσφέρει παρά μόνο τα χέρια του, τα μπράτσα του, τη δύναμη της δουλειάς του*»³⁴¹. Η δημιουργία των μεγάλων αστικών κέντρων της Ευρώπης με τη μετακίνηση και την εγκατάσταση των ηγεμόνων καθώς και της γαιοκτητικής αριστοκρατίας σε αυτά και η συνακόλουθη δημιουργία πολυτελών κατοικιών ως αποτέλεσμα της αύξησης των εισοδημάτων από την καταβολή των χρηματικών ενοικίων σε συνδυασμό με τη μεγαλύτερη δυνατότητα μετακίνησης εξαιτίας της ανάθεσης της εκμετάλλευσης των μεγάλων γαιοκτησιών της αριστοκρατικής τάξης σε εργάτες έναντι μισθού³⁴² (famuli στην Αγγλία³⁴³), καθώς και η ανάπτυξη του θεσμού του χρηματικού φέουδου (που κάνει την εμφάνισή του στα τέλη του 12^{ου} αιώνα) αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά των οικονομικών μετασχηματισμών που συντελούνται στην Ευρώπη κατά τον 13^ο αιώνα. Επιπλέον, η ενίσχυση της ισχύος των βασιλέων και των χωροδεσποτών με την απόκτηση στρατού που δεν συνδέεται πλέον με όρους φεουδαρχικούς με αυτούς αλλά η συντήρησή του οφείλεται στην καταβολή μισθού και μιας σταθερής διοικητικής μηχανής που βρίσκεται στην υπηρεσία του ηγεμόνα αποτελούν βασικά γνωρίσματα που προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της συγκεκριμένης περιόδου.

³³⁹ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα...*, ό.π., σ.64, «αυτή η χρήση του νομίσματος στις πόλεις δεν περιορίζεται στα ανώτερα στρώματα του αστικού πληθυσμού: εκτιμάται ότι πολλοί από τους φτωχούς κατοίκους της Γάνδης περί τα μέσα του 14^{ου} αιώνα αφιέρωναν περίπου το μισό του μισθού τους στην αγορά σιτηρών και το 60% με 80% του βαλαντίου τους σε διατροφικές δαπάνες».

³⁴⁰ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα...*, ό.π., σ. 67.

³⁴¹ Braudel F., *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αιώνας)*, τόμος Β', *Τα παιχνίδια της συναλλαγής*, Αθήνα, 1998, σ. 45-46.

³⁴² Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 249.

³⁴³ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 244.

Επίσης, η επέκταση και η αύξηση του πληθυσμού των πόλεων του ύστερου Μεσαίωνα σε συνδυασμό με την αύξηση της ροής του χρήματος καθώς και η ανάδυση μιας τάξης πλούσιων αστών, «των πατρικίων»³⁴⁴, με βασική πηγή του πλούτου τους την εμπορική δραστηριότητα οδηγεί στη δημιουργία μιας ευρείας αγοράς που επιδιώκει την απόκτηση και κατανάλωση πολυτελών ειδών³⁴⁵, άγνωστων μέχρι τότε (μπαχαρικά, πολυτελή κρασιά και υφάσματα), γεγονός που συμβάλλει στην ανάπτυξη του εμπορίου αλλά και το αντίστροφο (η εμπορική αυτή δραστηριότητα ανατροφοδοτεί την αυξημένη καταναλωτική ζήτηση των αστών και τη συσσώρευση κεφαλαίων μέσα στις πόλεις). Στην άνθηση του εμπορίου συντελεί περαιτέρω η πρόοδος στον καταμερισμό³⁴⁶ της εργασίας και η σταδιακή συγκρότηση ενός πρώιμου πιστωτικού συστήματος με τη δημιουργία τραπεζών (σε 80 ανέρχεται ο αριθμός των τραπεζών της Φλωρεντίας στις αρχές του 14^{ου} αιώνα) καθώς και η εισαγωγή της συναλλαγματικής ως εναλλακτικού μέσου πληρωμής. Βέβαια, οι περισσότερες πόλεις δεν θα αποκτήσουν εύκολα το δικαίωμα της κοπής νομίσματος που διατηρούν αδιαπραγμάτευτα υπό τον έλεγχό τους οι βασιλείς και χωροδεσπότες μέχρι το τέλος της μεσαιωνικής περιόδου καθώς και τα μέσα καταναγκασμού για τη συγκέντρωση των απαιτούμενων εσόδων και την αποπληρωμή των συσσωρευμένων οφειλών, γεγονός που δημιουργεί τις συνθήκες που οδηγούν στην καταχρέωσή τους. Η διόγκωση του χρέους που οξύνεται στα τέλη του Μεσαίωνα έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια της εμπιστοσύνης στο αστικό οικοδόμημα, τον περιορισμό της αστικής ισχύος και τη σταδιακή υποταγή των πόλεων στους ισχυρούς ηγεμόνες. Έτσι, το χρήμα, η κυκλοφορία και η συσσώρευση του οποίου αποτελεί τον κινητήριο μοχλό πίσω από την ενίσχυση της αστικής ταυτότητας των πόλεων, αυτό το ίδιο το χρήμα, προς τα τέλη του Μεσαίωνα καθίσταται η πηγή του προβλήματος που οδηγεί στην παρακμή των πόλεων.

³⁴⁴ Σχετικά με την ανάλυση του όρου πατρίκιος, του σημαντικού ρόλου που διαδραματίζει στη διακυβέρνηση των πόλεων και των βασικών πηγών πλουτισμού του βλ. Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα...*, ό.π., σ. 65.

³⁴⁵ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα...*, ό.π., σ. 92, το μέγεθος της επιδιωκόμενης πολυτέλειας έφτασε σε τέτοιο βαθμό στις αυλές των βασιλιάδων, των ηγεμόνων αλλά και στην ανώτερη αστική τάξη που οδήγησε στην έκδοση νόμων για τον περιορισμό της. Στην Τοσκάνη του 14^{ου} αιώνα οι κανονισμοί των πόλεων απαγόρευαν αυστηρά την επίδειξη πολυτέλειας στους γάμους, για παράδειγμα στα ρούχα, στα δώρα, στα συμπόσια και στις γαμήλιες πομπές. Στο πλαίσιο αυτό, το 1368, ο Κάρολος Ε' της Γαλλίας θα απαγορεύσει τα περίφημα εξεζητημένα παπούτσια με τις γυριστές μύτες.

³⁴⁶ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 252: «Αυτός ο μετασχηματισμός του εμπορίου κατά τον οποίο ο περιπατητής έμπορος που κινούνταν ανάμεσα στη δυτική Ευρώπη και τη Μεσόγειο με τα αγαθά του αντικαταστάθηκε από αρκετούς διαφορετικούς ανθρώπους με εξειδικευμένες λειτουργίες πραγματοποιήθηκε σε εκείνες τις περιοχές όπου μπόρεσε να συγκεντρωθεί μια επαρκής ποσότητα χρήματος και μια επαρκής κλίμακα ζήτησης».

Επιστρέφοντας στην ανάλυσή μας σχετικά με τον εκχρηματισμό της οικονομικής ζωής των ευρωπαϊκών πόλεων σημαντικός παράγοντας στη διαδικασία αυτή καθίσταται και η ίδια η στάση των ανθρώπων της εποχής απέναντι στο χρήμα, το οποίο γίνεται αντιληπτό όχι ως μέσο αποθησαυρισμού αλλά ως επενδυτικό μέσο. Και είναι αυτή ακριβώς η έντονη επενδυτική δραστηριότητα σε συνδυασμό με την αύξηση των αποθεμάτων της Ευρώπης σε πολύτιμο μέταλλο (κυρίως άργυρο και λιγότερο χρυσό) που οδηγεί στην ανάπτυξη των εμπορικών οδών και την εισροή μεγάλων ποσοτήτων αργυρών νομισμάτων στην αγορά της εγγύς Ανατολής (αλλά και στη Μέση Ανατολή και την Αφρική). Το αποτέλεσμα αυτής της μακράς διαδικασίας εκχρηματισμού της μεσαιωνικής κοινωνίας που συντελέστηκε σε μεγάλο βαθμό κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα υπήρξε η διαμόρφωση του οικονομικού πλαισίου μέσα στο οποίο εμφανίστηκε το σύστημα του τριμεταλλισμού³⁴⁷, η παράλληλη δηλ. χρήση και κυκλοφορία χρυσών, αργυρών και χάλκινων νομισμάτων με τη δυτική κοινωνία να χρησιμοποιεί το καθένα από αυτά ανάλογα με το είδος των συναλλαγών, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την κατανομή των πολύτιμων μετάλλων στα διάφορα κοινωνικά στρώματα. Έτσι, ο χρυσός συγκεντρωνόταν στους κόλπους της ιθύνουσας τάξης, ο άργυρος στα μεσαία στρώματα «ενώ οι μάζες των φτωχών στην κατώτερη βαθμίδα γνώριζαν μόνο κατά βάση το “μαύρο” νόμισμα, δηλαδή το χάλκινο, που στην καλύτερη περίπτωση περιείχε και μικρή ποσότητα αργύρου»³⁴⁸.

4.3. Η κυκλοφορία του χρήματος στον αιγαιακό χώρο-Νομισματικός πλουραλισμός ή κυριαρχία του βενετικού δουκάτου;

Η διείσδυση του χρυσού της Δυτικής Αφρικής³⁴⁹ διαμέσου της ιταλικής χερσονήσου και η εντατικοποίηση της λειτουργίας των μεταλλείων της Ουγγαρίας (Kremnica)³⁵⁰ το 1320 συνετέλεσαν στην επανεδραίωση του διμεταλλισμού στην μεσαιωνική Ευρώπη, που μέχρι τότε χαρακτηριζόταν ως ζώνη αργύρου, με την

³⁴⁷ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα...*, ό.π., σ. 87.

³⁴⁸ Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 16.

³⁴⁹ Σχετικά με την τροφοδότηση της ευρωπαϊκής ηπείρου και κυρίως της Ιταλίας με τον αφρικανικό χρυσό, το χρυσάφι του Σουδάν, όπως το αποκαλούσαν και τον τρόπο εξαγωγής του είτε σε μορφή σκόνης είτε σε χρυσά νομίσματα που κόβονταν στα μουσουλμανικά νομισματοκοπεία της βόρειας Αφρικής, βλ. Le Goff J., ό.π., σ. 78-79.

³⁵⁰ Η Κρέμνιτσα ήταν πόλη της σημερινής Σλοβακίας που βρισκόταν τότε υπό ουγγρική κυριαρχία. Η εξόρυξη κοιτασμάτων χρυσού στην Ουγγαρία δεν πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1320 αλλά τότε απλά παρατηρείται εντατικοποίηση του ρυθμού λειτουργίας των λατομείων.

έννοια της παράλληλης κυκλοφορίας χρυσών και ασημένιων νομισμάτων σε μια νόμιμα καθορισμένη σχέση ανταλλαγής μεταξύ τους. Πράγματι, η εμπορική άνθηση των βόρειων ιταλικών πόλεων (της Φλωρεντίας, της Γένοβας και της Βενετίας) υπήρξε ένας από τους βασικούς παράγοντες –αν όχι ο βασικότερος- που οδήγησε στην εισαγωγή μεγάλων ποσοτήτων χρυσού κυρίως από τα μεταλλεία της Δυτικής Αφρικής, γεγονός που συνέβαλε καθοριστικά στην έκδοση των πρώτων χρυσών νομισμάτων στις πόλεις αυτές³⁵¹. Συγκεκριμένα, το 1252 εκδόθηκε στη Φλωρεντία το φλωρίνι και την ίδια περίοδο στη Γένοβα το *genovino d' oro*, χρυσές κοπές που ζύγιζαν περίπου το ίδιο³⁵² ενώ η καθαρότητά τους σε πολύτιμο μέταλλο άγγιζε το 96%³⁵³. Λίγο αργότερα, το 1284/5³⁵⁴ εγκαινιάστηκε στη Βενετία η κυκλοφορία του χρυσού δουκάτου με ακόμα μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε ευγενές μέταλλο (23½ καράτια)³⁵⁵ και με το βάρος του να κυμαίνεται σε λίγο υψηλότερα από του φλωρινιού επίπεδα και συγκεκριμένα στα 3,56γρ.³⁵⁶ Αν και οι νομισματικές αυτές εκδόσεις με κυρίαρχη τη θέση του βενετικού δουκάτου προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη νομισματική πραγματικότητα της δυτικής Ευρώπης αλλά και της ανατολικής Μεσογείου, σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να πούμε ότι αυτή η αναδιάρθρωση της νομισματικής κυκλοφορίας οδήγησε στον μετασχηματισμό της ευρωπαϊκής ηπείρου από ζώνη αργύρου σε ζώνη χρυσού, καθώς, συνολικά, η κυκλοφορία των χρυσών νομισμάτων υπήρξε πάντοτε ποσοτικά υποδεέστερη των αργυρών. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η εκτεταμένη χρήση των νεοεισαχθεισών χρυσών κοπών από τους Ιταλούς εμπόρους οδήγησε στην αθρόα εισροή τους στην αγορά της εγγύς Ανατολής και την, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, κυκλοφορία τους εκεί, όπως θα δούμε παρακάτω.

Το βενετικό δουκάτο υπήρξε το χρυσό εκείνο νόμισμα που κυριάρχησε στην ανατολική Μεσόγειο.³⁵⁷ Η κυριαρχία του αυτή συνδέθηκε αφενός με τη δραστήρια

³⁵¹ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 176.

³⁵² Day W.R. κ.α., *Medieval European Coinage with a catalogue of the coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, Italy (I), Northern Italy*, τ. 12, Cambridge University Press, 2016, σ. 736-737, το *genovino* είχε το ίδιο βάρος με το χρυσό φλωρίνι που ζύγιζε 3.536 γρ. Κατά τον Spufford P., ό.π., σ.177, το βάρος των δύο χρυσών κοπών διέφερε ελάχιστα με το φλωρίνι να ζυγίζει λίγο περισσότερο 3,54γρ. σε σχέση με το βάρος του χρυσού *genovino* που ανερχόταν στα 3,53γρ.

³⁵³ MEC 12, σ. 736-737.

³⁵⁴ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 268.

³⁵⁵ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 178.

³⁵⁶ MEC 12, σ. 735.

³⁵⁷ Για την κυριαρχία του βενετικού δουκάτου στην ανατολική Μεσόγειο και τη σύνδεση του γεγονότος αυτού με τη σταδιακή αποδυνάμωση της θέσης του φλωρινιού στην ίδια περιοχή, βλ. Lane F.C., «Exportations vénitiennes d'or et d'argent de 1200 à 1450», στο Day, *Etudes d'histoire monétaire XIIe-XIXe siècles*, Λιλ, 1984, σ. 33-34.

παρουσία των Βενετών εμπόρων στην αγορά της Ανατολής και αφετέρου με την απουσία άλλων ιδιαίτερα ανταγωνιστικών νομισμάτων την ίδια περίοδο στο χώρο αυτό. Η αντικατάσταση του βυζαντινού υπέρπυρου από το βενετικό δουκάτο που πραγματοποιήθηκε κατά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα³⁵⁸ δεν οφειλόταν μόνο στο γεγονός ότι το ιταλικό χρυσό νόμισμα αποτελούσε πλέον το ισχυρό νόμισμα αλλά και στην πλήρη απαξίωση του βυζαντινού χρυσού νομίσματος, ως αποτέλεσμα των οικονομικών και πολιτικών αδυναμιών της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι δυναστικές έριδες που ταλάνισαν το Βυζάντιο για μεγάλο χρονικό διάστημα καθώς και οι υπερβολικές δαπάνες της αυτοκρατορικής αυλής, κυρίως την εποχή του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου εξάντλησαν τα νομισματικά αποθέματα της αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών που σε συνδυασμό με την επιβολή υψηλής φορολογίας οδήγησαν στην ένδεια των κατοίκων κυρίως της πρωτεύουσας³⁵⁹. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Ισπανού περιηγητή, Περό Ταφούρ, που ταξιδεύοντας στην Ανατολή διέρχεται από την Κωνσταντινούπολη κατά τα έτη 1437-8: «Στο Παλάτι, όπως και στην πόλη, είναι εμφανής όλη αυτή η εξαθλίωση που έχει υποφέρει και συνεχίζει να υποφέρει κάθε μέρα αυτός ο λαός» και για τους κατοίκους της πόλης, που έχει κατά το ήμισυ ερημωθεί, αναφέρει πως είναι «κακοντυμένοι, θλιμμένοι και φτωχοί»³⁶⁰.

Επιπλέον, η παραχώρηση εκτεταμένων προνομίων στους Ιταλούς εμπόρους είχε ως αποτέλεσμα το βυζαντινό εμπόριο να τεθεί υπό τον έλεγχο των Ιταλών κυρίως των Γενουατών³⁶¹, γεγονός που σηματοδότησε την αρχή του τέλους, καθώς με τον τρόπο αυτό τερματιζόταν και οποιαδήποτε προσπάθεια για οικονομική ανάκαμψη³⁶². Τέλος, η στροφή των Δυτικών προς το χρυσό νόμισμα οδήγησε σε αύξηση της ζήτησής του και κατά συνέπεια και σε αύξηση της τιμής του, δημιουργώντας

³⁵⁸ Πέννα Β., «Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων (13^{ος}- 15^{ος}αι.)», Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2003, σ. 375-376, η διακοπή έκδοσης του χρυσού υπέρπυρου προσδιορίζεται γύρω στο 1353.

³⁵⁹ Metcalf D.M., *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, Λονδίνο, 1979, σ. 276.

³⁶⁰ Zakythinos D.A., *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Αθήνα, 1948, σ. 37.

³⁶¹ Henny M.F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c 300-1450*, Νέα Υόρκη, 1985, σ.157 και Πέννα Β., *Το Βυζαντινό νόμισμα- Μέσο συναλλαγής και έκφραση αυτοκρατορικής προπαγάνδας*, Λευκωσία, 2002, σ.34, από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα (μετά τη συνθήκη του 1267), η γενουατική εμπορική κοινότητα εγκατεστημένη στη συνοικία του Γαλατά (Πέραν) διαδραματίζει έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην εμπορική κίνηση της περιοχής που από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα ενισχύεται σε τέτοιο βαθμό που, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά, οι αποδόσεις των τελωνειακών δασμών στην περιοχή αυτή κάθε χρόνο ανέρχονται στο ποσό των 200.000 υπέρπυρων σε αντίθεση με τα κομμάτια της Κωνσταντινούπολης που αποφέρουν έσοδα μόλις 30.000 υπέρπυρα ετησίως.

³⁶² Metcalf D.M., *Coinage...*, ό.π., σ. 276.

ταυτόχρονα ανταγωνιστικό κλίμα στην αγορά³⁶³. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την άρση της δυνατότητας πρόσβασης στα μεταλλεία χρυσού της δυτικής Μακεδονίας και της Δαλματίας μετά την απώλεια των συγκεκριμένων περιοχών από τη βυζαντινή αυτοκρατορία δυσχέρανε την προμήθεια του πολύτιμου αυτού μετάλλου και η έλλειψη αυτή ήταν και ένας από τους παράγοντες που οδήγησε σε διαδοχικές απαξιώσεις κατά τον ύστερο 13^ο και πρώιμο 14^ο αιώνα μέχρι την οριστική διακοπή της κυκλοφορίας του χρυσού υπέρπυρου περί τα μέσα του 14^{ου} αιώνα³⁶⁴. Η οικονομική ύφεση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως συνέπεια της παρακμής του εμπορίου και της βιοτεχνίας των πόλεων αλλά και της εγκατάλειψης της καλλιέργειας της υπαίθρου από μια φθίνουσα γαιοκτητική αριστοκρατία είχε ως αποτέλεσμα την εξάντληση των κρατικών ταμείων. Η νομισματική αποστράγγιση της αυτοκρατορίας που αποδίδεται τόσο χαρακτηριστικά από τον ιστορικό Δούκα, ο οποίος αναφωνεί «καί ποῦ νόμισμα»³⁶⁵, επιτείνεται περαιτέρω από την υιοθέτηση πρακτικών απόσυρσης και αποθησαυρισμού των πολύτιμων χρυσών νομισμάτων ή εξαγωγής τους στη Δύση από τους εναπομείναντες πλούσιους και ισχυρούς (εμπόρους, υψηλόβαθμους αξιωματούχους και αριστοκράτες της γης) ως αποτέλεσμα του φόβου και της δυσπιστίας που πυροδότησε η οικονομική και πολιτική αστάθεια της εποχής³⁶⁶.

Η περίοδος κυκλοφορίας του χρυσού φλωρινιού στον αιγαιακό χώρο ήταν αρκετά προγενέστερη του βενετικού δουκάτου και σε καμία περίπτωση δεν επηρέασε στον ίδιο βαθμό τη νομισματοκοπία της περιοχής. Η σπανιότητα των απομιμήσεων που μας σώζονται σήμερα είναι ενδεικτική του βαθμού επιρροής αυτών των κοπών. Πράγματι, το χρυσό φλωρίνι αποτέλεσε προϊόν απομίμησης μόνο τρεις φορές, από

³⁶³ Πέννα Β., «Χρήμα και αγορά...», ό.π., σ. 377.

³⁶⁴ Πέννα Β., «Χρήμα και αγορά...», ό.π., σ. 377, οι τελευταίες κοπές υποβαθμισμένου υπέρπυρου ανάγονται γύρω στο 1353 στα χρόνια δηλαδή της συμβασιλείας του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού (1347-1353). Το κύκνειο άσμα της χρυσής βυζαντινής νομισματοκοπίας αποτελεί το «φλωρίνι» που έκοψε ο Ιωάννης Ε' (1341-1391) πιθανότατα μετά το 1353 σε μια απελπισμένη προσπάθεια αναδιοργάνωσης της χρυσής βυζαντινής νομισματοκοπίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι το υπέρπυρο ακόμα και μετά τη διακοπή της έκδοσής του συνεχίζει να αναφέρεται στις γραπτές πηγές ως τα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Η υστεροφημία του χρυσού βυζαντινού υπέρπυρου διατηρήθηκε με τη μετατροπή του σε λογιστική μονάδα που, κατά τον Μπαντοέρ, λίγο πριν από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα ισοδυναμούσε με το 1/3 του χρυσού δουκάτου της Βενετίας. Παράλληλα, ένα αργυρό «υπέρπυρο» (σταυράτο) ισοδυναμούσε με μισό δουκάτο της Βενετίας.

³⁶⁵ Zakythinos D.A., *Crise monétaire...*, ό.π., σ. 41.

³⁶⁶ Zakythinos D.A., *Crise monétaire...*, ό.π., σ. 74.

τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο και τους σύγχρονούς του, τον Ροβέρτο του Τάραντα (1346-1364) και τον Ομάρ Μπεγκ, εμίρη του Αϊδινίου (1334-1348)³⁶⁷.

Το άλλο χρυσό νόμισμα της εποχής, το γενουατικό χρυσό *genovino* είχε περιορισμένη κυκλοφορία στην Εγγύς Ανατολή και δεν κατάφερε ποτέ να εδραιωθεί ούτε στις γενουατικές παροικίες που δημιουργήθηκαν εκεί (Πέραν, Καφφά, Χίος) ούτε στις περιοχές που ανήκαν στη σφαίρα επιρροής της Γένοβας (Λέσβος). Ανάμεσα στα αίτια ήταν η ανικανότητα της γενουατικής κοινότητας να διατηρήσει σταθερά το βάρος και την αξία των νομισμάτων της, η αδυναμία της για κάλυψη των αναγκών σε προμήθεια πολύτιμων μετάλλων, η έλλειψη πολιτικής σταθερότητας, η ανεπαρκής οικονομική ανάπτυξη και η απουσία κοινοτικού πνεύματος ανάμεσα στους Γενουάτες εμπόρους³⁶⁸. Επιπλέον, η απαγόρευση της βυζαντινής αυτοκρατορίας προς τους Γενουάτες του Πέραν σχετικά με την έκδοση δικού τους νομίσματος³⁶⁹ λειτούργησε αποτρεπτικά στην εδραίωση του γενουατικού νομίσματος ως κυρίαρχου τουλάχιστον για τις συναλλαγές εντός των ορίων της συγκεκριμένης παροικίας. Πάντως η απουσία εύρεσης γενουατικών νομισμάτων στα όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένδειξη μη κυκλοφορίας τους την υπό εξέταση περίοδο. Ενδεχομένως αποδίδεται σε ένα θετικό εμπορικό ισοζύγιο (περισσότερες εξαγωγές σε σχέση με τις εισαγωγές) το οποίο επέτρεπε την επιστροφή μεγάλων ποσοτήτων γενουατικών νομισμάτων (χρυσών και αργυρών) πίσω στη Γένοβα με σκοπό την ανατροφοδότηση της πόλης σε νομισματικά αποθέματα σε πολύτιμο μέταλλο (*drainage*)³⁷⁰.

³⁶⁷ Bellinger A. & Grierson Ph., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Ουάσιγκτον, 1999, τ.5/1, σ.33, στο εξής DOC 5/1, σώζεται σήμερα ένα χρυσό φλωρίνι από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης, δύο από το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας και μια τρίτη σπάνια κοπή από την Έφεσο, η οποία εκτίθεται σήμερα στο Fitzwilliam Museum στο Κέμπριτζ.

³⁶⁸ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ. 2, σ. 672 και του ιδίου, «La circulation monétaire à Péra dans la seconde moitié du XIVe siècle» στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2003, σ. 368.

³⁶⁹ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 644, η απαγόρευση αυτή, όπως αποτυπώνεται στο καταστατικό του Πέραν το 1304, συνέχισε να ισχύει και σε όλη τη βυζαντινή περίοδο μέχρι περίπου το 1420, όταν η παρακμή της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν τέτοια που δεν επέτρεπε την αξίωση για σεβασμό αυτής της ρήτρας. Η διατήρηση του κυριαρχικού δικαιώματος του βυζαντινού αυτοκράτορα στην άσκηση της νομισματικής πολιτικής είχε ως αποτέλεσμα τον εξαναγκασμό των Γενουατών του Πέραν στη χρήση του βυζαντινού νομίσματος σχεδόν μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

³⁷⁰ Metcalf D.M., «The Palaeologan Coinage in the East Mediterranean World» στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2003, σ. 18, κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τους Γενουάτες στην Κύπρο που μετά το 1372 μεταφέρουν ποσότητες νομισμάτων πίσω στη Γένοβα. Για τους ιστορικούς της οικονομικής ιστορίας σε ένα διμεταλλικό νομισματικό σύστημα δεν έχει τόση σημασία αν οι πληρωμές πραγματοποιούνται σε χρυσό ή άργυρο αλλά η ύπαρξη νομισματικών αποθεμάτων, καθώς η αποστράγγιση μιας περιοχής από τέτοια αποθέματα σε πολύτιμο μέταλλο μπορεί να οδηγήσει σε πλήρη μετασχηματισμό της οικονομικής πραγματικότητας.

Η αντικατάσταση των ράβδων χρυσού από την κοπή των πρώτων χρυσών δουκάτων πραγματοποιείται το 1284 μετά από απόφαση του Μεγάλου Συμβουλίου της Βενετίας, το οποίο ορίζει ότι η αξία του τίτλου τους θα πρέπει να είναι ισοδύναμη με αυτή των χρυσών φλωρινιών ή ακόμη μεγαλύτερη³⁷¹ («tam bona et fina per aurum vel melior ut est florenus»)³⁷². Το βάρος τους θα ανερχόταν στα 3,56γρ. λίγο περισσότερο από αυτό του χρυσού φλωρινιού. Η κυριαρχία του βενετικού χρυσού δουκάτου στην εγγύς Ανατολή με την κυκλοφορία του εκεί να εκτείνεται σε μια μακρά χρονική περίοδο πέντε περίπου αιώνων (από τον 13^ο μέχρι και τον 18^ο αιώνα) είναι αδιαμφισβήτητη³⁷³. Η ευρεία απήχησή του οφείλεται κατά πρώτο λόγο στη σταθερότητα του τίτλου και του βάρους του αλλά και στην ωραιότητα της εικονογράφησης του³⁷⁴. Οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί αυτής της κυριαρχίας. Μόνο τον 15^ο αιώνα, η Βενετία έστειλε κάθε χρόνο περίπου 300.000 δουκάτα στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα για να τακτοποιήσει τους λογαριασμούς της με την περιοχή αυτή, η οποία είχε κυριολεκτικά κατακλυστεί από βενετικά δουκάτα³⁷⁵. Το χρυσό βενετικό δουκάτο με τη διεθνή απήχησή του υπήρξε το «νόμισμα στολίδι και εμπόρευμα, το νόμισμα σύμβολο και θησαύρισμα»³⁷⁶. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και αυτό ως «δολάριο του Μεσαίωνα», προσωνυμία που καταρχάς αποδόθηκε στο χρυσό («ολοκότινο») νόμισμα του Βυζαντίου³⁷⁷.

Η εισροή μεγάλων ποσοτήτων χρυσού από τα ορυχεία της Ουγγαρίας (Kremnica) και η ροή των κοιτασμάτων αργύρου της Βοημίας προς τις Κάτω Χώρες διαμέσου της Γερμανίας ως συνέπεια της εμπορικής συμφωνίας της Ουγγαρίας-

³⁷¹Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 178, σ. 267, με απόφασή του, το 1269, το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας επιβάλλει τον έλεγχο του τίτλου του χρυσού που εισάγεται στη Βενετία -κυρίως από τη δυτική Αφρική, ο οποίος θα πρέπει να ανέρχεται στα 23 ½ καράτια (97,9%) και μάλιστα προς το σκοπό αυτό εγκαθίσταται ένα διυλιστήριο χρυσού κοντά στο Ριάλτο.

³⁷²Papadopoli N.A., *Le monete di Venezia*, Βενετία, 1893-1919, σ. 123 και DOC 5/1, ό.π., σ. 35.

³⁷³Για την κυρίαρχη θέση του στη νομισματική κυκλοφορία μέχρι την πτώση της Βενετίας το 1797 και την πτώχευση της βενετικής Zecca αλλά και για την επιρροή που άσκησε στην αντίληψη και τη νοοτροπία των λαών της ανατολικής Μεσογείου βλ. Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 131.

³⁷⁴Το βάρος, το σχέδιο και η ποιότητα του δουκάτου θα παραμείνουν σταθερά σε όλη τη διάρκεια της μακράς ιστορίας του, βλ. DOC 5/1, ό.π., σ. 35. Για την ωραιότητα των παραστάσεων του με τον δόγη που παίρνει τη σημαία της Βενετίας από τον άγιο Μάρκο στον εμπροσθότυπο και τον Χριστό που περιβάλλεται από αστέρια στον οπισθότυπο αλλά και για τη γοητεία που άσκησε στους υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας που το χρησιμοποίησαν και ως κόσμημα χάρη στην ομορφιά του, βλ. Λιάτα Ε., ό.π., σ. 130-131.

³⁷⁵Day J., «Το εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα κατά τον Μεσαίωνα», στο Λαΐου Α.Ε. (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, τόμος Β'*, Αθήνα, 2006, σ. 619.

³⁷⁶Χαρακτηριστικά που αποδίδονται καταρχάς στο χρυσό βυζαντινό νόμισμα την μακρά περίοδο της ακμής του, βλ. Ahrweiler H., «Βυζαντινό νόμισμα: το «δολάριο του μεσαίωνα», *Αρχαιολογία* 1, 1981, σ. 37-40.

³⁷⁷Lopez R.S., «The dollar of the Middle Ages», *JEH* 11, 1951, σ. 209-234.

Βοημίας το 1327³⁷⁸ είχε ως αποτέλεσμα τη σχεδόν πλήρη διακοπή της κυκλοφορίας των περίφημων αργυρών grossi (γρόσια) από τα βενετικά νομισματοκοπεία περί το 1355. Έτσι, ενώ το 1344-1345 η Βενετία έστελνε στην εγγύς Ανατολή (προς την Τάνα και την Τραπεζούντα διαμέσου της Κωνσταντινούπολης και προς την Κύπρο) τεράστιες ποσότητες ασημένιων νομισμάτων για να καλύψει τις απαιτήσεις που προέκυπταν από το μονίμως ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο της (οι εισαγωγές υπερέβαιναν κατά πολύ τις εξαγωγές της)³⁷⁹, την επόμενη δεκαετία, καθίσταται σχεδόν αδύνατη η αποστολή αργύρου που αντικαθίσταται πλέον από τις πληρωμές σε χρυσό. Τα αργυρά βενετικά grossi και, στη συνέχεια, τα ναπολιτάνικα τζιλιάτα, που αντικατέστησαν ως ένα βαθμό κατά τη δεκαετία του 1340 τα παρηκμασμένα grossi ως το κύριο μέσο συναλλαγών στην ανατολική Μεσόγειο, γρήγορα εξαφανίστηκαν μπροστά στην κυριαρχία του χρυσού βενετικού δουκάτου. Βέβαια, η εισροή μεγάλων ποσοτήτων τέτοιων αργυρών τζιλιάτων στο Αιγαίο εξαιτίας και της σταυροφορίας του 1344 οδήγησε στην εκτενή απομίμησή τους από τους τοπικούς ηγεμόνες της περιοχής (Ιωαννίτες της Ρόδου, Γενουάτες της Χίου και της Λέσβου). Η χρηματοδότηση όμως, την επόμενη δεκαετία, του βενετογενουατικού πολέμου (1350-1355) -το μεγαλύτερο μέρος του οποίου διαδραματίστηκε στον αιγαιακό χώρο- σηματοδότησε τον μετασχηματισμό της οικονομικής πραγματικότητας στην περιοχή, καθώς οδήγησε στην κυκλοφορία μεγάλου αριθμού χρυσών βενετικών δουκάτων, τα οποία και κατέστησαν το κύριο συναλλακτικό μέσο στο χώρο του ανατολικού Αιγαίου.

³⁷⁸ Spufford P, *Money...*, ό.π., σ. 269.

³⁷⁹ Day J., «Το εμπόριο στην Ανατολική...», ό.π., σ. 622-623, η οικονομική ευημερία της Βενετίας οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην επιτυχή διεξόδυσή της στο κερδοφόρο εισαγωγικό εμπόριο των ειδών πολυτελείας της Ανατολής και συγκεκριμένα στο εμπόριο μπαχαρικών και βαμβακιού, που στα τέλη του Μεσαίωνα της επέτρεπε να πουλάει τα εμπορεύματα αυτά στην Ευρώπη σε μονοπωλιακές τιμές και με τον τρόπο αυτό όχι μόνο να αντισταθμίζει τη ζημία από τις πολύ χαμηλές τιμές στην εξαγωγή των δυτικών προϊόντων στην αγορά της Ανατολικής Μεσογείου (dumping) αλλά και να αποκομίζει πολύ υψηλά κέρδη.

4.4. Νομισματική κυκλοφορία στη Μυτιλήνη

4.4.1. Χρυσά νομίσματα

Ιδιαίτερα σημαντική καθίσταται η μαρτυρία του χρυσού δουκάτου του Φραγκίσκου, όπως παρουσιάστηκε για πρώτη φορά από τον Ernest Oberländer-Târnoveanu σε άρθρο του στο περιοδικό *Revue Numismatique*³⁸⁰. Το νόμισμα, με βάρος 3,52 γρ., αποτελεί τη μοναδική γατελούζικη κοπή «θησαυρού» που αποκαλύφθηκε στα νοτιοδυτικά της Ρουμανίας, στην περιοχή των Σιδηρών Πυλών του Δούναβη το 1983³⁸¹ (βλ. Παράρτημα /Πίν. Ι).

Το δουκάτο, που διαφοροποιείται ως προς την εικονογράφηση από το αντίστοιχο βενετικό, φέρει στη μια όψη παράσταση ιστάμενου αγίου με φωτοστέφανο που στο αριστερό χέρι κρατά Ευαγγέλιο και με το δεξί παραδίδει λάβαρο σε γονυπετή ηγεμόνα μπροστά του. Η παράσταση πλαισιώνεται από την επιγραφή +FRANCISCUS:•ΜΕΤΕΛΙΝΙ• ενώ κατά μήκος του κονταριού του λαβάρου διασώζεται η σύντομη επιγραφή *DNIS* (*dominus*) κιονηδόν. Ο ηγεμόνας δεν απεικονίζεται ενδεδυμένος όπως ένας δόγης αλλά φαίνεται να φορά αλυσιδωτή πανοπλία και το κράνος ενός ιππότη. Στην άλλη όψη, εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός μέσα σε αμυγδαλόσχημη δόξα να ευλογεί με το δεξί χέρι που σηκώνεται ψηλά και με το αριστερό να κρατά ευαγγέλιο καθώς και η επιγραφή •ΧΕΦΥΛΑΤΕΒΑΧΙΑΕ-ΑΙΩΤΟΝΠΑΛΕΟΛΟΓ. Η χρονολόγηση του γατελούζικου δουκάτου, που ανάγεται κατά την εκτίμηση του Oberländer στην περίοδο διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Α', προκύπτει από τον συσχετισμό της εικονογράφησης του νομίσματος με την παράσταση που φέρει στη μια όψη η μόνη σωζόμενη αργυρή κοπή της πρώιμης γατελούζικης περιόδου, το σολδίτι του «θησαυρού» του Πύργου/1967 που

³⁸⁰ Oberländer-Târnoveanu E., « “Immo verius sub ducati Venetiarum communis proprio stigmatē”. La question des émissions d’ or de Francesco Ier Gattiluso, seigneur de Metelino (1355-1384) », *Revue Numismatique*, 6e série, τ. 160, 2004, σ. 223-240.

³⁸¹ Το φθινόπωρο του 1983 στο ρουμανικό χωριό Dudașu Schelei αποκαλύφθηκε πολύ σημαντικός «θησαυρός» που περιελάμβανε πολυάριθμα νομίσματα (χρυσά και ασημένια), ράβδους χρυσού και αργύρου καθώς και πολύτιμα χρυσά αντικείμενα. Δυστυχώς, όμως, μεγάλο τμήμα των σωζόμενων ευρημάτων είτε καταστράφηκε είτε διασκορπίστηκε χωρίς προηγουμένως να μελετηθεί. Το εναπομείναν τμήμα του «θησαυρού» περιλαμβάνει εκατόν πενήντα οκτώ 158 χρυσά νομίσματα. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγεται και το χρυσό δουκάτο του Φραγκίσκου, βλ. Oberländer-Târnoveanu E. « “Immo verius sub ducati...”, ό.π., σ. 227-229.

χρονολογείται από τον Τζαμαλή στην εποχή του Φραγκίσκου Α³⁸². Πράγματι, η απεικόνιση του ηγεμόνα στη μια όψη του συγκεκριμένου σολδινίου που φέρει περισσότερο την περιβολή ενός ιππότη παρά ενός δόγη θυμίζει την αντίστοιχη παράσταση, όπως διασώζεται στο χρυσό δουκάτο. Επιπλέον, ο Oberländer στο άρθρο του επισημαίνει την ομοιότητα του υπό εξέταση νομίσματος με το γατελούζικο τζιλιάτο που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά από τον Giacosa το 1990³⁸³. Η ομοιότητα αφορά τόσο στη δίγλωσση απόδοση των επιγραφών και στα δύο νομίσματα - όπου στη μια όψη η επιγραφή αποδίδεται στα λατινικά και στην άλλη στα ελληνικά³⁸⁴ - όσο και στο περιεχόμενο των σωζόμενων ελληνικών επιγραφών, καθώς και οι δύο αναφέρονται στον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο³⁸⁵.

Αναμφίβολα, βαρύνουσα σημασία αποκτά η εύρεση του χρυσού δουκάτου, καθώς αυτό αποτελεί ένα μοναδικό αρχαιολογικό τεκμήριο από τη μελέτη του οποίου θα προκύψουν χρήσιμα συμπεράσματα για τη νομισματική πραγματικότητα της πρώιμης γατελουζικής περιόδου. Ωστόσο, η μέχρι τώρα έρευνά μας σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη ενασχόληση της γράφουσας με την εξέταση των νομισμάτων που απαρτίζουν τον «θησαυρό» των Μέσσων/1967³⁸⁶, τα οποία και αποτελούν τμήμα της παρούσας διατριβής, καθιστά επιβεβλημένη από πλευράς μας τη διατύπωση ορισμένων προβληματισμών σχετικά με τη χρονολόγηση του νομίσματος.

Ο υπό μελέτη «θησαυρός» των Μέσσων, όπως αναλύεται εκτενώς και στο σχετικό κεφάλαιο, απαρτίζεται στο σύνολό του από απομιμήσεις βενετικών δουκάτων. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνει 5 χρυσά νομίσματα του Δομένικου Καττανέο (1331-1341), 1 του Φραγκίσκου Δάνδολου (1328-1339), 29 του Αντρέα Δάνδολου

³⁸² Βλ. Τζαμαλής Α., «Some new evidence of the Coinage of the Gattilusii, Lords of Lesbos», *The Numismatic Circular* 88, 1980, σ.2-4. Το συγκεκριμένο σολδίνο σχολιάζεται εκτενώς στο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης που αφορά στην εξέταση των αργυρών κοπών της γατελούζικης ηγεμονίας. Το άρθρο του Τζαμαλή άσκησε σημαντική επίδραση στην τυπολογική διάκριση των χάλκινων κοπών της πρώιμης γατελουζικής περιόδου, όπως αναλύουμε στο κεφάλαιο που αφορά στη μελέτη των δηναρίων της Μυτιλήνης.

³⁸³ Giacosa G., «Un gigliato inedito di Francesco I Gattilusio, signore di Lesbo», *Numismatica e Antichità Classiche (Quaderni Ticinesi)* 19, 1990, σ. 337-344. Τη μαρτυρία του τζιλιάτου/1990 έρχεται να ενισχύσει η εύρεση ενός δεύτερου τζιλιάτου όμοιου με το πρώτο ως προς τις επιγραφές και την εικονογράφηση, που εμφανίστηκε στη δημοπρασία Münzen and Medaillen GmbH, Auction 47, 23 Μαΐου 2019, lot 304, ως τζιλιάτο του Φραγκίσκου Α' με βάρος 3,76γρ., βλ. Stollhof J., «A gigliato of Francesco I Gattilusio», <https://coinsweekly.com>. Εκτενέστερος σχολιασμός παρατίθεται στο κεφάλαιο που αφορά στις αργυρές κοπές της Μυτιλήνης.

³⁸⁴ Οι επιγραφές, που δεν διασώζονται το ίδιο καλά και στα δύο νομίσματα, φέρουν το όνομα και τον τίτλο των δύο ηγεμόνων, του Γατελούζου στη μια όψη +FRANC: GAT: DOMINUS METELINI: και του βυζαντινού αυτοκράτορα στην άλλη + ΙωΧωΤωΘωΑΨΒ[ΣΛΕ]ΟΠΑΛΟΛΟΓΟΣ.

³⁸⁵ Πρόκειται για τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, εφόσον και τα δύο νομίσματα χρονολογούνται κατά την περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α'.

³⁸⁶ Βλ. σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης που αφορά στον «θησαυρό» του ιερού των Μέσσων/1967.

(1343-1354), 2 του Τζοβάννι Γκραντενίγκο (1355-1356), 1 του Τζοβάννι Ντολφίν (1356-1361), 1 του Μάρκου Κορνέρ (1365-1367), 7 του Αντρέα Κονταρίνι (1368-1382) και 1 του Αντόνιο Βενιέρ (1382-1400). Ο χρόνος απόκρυψης του ευρήματος που ανάγεται στην περίοδο λίγο μετά το 1382, συνδέεται, κατά την άποψή μας, με τον καταστροφικό σεισμό που επισυμβαίνει στη Μυτιλήνη το 1384. Η παραποίηση του ονόματος των δόγηδων στις επιγραφές, – αυτή απαντά σε όλα τα δουκάτα του Αντρέα Δάνδολου–, η ύπαρξη ενίοτε τελείας αριστερά του λαβάρου, η απόδοση στη λέξη *DUX* του X άλλοτε ως X και άλλοτε ως +, η πρόχειρη και αδέξια εικονογράφηση αποτελούν χαρακτηριστικά που κατατάσσουν τα συγκεκριμένα νομίσματα στην κατηγορία των απομιμήσεων. Παρόλα αυτά, το φερόμενο βάρος τους, το οποίο δεν φαίνεται να αποκλίνει από το πρότυπο βάρος των βενετικών κοπών, μάλλον υποδηλώνει νομίσματα υψηλής σχετικά περιεκτικότητας σε χρυσό, θυμίζοντας τις καλές απομιμήσεις των βενετικών δουκάτων που συμπεριλαμβάνονται στον «θησαυρό» del Brăesti που αποκαλύφθηκε στη βόρεια Μολδαβία³⁸⁷. Αλλά και ο «θησαυρός» της Τουρκίας που δημοσιεύουν οι Bendall & Morrisson³⁸⁸ απαρτίζεται από 133 χρυσά δουκάτα απομιμήσεις των βενετικών που στο σύνολό τους φέρουν επιγραφές μόνο με το όνομα του Αντρέα Δάνδολου. Ορισμένα από αυτά τα δουκάτα, μάλιστα, θεωρούνται καλής ποιότητας ως προς την αξία του τίτλου τους μετά από αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν και κατά τις οποίες διαπιστώθηκε υψηλή περιεκτικότητα σε χρυσό³⁸⁹. Αξιοσημείωτη θεωρείται η σύνδεση από τους μελετητές του χρόνου κοπής των συγκεκριμένων δουκάτων με τη συχνότητα απεικόνισης πάνω σε αυτά των συμβόλων διάκρισής τους ως απομιμήσεων. Έτσι, στις πρωιμότερες κοπές που συνήθως φέρουν την υψηλότερη περιεκτικότητα σε χρυσό απαντούν κατά κανόνα τα σύμβολα εκείνα που χαρακτηριστικά απεικονίζονται στις απομιμήσεις³⁹⁰. Αντίθετα, αυτά εκλείπουν στις μεταγενέστερες κοπές³⁹¹. Όπως επισημαίνουν στο τέλος του άρθρου τους οι Bendall & Morrisson: «...*Sans rejeter entièrement cette*

³⁸⁷ Ο «θησαυρός» αποτελείται από ένα genovino του Σιμόνε Μποκανέγκρα (1339-1345), εβδομήντα δουκάτα βενετικά που χρονολογούνται από την εποχή του Τζοβάννι Σοράντσο (1312-1328) μέχρι και αυτήν του Αντόνιο Βενιέρ (1382-1400) και είκοσι επτά απομιμήσεις βενετικών δουκάτων που φέρουν τα ονόματα των ακόλουθων δόγηδων, τέσσερα δουκάτα φέρουν το όνομα του Τζοβάννι Σοράντσο, εικοσιένα αυτό του Αντρέα Δάνδολου (1343-1354) και δύο το όνομα του Giovanni Dolfin (1356-1361), βλ. Mazarakis A., *Il ducato di Venezia e le sue imitazioni nell' Oriente Latino tra il XIV e il XVI secolo*, Γένοβα, 2018, σ. 46.

³⁸⁸ Bendall S.-Morrisson C., «Un trésor de ducats d'imitation au nom d'Andrea Dandolo», *Revue Numismatique*, 6e série, 29, 1979, σ. 176-193.

³⁸⁹ Bendall S.-Morrisson C., «Un trésor de ducats...», ό.π., σ. 179.

³⁹⁰ Bendall S.-Morrisson C., «Un trésor de ducats...», ό.π., σ. 181.

³⁹¹ Mazarakis A., *Il ducato di Venezia...*, ό.π., σ. 47.

hypothèse –d’ attribuer l’ ensemble des imitations au nom d’ Andrea Dandolo aux Génois de Chio ou de Mytilène- nous voulons souligner, en rapellant l’ absence de toute trouvaille à Chio même ou dans les autres îles, la possibilité d’ une attribution à l’ une des autorités du littoral de l’ Asie Mineure...»³⁹². Πράγματι, σήμερα η ερευνητική κοινότητα, ελλείπει άλλων νομισματικών μαρτυριών από περιοχές που κατά καιρούς έχουν προταθεί από τους πιο διακεκριμένους νομισματολόγους ως πιθανά σημαντικά κέντρα παραγωγής τέτοιων δουκάτων³⁹³, τείνει να θεωρεί ως τόπο έκδοσης αυτών των απομιμήσεων τα νομισματοκοπεία που συνδέονται με τα εμιράτα του Μεντεσέ, του Αϊδινίου και του Σαρουχάν στις ακτές της Μ.Ασίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται κατανοητή η μεγάλη σημασία της αποκάλυψης του «θησαυρού» των Μέσσων στο νησί της Μυτιλήνης, καθώς η συμβολή του αποδεικνύεται καίρια στον επαναπροσδιορισμό των γνώσεων μας σε σχέση με την κυκλοφορία των ανώνυμων απομιμήσεων των βενετικών δουκάτων όχι μόνο στο νησί αλλά και στην ευρύτερη περιοχή. Ας επιστρέψουμε, όμως, στην ανάλυση και την ερμηνεία του ίδιου του «ευρήματός» μας. Αφενός ο χαρακτήρας του «θησαυρού» που στην προκειμένη περίπτωση αποτελεί ένα κλειστό ανασκαφικό σύνολο και αφετέρου η αποκάλυψή του στη Μυτιλήνη συνιστούν και τα δύο σημαντικά τεκμήρια που συνηγορούν υπέρ της έκδοσης των νομισμάτων που απαρτίζουν τον «θησαυρό» στο συγκεκριμένο νησί. Επιπλέον, η χρονολόγηση της απόκρυψής του λίγο μετά το 1382, με την τελευταία κοπή εντός αυτού να ανάγεται στην εποχή του Αντόνιο Βενιέρ (1382-1400) και ο συσχετισμός της απόκρυψης με τον καταστροφικό σεισμό του 1384 αναπόφευκτα εντάσσει τον εν λόγω «θησαυρό» στην περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α'. Ωστόσο, το άμεσο ερώτημα που τίθεται είναι πώς η έκδοση τέτοιων ανώνυμων απομιμήσεων ως προϊόν ενός νομισματοκοπείου που λειτουργεί στη Μυτιλήνη την εποχή του Φραγκίσκου Α' θα μπορούσε να συνυπάρξει με την ταυτόχρονη κυκλοφορία χρυσών δουκάτων στο όνομα του Φραγκίσκου Α', όπως αυτό που βρέθηκε στον «θησαυρό» της Ρουμανίας. Στο σημείο αυτό, η μαρτυρία των γραπτών πηγών έρχεται να επιβεβαιώσει την ερμηνεία του «ευρήματός» μας. Πρόκειται για την έντονη διαμαρτυρία της Βενετίας και την επιστολή που απευθύνει η Γένοβα προς τον Γατελούζο ηγεμόνα, Φραγκίσκο Α', προκειμένου να διακόψει άμεσα την έκδοση των χρυσών δουκάτων του, καθώς

³⁹²Bendall S.-Morrisson C., «Un trésor de ducats...», ό.π., σ. 187.

³⁹³ Για μια ανάλυση της ιστορίας της έρευνας σε σχέση με αυτές τις απομιμήσεις βλ. τη σχετική υποενοότητα του κεφαλαίου που αφορά στη μελέτη του «θησαυρού» των Μέσσων.

αυτά χαρακτηρίζονται «...*apparentia consimilem, immo verius sub ducati Venetiarum communis proprio stigmatē, quantumcumque in qualitate, materia et quantitate diversam...*» (8.8.1357). Οι Βενετοί δεν αναφέρονται απλά στην ομοιότητα των δουκάτων του Φραγκίσκου προς τα δικά τους αλλά τονίζουν «...*immo verius sub ducati Venetiarum communis proprio stigmatē...*»³⁹⁴. Η έμφαση που δίνεται στο γεγονός αυτό αποτελεί απλά έναν τρόπο επισήμανσης της δυσαρέσκειάς τους απέναντι στην εμπλοκή του Φραγκίσκου στην παραγωγή χρυσών δουκάτων ή υποδηλώνει έναν σημαντικό βαθμό ομοιότητας που καθιστά δυσχερή τη διάκριση ανάμεσα στις αυθεντικές και μη κοπές και κατά συνέπεια δημιουργεί πρόβλημα στη Βενετία; Και είναι γεγονός ότι το πρόβλημα της βενετικής δημοκρατίας ήταν πολύπλευρο. Δεν την απασχολούσε μόνο το ζήτημα της κυκλοφορίας απαξιωμένων ως προς τον τίτλο χρυσών κοπών αλλά και η εισροή στην αγορά μεγάλου αριθμού βενετικών δουκάτων με τη συνακόλουθη δημιουργία πληθωριστικών πιέσεων που συνεπαγόταν αυτό καθώς και η κυκλοφορία κακότεχνων νομισμάτων που αλλοίωσαν και δυσφήμιζαν την εικόνα του ωραίου βενετικού δουκάτου. Όπως και να έχει, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η μοναδικότητα του «θησαυρού» μας έγκειται στο γεγονός αυτό, ότι αποτελεί δηλαδή μια από τις σπάνιες περιπτώσεις όπου το εύρημα έρχεται να επιβεβαιώσει την γραπτή πηγή και το αντίστροφο και δεν γνωρίζω αν μπορούμε να μην αποδώσουμε τη δέουσα σημασία στην παράμετρο αυτή.

Η παραδοχή, όμως, της σημασίας του «ευρήματός» μας αναδεικνύει ένα καίριο ερώτημα. Η κοπή ανώνυμων απομιμήσεων βενετικών δουκάτων από τον Φραγκίσκο Α' θα έπρεπε να προβληματίζει και να δημιουργεί επιφυλάξεις ως προς τη χρονολόγηση του χρυσού νομίσματος του «θησαυρού» της Ρουμανίας στην ίδια εποχή; Με άλλα λόγια, είναι βέβαιη η απόδοση του χρυσού δουκάτου στον Φραγκίσκο Α' και αν η απάντηση είναι θετική, πώς θα μπορούσε να ερμηνευτεί η παράλληλη κυκλοφορία ανώνυμων απομιμήσεων; Ή δεν πρόκειται για ταυτόχρονη κυκλοφορία αλλά για εμφάνιση σε διαφορετικό χρόνο των προαναφερόμενων κοπών πάντα όμως μέσα στην περίοδο διακυβέρνησης του συγκεκριμένου ηγεμόνα; Καταρχάς, οφείλουμε να επισημάνουμε, σε απάντηση του πρώτου ερωτήματος, ότι η μαρτυρία του σωζόμενου αργυρού σολδινίου του θησαυρού του Πύργου/1967 καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική, όπως προαναφέραμε, για τον προσδιορισμό της

³⁹⁴ Schlumberger G., *Numismatique...* ό.π., σ. 436 και Δελής Ι.Ν., *Οι Γατελούζοι...* ό.π., σ. 29, αναφέρει ότι η Βενετία διαμαρτυρήθηκε βάσει ενός βασιλικού διατάγματος, με το οποίο της είχε παραχωρηθεί το μονοπώλιο της κυκλοφορίας χρυσών δουκάτων σε όλο το βυζαντινό κράτος.

χρονολόγησης της χρυσής κοπής, καθώς η ομοιότητα στον τύπο της μορφής του ηγεμόνα αποτελεί κοινό στοιχείο που πιθανόν κατατάσσει και τα δύο νομίσματα (αργυρό και χρυσό) στην ίδια χρονική περίοδο. Σε ποια εποχή, όμως, αναφερόμαστε; Πριν να απαντήσουμε στο σχετικό ερώτημα, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός νομίσματος, το βάρος αυτού, αποτελεί πολλές φορές βασικό προσδιοριστικό στοιχείο της χρονολόγησής του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το βάρος που φέρει το γατελούζικο σολδίνι, 0,65γρ., δεν συνηγορεί απλά υπέρ της κατάταξής του στην εποχή του Φραγκίσκου Α' αλλά πολύ περισσότερο θα πρέπει να τοποθετηθεί στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης αυτού. Πώς οδηγούμαστε όμως σε αυτό το συμπέρασμα; Το 1353, η Βενετική Δημοκρατία αποφασίζει να μειώσει το βάρος του soldino, που από 0,96 γρ. το 1332 εκπίπτει σε 0,55γρ.³⁹⁵ ενώ το 1379 αποφασίζεται νέα περαιτέρω μείωση, με αποτέλεσμα το βάρος του soldino να ανέρχεται πλέον στα 0,50γρ.³⁹⁶ Κατ' αντιστοιχία προς το βενετικό σολδίνι –δεδομένου ότι το βάρος των απομιμήσεων συνήθως ακολουθεί το αντίστοιχο της πρωτότυπης κοπής– το φερόμενο βάρος, 0,65γρ., του σωζόμενου σολδινίου υποδηλώνει μια αρκετά πρώιμη χρονολόγηση του συγκεκριμένου νομίσματος. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με τη μαρτυρία των πηγών σχετικά με την χρονική περίοδο διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Α' μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η συγκεκριμένη αργυρή κοπή και κατά συνέπεια και το χρυσό δουκάτο του «θησαυρού» της Ρουμανίας θα πρέπει να εκδόθηκαν στα πρώτα χρόνια της ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α' στο νησί της Λέσβου, ίσως και με την έναρξη της διακυβέρνησής του, το 1355. Ειδικότερα, ως προς τα επώνυμα χρυσά δουκάτα, η έκδοσή τους θα πρέπει να διακόπηκε μετά από κάποιο χρονική περίοδο και πάντως πριν από το 1357, έτος χρονολόγησης της μαρτυρούμενης επιστολής της Γένοβας. Η κυκλοφορία των ανώνυμων απομιμήσεων θα πρέπει να προηγήθηκε της επιστολής αυτής τουλάχιστον για χρονικό διάστημα ικανό να δικαιολογεί τις αιτιάσεις της βενετικής δημοκρατίας προς τον Γατελούζο ηγεμόνα. Έκτοτε, ο Φραγκίσκος Α' θα πρέπει να επιδόθηκε στη

³⁹⁵ Η μεταβολή αυτή συνοδεύεται από την αύξηση της περιεκτικότητας της συγκεκριμένης κοπής σε άργυρο. Έτσι, όταν εισάγεται το soldino, το 1332, η περιεκτικότητά του σε άργυρο έγκειται στο 67% αλλά το 1353 αυξάνεται σε 96,5%Ar, βλ. Paolucci R., *Le monete dei dogi di Venezia / The Coinage of the Doges of Venice*, Πάντοβα, 1990, σ. 27, σ. 29.

³⁹⁶ Η μείωση αυτή συνοδεύεται και από μια μικρή μείωση στην περιεκτικότητα του νομίσματος σε άργυρο σε σχέση με το 1353 που πλέον ανέρχεται στο 92,5% ενώ το ποσοστό αυτό παραμένει το ίδιο το 1399, όταν το βάρος του soldino μειώνεται για μια ακόμη φορά από τις βενετικές αρχές με αποτέλεσμα το αργυρό αυτό νόμισμα να ζυγίζει πλέον 0,45γρ., βλ. Paolucci R., *Le monete dei dogi...*, ό.π., σ. 35, σ. 37.

συστηματική κοπή τέτοιων ανώνυμων απομιμήσεων, γεγονός που καθόρισε τη νομισματική πολιτική του, προκαλώντας την οργή της βενετικής δημοκρατίας.

Συνοψίζοντας, οφείλουμε να επισημάνουμε τη σημασία των προαναφερόμενων κοπών, καθώς η μαρτυρία τους συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση μιας πληρέστερης εικόνας για τη νομισματική κυκλοφορία στην εποχή του Φραγκίσκου. Έτσι, ο πρώτος Γατελούζος ηγεμόνας εκδίδει στην αρχή της ηγεμονίας του χρυσά δουκάτα στο όνομά του αλλά στη συνέχεια εγκαταλείπει αυτή την πρακτική και προσανατολίζεται προς την κοπή των γνωστών ανώνυμων βενετικών απομιμήσεων. Ο λόγος της μεταστροφής αυτής μπορεί να σχετίζεται και με τον σκοπό που καλείται να εξυπηρετήσει η έκδοση απαξιωμένων ως προς τον τίτλο βενετικών δουκάτων. Η ανάγκη να ανταποκριθεί στις αυξημένες δαπάνες της εποχής του (επισκευή και επέκταση του κάστρου της πόλης) αλλά περισσότερο η προσπάθεια για εδραίωση της πολιτικής και οικονομικής του κυριαρχίας στο νησί με την αύξηση των εσόδων και την ενίσχυση του θησαυροφυλακίου του αποτελούν ορισμένους από τους λόγους που ενδεχομένως υπαγορεύουν την άσκηση της συγκεκριμένης κερδοσκοπικής νομισματικής πολιτικής.

Επιπλέον, τα σωζόμενα αργυρά νομίσματα (τζιλιάτα και σολδίνοι) έρχονται να συμπληρώσουν τις γνώσεις μας για την κυκλοφορία των πολύτιμων νομισματικών εκδόσεων. Κατά την εκτίμησή μας, τα προαναφερόμενα νομίσματα στο σύνολό τους αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία με κοινά εικονογραφικά χαρακτηριστικά (δίγλωσσες επιγραφές³⁹⁷, τύπος ηγεμόνα-ιπότη³⁹⁸) που συνδέονται άμεσα με τη συγκεκριμένη περίοδο της ιστορίας του νησιού. Η έντονη στρατιωτική δράση (εικονογραφικό μοτίβο του ηγεμόνα-ιπότη) καθώς και η ανάπτυξη ιδιαίτερα στενών σχέσεων με τον βυζαντινό αυτοκράτορα αποτελούν βασικά γνωρίσματα αυτής. Η επιλογή της ελληνικής επιγραφής *ΧΕΦΥΛΑΤΕΒΑCΙΑΕΑ ΙωΤΟΝΠΙΑΛΕΟΛΟΓ* στη μια όψη του χρυσού δουκάτου του «θησαυρού» της Ρουμανίας αποτελεί ένδειξη αναγνώρισης της ευγνωμοσύνης που οφείλει ο Φραγκίσκος Α' προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, αφού χάρη σε αυτόν καθίσταται δυνατή η εγκαθίδρυση του ηγεμονικού καθεστώτος των Γατελούζων στο νησί της Μυτιλήνης. Η συγκεκριμένη όμως επιγραφή απευθύνεται και στον ελληνικό πληθυσμό του

³⁹⁷ Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ιδιομορφία που παρουσιάζουν, η διγλωσσία των επιγραφών τους, δεν απαντά σε κανένα άλλο νόμισμα της εποχής των Γατελούζων. Σε κανένα άλλο νόμισμα των Γατελούζων δεν απαντά και το συγκεκριμένο εικονογραφικό μοτίβο του ηγεμόνα-ιπότη (στρατιώτη). Από την εποχή του Ιακώβου και εξής στα σωζόμενα χρυσά δουκάτα που αποτελούν επώνυμες απομιμήσεις των βενετικών απεικονίζεται ο ηγεμόνας στον γνωστό τύπο του δόγη.

³⁹⁸ Lunardi G., *Le monete ...*, ό.π., σ. 248-249, σ. 260-261.

νησιού, τον οποίο ο Φραγκίσκος επιθυμεί να προσεταιριστεί. Μέσα από τη χρήση της ο γενουάτης ηγεμόνας επιδιώκει να προπαγανδίσει τις φιλικές του προθέσεις απέναντι στους Έλληνες κατοίκους καθώς και την προσπάθεια του για αρμονική συνύπαρξη με αυτούς. Έτσι, η διπλή ανάγνωση της ελληνικής επιγραφής ως στοιχείο υπόμνησης των ισχυρών δεσμών με τον βυζαντινό αυτοκράτορα αφενός αλλά και ως έκφραση της προπαγάνδας υπέρ της ανάγκης για ειρηνική συνύπαρξη ανάμεσα στους Έλληνες και τους Λατίνους κατοίκους του νησιού αφετέρου αντανακλά την αγωνία του Φραγκίσκου Α' για την επιτυχία του εγχειρήματος της εδραίωσης της νεοσυσταθείσας γενοατικής ηγεμονίας στο νησί της Μυτιλήνης.

Ο μικρός αριθμός των σωζόμενων αρχαιολογικών τεκμηρίων από τη Λέσβο - με την εξαίρεση των 48 δουκάτων του «θησαυρού» των Μέσσων/1967 που εξετάζουμε στο σχετικό κεφάλαιο και τη μαρτυρία του προαναφερόμενου χρυσού δουκάτου από τον «θησαυρό» της Ρουμανίας- δεν μας επιτρέπει να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τον βαθμό κυκλοφορίας των χρυσών νομισμάτων κατά την περίοδο ηγεμονίας των Γατελούζων στο νησί. Δεν γνωρίζουμε δηλ. αν η σχετική απουσία εύρεσης τέτοιων νομισμάτων είτε μεμονωμένων είτε με τη μορφή «θησαυρού» αποτελεί τυχαίο γεγονός ή ένδειξη της περιορισμένης κυκλοφορίας τους την περίοδο αυτή. Από την άλλη μεριά πάλι η ύπαρξη μικρού αριθμού αρχαιολογικών μαρτυριών θα μπορούσε να σηματοδοτεί τη λειτουργία μιας ανοικτής οικονομίας με χαρακτηριστικά ανάπτυξης, όπου ο χρυσός επενδύεται, δαπανάται, εξάγεται και κατά συνέπεια δεν αποθησαυρίζεται, προκειμένου να αποτελέσει αντικείμενο ανακάλυψης της αρχαιολογικής σκαπάνης. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι ο χρυσός αποτελεί το βασικό συναλλακτικό μέσο για τη διενέργεια των διεθνών συναλλαγών και την καταβολή των μεγάλων πληρωμών που σχετίζονται με τις πολεμικές επιχειρήσεις (προετοιμασία στρατού, κόστος πολέμου, καταβολή λύτρων) και το εμπόριο. Επομένως, τα χρυσά νομίσματα δεν κυκλοφορούν ευρέως αλλά βρίσκονται στα χέρια των ευγενών, των υψηλών αξιωματούχων και των μεγάλων εμπόρων, στα χέρια δηλαδή της ιθύνουσας ελίτ.

Από την άλλη μεριά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και η αντίθετη άποψη ότι δηλαδή η εύρεση περιορισμένης ποσότητας χρυσών κοπών αποτελεί ένδειξη παρακμής του νομισματικού συστήματος του νησιού και ένταξης του στην κατάσταση φτωχοποίησης που χαρακτηρίζει την υπόλοιπη βυζαντινή αυτοκρατορία από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα. Ωστόσο, σε σχέση με αυτή τη θέση διατυπώνονται σημαντικές επιφυλάξεις που σχετίζονται κυρίως με τον ρόλο που

διαδραματίζει η άνθηση του εμπορίου της στυπτηρίας στη διαμόρφωση της οικονομικής πραγματικότητας του νησιού. Πράγματι, το εμπόριο αυτό αποτελεί βασικό κινητήριο μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης της Λέσβου κατά το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα και είναι τόσο σημαντικές οι ποσότητες του ορυκτού που εξάγονται προς τη δυτική Ευρώπη που δεν μπορούμε παρά να θεωρήσουμε δεδομένη την εισροή πλούτου στο νησί είτε με τη μορφή χρήματος είτε άλλων προϊόντων ανταλλαγής (πολυτελή υφάσματα).

Εντυπωσιάζει η αναφορά στη συλλογή των νοταριακών εγγράφων που μας διασώζονται από τη Μυτιλήνη, τα οποία συντάχθηκαν εκεί κατά τα έτη 1454-1460³⁹⁹, των περίτεχνων υφασμάτων με προέλευση το Έσεξ, το Λονδίνο, τη Μασσαλία, την Αβινιόν⁴⁰⁰. Η δημιουργία «γερών κομποδεμάτων» στα χέρια μιας αστικής γενουατικής ελίτ που έχει εγκαθιδρυθεί στο νησί διαφαίνεται μέσα από τα συγκεκριμένα νοταριακά έγγραφα που αφορούν σε απογραφές, προικοδοσίες, διαθήκες, καταγραφές οφειλόμενων προς τρίτους ποσών και δημοπρασίες. Έτσι, το πουγγί του Τζερόνιμο ντε Μπαλιάνο περιλαμβάνει νομίσματα αξίας 29 φλωρινιών Μυτιλήνης⁴⁰¹. Ο Μπατίστα ντε Μαρίνις, Γενουάτης, κάτοικος Μυτιλήνης, υπόσχεται, μεταξύ άλλων περιουσιακών στοιχείων, την καταβολή 50 φλωρινιών Μυτιλήνης ως προίκα για την κόρη του Καταλινέτα⁴⁰². Στη διαθήκη του ο Αντόνιους ντε Γκαρέσιο αφήνει σε διάφορους αποδέκτες 400 περίπου φλωρίνια για τη σωτηρία της ψυχής του⁴⁰³. Κάποιος Σαμόλι, Εβραίος από τη Ρόδο, προσωρινά κάτοικος Μυτιλήνης, δηλώνει ότι έλαβε δάνειο από τη χήρα του Ομπέρτο Γκατελούζιο ύψους 50

³⁹⁹ Roccatagliata A., *Notai Genovesi in Oltremare...*, ό.π.

⁴⁰⁰ Roccatagliata A., ό.π., σ. 47-48 (υπ' αρ. 15 έγγραφο), σ. 62-64 (υπ' αρ.24 έγγραφο), σ.68-69 (υπ' αρ. 29 έγγραφο).

⁴⁰¹ Roccatagliata A., ό.π., σ. 40 (υπ' αρ. 9 έγγραφο), «...*Inventarium rerum et bonorum Ieronimi de Baliano de mandato magnifici domini domini. borsotum unum de moneta Mitilleni floreni XXVIII, videlicet asperi Mitilleni DXV, turchi II, harati II Chii, ducatus I venetus...*».

⁴⁰² Roccatagliata A., ό.π., σ. 65-66 (υπ' αρ. 26 έγγραφο), «...*Baptista de Marinis, Ianuensis, habitator Mitilleni, in presentia mei notarii et testium infrascriptorum, promissit et solemniter convenit dare et solvere Staurino to Savato pro Catalineta, filia ipsius Baptista, in eo maritata, pro doctibus eidem Staurino promissis in contractu matrimonii, sicut et prout de accordio restaverunt...item florenos quinquaginta in pecunia numerata...*».

⁴⁰³ Roccatagliata A., ό.π., σ. 32-33, (υπ' αρ. 4 έγγραφο), «...*Antonius Roxellus de Garessio, sanus mente et intellectu licet languens corpore, timens divinum iudicium, nolens intestatus decedere, per presens nuncupativum testamentum sive scripturas de se suisque bonis, mobilibus et immobilibus, disposuit et ordinavit ut infra...item dixit habere et recipere debere a magnifico domino domino Mitilleni, pro eius stipendio nonnullorum annorum, florenos quadringentos in circa, ex quibus florenis CCCC recipiendis legavit et voluit dari et solvi debere et pervenire florenos in Odino Garressio quondam Odini florenos L, in Damiano Garressio, eius fratre, alios florenos L, et in Andriolla, sorore ipsorum/fratrum, alios florenos L;restum vero dictorum florenorum CCCC in circa legavit prelibato magnifico domino domino...*».

φλωρινιών Μυτιλήνης⁴⁰⁴. Τέλος, στις δημοπρασίες ορίζονται ορισμένες φορές αρκετά υψηλά ποσά για ενδύματα και άλλα υφάσματα⁴⁰⁵, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπάρχει το αγοραστικό κοινό που θα καταβάλλει το αντίστοιχο ή παρόμοιο τίμημα. Έτσι, στον νομισματικό τομέα, η διαμόρφωση της οικονομικής πραγματικότητας με την ανάπτυξη του εμπορίου εντάσσει τη Μυτιλήνη, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, περισσότερο στη σφαίρα επιρροής της ανεπτυγμένης δυτικής Ευρώπης παρά της αποδυναμωμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Και το νομισματικό μέσο διεκπεραίωσης αυτών των εμπορικών ανταλλαγών επηρεάζεται αλλά και μιμείται ενδεχομένως τα κυρίαρχα ευρωπαϊκά νομίσματα που οφείλουν την πρωτοκαθεδρία τους στη σταθερότητα και την αξιοπιστία τους ως φορείς της προβολής της οικονομικής παντοδυναμίας των ιταλικών πόλεων που τα «γέννησαν», της Φλωρεντίας αρχικά (χρυσό φλωρίνι) και της Βενετίας λίγο αργότερα (χρυσό δουκάτο).

Η κυριαρχία του χρυσού βενετικού δουκάτου που κατακλύζει την αγορά της ανατολικής Μεσογείου δεν αφήνει ανεπηρέαστη φυσικά και τη νομισματική κυκλοφορία στο νησί της Λέσβου. Εκτός από τις ανώνυμες απομιμήσεις των βενετικών δουκάτων που εξετάζονται αναλυτικά στο κεφάλαιο που αφορά στο «θησαυρό» των Μέσσων, μαρτυρούνται και κάποιες επώνυμες που χρονολογούνται κατά την περίοδο ηγεμονίας του Ιακώβου (1403-1428) και του Δορίνου (1428-1455)⁴⁰⁶. Ο αριθμός βέβαια των καταγεγραμμένων σωζόμενων νομισμάτων είναι ελάχιστος. Πρόκειται για κοπές που μιμούνται την εικονογραφία των βενετικών δουκάτων αλλά διαφοροποιούνται ως προς τις επιγραφές κυρίως της εμπρόσθιας όψης⁴⁰⁷. Στα μεν δουκάτα του Ιακώβου, το βάρος των οποίων κυμαίνεται μεταξύ 3,49γρ. και 3,53 γρ., η επιγραφή δεξιά του ηγεμόνα αναφέρει με παραλλαγές:

⁴⁰⁴ Roccatagliata A., ό.π., σ. 46-47 (υπ'αρ. 14 έγγραφο), «...*Samoli Iudeus de Rodo, presentialiter habitans Mitilleno...recognovit Comunegni,...se eidem Comunegni...dare et solvere debere in una parte florenos quinquanginta, mutuo habitos in diversis partitis de numerato a dicta Comunegni...*».

⁴⁰⁵ Βλ. Roccatagliata A., ό.π., σ. 62-64 (υπ'αρ. 24 έγγραφο), «...*item pro raubis duabus, videlicet una panni paonacie, foderata foynarum, et alia panni miscli lupiserveriorum...flor.LXX...pro rauba una miscli foderata martilorum et foynarum, pro dimidia...flor. XXXIII zil. V...pro ucha una rozee, foderata tafeta cremexi...flor. XXXI zil. V....*».

⁴⁰⁶ Δυστυχώς, ο συνολικός αριθμός των σωζόμενων αυτών νομισμάτων δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια, διότι σύμφωνα με τον Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 248-249 και σ. 260-261, δύο από αυτά εντοπίζονται στο Μουσείο της Ρώμης, ένα στο Μουσείο του Λούβρου και τα υπόλοιπα μαρτυρούνται σε ιδιωτικές συλλογές, γεγονός που καθιστά δυσχερή την έρευνα και την εξαγωγή μετρήσιμων αποτελεσμάτων.

⁴⁰⁷ Οι παραλλαγές στην αποτύπωση της επιγραφής της οπίσθιας όψης δεν αφορούν στην ίδια την επιγραφή που παραμένει στη βάση της ίδια αλλά στη διαφορετική απεικόνιση μεμονωμένων γραμμάτων ή στην προσθήκη άλλων που δεν αλλάζουν όμως την επιγραφή στο σύνολό της, βλ. Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 248-249 και σ. 260-261.

«IACOB·CATELV» ενώ αριστερά του αγίου διασώζεται η επιγραφή «DMETELINI»⁴⁰⁸. Στα δουκάτα του Δορίνου με βάρος μεταξύ 3,49γρ. και 3,56 γρ., οι επιγραφές έχουν με κάποιες παραλλαγές ως εξής: «DORINVS·GTA·D·METELI» δεξιά του ηγεμόνα και «D·METELI» αριστερά του αγίου⁴⁰⁹.

Η χρήση του βενετικού χρυσού δουκάτου συνεχίζει να μαρτυρείται και κατά την ύστερη φάση της ηγεμονίας των Γατελούζων, όπως φαίνεται στα σωζόμενα νοταριακά έγγραφα. Συγκεκριμένα, στο υπ' αριθ. 31 έγγραφο αναφέρεται ότι ο Αντόνιο ντε Κάμπις, προσωρινά κάτοικος Μυτιλήνης, δηλώνει ότι έλαβε από τον Τζοβάννι ντι Καμόλι ένα δάνειο 34 χρυσών βενετικών δουκάτων⁴¹⁰. Η αξία του τίτλου και το βάρος των συγκεκριμένων δουκάτων προσδιορίζεται από τη χρήση των επιθέτων «boni» και «iuste». Το κείμενο στο σημείο αυτό αναφέρει χαρακτηριστικά: «...ducatus venetos in auro, boni auri et iuste ponderis...». Υποδηλώνεται με τον τρόπο αυτό η χρήση του γερού, καλού νομίσματος, το οποίο πρέπει να αφορά σε πραγματικό και όχι λογιστικό χρήμα⁴¹¹. Χρυσά βενετικά δουκάτα αναφέρονται και στα υπ' αριθ. 9, 29, 34 και 44 έγγραφα. Άλλο χρυσό νόμισμα την περίοδο αυτή με πραγματική κυκλοφορία φαίνεται να είναι το χρυσό δουκάτο της Χίου, καθώς αναγράφεται η αξία του τίτλου του, η οποία ανέρχεται σε 21 και $\frac{3}{4}$ καράτια⁴¹².

⁴⁰⁸ Για τις παραλλαγές, τη μαρτυρία των καταλόγων αλλά και τα δύο νομίσματα που φυλάσσονται στο Μουσείο της Ρώμης και του Λούβρου αντιστοιχώς, βλ. Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 248-249, Schlumberger G.L., *Numismatique de l' Orient latin*, Παρίσι, 1878, σ. 439, πίν. XVI 6,7, Castellani G., *Catalogo della Raccolta Numismatica Papadopoli-Aldobrandini, Civico Museo Correr*, Βενετία, 1925, τόμος 2, σ. 235.

⁴⁰⁹ Για τις παραλλαγές, τη μαρτυρία των καταλόγων αλλά και το νόμισμα που φυλάσσεται στο Μουσείο της Ρώμης, βλ. G. Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 260-261, Schlumberger G.L., *Numismatique...*, ό.π., σ. 441, πίν. XVI 25,26.

⁴¹⁰ Roccatagliata A., ό.π., σ. 71-72, «...Antonius de Campis...confessus fuit et in veritate publice recognovit Iohanni de Camulio...se habuisse et recepisse a dicto Iohanne mutuo, gratis et amore, ducatus venetos in auro, boni auri et iuste ponderis, triginta quatuor sive ducatus XXXIII; quos quidem ducatus triginta quatuor venetos, boni auri et iusti ponderis, dictus Antonius promixit et promittit eidem Iohanni...».

⁴¹¹ Για την αριστοτελική έννοια της συμβατικής χρήσης του χρήματος, τη διάκριση ανάμεσα σε λογιστικό και πραγματικό και τις διάφορες ονομασίες του λογιστικού χρήματος, βλ. Jean Babelon, «Νομισματική...», ό.π., σ.207-208. Το λογιστικό χρήμα ή αλλιώς ghost-money αναφέρεται από τον συγγραφέα ως «ένας κανόνας μέτρησης που ποικίλλει» αλλά και ως «ένα σημείο αναφοράς».

⁴¹² Roccatagliata A., ό.π., σ.96 (υπ' αρ. 43 έγγραφο), «...ducatus mille auri, ad sagium Chii, de caratis XXI et quartis III...». Ο όρος *sagium*, *saggi* ή *saggio* ή *εξάγιον* αναφέρεται στην υιοθέτηση ενός σταθερού βάρους μέτρησης του χρυσού ως μονάδα αναφοράς για την προστασία των εμπόρων. Είναι γνωστό το *saggio de Constantinople* που ισοδυναμούσε με το 1/72 της ρωμαϊκής λίβρας ή το 1/16 της ογγιάς και αντιστοιχούσε σε ένα πραγματικό βάρος 4,426 γρ. Από την πρώτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα εγκαταλείπεται το *εξάγιον της Κωνσταντινούπολης* και ο εμπορικός κόσμος αρχίζει να υιοθετεί το *saium Peyre*, βλ. Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ. 648-649. Επίσης, στο υπ' αρ. 57a έγγραφο, σ. 119, αναφέρεται «*cambii de ducatis mille ducentis octuaginta septem, ziliatis octo in auro de Chio, sive stampe Chii, de karatis vigintiuno et quartis tribus...*». Η έκφραση «*sive stampe Chii*» υποδηλώνει την ύπαρξη της πρακτικής σφράγισης των χρυσών δουκάτων της Χίου, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει στην προκειμένη περίπτωση. Το ίδιο το έγγραφο αναφέρεται στην απαίτηση κάποιου Τζιάκομο

Το χρυσό νόμισμα όμως της Μυτιλήνης δεν αποκαλείται στις πηγές μας, στα συμβολαιογραφικά έγγραφα της ύστερης γατελούζικης περιόδου, των ετών 1454-1460, δουκάτο, όπως θα περίμενε ίσως κανείς αλλά φλωρίνι και συγκεκριμένα «floreñi Mitilleni»⁴¹³. Ποιο ακριβώς νόμισμα προσδιορίζεται με την ονομασία αυτή; Βασιζόμενοι στις σωζόμενες αρχαιολογικές μαρτυρίες θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για τον τύπο του βενετικού δουκάτου, κοπή που καθίσταται προϊόν εκτενούς απομίμησης ανώνυμης αρχικά επί ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α' (σύμφωνα με τα συμπεράσματα που απορρέουν από την εξέταση του «θησαυρού» των Μέσσων στο σχετικό κεφάλαιο) και επώνυμης στη συνέχεια από τους διαδόχους του. Άλλωστε, η κοπή των χρυσών δουκάτων δεν θα μπορούσε να συνυπάρχει με την παράλληλη κυκλοφορία κάποιου άλλου τύπου χρυσού νομίσματος ενώ εξίσου απίθανη θα ήταν και η μεταγενέστερη έκδοση του χρυσού φλωρινιού, όταν γνωρίζουμε ότι μέχρι και την εποχή του Δορίνου μαρτυρείται, σύμφωνα με τα σωζόμενα κατάλοιπα, η νομισματική κυκλοφορία των βενετικών δουκάτων. Επιπλέον, ο όρος φλωρίνι δύσκολα θα μπορούσε να αναφέρεται σε ένα νόμισμα το οποίο αποτέλεσε σε τόσο μικρό βαθμό προϊόν απομίμησης στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, όπως αναφέραμε παραπάνω και σε μια τόσο μεταγενέστερη περίοδο. Οι ανωτέρω παραδοχές μας ωθούν στην περαιτέρω αναζήτηση μιας ερμηνείας για τη συγκεκριμένη απόδοση του χρυσού νομίσματος στις γραπτές πηγές μας. Η χρήση του όρου «floreñi» θα μπορούσε να θεωρηθεί λατινική απόδοση της λέξης φλωρί ή φλουρί, μια από τις συνηθισμένες ονομασίες του χρυσού δουκάτου. Πράγματι, ως τον 16^ο αιώνα τουλάχιστον, οι όροι φλωρί και δουκάτο εναλλάσσονται στη χρήση υποδηλώνοντας το ίδιο χρυσό νόμισμα⁴¹⁴. Έτσι, το βενετικό δουκάτο αποκαλείται στην Ανατολή φλουρί βενετικό ή και απλά φλουρί, βενετικό χρυσό, χρυσό δουκάτο ή και απλά χρυσό⁴¹⁵. Από την άλλη μεριά, βέβαια, προβληματίζει το γεγονός ότι η

Τζουστινιάνο για αποζημίωση του από ορισμένα επώνυμα μέλη της Μαόνας της Χίου, για λογαριασμό των οποίων πραγματοποίησε μια μετατροπή (cambio) σε άλλο νόμισμα ενός συνολικού ποσού 1287 δουκάτων Χίου και 8 τζιλιάτων.

⁴¹³ Ο όρος «floreñi Mitilleni» ή «floreñi de Metellino ή de Meteleno» απαντά πολύ συχνά στα νοταριακά έγγραφα της Μυτιλήνης, βλ. Roccatagliata A., *ό.π.*, σ. 29-30 (υπ' αρ. 2 έγγραφο), σ. 35-36 (υπ' αρ. 6 έγγραφο), σ.40 (υπ' αρ. 9 έγγραφο), σ. 46-47 (υπ' αρ. 14 έγγραφο), σ. 47-48 (υπ' αρ. 15 έγγραφο), σ. 65-66 (υπ' αρ. 26 έγγραφο), σ. 72-73 (υπ' αρ. 32 έγγραφο), σ. 74-75 (υπ' αρ. 33 έγγραφο) και σ. 78-83 (υπ' αριθ. 35 έγγραφο).

⁴¹⁴ Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, *ό.π.*, σ. 130, υποσημ. 43.

⁴¹⁵ Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, *ό.π.*, σ. 130, ονομασίες που αποδίδονται στο βενετικό δουκάτο τόσο πριν όσο και μετά την τουρκική κατάκτηση, σχετικά με τον όρο τσεκίνι ή τσικίνι, πρόκειται για την ονομασία που αποδίδεται στο βενετικό δουκάτο από τον δόγη Φραντσέσκο Ντονά (1545-1553) για να δηλωθεί το νέο υπερτιμημένο χρυσό βενετικό δουκάτο, βλ. στο ίδιο, υποσημ. 44. Στα κείμενα μάλιστα της τουρκοκρατίας η χρήση της λέξης φλωρί για τη δήλωση των χρυσών και μόνο

χρήση του όρου φλωρίνι αφορά μόνο στα χρυσά νομίσματα της Μυτιλήνης ενώ για τη Χίο υιοθετείται ο όρος «ducati auri de Chio»⁴¹⁶, όπως επίσης απαντά και η αναφορά σε «ducatus venetos»⁴¹⁷. Η διαφοροποίηση αυτή αποτελεί τυχαίο γεγονός ή απορρέει από την επιθυμία των ηγεμόνων της Λέσβου να διακρίνουν τις δικές τους κοπές από την κυκλοφορία των επίσημων βενετικών δουκάτων ως απάντηση και σε παλαιότερες διαμαρτυρίες της Βενετικής Δημοκρατίας με την υιοθέτηση μιας διαφορετικής ονομασίας για την απόδοση του δικού τους χρυσού νομίσματος;

Η χρήση του χρυσού νομίσματος της Μυτιλήνης (φλωρίνι) στα περισσότερα εξεταζόμενα συμβολαιογραφικά έγγραφα είναι πιθανότατα λογιστική⁴¹⁸, αν και η διάκριση ανάμεσα στο λογιστικό χρήμα (account money) ή αλλιώς χρήμα-φάντασμα (ghost money) και το πραγματικό νόμισμα καθίσταται πολλές φορές αδύνατη, διότι σπάνια δηλώνεται με σαφήνεια στις γραπτές πηγές. Η λογιστική χρήση του φλωρινιού της Μυτιλήνης στην περίπτωση μας διαφαίνεται από την απαρίθμηση των ισοδύναμων σε αξία πραγματικών νομισμάτων. Έτσι, για παράδειγμα, στο υπ' αριθ. 9 έγγραφο, το πουγγί του Τζερόνιμο ντε Μπαλιάνο κατά την απογραφή των αγαθών του περιλαμβάνει νομίσματα αξίας 29 φλωρινιών Μυτιλήνης, τα οποία στη συνέχεια αναλύονται σε 515 άσπρα Μυτιλήνης, 2 οθωμανικά άσπρα, 2 καράτια Χίου και 1 δουκάτο Βενετίας⁴¹⁹. Στο υπ' αριθ. 26 έγγραφο αναφέρεται ρητά: «...item florenos quinquaginta in peccunia numerata...»⁴²⁰, το ίδιο και στο υπ' αριθ. 32 «...,in

νομισμάτων είναι σχεδόν αποκλειστική σε σημείο που να ταυτίζεται με τον χρυσό, βλ. στο ίδιο, σ.126. Αν λάβουμε υπόψη τη γεωπολιτική θέση της Λέσβου που γειτνιάζει προς τη Μικρά Ασία και δεδομένου ότι οι υπό μελέτη νοταριακές πράξεις αφορούν σε μια ύστερη περίοδο πολύ κοντά στην οθωμανική κατάκτηση του νησιού, είναι φυσικό να θεωρήσουμε τη χρήση του όρου «floreni» ως επιρροή που ασκείται από την οθωμανική νομισματική πραγματικότητα.

⁴¹⁶ Roccatagliata A., ό.π., σ. 41 (υπ' αρ. 10 έγγραφο), σ.69-71 (υπ' αρ. 30 έγγραφο), σ. 96-97 (υπ' αρ. 43 έγγραφο), σ. 119-122 (υπ' αρ. 57 a,b), σ. 127-135 (υπ' αρ. 59 a,b,c).

⁴¹⁷ Roccatagliata A., ό.π., σ. 40 (υπ' αρ. 9 έγγραφο), σ. 68-69 (υπ' αρ. 29 έγγραφο), σ. 71-72 (υπ' αρ. 31 έγγραφο), σ. 92-94 (υπ' αρ. 41 έγγραφο), σ. 97-98 (υπ' αρ. 44 έγγραφο), σ. 137-138 (υπ' αρ. 62 έγγραφο).

⁴¹⁸ Cipolla C.M., *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World*, Princeton University Press, 1956, σ. 38-51, η λογιστική χρήση ενός νομίσματος υπαγορεύεται από την ανάγκη ύπαρξης μιας σταθερής και προκαθορισμένης ισοτιμίας αναφοράς προκειμένου για τη διευκόλυνση τόσο των εσωτερικών όσο και των εξωτερικών συναλλαγών (εντός και εκτός της πόλης) εξαιτίας της νομισματικής ποικιλομορφίας που χαρακτηρίζει τη μεσαιωνική κοινωνία αλλά και των έντονων διακυμάνσεων στις ισοτιμίες μεταξύ των υποδιαίρεσεων ενός νομίσματος σε ένα συγκεκριμένο νομισματικό σύστημα. Επίσης, όλα τα λογιστικά συστήματα αυτής της εποχής συνδέονταν με κάποιο πραγματικό νόμισμα, δεδομένου ότι η μετάπτωση ενός νομίσματος από πραγματικό σε λογιστικό συνδέεται με τη σταδιακή υποβάθμιση της αξίας του και την απώλεια εμπιστοσύνης του κοινού απέναντι σε αυτό, βλ. Λιάτα Ε., ό.π., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, σ. 20, υποσ. 31.

⁴¹⁹ Roccatagliata A., ό.π., σ. 40, «...borsotum unum de moneta Mitilleni floreni XXVIII, videlicet asperi Mitilleni DXV, turchi II, harati II Chii, ducatus I venetus...».

⁴²⁰ Roccatagliata A., ό.π., σ. 65.

*peccunia numerata, florenos septuaginta de Metellino...*⁴²¹. Εξαίρεση αποτελεί η μαρτυρία του υπ' αριθ. 34 εγγράφου που αναφέρεται σε «*florenos de fino*» υποδηλώνοντας την παράλληλη χρήση του χρυσού δουκάτου της Μυτιλήνης και ως πραγματικού την ύστερη αυτή περίοδο⁴²². Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν πρόκειται για αρχαϊσμό που απαντά συχνά στη διατύπωση των νοταριακών εγγράφων ή το χρυσό νόμισμα της Μυτιλήνης συνέχιζε να κυκλοφορεί –έστω και περιορισμένα- την ύστερη αυτή εποχή. Άλλωστε, γνωρίζουμε ότι η κυριαρχία του βενετικού δουκάτου στην Ανατολή υπήρξε συνεχής και αδιάκοπη μέχρι την πτώση της Γαληνοτάτης τον 18^ο αιώνα. Βέβαια, οι ελλείψεις αρχαιολογικές μαρτυρίες από την εποχή του Δομένικου και στη συνέχεια του Νικολάου, καθώς δεν διασώζεται κανένα χρυσό νόμισμα της περιόδου αυτής, λίγα μόλις έτη πριν από την κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Οθωμανούς, μπορεί να μην αποτελεί τυχαίο γεγονός αλλά να υποδηλώνει την κρισιμότητα της κατάστασης που αποτυπώνεται και στην παρακμή της νομισματοκοπίας του νησιού.

Από την άλλη μεριά, όμως, τα ίδια τα έγγραφα μας μαρτυρούν τη συγκέντρωση ενός σημαντικού πλούτου στα χέρια της άρχουσας ελίτ του νησιού που φαίνεται μέσα από τις προικοδοσίες. Έτσι, η προίκα των θυγατέρων της Οριέτας και του Μαριάνο Γατελούζου, Νικολόζιας και Λουτσινέτας ανέρχεται στο αρκετά υψηλό ποσό των 1846 φλωρινιών Μυτιλήνης. Αλλά και στις διαθήκες οι δωρεές των διαθετών στα διάφορα εκκλησιαστικά ιδρύματα υπέρ της σωτηρίας της ψυχής τους και οι κληροδοσίες σε διάφορα συγγενικά πρόσωπα πραγματοποιούνται μεταξύ άλλων και σε χρυσά φλωρίνια που δεν αποδίδονται σε άλλα ισοδύναμα νομίσματα αλλά καταβάλλονται ως έχουν, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της πραγματικής και όχι λογιστικής χρήσης τους⁴²³.

⁴²¹ Roccatagliata A., ό.π., σ. 73, «...*Camici Varipati de lo Erissos et Duihena, eius uxor, de Mitilleno...confessi fuerunt et in veritate publice recognoverunt Antonio de Riciis Iohanni, presenti et recipienti pro se et heredibus suis, sese a dicto Antonio habuisse et recepisse, in peccunia numerata, florenos septuaginta de Metellino ex mutuo...*».

⁴²² Roccatagliata A., ό.π., σ. 76, «...*vir strenuus dominus Galiardetus de Borsa ex partibus Goascogne...per presens nuncupativum testamentum de se bonisque suis, mobilibus et immobilibus, disposuit et ordinavit ut infra, videlicet...item legavit quatuor hospitalibus generalibus florenos vigintiquinque de fino...*» και Cipolla C.M., *Money, Prices...*, ό.π., σ. 39.

⁴²³ Roccatagliata A., ό.π., σ. 32, έγγραφο υπ' αρ. 4: «...*item legavit vicario dicte ecclēxie Sancti Georgii florenos quinque pro celebrandis tot missis Sancti Gregorii pro anima ipsius testatoris...item legavit fratri Gabrieli, capelano ecclēxie Sancti Antonii Francorum de Metellino, florenos tres...pro anima ipsius testatoris*» και σ. 75, έγγραφο υπ' αρ. 33: «...*item legavit domine Violante, uxori domini Luce de Auria et sorori ipsius testatrices, florenos quinque Mitilleni; item legavit Iacobo de Murta, fratri suo, florenos quinque de Metellino.*».

Η αξία του χρυσού νομίσματος της Μυτιλήνης, όπως προκύπτει από το υπ' αριθ. 49 έγγραφο δημοπράτησης των αγαθών του Μπατίστα Ροκαταλιάτα και τους υπολογισμούς που καταγράφονται σε αυτό για την ανάδειξη της τελικής αξίας της περιουσίας του αποθανόντα, ανέρχεται σε 10 τζιλιάτα⁴²⁴ ενώ η ισοτιμία του προς το βενετικό δουκάτο είναι 3:1, αν και σε κάποια από τα έγγραφα προκύπτει ότι 1 δουκάτο ισοδυναμεί με 2 φλωρίνια Μυτιλήνης⁴²⁵. Ενδεικτικές της αξίας του χρυσού νομίσματος της Μυτιλήνης την ύστερη αυτή περίοδο είναι και οι τιμές που αποδίδονται στα στοιχεία της κινητής περιουσίας των Μπαρτολομέο Μποέτο και Τζερόνιμο ντε Μπαλιάνο στα υπ' αριθ. 12 και 13 έγγραφα δημοπράτησης⁴²⁶. Έτσι, ένα παλτό από μαύρο ύφασμα αποτιμάται σε 2 φλωρίνια και 5 τζιλιάτα (2,5 φλωρίνια) ενώ η τιμή για 3 πουκάμισα ανέρχεται σε 1,5 φλωρίνι⁴²⁷. Αρκετά πιο ακριβά είναι τα υφάσματα που προέρχονται από το εξωτερικό. Χαρακτηριστικό ως προς αυτό είναι το υπ' αριθ. 15 έγγραφο που προσδιορίζει την αξία τεσσάρων κομματιών υφάσματος προερχόμενων από το Έσσεξ ή αλλιώς 88,5 πήχεων τέτοιου υφάσματος σε 64 φλωρίνια και 1 τζιλιάτο⁴²⁸ και σε άλλο έγγραφο (αρ. 24), 33 πήχεις αγγλικού υφάσματος κοστίζουν 18 φλωρίνια και 9 ½ τζιλιάτα⁴²⁹. Επίσης, οποιαδήποτε επιπλέον επεξεργασία ή επένδυση στα υφάσματα στοιχίζει περισσότερο, έτσι, για ένα μαύρο φόρεμα με μακριά μανίκια που φέρουν επένδυση από καλό ύφασμα (ταφτά) η τιμή ανέρχεται στα 25,5 φλωρίνια⁴³⁰ ενώ για άλλα δύο τέτοια φορέματα «*videlicet una panni paonacie, foderata foynarum, et alia panni miscli lupiserveriorum*» η τιμή ορίζεται στα 70 φλωρίνια⁴³¹.

Ενδεικτικές για την αξία της γης και των ζώων την εποχή αυτή είναι οι αναφορές του υπ' αριθ. 35 εγγράφου, που αναφέρεται στην προικοδοσία των θυγατέρων της Οριέττας, κόρης του Νικολάου Γατελούζου, αυθέντη της Αίνου και του Μαριάνο Γατελούζου, Νικολόζιας και Λουτσινέτας. Το ύψος της προίκας προς τα

⁴²⁴ Roccatagliata A., ό.π., σ.107-108.

⁴²⁵ Roccatagliata A., ό.π., σ. 76-78 (υπ' αρ. 34 έγγραφο) «...*florenos duomillia sive ducatos mille...florenos tres millia, sive ducatos millequingentos...florenos mille sive ducatos quingentos...*».

⁴²⁶ Roccatagliata A., ό.π., σ. 44-46.

⁴²⁷ Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας βέβαια ότι η τιμή αυτών των αντικειμένων ενδέχεται να εκπίπτει από την αγοραία, καθώς συμπεριλαμβάνει και τη φθορά από τη χρήση τους.

⁴²⁸ Roccatagliata A., ό.π., σ. 48, «*Samoli Iudeus de Rodo, presentialiter habitator Mitilleni, sponte confessus <fuit> Baldasari Gateluxio alias de Porta domini Nicolai se ab ipso Baldasare habuisse et recepisse pecias quator pannorum de Enses, pichos LXXXVIII cum dimidio, emptas ad rationem et pro precio de asperis XIII, denaris VII pichi et monete Mitilleni, sive florenis LXIII, ziliato I...*».

⁴²⁹ Roccatagliata A., ό.π., σ. 63, και σ. 68 (υπ' αρ. 29 έγγραφο), μια τήβεννος «*togha una panni miscli a domina de Londone*» κοστίζει 22 φλωρίνια.

⁴³⁰ Roccatagliata A., ό.π., σ. 63 (υπ' αρ. 24 έγγραφο).

⁴³¹ Roccatagliata A., ό.π., σ. 63 (υπ' αρ. 24 έγγραφο).

αδέρφια Αντόνιο και Μανουέλε ντε Μάρι ανέρχεται σε 1846 φλωρίνια Μυτιλήνης. Ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται η αξία είκοσι νέων αγελάδων στη Βασιλίτσα σε 80 φλωρίνια, ενώ 8 μοσχάρια στην ίδια περιοχή κοστίζουν 16 φλωρίνια, 18 αρσενικά βόδια 62 φλωρίνια, 12 μοσχαράκια 18 φλωρίνια, αγροκτήματα στα βουνά της Βασιλίτσας έκτασης περίπου 8 μοδίων 280 φλωρίνια, και ένα αμπέλι στη Μόρια, κοντά στο Κάστρο της Μυτιλήνης, 600 φλωρίνια⁴³². Η αξία ενός άλλου αμπελιού στα Παράκοιλα που παραχωρείται ως προίκα από τον Μπατίστα ντε Μαρίνις προς την κόρη του Καταλινέτα, αποτιμάται σε 140 φλωρίνια⁴³³.

Η συμβολή των εξήντα επτά (67) νοταριακών εγγράφων που μας διασώζονται από το νησί της Μυτιλήνης είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς παρά την ύστερη χρονολόγησή τους (λίγα μόλις έτη πριν από την οθωμανική κατάκτηση) αποτυπώνουν όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής του νησιού που υποδηλώνουν έναν ειρηνικό τρόπο διαβίωσης και έναν σημαντικό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης. Επίσης, διαφαίνεται σε αυτά η ύπαρξη μιας ιθύνουσας αστικής ελίτ (μεσαίας ή ανώτερης περιουσιακής στάθμης), αποτελούμενης κυρίως από Γενουάτες αλλά και άλλους Δυτικούς, που συγκεντρώνει στα χέρια της ένα σημαντικό τμήμα του πλούτου του νησιού. Έτσι, τα χρυσά νομίσματα -φλωρίνια Μυτιλήνης- διακινούνται από τους εύπορους αυτούς αστούς μέσω αγοραπωλησιών ή δανείων ή με τη μορφή αποθησαυρισμένης περιουσίας, προικοδοτούνται ή κληροδοτούνται στους απογόνους. Λίγες είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από τα έγγραφα αυτά για την ύπαρξη μιας αντίστοιχης ελληνικής αστικής ελίτ. Πάντως, οι επιγαμίες που τελούνται μεταξύ εύπορων Γενουατών και γηγενών κατοίκων του νησιού υποδηλώνουν έναν μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής όσμωσης μεταξύ των δύο εθνικοτήτων⁴³⁴. Ο άλλος πόλος έλξης του πολύτιμου νομίσματος που κυκλοφορεί

⁴³² Roccatagliata A., ό.π., σ.79, «...*item iuvenche sive vache viginti in la Vasilicha pro florenis LXXX^a, item vituli 8 in dicto loco pro florenis 16, item boves masculi pro florenis LXII, item vitele XII pro florenis 18, item campi existentes in montibus de la Vasilicha, modiorum 8 in circa, pro florenis CCLXXX, item vinea in loco/vocato la Morea, prope castrum Meteleni, sub suis confinibus, pro florenis sexcentis,...*».

⁴³³ Roccatagliata A., ό.π., σ. 68, «...*Doctes et res dicto Staurino date per dictum Baptistam pro dicta Catalineta, extimate...et primo vinea una in la Parachilla con suo palto et campis...*».

⁴³⁴ Roccatagliata A., ό.π., σ. 96 (υπ' αρ.43 έγγραφο), «...*Nobilis vir Iacobus de Murta quondam domini Tome, civis et habitator Mitilleni, constitutus in presentia mei notarii et testium infrascriptorum, animadvertens quod alias in contractu matrimonii facti, firmati et consumpti inter ipsum Iacobum et Catarinetam, uxorem suam, filiam nobilis viri domini Pauli Soffiano, Foliis Veteribus, ipso Iacobo promissos fuisse pro doctibus et patrimonio ipsius Catarinete, uxoris sue, ducatos mille auri...*». Οι μεικτοί γάμοι μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων ήταν, όπως επισημαίνει η Πέρρα Φ., ένα φαινόμενο που απαντούσε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και μαρτυρούσε την προσπάθεια προσέγγισης και συνύπαρξης των δυο πλευρών. Παρά τις δυσκολίες και τα εμπόδια, οι γάμοι αυτοί αποτέλεσαν μια κοινωνική πραγματικότητα της ευρύτερης περιόδου, βλ. Πέρρα Φ., «Η εικόνα του Άλλου κατά τον

στο νησί είναι ο αυθέντης της Μυτιλήνης, Δομένικος, ο οποίος το χρησιμοποιεί είτε για την προικοδοσία της αδερφής του, Αγκνέσια, σύμφωνα με τη θέληση του αποθανόντος πατέρα του, Δορίνου⁴³⁵ ή καθίσταται αποδέκτης αυτού με τη συμμετοχή του σε οικονομικές δοσοληψίες και εμπορικές δραστηριότητες, όπως είναι το δουλεμπόριο⁴³⁶. Φορέας, λοιπόν, της κατοχής του χρυσού νομίσματος, όπως προκύπτει από τα έγγραφά μας, είναι ο ηγεμόνας και οι εύποροι του νησιού –αυτών των τελευταίων ο πλούτος προέρχεται είτε από τη γη είτε από το εμπόριο- και η διασύνδεση αυτή ανάμεσα στον κάτοχο και το νομισματικό μέσο, που θα πρέπει να ίσχυσε σε όλη τη διάρκεια της ηγεμονίας των Γατελούζων, καθώς ανέκαθεν ο χρυσός υπήρξε το προτιμώμενο συναλλακτικό μέσο για τη διεκπεραίωση των μεγάλων πληρωμών που σχετίζονταν με το εμπόριο μακρινών αποστάσεων αλλά και τον πόλεμο⁴³⁷, προνομιακά πεδία άσκησης πολιτικής εκ των άνω, αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό μέσο επίδειξης δύναμης αλλά και ενίσχυσης του κύρους και της εξουσίας της άρχουσας ελίτ.

4.4.2. Αργυρά νομίσματα

Σε σχέση με την κυκλοφορία των αργυρών νομισμάτων κατά την περίοδο ηγεμονίας των Γατελούζων στη Μυτιλήνη δεν γνωρίζουμε πολλά. Το πρώτο από τα δύο σωζόμενα ευρήματα αφορά σε ένα τζιλιάτο⁴³⁸ που παρουσιάστηκε για πρώτη

Μεσαίωνα: Όψεις των σχέσεων μεταξύ των Ελλήνων και των Λατίνων (10^{ος}-15^{ος} αι.)», Μαγριπλής Δ. (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα. Εμείς και οι άλλοι*, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 113-114.

⁴³⁵ Roccatagliata A., ό.π., σ.52-53 (υπ' αρ. 18 έγγραφο), «...*Magnificus et potens dominus dominus Dominicus Gateluxius...digne memorie magnificus dominus dominus Dorinus Gateluxius...dominus et pater suus, dum ageret in humanis...dominam Agnexiam, filiam suam, puelam et sororem...ut ipsam prefatus magnificus dominus dominus Dominicus honorifice et decenter maritaret cum doctibus...ita tamen quod dicte doctes in auro, argento et iocalibus non excedant et summam et extimacionem librarum X.*».

⁴³⁶ Roccatagliata A., ό.π., σ. 94-95 (υπ' αρ. 42 έγγραφο), «...*Dominus Antonius de Olzina, patronus galee, presentialiter existens Mitilleno...sponte confessus fuit et in veritate publice recognovit magnifico domino domino Dominico Gateluxio...se eidem prelibato magnifico domino Dominico dare et solvere debere asperos theucros duodecim millia sexcentos argenti pro precio et nomine precii sclavorum quindecim, emptorum a prelibato magnifico domino Dominico...*».

⁴³⁷ Υπενθυμίζεται η συμμετοχή του τότε Γατελούζου ηγεμόνα Φραγκίσκου Β' στην καταβολή των υπέρογκων λύτρων που απαιτήθηκαν από τους Οθωμανούς για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων μετά την ήττα των χριστιανικών δυνάμεων στη μάχη της Νικόπολης.

⁴³⁸ DOC 5/1, σ. 33, το τζιλιάτο ένα ασημένιο νόμισμα με βάρος περίπου 4 γρ. κυκλοφόρησε αρχικά από τους Ανδεγαυούς ηγεμόνες της Νάπολης από το 1302 και της Προβηγκίας από το 1330 με εικονογράφηση στην εμπρόσθια όψη έναν καθιστό ηγεμόνα και στην οπίσθια έναν περίτεχνο σταυρό με τέσσερα κρίνα στα άκρα του σταυρού (fleury), από όπου προήλθε και το όνομά του. Εισήχθη στο νότιο Αιγαίο και τη μικρασιατική ακτή σε μεγάλες ποσότητες τις δεκαετίες του 1340 και 1350. Απομιμήσεις κυκλοφόρησαν από τη Μαόνα της Χίου μετά το 1346 και από διάφορους ανώνυμους

φορά στη δημοπρασία B.Peus Nachf, Frankfurt am Main, Auction 328, 2-4 Μαΐου 1990, lot 304 ως τζιλιάτο του Φραγκίσκου Α' Γατελούζου. Την ίδια χρονιά δημοσιεύθηκε από τον G.Giacosa⁴³⁹, ως τμήμα της ιδιωτικής του συλλογής⁴⁴⁰. Στην εμπρόσθια όψη απεικονίζεται σταυρός με επίστεψη το φολιδωτό οικόσημο των Γατελούζων στις τέσσερις άκρες και κυκλοτερή επιγραφή «+FRANC.GAT. DOM(INUS)METELINI» ενώ στην οπίσθια όψη παριστάνεται ένθρονος βασιλιάς με σκήπτρο και σφαίρα που περιβάλλεται από την επιγραφή «[Θω]SBSΛEOΠAΛOΛΓOΣ»⁴⁴¹. Στο άρθρο του, ο Giacosa χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο νόμισμα ως μια κακή απομίμηση του ναπολιτάνικου τζιλιάτου, της αργυρής κοπής του Ροβέρτου του Ανδεγαυού (1309-1343), που είχε εισρεύσει σε μεγάλες ποσότητες στην ανατολική Μεσόγειο και είχε αποτελέσει προϊόν απομίμησης από τους διάφορους μουσουλμάνους ηγεμόνες της Μ. Ασίας, από τη Μαόνα της Χίου αλλά και από τους Ιωαννίτες ιππότες της Ρόδου⁴⁴². Σύμφωνα με τον Giacosa, η χαμηλής ποιότητας έκδοση του νομίσματος αυτού οφείλεται τόσο στην τραχύτητα της τεχνοτροπίας του όσο και στην πρόχειρη και χονδροειδή εικονογράφηση του κυρίως ως προς την απόδοση των χαρακτηριστικών του εικονιζόμενου ηγεμόνα, αποτέλεσμα της αδεξιότητας και της απειρίας του χαρακτή του⁴⁴³. Ωστόσο, επισημαίνει ότι δεν πρόκειται για ένα παραχαραγμένο τζιλιάτο αλλά για μια επώνυμη απομίμηση της τυπικής ναπολιτάνικης κοπής⁴⁴⁴. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί και η κανονικότητα του βάρους του (3,82γρ.) που φαίνεται να προσεγγίζει περισσότερο το βάρος των αντίστοιχων ναπολιτάνικων κοπών παρά των πολυάριθμων απομιμήσεων και παραχαράξεων που κυκλοφορούσαν στον αιγαιακό

ηγεμόνες στη Μ. Ασία και ειδικότερα από τους τουρκομάνους εμίρηδες του Αϊδινίου, του Σαρουχάν και του Μεντεσέ. Το τζιλιάτο της Εφέσου ισοδυναμούσε με το 1/9 ή το 1/10 του φλωρινιού στα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Τέλος, ο οπισθότυπος του τζιλιάτου υπήρξε το πρότυπο για τα τζιλιάτα των Ιωαννιτών ιπποτών της Ρόδου από την περίοδο του μαγίστρου Elion de Villeneuve και έπειτα.

⁴³⁹ Giacosa G., «Un gigliato inedito di Francesco I Gattilusio, signore di Lesbo», *Numismatica e Antichità Classiche (Quaderni Ticinesi)* 19, 1990, σ. 337-344.

⁴⁴⁰ Το συγκεκριμένο τζιλιάτο σχολιάζεται και από τον Oberländer-Târnoveanu E. ως «ένα δίγλωσσο τζιλιάτο που αναφέρει τον τίτλο και το όνομα του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου», βλ. Oberländer-Târnoveanu E., «Immo verius sub ducati Venetiarum communis proprio stigmatē». La question...ό.π., σ. 223-240.

⁴⁴¹ Στο γατελούζικο τζιλιάτο, σε αντίθεση με το τυπικό των ναπολιτάνικων κοπών, η πλευρά που φέρει την παράσταση του εικονιζόμενου ηγεμόνα αποτελεί την οπίσθια όψη του νομίσματος ενώ αναδεικνύεται σε εμπρόσθια η πλευρά που φέρει τον σταυρό.

⁴⁴² Metcalf D.M., *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum, Oxford*, Λονδίνο, 1995, σ. 292, 295-302, Schlumberger G.L., *Numismatique...*, ό.π., σ. 416-418, τα τζιλιάτα της Χίου στο πρότυπο των ναπολιτάνικων τζιλιάτων αποτελούν τις πρωιμότερες κοπές της Μαόνας και ο μικρός αριθμός των σωζόμενων νομισμάτων επιβεβαιώνει τη σπανιότητά τους.

⁴⁴³ Giacosa G., «Un gigliato inedito...», ό.π., σ. 339.

⁴⁴⁴ Giacosa G., «Un gigliato inedito...», ό.π., σ. 338.

χώρο⁴⁴⁵. Επιπλέον, αναφερόμενος στη μορφή του εικονιζόμενου ηγεμόνα στην εμπρόσθια όψη του νομίσματος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο. Η απεικόνισή του στη θέση αυτή, στη θέση δηλαδή που παραδοσιακά στα ναπολιτάνικα τζιλιάτα κατέχει ο ηγεμόνας, αποσκοπεί στην αναγνώριση εκ μέρους του Φραγκίσκου Α΄ της επικυριαρχίας του βυζαντινού αυτοκράτορα ως αποτέλεσμα της σχέσης εξάρτησης που αναπτύσσεται μεταξύ τους μετά την παραχώρηση της Λέσβου σε αυτόν⁴⁴⁶. Τέλος, ο Giacosa θεωρεί την επιγραφή που πλαισιώνει την αυτοκρατορική μορφή σκόπιμα δυσνόητη αποτελούμενη από λατινικούς παραμορφωμένους χαρακτήρες, γεγονός που αποδίδει στην προσπάθεια του Φραγκίσκου Α΄ να προστατεύσει τον βυζαντινό αυτοκράτορα αποφεύγοντας την εμπλοκή του σε κατηγορίες νοθείας και παραχάραξης παρόμοιες με εκείνες που είχαν ακουστεί εναντίον του για την κοπή των βενετικών δουκάτων του. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1994, οι Σ. Κωφόπουλος και Α. Μαζαράκης⁴⁴⁷ έρχονται να αμφισβητήσουν τη χρονολόγηση του νομίσματος και να το κατατάξουν όχι στην περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α΄ αλλά την εποχή του Φραγκίσκου Β΄, βασιζόμενοι στη συμπλήρωση της επιγραφής της οπίσθιας όψης. Μετά από μελέτη του νομίσματος και σχετική έρευνα που διενήργησαν κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ελληνική επιγραφή, η οποία θα πρέπει να συμπληρωθεί ως ακολούθως «*ΤΟΘΕΩΠΙΣΤΟΣΒΑΣΙΛΕΥΣΟΠΑΛΕΟΛΟΓΟΣ*». Η συμπλήρωση της επιγραφής με το επίθετο «*ΠΙΣΤΟΣ*» προήλθε από την απόδοση του τρίτου και τέταρτου γράμματος αυτής «*ΙS*» σε «*IS*». Στη συνέχεια, υποστήριξαν ότι το δικαίωμα κοπής στο συγκεκριμένο νόμισμα απονέμεται από έναν βυζαντινό αυτοκράτορα που δεν μπορεί να είναι ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος, διότι δεν απαντά στις γραπτές πηγές η απόδοση σε αυτόν της προσωνομίας «*ΠΙΣΤΟΣ*». Η συγκεκριμένη προσωνομία αναφέρεται είτε στον Μανουήλ Β΄ είτε στον Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγο. Επίσης, ο συσχετισμός του συγκεκριμένου νομίσματος με ένα ακόμη τζιλιάτο της συλλογής Giacosa που φαίνεται να φέρει την επιγραφή «*ΙΩΑΝ*» τους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η παράσταση του εικονιζόμενου αυτοκράτορα πρέπει να αφορά στον Ιωάννη Ζ΄, με τον οποίο άλλωστε ο Φραγκίσκος Β΄ όχι μόνο διατηρούσε καλές σχέσεις αλλά είχε αναπτύξει και συγγενικούς δεσμούς⁴⁴⁸. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη μερική

⁴⁴⁵ Giacosa G., «Un gigliato inedito...», ό.π., σ. 342.

⁴⁴⁶ Giacosa G., ό.π., σ. 341.

⁴⁴⁷ Κωφόπουλος & Μαζαράκης 1996, σ. 204-205.

⁴⁴⁸ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ.74, ο Φραγκίσκος Β΄ είχε παντρεύσει την κόρη του Ευγενία με τον Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγο.

ανάπτυξη του ονόματος του Φραγκίσκου στην επιγραφή της εμπρόσθιας όψης τους οδήγησε στην προαναφερθείσα χρονολόγηση.

Το δεύτερο σωζόμενο εύρημα αφορά επίσης σε ένα παρόμοιο με το πρώτο γατελούζικο τζιλιάτο που καθίσταται γνωστό από την παρουσίασή του στη δημοπρασία Münzen and Medaillen GmbH, Auction 47, 23 Μαΐου 2019, lot 304⁴⁴⁹ ως τζιλιάτο του Φραγκίσκου Α΄ με βάρος 3,76γρ. (βλ. Παράρτημα/ Πίν. ΙΙ). Στην εμπρόσθια όψη απεικονίζεται ο χαρακτηριστικός σταυρός με τη διακόσμηση από κρινάνθεμα που χαρακτηρίζει την εικονογράφηση των τζιλιάτων καθώς και το φολιδωτό μοτίβο των Γατελούζων στα τέσσερα άκρα. Η παράσταση πλαισιώνεται από την επιγραφή +FRANC: GAT: DOMINUS METELINI:. Στην οπίσθια όψη εικονίζεται ένθρονος βασιλιάς που κρατά σκήπτρο και σταυροφόρο σφαίρα καθώς και η επιγραφή + IωXωTωΘωAϞB[SAE]OΠAΛOΛOΓOΣ. Το εν λόγω τζιλιάτο διασώζει σε ικανοποιητικότερο βαθμό σε σχέση με το προηγούμενο την επιγραφή της οπίσθιας όψης. Έτσι, μετά το IωXωTωΘω παριστάνονται τα γράμματα A και πιθανόν μια λιγκατούρα OP [Ϟ] (ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ). Η συγκεκριμένη ανάγνωση της επιγραφής σε συνδυασμό με την ομοιότητα των δύο τζιλιάτων αποκλείει σε κάθε περίπτωση την απόδοση του επίμαχου σημείου με τα γράμματα ΠS, όπως υποστηρίζουν οι Κωφόπουλος και Μαζαράκης⁴⁵⁰. Επιπλέον, ο συσχετισμός των δύο τζιλιάτων με το χρυσό δουκάτο του Φραγκίσκου⁴⁵¹ ως προς τη δίγλωσση απόδοση των επιγραφών κατατάσσει και τις αργυρές κοπές στην ίδια χρονική περίοδο με το χρυσό γατελούζικο νόμισμα, στην εποχή δηλ. του Φραγκίσκου Α΄. Αλλά και η απεικόνιση του βυζαντινού αυτοκράτορα στη θέση του ηγεμόνα, κατά το πρότυπο των ναπολιτάνικων τζιλιάτων, σε ένα νόμισμα που κόβεται από τον Φραγκίσκο Α΄ δεν είναι τυχαία. Υποδηλώνει την επιθυμία για νομιμοποίηση της εξουσίας του Γατελούζου ηγεμόνα μέσα από την αναγνώριση της επικυριαρχίας του βυζαντινού αυτοκράτορα. Είναι η περίοδος εγκαθίδρυσης της γατελουζικής κυριαρχίας στο νησί που περισσότερο από κάθε άλλη εποχή χρειάζεται την υπόμνηση της αυτοκρατορικής ισχύος και της στενής σύνδεσης της γενουατικής ηγεμονίας προς αυτήν. Υπό αυτό το πρίσμα, η μορφή του εικονιζόμενου ηγεμόνα δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο που κρατά στα χέρια του τα βασιλικά regalia (σκήπτρο και σφαίρα). Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η μοναδικότητα των συγκεκριμένων

⁴⁴⁹ Stollhof Joachim, «A gigliato of Francesco I Gattilusio», <https://coinsweekly.com>

⁴⁵⁰ Κωφόπουλος & Μαζαράκης 1996, σ. 204-205.

⁴⁵¹ Βλ. σχολιασμός σχετικά στο προηγούμενο κεφάλαιο.

τζιλιάτων καθώς και η πρόιμη χρονολόγησή τους ενισχύουν τη σημασία της μαρτυρίας τους σχετικά με την κυκλοφορία των αργυρών κοπών στα πρώτα χρόνια ηγεμονίας των Γατελούζων στο νησί.

Εξίσου σημαντική καθίσταται και η μαρτυρία της άλλης μικρότερης αργυρής κοπής, του γατελούζικου σολδινίου. Πρόκειται για τη μαρτυρία ενός διασωθέντος νομίσματος από τον «θησαυρό» του Πύργου, που σχολιάζεται από τον Α. Τζαμαλή⁴⁵², ο οποίος αναφέρει ότι πρόκειται για καλής σύστασης νόμισμα με βάρος 0,65γρ. Στην εμπρόσθια όψη φέρει παράσταση του αυθέντη της Μυτιλήνης γονατιστού στραμμένου προς τα αριστερά να κρατά λάβαρο με σταυρό και την επιγραφή *F DOMINUS METELIN* ενώ στην οπίσθια όψη εικονίζεται ο αμνός του θεού εγγεγραμμένος μέσα σε κύκλο και η επιγραφή *+AGNUS DEI ADIVVA NOS B*⁴⁵³ (βλ. Παράρτημα/ Πίν. II). Η περίοδος απόκρυψης του «θησαυρού», σύμφωνα με τις πληροφορίες του συγγραφέα, δεν θα πρέπει να είναι πολύ μεταγενέστερη του 1382, γεγονός που τον οδηγεί να το κατατάξει στην περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α'*. Επιπλέον, στο ίδιο άρθρο ο Τζαμαλής εκφράζει τον προβληματισμό του σχετικά με τη σύσταση ενός παρόμοιου νομίσματος που δημοσιεύεται από τους Engel και Serrure⁴⁵⁴ και αναφέρεται ως χάλκινη απομίμηση βενετικού soldino του Φραγκίσκου Α'. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη κοπή δεν μπορεί να είναι χάλκινη, καθώς ο εικονογραφικός τύπος του Agnus Dei χρησιμοποιούνταν από τους διαδόχους του Φραγκίσκου ως παράσταση στα αργυρά νομίσματά τους⁴⁵⁵. Πράγματι, το συγκεκριμένο εικονογραφικό μοτίβο παριστάνεται στα χαλκάργυρα νομίσματα (άσπρα) τόσο του Ιακώβου όσο και του Δορίνου, όπως θα δούμε παρακάτω. Η σύγχυση ως προς τη σύσταση του προαναφερόμενου νομίσματος μπορεί να οφείλεται

⁴⁵² Τζαμαλής Α., «Some new evidence...», ό.π., σ.2 ο «θησαυρός» του Πύργου/1967 περιελάμβανε περίπου 1.100 νομίσματα, τα οποία ήταν κατεξοχήν βενετικά με εξαίρεση το συγκεκριμένο νόμισμα της Μυτιλήνης και 14 Ουγγρικά νομίσματα.

⁴⁵³ Τζαμαλής Α., «Some new evidence...», ό.π., σ. 2.

* Η χρονολόγηση των διακυβερνήσεων των Γατελούζων ηγεμόνων που υιοθετεί ο Τζαμαλής δεν λαμβάνει υπόψη τις νεότερες ιστορικές πηγές, όπως είναι το Βραχύ Χρονικό της Μυτιλήνης που δημοσιεύεται ολοκληρωμένο από τον G. T. Dennis, «The Short chronicle...», ό.π. καθώς και τις επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη που δημοσιεύονται σε δύο τόμους από τον Loenertz R.J., *Démétrius Cydonès: correspondance*, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1956-1960. Υπενθυμίζεται ότι με βάση τις πηγές αυτές η διακυβέρνηση του Φραγκίσκου Α' διαρκεί από το 1355 έως το 1384, όταν επισυμβαίνει ο μεγάλος σεισμός της Μυτιλήνης που στοιχίζει τη ζωή στον ίδιο το Φραγκίσκο αλλά και στην υπόλοιπη οικογένειά του με εξαίρεση τον μικρότερο γιο του Ιάκωβο που τον διαδέχεται ως Φραγκίσκος Β' και ο οποίος ηγεμονεύει μέχρι το 1403.

⁴⁵⁴ Engel A. -Serrure R., *Traité de Numismatique du Moyen Age*, Paris 1910, τ. 3, σ. 1420, εκ. 1965.

⁴⁵⁵ Επιπλέον, ο Τζαμαλής διατυπώνει τον προβληματισμό του σχετικά με το αν πρόκειται για το ίδιο νόμισμα, καθώς οι Engel και Serrure δεν αναφέρουν τις πηγές τους, βλ. Τζαμαλής Α., «Some new evidence...», ό.π., σ. 2.

και στο μικρότερο ποσοστό αργύρου που ενδεχομένως εμπεριέχεται στο κράμα αυτού. Είναι γεγονός ότι η απουσία συγκεκριμένων αναλύσεων σε ένα νόμισμα καθιστά δυσχερή την κατανόηση της σύστασής του, η οποία δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ασφάλεια και βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην εικόνα που εμφανίζει αυτό και η οποία προκύπτει από την περιεκτικότητά του σε ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό πολύτιμου μετάλλου.

Σχετικά με τη χρονολόγηση του νομίσματος του «θησαυρού» του Πύργου, η κατάταξή του στην περίοδο διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Α' (1355-1384) προκύπτει από τη μαρτυρία των τελευταίων χρονικά κοπών που περιλαμβάνονται στον θησαυρό και ανάγονται στην εποχή του δόγη Αντόνιο Βενιέρ (1382-1400). Οι κοπές αυτές προσδιορίζουν και τον χρόνο απόκρυψης του θησαυρού όχι πολύ μεταγενέστερα από το 1382, όπως επισημαίνει ο Τζαμαλής. Την κατάταξη όμως του συγκεκριμένου νομίσματος στην περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α' έρχεται να επιβεβαιώσει και το ίδιο του το βάρος που ανέρχεται στα 0,65γρ. Όπως αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο στην ενότητα που αφορά στο χρυσό γατελούζικο δουκάτο, η συγκεκριμένη τιμή βάρους του γατελούζικου σολδινίου κατ' αντιστοιχία προς το βενετικό soldino υποδηλώνει τη χρονολόγηση του νομίσματος αυτού γύρω στο 1355, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το φερόμενο βάρος της αντίστοιχης βενετικής αργυρής κοπής μειώνεται το 1353 από 0,96γρ. σε 0,55γρ. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την αναγραφή στη μια όψη του νομίσματος του αρχικού του ονόματος του Φραγκίσκου «F» αποτελούν στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της ένταξης του αργυρού σολδινίου και κατ' επέκταση και του χρυσού δουκάτου στην αρχή της περιόδου διακυβέρνησης του πρώτου Γατελούζου ηγεμόνα.

Αλλά και η ομοιότητα στην εικονογραφική απόδοση της μιας όψης των δύο νομισμάτων (χρυσού και αργυρού) με την απεικόνιση του ηγεμόνα που δεν παριστάνεται με την τυπική μορφή του δόγη, αλλά ως ιπότης που φέρει την αλυσιδωτή πανοπλία και το κράνος στο κεφάλι συνηγορούν υπέρ της χρονολόγησης των δύο κοπών στην εποχή του Φραγκίσκου Α', μια εποχή που χαρακτηρίζεται από την έντονη στρατιωτική δράση⁴⁵⁶ και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της προσωπικότητας

⁴⁵⁶ Υπενθυμίζεται η σημαντική στρατιωτική συνδρομή του Φραγκίσκου Α' προς τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την αποκατάστασή του τελευταίου στο θρόνο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έτσι, ο γενουάτης κουρσάρος, Φραγκίσκος Α' Γατελούζος με δύο γαλέρες, με τις οποίες είχε περάσει το Αιγαίο Πέλαγος, αναζητώντας λεία και περιπέτεια, θα βοηθούσε τον έκπτωτο αυτοκράτορα, ο οποίος είχε εγκατασταθεί τον προηγούμενο χρόνο (1353) στην Τένεδο και προετοιμαζόταν για την επίθεση, να ανακαταλάβει με επιτυχία την Πόλη. Σε αντάλλαγμα για την υπηρεσία του αυτή ο Ιωάννης υποσχέθηκε στον πειρατή το χέρι της αδερφής του Μαρίας

του ιδρυτή της γατελούζικης ηγεμονίας, ενός στρατιώτη, πειρατή και ετοιμοπόλεμου ναυτικού. Η κατάταξη του γατελούζικου σολδινίου στην εποχή του Φραγκίσκου Α' και μάλιστα στην αρχή της διακυβέρνησής του επιβεβαιώνει την τόσο πρόωμη χρονικά εισαγωγή του εικονογραφικού μοτίβου του Agnus Dei. Στο κεφάλαιο που αφορά στα εικονογραφικά μοτίβα επιχειρείται εκτενής ανάλυση του συμβολισμού που εκφράζει η παράσταση του αμνού του θεού. Επισημαίνεται εκεί η επίκλησή του ως θρησκευτικού συμβόλου άμεσα συνδεδεμένου με τη λατρεία του Ιωάννη του Βαπτιστή, αγίου και προστάτη της μητροπολιτικής πόλης της Γένοβας αλλά και η πολιτική διάσταση του συμβολισμού αυτού, καθώς η απεικόνιση του Agnus Dei στη σφραγίδα της πόλης της Γένοβας⁴⁵⁷ επιδιώκει να τονίσει τον αγνό και αμόλυντο πατριωτισμό του γενουατικού λαού, που αποτελεί «... *agnus in agnos*»⁴⁵⁸

Η ύπαρξη του συγκεκριμένου «ευρήματος» (ή ευρημάτων, αν συνυπολογίσουμε ως διαφορετικό και το νόμισμα στο οποίο αναφέρονται οι Engel-Serrure, εφόσον δεν πρόκειται για χάλκινο) στοιχειοθετεί την κυκλοφορία μιας τυπικής αργυρής κοπής που αποτελεί απομίμηση σε μεγάλο βαθμό⁴⁵⁹ του βενετικού soldino ως προς την παράσταση της εμπρόσθιας όψης κατά την περίοδο ηγεμονίας

Παλαιολογίνας και ως προίκα τη νήσο Λέσβο, το πιο μεγάλο και σημαντικό από τα νησιά που είχαν απομείνει στην αυτοκρατορία, βλ. Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 66, 67 και Δούκας, ό.π., σ.40-41, σ. 43. Η εικονογραφία του χρυσού δουκάτου αλλά και του αργυρού σολδινίου εκφράζει αυτήν ακριβώς τη στενή σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον βυζαντινό αυτοκράτορα και τον πρώτο Γατελούζο ηγεμόνα. Χάρη στον ναυτικό και στρατιώτη Φραγκίσκο Α' (παράσταση του ηγεμόνα-στρατιώτη στη μια όψη των δύο νομισμάτων), ο Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος αποκαθίσταται στον θρόνο του. Αλλά και η χρήση της ελληνικής επιγραφής στην άλλη όψη του χρυσού δουκάτου που αναφέρεται στον Ιωάννη Ε' με το παρακλητικό της περιεχόμενο (Χριστέ φύλαττε Ιωάννην..) αποτελεί απόδοση φόρου τιμής προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα για την παραχώρηση προς τον Φραγκίσκο της κυριαρχίας στο νησί της Λέσβου.

⁴⁵⁷ Το 1257, ο Γουλιέλμος Μποκκανέγκρα αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της πόλης ως «ηγέτης του λαού» (*capitano del popolo*) και αμέσως υιοθετεί ως σφραγίδα της πόλης το σύμβολο του αμνού με τη χαρακτηριστική αυτή επιγραφή. Η εν λόγω σφραγίδα καθίσταται το έμβλημα της δημοκρατικής Γένοβας και της ανερχόμενης δύναμης του *popolo* που διεκδικεί και τελικά επιτυγχάνει να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στα πολιτικά τεκταινόμενα της πόλης. Η χρήση αυτής της σφραγίδας με τον ίδιο ακριβώς εικονογραφικό τύπο και την ίδια επιγραφή μαρτυρείται και κατά την περίοδο διακυβέρνησης του πρώτου δόγη της Γένοβας, του Σιμόνε Μποκκανέγκρα (1339-1344), ο οποίος ανήλθε στην εξουσία ως εκπρόσωπος των *populares*, με τη βοήθεια επιφανών μελών της ανερχόμενης εμπορικής ολιγαρχίας της πόλης, εκδιώχθηκε μετά από σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, για να επανέλθει ως τέταρτος δόγης το 1355 και να παραμείνει στο αξίωμα μέχρι τον θάνατό του το 1363, βλ. Girolamo S., *La storia della antica Liguria e di Genova*, Τορίνο, 1834, τ. 2, σ. 365 και Musarra A., «Political Alliance and Conflict», στο Beneš C.E. (εκδ.), *A Companion to Medieval Genoa*, Λάιντεν-Μπόστον, 2018, σ. 128.

⁴⁵⁸ Ολόκληρη η επιγραφή αναγράφει «*Plebs Jani magnos reprimens est agnus in agnos*» δηλ. «Ο λαός της Γένοβας που καταστέλλει τους ισχυρούς είναι αμνός μεταξύ αμνών», βλ. Di Fabio C., «Sant'Anastasia di Lerici e l'architettura del Duecento nel Levante genovese» στο www.associazioneculturalemediterraneo.com, σ. 14.

⁴⁵⁹ Πρόκειται για μερική απομίμηση, καθώς εντοπίζονται διαφορές στον εικονογραφικό τύπο του ηγεμόνα σε σύγκριση με την παράσταση του δόγη στα αντίστοιχα βενετικά soldini καθώς και στον τύπο του λαβάρου, βλ. Κωφόπουλος & Μαζαράκης 1996, σ. 201-202.

του Φραγκίσκου Α'; Η χρονολόγηση του «ευρήματος» στην πρώιμη φάση της ηγεμονίας των Γατελούζων επί Φραγκίσκου Α' με τον εικονογραφικό τύπο του αμνού να διατηρείται και στις νέες αργυρές από κράμα κοπές του Ιακώβου, τα λεγόμενα άσπρα, υποδηλώνει ενδεχομένως τη συνέχιση χρήσης του σολδινίου της Μυτιλήνης και κατά την ενδιάμεση περίοδο διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Β', αναδεικνύοντας το νόμισμα αυτό σε τυπική αργυρή κοπή των δύο πρώτων Γατελούζων ηγεμόνων του νησιού; Δυστυχώς, δεν μπορεί να δοθεί μια θετική απάντηση με σχετική βεβαιότητα στο ερώτημα αυτό, καθώς απουσιάζουν παντελώς οι νομισματικές μαρτυρίες σε πολύτιμο μέταλλο από την εποχή του Φραγκίσκου Β'. Βέβαια, παρά το γεγονός ότι η περίοδος διακυβέρνησης του συγκεκριμένου ηγεμόνα συνέπεσε με μια ιδιαίτερη συγκυρία στην ιστορία του νησιού, τις συνέπειες του καταστροφικού σεισμού του 1384⁴⁶⁰, το γεγονός αυτό δεν αποκλείει την έκδοση μικρότερου αριθμού κοπών στις δύο πρώτες νομισματικές αξίες (χρυσά και αργυρά) κατά την ύστερη φάση της ηγεμονίας του. Άλλωστε, οι αυξημένες υποχρεώσεις του νησιού που απέρρεαν από την ανάμειξη των Γατελούζων στις στρατιωτικές επιχειρήσεις της εποχής (καταβολή λύτρων για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων μετά την ήττα των χριστιανών στη μάχη της Νικόπολης το 1396)⁴⁶¹ αλλά και από την ανάπτυξη του εμπορίου της στυπτηρίας⁴⁶², όπως μας παραδίδουν οι πηγές, εύλογα θα επέβαλαν την έκδοση πολύτιμων σε αξία νομισμάτων για την ικανοποίηση των συγκεκριμένων απαιτήσεων κατά τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Β'. Επιπλέον, η εισαγωγή, με τη νομισματική μεταρρύθμιση του Ιακώβου, της νέας χαλκάργυρης κοπής, του άσπρου της Μυτιλήνης, πιθανόν να υπαγορεύτηκε από τη σταδιακή απαξίωση του τίτλου του σολδινίου με τη μείωση της περιεκτικότητάς του σε πολύτιμο μέταλλο αλλά και την ενδεχόμενη μείωση του βάρους του που θα αποτέλεσαν ενδεχομένως χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κυκλοφορίας του κατά την ύστερη περίοδο της ηγεμονίας του Φραγκίσκου Β'; Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά καθίστανται αμφίβολες, όπως προαναφέραμε, δεδομένης της απουσίας άλλων νομισματικών τεκμηρίων που να συνδράμουν με τη μαρτυρία τους στην εξαγωγή

⁴⁶⁰ Από τον σεισμό αυτό έχασε μάλιστα και τη ζωή του ο πρώτος Γατελούζος ηγεμόνας του νησιού, όπως μαρτυρεί το Χρονικό της Μυτιλήνης, βλ. Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ. 125.

⁴⁶¹ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 72-73.

⁴⁶² Οι πρώτες αναφορές σε γραπτές πηγές σχετικά με την ανάπτυξη του εμπορίου στυπτηρίας τοποθετούνται στην ύστερη φάση διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Β' και συγκεκριμένα από το 1393 και εξής, βλ. Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 174, Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 172.

ασφαλών συμπερασμάτων. Από την άλλη μεριά, όμως, αυτή ακριβώς η σπανιότητα των συγκεκριμένων νομισμάτων που προκύπτει από την απουσία εύρεσης άλλων παρόμοιων κοπών, ενδεικτική της πρώιμης χρονολόγησής τους, συνηγορεί υπέρ της μοναδικότητάς τους ως σημαντικών στοιχείων στην αποτύπωση της νομισματικής κυκλοφορίας κατά την πρώιμη περίοδο της γατελουζικής κυριαρχίας στο νησί.

Ως προς τις χαλκάργυρες κοπές, οι πληροφορίες που αντλούμε από τα νομισματικά κατάλοιπα που μας διασώζονται είναι περισσότερες και πιστεύουμε πως ενισχύονται ακόμη περαιτέρω από τη συνδρομή της δικής μας μελέτης. Η έκδοση της νέας χαλκάργυρης κοπής στο πλαίσιο της νομισματικής μεταρρύθμισης του Ιακώβου, του άσπρου της Μυτιλήνης, που αποτελεί τη βάση της νομισματικής κυκλοφορίας κατά τη μέση περίοδο της γατελουζικής κυριαρχίας στο νησί αποτυπώνει την κυρίαρχη τάση της ευρωπαϊκής νομισματικής πραγματικότητας την εποχή αυτή.

Πράγματι, από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα, η πλειονότητα του πληθυσμού των ευρωπαϊκών αστικών κέντρων δεν χρησιμοποιεί το χρυσό νόμισμα, ούτε καν το αργυρό στο βαθμό που το χρησιμοποιούσε τον προηγούμενο αιώνα. Πολύ περισσότερο καταφεύγει στη χρήση χαλκάργυρων (billon) κοπών που καθίστανται πλέον το βασικό νομισματικό μέσο για την καταβολή των μισθών, των ενοικίων, των φόρων και πολλών άλλων σημαντικών πληρωμών, καθώς παρατηρείται σε όλη την Ευρώπη μια υποβάθμιση της αξίας των αργυρών κοπών. Έτσι, στο βασίλειο της Γαλλίας από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα το άσπρο (blanc), χαλκάργυρη κοπή με ποσοστό αργύρου λίγο λιγότερο από 50% και βάρος τριών περίπου γραμμαρίων, αποτελεί τη βασική νομισματική μονάδα για την καταβολή των μισθών και τη διεκπεραίωση των καθημερινών συναλλαγών που αφορούν στην αγορά των ακριβότερων καταναλωτικών προϊόντων (λάδι, μέλι, καλά λαχανικά και φρούτα), σύμφωνα με την περιγραφή του «Αστού του Παρισιού»⁴⁶³. Ένα νέο νόμισμα, παρόμοιου βάρους και σύστασης με το γαλλικό άσπρο, το πετζιόνε (regione), εισάγεται στο Μιλάνο σε αντικατάσταση της αμιγώς αργυρής κοπής της προηγούμενης περιόδου, του γρόσσου του Αγ. Αμβροσίου⁴⁶⁴. Τέτοια νομίσματα από κράμα με την ίδια σύσταση αλλά αρκετά μικρότερο βάρος αρχίζουν να κυκλοφορούν λίγο νωρίτερα από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα στη βόρεια Ιταλία. Πράγματι, η έκδοση

⁴⁶³ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας...*, ό.π., σ. 203.

⁴⁶⁴ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 326, η πίεση για την έκδοση νέου χρήματος που δημιούργησε η ανάγκη κάλυψης του κόστους των πολεμικών επιχειρήσεων ήταν πιθανότατα και ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στην αντικατάσταση των αργυρών από τις χαλκάργυρες κοπές. Όπως ακριβώς το άσπρο αντικατέστησε το γρόσσο τουρνέσιο (gros tournois) στη Γαλλία, το ίδιο ακριβώς συνέβη και στο Μιλάνο.

του σολδινίου (soldino) ξεκίνησε στη Βενετία το 1332 με περιεκτικότητα σε άργυρο περίπου 67%, βάρος περίπου 1 γραμμάριο και αγοραστική αξία ισοδύναμη με δώδεκα βενετικά δηνάρια. Όταν μάλιστα σταμάτησε η κοπή των αργυρών βενετικών grossi λόγω έλλειψης αποθεμάτων πολύτιμου μετάλλου (bullion famine), φαινόμενο που έπληξε την Ευρώπη την περίοδο αυτή*, το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας, το 1335, αποφάσισε την καταβολή των μισθών σε σολδίνια, τα οποία μάλιστα συνέχισαν να κυκλοφορούν ακόμη και μετά την επανεκκίνηση της κοπής των αργυρών grossi στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Η κυκλοφορία τους επεκτάθηκε την ίδια περίοδο στο Μιλάνο αλλά και στη Φλωρεντία, όπου συνεχίστηκε η έκδοσή τους μέχρι το 1462⁴⁶⁵. Και ήταν αυτή η ευρύτατη κυκλοφορία των μέσης περιεκτικότητας σε άργυρο νομισμάτων σε όλη την Ευρώπη την περίοδο αυτή που οδήγησε τον Le Goff στην ακόλουθη έξοχη επισήμανση: «Γενικά, σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη τον 15^ο αιώνα σημειώθηκε μια τάση προώθησης του ασημένιου νομίσματος μέσης αξίας, που ανταποκρινόταν στην αποκατάσταση ενός μέσου επιπέδου οικονομικής δραστηριότητας, αξίας των μισθών και είσπραξης των φόρων»⁴⁶⁶.

Επανερχόμενοι στη μελέτη της νέας χαλκάργυρης κοπής, του άσπρου Μυτιλήνης, σημειώνουμε ότι πρόκειται για ένα νέο μικρό νόμισμα από κράμα καλής περιεκτικότητας σε άργυρο με κυμαινόμενο βάρος από 0,60 έως 1,24γρ*. Με τον όρο άσπρα την περίοδο αυτή απαντούν, στην περιφέρεια της ηγεμονίας της Λέσβου, κυρίως το άσπρο της Κωνσταντινούπολης που ο διάσημος Βενετός έμπορος Τζιάκομο Μπαντοέρ⁴⁶⁷ αποκαλεί duc(h)atelli⁴⁶⁸ και το τουρκικό άσπρο⁴⁶⁹. Ο Lunardi

* Αναλύεται εκτενώς ακολούθως.

⁴⁶⁵ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 328.

⁴⁶⁶ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας...*, ό.π., σ. 204.

* Δεν διασώζονται τέτοια νομίσματα, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, από τις περιόδους διακυβέρνησης των δύο πρώτων Γατελούζων ηγεμόνων.

⁴⁶⁷ Badoer G., *Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436-1440)*, U. Dorini-T. Bertelè (εκδ.), Roma, Istituto poligrafico dello stato, 1956. Για τη σημασία του λογιστικού κατάστιχου του Μπαντοέρ στη μελέτη των εμπορικών σχέσεων, της νομισματικής κυκλοφορίας αλλά και της οικονομικής πραγματικότητας εν γένει, όπως αυτή αποτυπώνεται στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στην ευρύτερη περιοχή στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, βλ. Morrisson C., «Coin usage and Exchange Rates in Badoer's "Libro dei Conti"», *Dumbarton Oaks Papers* 55, 2001, σ. 217-245 και Γερολυμάτου Μ., «Κωνσταντινούπολη-Θράκη-Βιθυνία: Η οικονομική μαρτυρία του Giacomo Badoer», στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην Εποχή των Παλαιολόγων*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2003, σ. 113-130.

⁴⁶⁸ Morrisson C., «Coin usage...», σ. 225, 1 duchatello έχει αξία 1,5 καράτι και ισοδυναμεί με 1/8 του σταυράτου ή 1/16 του υπέρπυρου και DOC 5/1, σ. 26, είναι η ονομασία που αποδίδεται από τον Μπαντοέρ στο 1/8 του σταυράτου ή στο άσπρο του 1430. Η σπάνια αναφορά του στις πηγές οφείλεται στο γεγονός ότι η χρήση του ανταποκρινόταν στην ικανοποίηση πολύ μικρών πληρωμών.

⁴⁶⁹ DOC 5/1, σ. 23-24, η χρήση του όρου asper, που προέρχεται από τη λατινικό επίθετο asper (τραχύς), είναι σπάνια και περιστασιακή πριν από τον 12^ο αιώνα ενώ με την Κομνήνεια μεταρρύθμιση άσπρα τραχέα ονομάστηκαν τα νομίσματα από ήλεκτρο (κράμα χρυσού και αργύρου) με την ισοτιμία

αναφέρεται στα άσπρα Μυτιλήνης με τον όρο grossetto και διακρίνει τρεις τύπους με βάση τη διαφοροποίηση στην απεικόνιση των εικονογραφικών μοτίβων και με παραλλαγές ως προς την απόδοση των επιγραφών⁴⁷⁰ και έναν τύπο μισού grossetto⁴⁷¹. Στην παρούσα μελέτη τα grossetti ονομάζονται άσπρα Μυτιλήνης και τα μισά grossetti μισά άσπρα Μυτιλήνης, όπως άλλωστε μνημονεύονται στις πηγές. Η καταγραφή των σωζόμενων ευρημάτων, όπως αποτυπώνεται στο πλαίσιο της δικής μας έρευνας στις αποθήκες του Μουσείου της Μυτιλήνης, αφορά στη μελέτη ενός συνόλου εβδομήντα πέντε (75) άσπρων της εποχής τόσο του Ιακώβου όσο και του Δορίνου που εξετάζεται στο σχετικό κεφάλαιο. Δυστυχώς, ο περιορισμένος αριθμός των σωζόμενων χαλκάργων κοπών της εποχής του Ιακώβου, μόνο πέντε, στο σύνολο αυτό σε συνδυασμό με τη χρήση της τεχνικής του ψαλιδίσματος που παρουσιάζουν τα τέσσερα από αυτά δεν επιτρέπει την καταγραφή του αρχικού βάρους των συγκεκριμένων νομισμάτων. Πάντως, η διακύμανση του φερόμενου

τους προς το υπέρπυρο να ορίζεται σε 1:3, βλ. Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 126. Τον 13^ο αιώνα, οι Ιταλοί έμποροι χρησιμοποιούν τον όρο για να χαρακτηρίσουν διαφορετικά ασημένια νομίσματα που κυκλοφορούν την περίοδο αυτή. Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα ο Πεγκολότι γράφει για σιτηρά και λαχανικά που αγοράζονται στην Κωνσταντινούπολη με πολλά άσπρα, βλ. *Pratica della Mercatura*, Evans A.(εκδ.), Cambridge, Massachusetts, 1936, σ. 39. Ο Bertelè T. σχολιάζει ότι τα άσπρα στα μέσα του 14^{ου} αιώνα θα πρέπει να ήταν τα ελαφρύτερα βασιλικά του Ανδρονίκου Γ' και των διαδόχων του, βλ. *DOC 5/1*, ό.π., σ. 24. Τον τελευταίο αιώνα της αυτοκρατορίας το άσπρο γνωρίζει δύο βασικούς τύπους, το τουρκικό άσπρο και αυτό της Κωνσταντινούπολης ενώ υπάρχουν και τα άσπρα της Τραπεζούντας και του Καφά. Τα Κωνσταντινοπολίτικα άσπρα θεωρητικά ισοδυναμούσαν με το 1/8 του σταυράτου ή το 1/16 του υπέρπυρου αλλά πολλές φορές στην πράξη η κυκλοφορία τους αντιστοιχούσε με 9 ή 11:1 σταυράτο. Σε ένα χειρόγραφο της μονής Διονυσίου του 1415 σχετικά με την οργάνωση των εργατών στις αλυκές της Θεσσαλονίκης υπάρχει η αναφορά σε μισθούς που καταβάλλονται σε άσπρα, βλ., *Actes de Dionysiou*, Οικονομίδης Ν. (εκδ.), Archives de l' Athos IV, Paris, 1968, σ. 95 και σε ένα άλλο της μονής Ιβήρων του 1421 αναφέρονται διάφορα ποσά σε άσπρα όπως είναι η ημερήσια αποζημίωση 100 εργατών ύψους 4 άσπρων με την ισοτιμία να ορίζεται σε 14 άσπρα προς 1 υπέρπυρο, βλ. *DOC 5/1*, σ. 24. Ο Bertelè T. θεωρεί αυτή την ισοτιμία ενδεικτική τουρκικών άσπρων και όχι βυζαντινών νομισμάτων, βλ. *Numismatique byzantine: suivie de deux études inédites sur les monnaies des Paléologues*, Wetteren, Belgique, 1978, 88-9. Από την άλλη μεριά, ο Schreiner P. επισημαίνει ότι η ισοτιμία 1/16 είναι ενδεικτική των βυζαντινών άσπρων αλλά όχι αποκλειστική, βλ. *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1991, σ. 350-1. Στον Μπαντοέρ από την άλλη μεριά είναι ευκρινής η διάκριση ανάμεσα στο βυζαντινό ducatelli που ισοδυναμεί με το 1/16 του υπέρπυρου και το τουρκικό άσπρο που η αξία του ορίζεται περίπου σε 11: 1 υπέρπυρο, βλ. Morrisson C., «Coin usage...», ό.π., σ. 225 και 228. Για την παράλληλη κυκλοφορία των άσπρων των Ιπποτών της Ρόδου, της Κύπρου και της Χίου που συνεχίζουν να εκδίδονται σε όλο τον 15^ο αιώνα και στις αρχές του 16^{ου} μέχρι την αντικατάστασή τους από τα τουρκικά, βλ. Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 139.

⁴⁷⁰ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 250-255, βλ. και το σχετικό κεφάλαιο.

⁴⁷¹ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 253. Στα μισά άσπρα, σύμφωνα με τον Lunardi, στην εμπρόσθια όψη εικονίζεται ένα μεγάλο Υ ανάμεσα σε δύο ροζέτες εγγεγραμμένο σε κύκλο και η επιγραφή «+IACOBVS*GATELU:» με την παραλλαγή «IACOBUS:GATEL...DME» ενώ στην οπίσθια όψη παριστάνεται ο αμνός του θεού που κρατά λάβαρο να στρέφει το κεφάλι του προς τα αριστερά με την επιγραφή να αποδίδεται ως «+AGNVS·DEI·QUITOL». Το βάρος των δύο ή τριών σωζόμενων νομισμάτων, όπως καταγράφονται από τον Lunardi, είναι πολύ μικρό μόλις 0,42γρ. και 0,46γρ., το ίδιο και η διάμετρός τους (μόλις 13χιλ.).

βάρους τους από 0,75γρ. έως 0,85γρ. αποκλείει την κατάταξη των νομισμάτων αυτών στον τύπο του μισού άσπρου. Είναι γεγονός ότι η χρήση της πρακτικής του ψαλιδίσματος που αποτυπώνεται στα περισσότερα από τα εβδομήντα πέντε σωζόμενα νομίσματα καθιστά δυσχερή την αποτύπωση των αρχικών μεγεθών (βάρος, διάμετρος) και την παρακολούθηση της εξελικτικής πορείας των βασικών μετρολογικών χαρακτηριστικών των κοπών αυτών κατά τη μέση γατελουζική περίοδο. Από την άλλη μεριά, το ψαλίδισμα των νομισμάτων στο μέτρο που αποτελεί βασικό άξονα της επίσημης κρατικής πολιτικής υποδηλώνει το εύρος της κυκλοφορίας των συγκεκριμένων κοπών που έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της ανάγκης για προμήθεια του απαραίτητου μετάλλου, γεγονός που οδηγεί με τη σειρά του στην περαιτέρω εντατικοποίηση της πρακτικής του ψαλιδίσματος, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό έναν φαύλο κύκλο στην ανακύκλωση του φαινομένου.

Η κυκλοφορία των άσπρων συνεχίζεται και την επόμενη περίοδο επί Δορίνου με αισθητή μείωση του ανώτατου και κατώτατου ορίου του βάρους τους που κατά Lunardi κυμαίνεται μεταξύ 0,50γρ. και 1,03γρ. ενώ η διάμετρός τους παραμένει περίπου στα ίδια επίπεδα με αυτή των μισών άσπρων της προηγούμενης περιόδου (12-14χιλ). Η μείωση του μεγέθους του άσπρου παρά την προσπάθεια για διατήρηση του βάρους του στα προηγούμενα επίπεδα οδηγεί στην κατάργηση της υποδιαίρεσης του μισού άσπρου από τον Δορίνο. Είναι ενδεικτική ως προς αυτό η μελέτη των πενήντα (50) σωζόμενων χαλκάργυρων νομισμάτων της εποχής του ηγεμόνα αυτού που συμπεριλαμβάνονται στο υπό εξέταση σύνολό μας. Παρά τον μεγάλο αριθμό τους κανένα από αυτά δεν ανταποκρίνεται στον τύπο του μισού άσπρου, καθώς το βάρος τους κυμαίνεται μεταξύ 0,57γρ. και 0,88 γρ., επιβεβαιώνοντας, όπως φαίνεται, τα πορίσματα της μέχρι τώρα έρευνας. Σε αντίθεση με τα χαλκάργυρα νομίσματα του Ιακώβου, τα άσπρα του Δορίνου (1428-1455) χαρακτηρίζονται ως προς την εικονογράφηση από περιορισμένη διάθεση για διακόσμηση στην αποτύπωση τόσο των επιγραφών όσο και των παραστάσεων των δύο όψεων. Και εδώ παρατηρείται στα περισσότερα από τα νομίσματα η υιοθέτηση της πρακτικής του ψαλιδίσματος. Η κατάργηση της υποδιαίρεσης του μισού άσπρου από τον Δορίνο και η παρατηρούμενη υποβάθμιση της ποιότητας των άσπρων του, όπως διαφαίνεται μέσα από τη βιαστική και πρόχειρη εικονογραφική τους απόδοση, φαίνεται να αποτέλεσαν βασικούς άξονες της νομισματικής πολιτικής του αναφορικά με την έκδοση του μέσης αξίας χαλκάργυρου νομίσματος κατά την περίοδο διακυβέρνησής του. Υπήρξε

άραγε η άσκηση της συγκεκριμένης πολιτικής απάντηση στο πρόβλημα της σημαντικής ανεπάρκειας αποθεμάτων αργύρου που ταλάνισε την Ευρώπη κατά τον 15^ο αιώνα, με τη μεγαλύτερη έξαρση του φαινομένου να εντοπίζεται περί το 1435 και για τις επόμενες τρεις δεκαετίες, νομισματική κρίση που ενδεχομένως επηρέασε ως ένα βαθμό και τη Μυτιλήνη; Εντάσσεται στο ίδιο πλαίσιο και η υιοθέτηση της πρακτικής του ψαλιδίσματος ως ένδειξη της αγωνιώδους αναζήτησης της απαραίτητης ποσότητας του αναγκαίου πολύτιμου μετάλλου;

Πράγματι, τον ύστερο 14^ο αιώνα και το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα παρατηρήθηκε στις περισσότερες ευρωπαϊκές πόλεις μια μείωση του βάρους των αργυρών κοπών και μια απαξίωση του τίτλου τους, γεγονός που αποδόθηκε σε μεγάλο βαθμό στο φαινόμενο της «νομισματικής πείνας» (bullion famine)⁴⁷². Η εξάντληση των κοιτασμάτων αργύρου στα ορυχεία της Κεντρικής Ευρώπης⁴⁷³ που αποτελούσαν τους κύριους τροφοδότες σε πολύτιμο μέταλλο των σημαντικότερων ευρωπαϊκών πόλεων οδήγησε στη σταδιακή παρακμή και την ολοκληρωτική διακοπή της λειτουργίας τους. Η έλλειψη αργύρου άρχισε να γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στη βόρεια Ιταλία προς τα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Η Φλωρεντία σταμάτησε να εκδίδει ασημένια νομίσματα το 1393 ενώ μεγάλες δυσκολίες αντιμετώπισαν την ίδια περίοδο η Γένοβα και το Μιλάνο. Ακόμη και η πανίσχυρη οικονομικά Βενετία επηρεάστηκε από αυτή την έλλειψη αργύρου και το 1396 επιβλήθηκαν περιορισμοί στις εξαγωγές του πολύτιμου μετάλλου⁴⁷⁴. Τα επόμενα χρόνια, η κατάσταση βελτιώθηκε ελαφρώς

⁴⁷² Ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει το φαινόμενο της μεγάλης έλλειψης, την περίοδο αυτή, αποθεμάτων κατεξοχήν αργύρου αλλά και χρυσού. Μια γενική έλλειψη χρυσού παρατηρήθηκε άλλωστε σε πολλές πόλεις της Ευρώπης από τα τέλη του 1390 και μέχρι τη δεύτερη δεκαετία του 15^{ου} αιώνα ενώ σε άλλες πόλεις η έλλειψη συνεχίστηκε περαιτέρω και για τα επόμενα είκοσι χρόνια. Το φαινόμενο της μείωσης των αποθεμάτων χρυσού συνδέθηκε με την έλλειψη αργύρου και θεωρήθηκε από πολλούς αποτέλεσμα αυτής, βλ. το κεφάλαιο σχετικά με την ανάλυση του φαινομένου στο κλασικό έργο του Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 339-362.

⁴⁷³ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ.343, 348, κατά τη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα ανακαλύφθηκαν μεγάλα κοιτάσματα αργύρου στο Φράιμπεργκ (Freiberg) της Καρινθίας, Ιγκλάου (Iglau) της Μοραβίας και στο Κούτνα Χόρα (Kutna Hora) της Βοημίας. Τα ορυχεία αυτά λειτούργησαν διαδοχικά καλύπτοντας τις ανάγκες της Ευρώπης σε άργυρο. Μάλιστα, η παραγωγή αργύρου στο Κούτνα Χόρα έφτασε σε πολύ υψηλά επίπεδα στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα (20 τόνοι ετησίως) για να γνωρίσει μια σταδιακή παρακμή από τα τέλη του ίδιου αιώνα μέχρι την οριστική διακοπή λειτουργίας του λατομείου με τους ουσιαστικούς πολέμους στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Μετά από αυτό δεν υπήρξε καμία νέα μεγάλη ανακάλυψη κοιτασμάτων αργύρου μέχρι το 1460. Υπήρχαν βέβαια και τα λατομεία της Σαρδηνίας που προμήθευαν κατά κύριο λόγο την Ιταλία και την Ισπανία αλλά αυτά είχαν διακόψει τη λειτουργία τους ήδη από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα (περί το 1365) ως συνέπεια της ολοκληρωτικής εξάντλησης των κοιτασμάτων αργύρου που υπήρχαν σε αυτά.

⁴⁷⁴ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ.349-350, στη Βενετία, ο περιορισμός της κυκλοφορίας των αργυρών κοπών της πόλης, των βενετικών grossi και η αντικατάστασή τους σε μεγάλο βαθμό από τα σολδίνια, τα μικρά αυτά χαλκάργυρα νομίσματα, που είχε πραγματοποιηθεί κατά τη δεκαετία του 1330, είχε ήδη από το 1379 αποκατασταθεί χάρη στη μέριμνα της πόλης για απόκτηση και διατήρηση της πρόσβασης στα ορυχεία της Σερβίας-Βοσνίας.

με την αύξηση της παραγωγής των ορυχείων της Σερβίας και της Βοσνίας (Νόβο Μπρντο, Σρεμπένιτσα και Τρέπτσα) και την εισαγωγή κοιτασμάτων αργύρου από αυτά τουλάχιστον στην Ιταλία⁴⁷⁵ με αποτέλεσμα την επανεκκίνηση της κοπής ασημένιων νομισμάτων το 1402 στη Φλωρεντία, το 1404 στη Γένοβα ενώ το 1407 αίρονται στη Βενετία οι επί δεκαετία επιβληθέντες περιορισμοί⁴⁷⁶. Η σταδιακή εξάντληση όμως των μεταλλείων αυτών από το 1430 και εξής οδήγησε στην επιδείνωση της νομισματικής κρίσης τα επόμενα χρόνια με αποκορύφωση του φαινομένου κατά την επταετία 1457-1464. Η παρακμή της λειτουργίας των λατομείων της Ευρώπης δεν υπήρξε, όμως, το μόνο αίτιο του φαινομένου (bullion famine). Άλλοι παράγοντες θεωρήθηκαν το μονίμως ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο της Δύσης και κυρίως των ιταλικών πόλεων στις συναλλαγές τους με την ανατολική Μεσόγειο⁴⁷⁷ καθώς και η τάση αποθησαυρισμού των ανθρώπων της εποχής⁴⁷⁸.

⁴⁷⁵ Spufford P., *Money...*, ό.π., σ.350, εκτός από μερικές μικρές ποσότητες που κατευθύνονταν προς την Κωνσταντινούπολη, το μεγαλύτερο μέρος του προερχόμενου από τη Βοσνία και Σερβία αργύρου κατευθυνόταν δια θαλάσσης από το Ντουμπρόβνικ κυρίως προς τη Βενετία, αλλά και προς την Πάντοβα, Βερόνα, Φλωρεντία, Πιζάρο, στις πόλεις της νότιας Ιταλίας, τη Σικελία και κάποια ποσότητα στην Αγγλία διαμέσου της Βενετίας σε αντάλλαγμα για την εισαγωγή μαλλιού και μάλλινων υφασμάτων από εκεί.

⁴⁷⁶ Spufford P., ό.π., σ. 350.

⁴⁷⁷ Έχει υποστηριχθεί ότι η έντονη εμπορική δραστηριότητα των ιταλικών πόλεων (με την εκροή προϊόντων προς τη βόρεια Ευρώπη) δεν ήταν επαρκής για να ισοσκελίσει το αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο που χαρακτήριζε τις εμπορικές σχέσεις με την εγγύς Ανατολή. Η αξία των εισαγωγών σε στυπτηρία, μετάξι, πιπέρι και άλλα μπαχαρικά εκτός από το κρασί, το λάδι και το σιτάρι ήταν πολύ μεγαλύτερη από αυτή των λινών και των φτηνών μάλλινων υφασμάτων, τα οποία αποτελούσαν και τις κύριες εξαγωγές των Ιταλών. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διαρροή των αποθεμάτων αργύρου της Δύσης με την εκροή και κυκλοφορία μεγάλων ποσοτήτων ασημένιων grossi (αλλά και χρυσών δουκάτων) στην αγορά της εγγύς Ανατολής. Ως προς αυτό, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Βενετίας. Σύμφωνα με τον δόγη Τομμάζο Μοτσενίγκο (1414-1423) τα βενετικά αργυρά νομίσματα που εξάγονταν κάθε χρόνο στην Ανατολή αντιστοιχούσαν περίπου σε είκοσι τόνους αργύρου. Βέβαια, η επιδείνωση της νομισματικής κρίσης τα επόμενα χρόνια οδήγησε στην επαναφορά του χρυσού δουκάτου σε αντικατάσταση του αργυρού grosso ως του βασικού νομισματικού μέσου για την πραγματοποίηση των συναλλαγών με την εγγύς Ανατολή, γεγονός που σαφώς θα επηρέασε αρνητικά το βαθμό κυκλοφορίας των ασημένιων νομισμάτων στον αιγαιακό χώρο, καθιστώντας εμφανείς και εκεί τις συνέπειες της «νομισματικής πείνας». Για το μονοπώλιο του εμπορίου μπαχαρικών από τη Βενετία και τη σημασία που είχε αυτό στην απογείωση της εμπορικής δραστηριότητας της Γαληνοτάτης από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, βλ. Ashtor E., «Observations on Venetian trade in the Levant in the XIVth century», *Journal of European Economic History*, 3 (1976), σ. 562-563. Για τις εξαγωγές της Δύσης σε φτηνά υφάσματα (μάλλινα, τύπου σερζ) και την ανάπτυξη αυτού του τομέα εξαγωγικής δραστηριότητας, βλ. Ashtor E., «Observations on Venetian trade...», ό.π., σ. 580-586. Για το μέγεθος ανάπτυξης του βενετικού εμπορίου γενικά, βλ. Day J., ό.π., σ. 618 και Ashtor E., «The Volume of Levantine Trade in the Later Middle Ages (1370-1498)», *Journal of European Economic History*, 3 (1975), σ. 591-593.

⁴⁷⁸ Ένα επιπλέον βασικό αίτιο του νομισματικού αυτού φαινομένου που επηρέασε όχι μόνο την Ευρώπη αλλά και την ανατολική Μεσόγειο (ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης του διαπεριφερειακού εμπορίου) θεωρήθηκε η τάση των ανθρώπων της εποχής για αποθησαυρισμό των πολύτιμων μετάλλων, προκειμένου να διατηρήσουν την αξία τους ανέπαφη, καθώς η δαπάνη ή η επένδυσή τους θα οδηγούσε σε αδυναμία αντικατάστασής τους και κατά συνέπεια σε ολοκληρωτική απώλειά τους. Η ανάλυση του ψυχολογικού υπόβαθρου που συνοψίζεται στην αίσθηση του φόβου και της ανασφάλειας που διακατέχει τους ανθρώπους αυτούς ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό τους λόγους υιοθέτησης αυτής της

Ο αντίκτυπος του φαινομένου θα πρέπει να υπήρξε ορατός και στην περιφέρεια της ευρωπαϊκής ηπείρου. Στη Μυτιλήνη, η άνθηση του εμπορίου στυπτηρίας, κινητήριο μοχλός της οικονομικής ακμής του νησιού και της ανάπτυξης ισχυρών δεσμών με τις σημαντικότερες ευρωπαϊκές πόλεις δεν μπορεί να άφησε τη Λέσβο έξω από την ευρωπαϊκή νομισματική πραγματικότητα. Η περιορισμένη έως και ανύπαρκτη –στα χρόνια επιδείνωσης του φαινομένου- χρήση του αργυρού νομίσματος στη Δύση για την πραγματοποίηση των πληρωμών και των συναλλαγών και η αντικατάσταση του από το χρυσό για τις μεγάλες και σημαντικές πληρωμές δεν μπορεί παρά να επηρέασε το βαθμό εισροής και κυκλοφορίας των αργυρών (ή χαλκάργυρων) κοπών στο νησί. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να γίνει αντιληπτή και η χρήση της πρακτικής του ψαλιδίσματος στα άσπρα του Δορίνου. Πάντως, η συνέχιση έκδοσης των χαλκάργυρων αυτών κοπών κατά την περίοδο ηγεμονίας του –έστω και υποβαθμισμένων- υποδηλώνει την ύπαρξη στη Μυτιλήνη των απαραίτητων τουλάχιστον αποθεμάτων αργύρου που εξασφάλιζε ως ένα βαθμό τόσο η έντονη εμπορική δραστηριότητα όσο και ο συσσωρευμένος πλούτος στα χέρια των ισχυρών κατοίκων, Ελλήνων και Γενουατών. Άλλωστε, η ανάπτυξη του εμπορίου αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό της οικονομικής ζωής του νησιού που επέδρασε σημαντικά στη ρύθμιση της νομισματικής κυκλοφορίας της Λέσβου, υπαγορεύοντας ως ένα βαθμό και τη νομισματική μεταρρύθμιση του Ιακώβου.

Οι βασικοί άξονες της μεταρρύθμισης του Ιακώβου αφορούσαν και στις τρεις αξίες του νομισματικού συστήματος. Πρώτον, κατά την περίοδο διακυβέρνησής του πραγματοποιείται η κοπή των πρώτων επώνυμων χρυσών δουκάτων στο πρότυπο των βενετικών. Έτσι, μας είναι γνωστή η κοπή δουκάτων στο όνομά του (IACOB·CATELV) που μιμούνται την εικονογράφιση των βενετικών*. Δεύτερον, επί διακυβέρνησής του εισάγονται τα άσπρα Μυτιλήνης και οι υποδιαίρεσεις τους, τα μισά άσπρα, πιθανότατα σε αντικατάσταση των σολδινίων της προηγούμενης περιόδου με μια σημαντική αύξηση του βάρους τους σε σχέση με τις προηγούμενες

πρακτικής, που οδήγούσε ακόμη και τους πιο πλούσιους ή μάλλον κατεξοχήν τους πιο πλούσιους στην απόσυρση των πολύτιμων νομισμάτων τους από την αγορά και την απόκρυψή τους στα θησαυροφυλάκιά τους είτε με τη μορφή νομισμάτων είτε ακόμη και με τη μορφή ράβδων αργύρου ή χρυσού και άρα στην περαιτέρω μείωση των υπαρχόντων αποθεμάτων. Και είναι χαρακτηριστικό ότι ένα τέτοιο μέτρο προφύλαξης θα μπορούσε στη σημερινή πραγματικότητα να γίνει αντιληπτό περισσότερο ως συνέπεια του προβλήματος αλλά για τους ανθρώπους εκείνης της εποχής ήταν αναμφίβολα η αιτία του προβλήματος, βλ. Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 345-347 και για τη μελέτη των χαρακτηριστικών του διαχρονικού φαινομένου της αποθησαύρισης μέσα από την περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 54-58.

*Για εκτενέστερο σχολιασμό βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

κοπές. Τέλος, παρατηρείται μια αύξηση του βάρους των χάλκινων νομισμάτων που σε αρκετές περιπτώσεις είναι αρκετά μεγάλη έως και διπλάσια σε σύγκριση με τις κοπές της προηγούμενης περιόδου. Πού οφείλεται, όμως, η νομισματική μεταρρύθμιση του Ιακώβου; Ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας για αντικατάσταση μιας προηγούμενης υποβαθμισμένης και απαξιωμένης αργυρής κοπής από ένα μεγαλύτερου βάρους νόμισμα του οποίου η περιεκτικότητα σε πολύτιμο μέταλλο ρυθμιζόταν για να ανταποκριθεί σε συγκεκριμένες περιστάσεις; Τα άσπρα, δηλαδή, που εισάγει ο Ιάκωβος έρχονται να αντικαταστήσουν τα απαξιωμένα και υποβαθμισμένα soldini της προηγούμενης περιόδου; Επιπλέον, η εξακριβωμένη – χάρη στις νομισματικές μαρτυρίες που μας διασώζονται- εδραίωση του τριμεταλλικού νομισματικού συστήματος με την παράλληλη κυκλοφορία και χρήση στο νησί χρυσών, αργυρών από κράμα και χάλκινων κοπών υπαγορευόταν από την ανάγκη του ηγεμόνα να ανταποκριθεί στις αυξημένες απαιτήσεις που προέκυπταν από την ευνοϊκή οικονομική συγκυρία της εποχής του με τη χρήση του κατάλληλου κάθε φορά νομίσματος; Είναι η περίπτωση που, όπως τονίζει ο C. Cipolla⁴⁷⁹, η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας σηματοδοτεί μια περίοδο οικονομικής ευημερίας με βασικό χαρακτηριστικό την αύξηση της ζήτησης του χρήματος για την κάλυψη των ιδιαίτερα ενισχυμένων απαιτήσεων σε πληρωμές μισθών και υπηρεσιών καθώς και για τη διεκπεραίωση τόσο των μεγάλων και εξωτερικών όσο και των καθημερινών μικρών συναλλαγών; Ήταν, λοιπόν, η ευνοϊκή οικονομική συγκυρία που υπαγόρευσε την αναπροσαρμογή της νομισματοκοπίας του νησιού κατά την περίοδο διακυβέρνησής του Ιακώβου; Τέλος, η περίοδος διακυβέρνησής του συνέπεσε με την ως ένα βαθμό νομισματική ανάκαμψη της μεσογειακής Ευρώπης και των ιταλικών πόλεων με την έκδοση λίγο περιεκτικότερων σε άργυρο νομισμάτων, γεγονός που του έδωσε τη δυνατότητα να προβεί στην κοπή και υποδιαίρεσεων αυτών; Συνδυαστικά, η θετική απάντηση σε όλα τα παραπάνω ερωτήματα θα μπορούσε να σκιαγραφήσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η εν λόγω μεταρρύθμιση.

Πράγματι, η ευνοϊκή συγκυρία μέσα στην οποία συντελείται η νομισματική αναπροσαρμογή μπορεί να σχετίζεται και με τη διαφαινόμενη οικονομική ανάπτυξη κατά τα έτη διακυβέρνησής του. Δείκτης αυτής της ανάπτυξης αποτελεί η άνθηση του εμπορίου στυπτηρίας που μαρτυρείται την περίοδο αυτή σύμφωνα με τα σωζόμενα

⁴⁷⁹ Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ. 2, σ. 651.

συμβολαιογραφικά έγγραφα του 1404, 1405, 1412 και 1413⁴⁸⁰. Εντύπωση προκαλεί ότι η πρώτη αναφορά σχετικά με τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης εμπορικής δραστηριότητας στο νησί χρονολογείται μόλις το 1393, γεγονός που πιθανόν να υποδηλώνει την απουσία άσκησης της κατά την προηγούμενη περίοδο λόγω της μη ανακάλυψης των πλούσιων κοιτασμάτων του νησιού ή απλά την υποτονικότητα στην άσκησης της. Βέβαια ενδεχομένως η έλλειψη μαρτυριών να οφείλεται και στη μη διάσωση των σχετικών χειρογράφων. Πάντως, σε κάθε περίπτωση το μέγεθος παραγωγής του συγκεκριμένου ορυκτού είναι τόσο μεγάλο (13.000 καντάρια ετησίως για τα έτη 1412, 1413), όπως θα δούμε εκτενέστερα και στο σχετικό κεφάλαιο, που επιτρέπει την κατάταξη της Λέσβου ανάμεσα στα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής και διακίνησης του εν λόγω ορυκτού στην ανατολική Μεσόγειο. Το απόγειο της ανάπτυξης αυτής της οικονομικής δραστηριότητας συμπίπτει απόλυτα με την περίοδο ηγεμονίας του Ιακώβου και κατά ένα μέρος με την περίοδο αυθεντίας του Δορίνου Α'. Είναι το διάστημα κατά το οποίο, αν όχι όλα, τουλάχιστον κάποια από τα ορυχεία του νησιού βρίσκονται υπό την κατοχή και κυριότητα των συγκεκριμένων ηγεμόνων, με αποτέλεσμα την ανάδειξη των τελευταίων σε κύριους ρυθμιστές της όλης διαδικασίας από την εξόρυξη και την κατεργασία μέχρι τη διακίνηση και το εμπόριο της στυπτηρίας. Σε αρκετές περιπτώσεις εκμεταλλεύονται οι ίδιοι για λογαριασμό τους το παραγόμενο προϊόν συμμετέχοντας άμεσα στην εμπορική δραστηριότητα ενώ στην περίπτωση όπου αυτή η εκμετάλλευση παραχωρούνταν σε τρίτους πιθανόν να συνεπαγόταν και την επιβολή κάποιων τελών. Αυτή η άμεση εκμετάλλευση φαίνεται όμως ότι τερματίζεται σε μεγάλο βαθμό περί το 1437, όταν μνημονεύεται για πρώτη φορά ο όρος «*appaltatores* insule Mitheleni*» σε σχετικό συμβολαιογραφικό έγγραφο του έτους αυτού⁴⁸¹ ενώ με την ίδρυση της μονοπωλιακής κοινοπραξίας γενουατικών συμφερόντων του 1449 η εκμετάλλευση παραχωρείται στους μεγάλους μετόχους της συγκεκριμένης εταιρείας με επικεφαλής του κλάδου της Μυτιλήνης τον Μάρκο

⁴⁸⁰ Balletto L., «Note e documenti sull' Isola...», ό.π., σ. 309-313 και Toniolo P., *Notai Genovesi...*, ό.π., σ. 126-129.

*Από τη λατινική μεσαιωνική λέξη *appaltum* που ορίζεται ως το συμβόλαιο μέσω του οποίου ο συμβαλλόμενος (*appaltatore*) αναλαμβάνει με δική του ευθύνη να φέρει εις πέρας ένα έργο ή να παρέχει μια υπηρεσία υπέρ ενός τρίτου.

⁴⁸¹ Müller G., *Documenti sulle relazioni...*, ό.π., σ. 169, πρόκειται για το έγγραφο CXIX, το οποίο συντάσσεται στην Κωνσταντινούπολη στις 15 Νοεμβρίου του 1437 και αφορά στην αγορά από δύο Φλωρεντινούς εμπόρους στην Πόλη ορισμένης ποσότητας στυπτηρίας προερχόμενης από τη Νέα Φώκαια. Στο συγκεκριμένο έγγραφο αναφέρονται τα ονόματα κάποιων εκμισθωτών (*appaltatores*) μεταξύ των οποίων: «...*virorum dominorum Laurentii de Marinis, Vesconti et Paridis Iustiniani et Antonii Patherii condam Thome et Dominici de Auria condam Opizini et Stephani Grilli, apaltatorum aluminum tocius Thurchie, Grecie et tocius insule Mitheleni et Marronie partis Grecie...*».

Ντόρια⁴⁸². Αλλά ακόμη και τότε στη συμφωνία που υπογράφεται με τον κύριο του νησιού Δομένικο Γατελούζο το 1450, η υποχρέωση του τελευταίου για διακοπή κάθε λειτουργίας των ορυχείων που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του συνεπαγόταν την καταβολή αντιτίμου από την εταιρεία ύψους 5000 δουκάτων ετησίως για μια περίοδο δέκα ετών, ως ένα είδος τέλους που έπρεπε να καταβληθεί για την αποποίηση του από αιώνα περίπου κεκτημένου δικαιώματος του Γατελούζου ηγεμόνα της εκμετάλλευσης των ορυχείων στυπτηρίας⁴⁸³.

Έτσι, η Λέσβος, αν και βρίσκεται στην περιφέρεια μιας αποδυναμωμένης οικονομικά βυζαντινής αυτοκρατορίας, φαίνεται να ανθίσταται αναδεικνυόμενη σε μια ανθούσα οικονομική δύναμη χάρη στο εμπόριο στυπτηρίας που αποτελεί τη βασική κινητήρια δύναμη της οικονομικής ανάπτυξης του νησιού τουλάχιστον για τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποιείται και η νομισματική μεταρρύθμιση του Ιακώβου με την κοπή αφενός των επώνυμων χρυσών δουκάτων στο πρότυπο των βενετικών για τη διεκπεραίωση των μεγάλων συναλλαγών που γεννά το εμπόριο μακρινών αποστάσεων και την εισαγωγή αφετέρου των άσπρων Μυτιλήνης που έρχονται πιθανόν να αντικαταστήσουν τα σολδίνια της προηγούμενης περιόδου, με τον εικονογραφικό τύπο του αμνού να αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο αυτών νομισματικών τύπων ως φορέων της ίδιας μέσης νομισματικής αξίας σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Επιπλέον, η αισθητή αύξηση του βάρους των άσπρων του Ιακώβου μπορεί να σηματοδοτεί μια ακόμη αλλαγή στη νομισματική κυκλοφορία του νησιού. Πράγματι, πρόκειται για σημαντική αύξηση, αν λάβουμε υπόψη τα στοιχεία που παραθέτουν οι Κωφόπουλος Σ. και Μαζαράκης Α. από τη μελέτη των άσπρων της συλλογής Vittorio Emanuele III του Μουσείου της Ρώμης⁴⁸⁴. Ο μέσος όρος του βάρους αυτών των νομισμάτων είναι 1,047γρ. περίπου 50 γρ. περισσότερο από τα σολδίνια της προηγούμενης περιόδου. Ο διπλασιασμός του βάρους τους πιθανόν να οφείλεται όχι απλά στην επιθυμία για αντικατάσταση του σολδινίου αλλά ενδεχομένως και της μεγαλύτερης αργυρής κοπής της προηγούμενης περιόδου, του τζιλιάτου –αν δεχθούμε ότι αυτό αποτέλεσε την τυπική αργυρή έκδοση της πρώιμης γατελουζικής περιόδου τουλάχιστον κατά τη φάση ηγεμονίας του

⁴⁸² Οι δεσμοί που συνέδεαν τον Μάρκο Ντόρια με τους Γατελούζους δεν ήταν μόνο οικονομικοί αλλά και συγγενικοί, καθώς αυτός είχε παντρευτεί την Κατερίνα, την κόρη του Παλαμήδη Γατελούζου, βλ. Balletto L., «Note e documenti...», ό.π., σ. 321, υποσημ. 27.

⁴⁸³ Olgiati G., «Il commercio dell' allume ...», ό.π., σ. 378.

⁴⁸⁴ Κωφόπουλος & Μαζαράκης 1996, σ. 196-199.

Φραγκίσκου Α', όπως σχολιάσαμε στην αρχή του κεφαλαίου. Έπρεπε, λοιπόν, τα άσπρα να είναι βαρύτερα, εφόσον στερούνταν πολύτιμου μετάλλου σε σχέση με τα τζιλιάτα, για να κερδίσουν το κύρος και την αξιοπιστία του αγοραστικού κοινού και να μπορέσουν να ανταποκριθούν σε ανάλογες οικονομικές λειτουργίες και απαιτήσεις που εκπλήρωναν οι προηγούμενες αργυρές κοπές. Σε αυτή την περίπτωση τα τζιλιάτα συνέχισαν να υφίστανται ως το πολύτιμο νόμισμα που αποθησαυρίζεται στα σεντούκια των πλουσίων και των ισχυρών για να μετατραπεί σε λογιστικό χρήμα και να διατηρηθεί με την ιδιότητά του αυτή ως την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς, σύμφωνα με τα νοταριακά έγγραφα της εποχής.

Πράγματι, στα έγγραφα αυτά, όπως μας διασώζονται μέχρι σήμερα, είναι χαρακτηριστική η αναφορά στο «*zilliato de Mitilleni*» ως υποδιαίρεση του φλωρινιού, το οποίο χρησιμοποιείται την εποχή αυτή, όπως αναλύσαμε εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο, ως λογιστικό χρήμα. Έτσι, στο υπ' αριθ. 2 έγγραφο ο Μιχάλης Πετρίτσης αναγνωρίζει ότι οφείλει επιπλέον 26 φλωρίνια και 5 τζιλιάτα Μυτιλήνης στον Ιωάννη Μωραΐτη και τον συνεργάτη του Μιχάλη Λυγερό για μια παρτίδα παλαμίδας⁴⁸⁵ ενώ στο υπ' αριθ. 15 έγγραφο, κάποιος Σαμόλι, Εβραίος της Ρόδου, που κατοικεί προσωρινά στη Μυτιλήνη, αναγνωρίζει ότι έλαβε από τον Μπαλτασάρε Γκατελούξιο τέσσερα κομμάτια ύφασμα για το συνολικό ποσό των 64 φλωρινιών και 1 τζιλιάτου Μυτιλήνης⁴⁸⁶. Από το συσχετισμό αυτό ανάμεσα στα δύο νομίσματα με την ισοτιμία να προσδιορίζεται στο 1:10, όπως προκύπτει από τα έγγραφα δημοπρασιών και ειδικότερα το υπ' αριθ. 49 έγγραφο⁴⁸⁷, συμπεραίνεται ομοίως η αποτύπωση της λογιστικής χρήσης του τζιλιάτου στα κείμενά μας. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διαπίστωση, η οποία αξίζει να τονιστεί, ότι η αναφορά σε «*zilliatos de Mitilleni*» δεν αποτελεί τυχαίο, συγκυριακό γεγονός. Η αναφορά αυτή υποδηλώνει την ύπαρξή και χρήση, σε κάποια χρονική στιγμή, των συγκεκριμένων νομισμάτων ως πραγματικών. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Cipolla⁴⁸⁸, εκείνη την εποχή δεν υπήρχε λογιστικό νόμισμα που να μην συνδέεται και να μην βασίζεται σε κάποιο

⁴⁸⁵ Roccatagliata A., ό.π., σ. 29-30, «...*Micali Petrici...recognovit Iani Moraiti...et...Micali Ligeros, socii sui, se eisdem Iani et Micali, in solidum, dare et solvere debere seu restare ad dandum florenos viginti sex, ziliatos quinque Mitilleni, et sunt ex resto florenorum sexaginta pissiarum palamiarum...*».

⁴⁸⁶ Roccatagliata A., ό.π., σ. 47-48, «...*Samoli Iudeus de Rodo, presentialiter habitator Mitilleni, sponte confessus <fuit> Baldasari Gateluxio alias de Porta domini Nicolai se ab ipso Baldasare habuisse et recepisse pecias quatuor pannorum de Enses, pichos LXXXVIII cum dimidio, emptas ad rationem et pro precio de asperis XIII, denaris VII pichi et monete Mitilleni, sive florenis LXIII, ziliato I;...*».

⁴⁸⁷ Roccatagliata A., ό.π., σ. 107-108.

⁴⁸⁸ Cipolla M.C., *Money, Prices...*, ό.π., σ. 50.

πραγματικό. Επιπλέον, η έκφραση «*de Mitilleni*», όπως αναφέρεται μέσα στα σχετικά έγγραφα, καθίσταται ενδεικτική ενός σημαντικού βαθμού οικειοποίησης του νομίσματος. Δεν πρόκειται για το τζιλιάτο γενικά αλλά για το τζιλιάτο της Μυτιλήνης, που δεν μπορεί παρά να υποδηλώνει την ύπαρξη και κυκλοφορία κάποια στιγμή ενός πραγματικού τέτοιου νομίσματος. Άλλωστε, σε αντίθεση με τα φλωρίνια, τα τζιλιάτα απαντούν συχνά στην περιφέρεια της ηγεμονίας της Μυτιλήνης. Είναι γνωστή η κοπή αργυρών τζιλιάτων από τη Μαόνα της Χίου που με τις υποδιαίρεσεις τους (μισό τζιλιάτο και ¼ τζιλιάτου) συνεχίζουν να κυκλοφορούν στο νησί μέχρι την κατάκτησή του από τους Οθωμανούς το 1566. Η αναφορά σε αυτά μέσα στα έγγραφά μας⁴⁸⁹ συνοδεύεται πάντα από το προσδιοριστικό «*de Chio*» καθιστώντας ευκρινή τη διαφοροποίησή τους από τα τζιλιάτα της Μυτιλήνης και ενισχύοντας την άποψή μας περί της ύπαρξης ενός αργυρού νομίσματος αυτού του τύπου που κόβεται από τους Γατελούζους ηγεμόνες. Η μελέτη των πηγών έρχεται, λοιπόν, να συμπληρώσει την αρχαιολογική μαρτυρία των δύο σωζόμενων τζιλιάτων της Μυτιλήνης, που εξετάσαμε παραπάνω και να επιβεβαιώσει την κυκλοφορία τέτοιων τζιλιάτων για κάποιο χρονικό διάστημα στο νησί. Η χρονολόγηση των συγκεκριμένων ευρημάτων εντάσσει τις συγκεκριμένες κοπές στην πρώτη περίοδο κυριαρχίας των Γατελούζων στο νησί με την έκδοσή τους πιθανόν να διακόπτεται λίγο πριν ή με τη νομισματική μεταρρύθμιση του Ιακώβου. Η εισαγωγή των άσπρων, βασικός άξονας της μεταρρύθμισης αυτής, εγκαινιάζει μια νέα περίοδο στη νομισματική κυκλοφορία του νησιού που καλείται να ανταποκριθεί στις αυξημένες απαιτήσεις που προκύπτουν σε τοπικό επίπεδο ως αποτέλεσμα της ενοϊκής οικονομικής συγκυρίας που υπαγορεύεται από τη σημαντική ανάπτυξη του εμπορίου στυπτηρίας. Η έκδοση του άσπρου μπορεί να συνδέεται και με τη βελτίωση της ευρωπαϊκής νομισματικής συγκυρίας που χαρακτηρίζεται από την επανέκδοση των αργυρών νομισμάτων στις σημαντικότερες ιταλικές πόλεις (Φλωρεντία, Γένοβα) ως αποτέλεσμα της αύξησης των αποθεμάτων αργύρου σε συνέχεια της ανάπτυξης της παραγωγής των λατομείων στη Σερβία και τη Βοσνία.

Τι μας παραδίδουν όμως οι πηγές σχετικά με αυτά τα μικρά χαλκάργυρα νομίσματα, τα οποία συνεχίζουν να κυκλοφορούν ως πραγματικό νόμισμα στη Μυτιλήνη ακόμη και λίγο πριν από την κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς; Ιδιαίτερα διαφωτιστικές είναι οι πολύτιμες πληροφορίες που αντλούμε από τη

⁴⁸⁹ Roccatagliata A., ό.π., σ. 41-42, σ. 97-98, σ. 119-122 (υπ' αριθ. 10, 44 και 57a,b έγγραφα).

συλλογή των σωζόμενων συμβολαιογραφικών πράξεων του Κρατικού Αρχείου της Γένοβας⁴⁹⁰. Η αναφορά του άσπρου σε αυτές είναι πολύ συχνή κυρίως στα έγγραφα δημοπρασιών της περιουσίας αποθανόντων μελών της γενουατικής κοινότητας του νησιού, όπου δίπλα στην αναγραφόμενη αξία των προϊόντων σε φλωρίνια και τζιλιάτα αποτυπώνεται και η αντίστοιχη αξία τους σε άσπρα⁴⁹¹, χρησιμεύοντας ως ένδειξη της ισχύουσας ισοτιμίας μεταξύ των νομισμάτων αυτών τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο⁴⁹². Ένα από αυτά τα έγγραφα, το υπ' αριθ. 24, με ημερομηνία 21 Νοεμβρίου 1456, αφορά σε δημοπρασία της κινητής περιουσίας του αποθανόντα Τρούιλο ντε Βία. Ανάμεσα στα αγαθά που δημοπρατούνται είναι και 33 πήχεις αγγλικό ύφασμα προς 11 ½ άσπρα η πήχη με συνολική αξία 18 φλωρίνια και 9 ½ τζιλιάτα⁴⁹³. Οι 33 πήχεις υφάσματος κοστίζουν συνολικά 379,5 άσπρα Μυτιλήνης (33 X 11,5) ή αλλιώς 18,95 φλωρίνια. Από μια απλή αναγωγή στη μονάδα προκύπτει ότι 1 φλωρίνη ισοδυναμεί με 20 άσπρα. Επιπλέον, στα έγγραφα αυτά αποτυπώνεται η ισχύουσα κατάσταση της νομισματικής κυκλοφορίας στο νησί με τη λογιστική χρήση του φλωρινιού αφενός και την κυκλοφορία του άσπρου ως πραγματικού, υπαρκτού νομίσματος αφετέρου. Έτσι, στην απογραφή των αγαθών του Τζερόνιμο ντε Μπαλιάνο, το πουγγί του τελευταίου περιλαμβάνει 29 φλωρίνια σε λογιστικό χρήμα, που αντιστοιχούν σε 515 άσπρα Μυτιλήνης με το ποσό να συμπληρώνεται και με νομίσματα από άλλες εκδότριες αρχές⁴⁹⁴.

⁴⁹⁰ Ο.π., Roccatagliata A., *Notai genovesi...*

⁴⁹¹ Roccatagliata A., ό.π., σ. 44-46 (υπ' αριθ. 12 και 13 έγγραφα).

⁴⁹² Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι πληροφορίες που αντλούμε από τα νοταριακά έγγραφα της εποχής θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερη προσοχή και κριτική σκέψη, καθώς συχνά απαντούν σε αυτά πολλοί αρχαϊσμοί και ασάφειες που καθιστούν το έργο του μελετητή ακόμη δυσκολότερο στην προσπάθεια που καταβάλλει ο τελευταίος για σύγκριση, αξιολόγηση, ανάλυση και εν τέλει αξιοποίηση των διαθέσιμων πηγών. Επίσης, ο έλεγχος στον οποίο θα πρέπει να υπόκεινται οι πηγές μας υπαγορεύεται και από έναν ακόμη λόγο. Στα έγγραφα αυτά αποτυπώνεται η οικονομική κατάσταση της περιγραφόμενης περιόδου μέσα από τη διάθεση στοιχείων σχετικά με την αξία των αγαθών και των προϊόντων με την πληρωμή τους σε συγκεκριμένα νομίσματα καθώς και οι ισοτιμίες μεταξύ αυτών των νομισμάτων. Όμως οι αξίες αυτές είναι ιδιαίτερα ευμετάβλητες, καθώς εξαρτώνται από το βαθμό ανάπτυξης του εμπορίου και τις διακυμάνσεις της αγοράς που επηρεάζονται από παράγοντες όπως είναι η διαθεσιμότητα ή αντίθετα η έλλειψη σε πολύτιμο μέταλλο, η συχνότητα των εμπορικών ανταλλαγών που οδηγεί στην εισροή δυτικού νομισματικού αποθέματος στην αγορά της εγγύς Ανατολής καθώς και εξωτερικοί παράγοντες που υπαγορεύουν την αναστολή ή ακόμη και διακοπή της εμπορικής δραστηριότητας (π.χ. πόλεμος). Το ευμετάβλητο της πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας συνεπάγεται την αστάθεια και στον νομισματικό τομέα. Ως εκ τούτου, η αναφορά των αξιών και ισοτιμιών των διαφόρων νομισματικών τύπων, όπως αποτυπώνεται μέσα στα υπό μελέτη έγγραφα, είναι ενδεικτική της ισχύουσας κατάστασης τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, βλ. Balard M., *La Romanie...*, ό.π., τ.2, σ.646-647.

⁴⁹³ Roccatagliata A., ό.π., σ. 63 : «*Jacobus de Levanto, pro pichis XXXIII Ingleixis ad asp. 11 ½ pich. I, in peciis V,*

Flor. XVIII zil. VIII ½»

⁴⁹⁴ Roccatagliata A., ό.π., σ. 40, υπ' αρ. 9 έγγραφο, «*...borsotum unum de moneta Mitilleni floreni XXVIII, videlicet asperi Mitilleni DXV, turchi II, harati II Chii, ducatus I venetus;*».

Εξαιρετικά σημαντική καθίσταται η συμβολή των νοταριακών εγγράφων σε σχέση με την αποτύπωση της αγοραστικής αξίας του άσπρου Μυτιλήνης την περίοδο αυτή. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του υπ' αριθ. 59 (a,b,c) εγγράφου. Η συγκεκριμένη συμβολαιογραφική πράξη αποτελεί διαθήκη του Γενουάτη Γιοχάνες Λομελλίνους με ημερομηνία 10 Ιανουαρίου 1459. Μεταξύ άλλων στοιχείων της ακίνητης περιουσίας του τελευταίου αναφέρεται και ένα αγρόκτημα με συκιές το οποίο υπενοικιάζει σε έναν Έλληνα ονόματι Ιωάννη Σαμανδραΐτη προς 9 άσπρα ετησίως⁴⁹⁵. Σε άλλο σημείο της διαθήκης ο Λομελλίνους κληροδοτεί στη σκλάβια του, Λουτσία, στην οποία χαρίζει και την ελευθερία της, ανάμεσα σε άλλα και ένα από τα σπίτια του που βρίσκεται στην περιοχή Sancti Baxilii και του οποίου το ενοίκιο ανέρχεται ετησίως σε 10 άσπρα⁴⁹⁶. Σχετικά με την άλλη οικία του στην ίδια περιοχή, η οποία αποφέρει ετήσιο ενοίκιο 30 άσπρων, αποφασίζει την πώλησή της με απώτερο στόχο τη διανομή της στους φτωχούς του νησιού⁴⁹⁷. Βλέπουμε λοιπόν στο εξεταζόμενο νοταριακό έγγραφο-και είναι σημαντική η συνδρομή του ως προς αυτό-ότι τα άσπρα Μυτιλήνης δεν χρησιμοποιούνται μόνο για την αγορά συγκεκριμένων προϊόντων (πρβ. υφάσματα πιο πάνω) αλλά αποτελούν και το χρηματικό μέσο συναλλαγής για την καταβολή σημαντικότερων πληρωμών όπως είναι π.χ. τα μισθώματα. Η εκτενής χρήση τους-ενδεχομένως και οι μισθοί να καταβάλλονταν σε αυτό το νόμισμα, αν και απουσιάζει η μαρτυρία των γραπτών πηγών σχετικά με αυτό το θέμα- τουλάχιστον στην ύστερη φάση διακυβέρνησης των Γατελούζων υποδηλώνει την ευρεία κυκλοφορία των μικρών αυτών χαλκάργυρων νομισμάτων και την ανάδειξή τους σε κύριο συναλλακτικό μέσο για την ικανοποίηση των βασικότερων αναγκών και απαιτήσεων των ανθρώπων της εποχής.

⁴⁹⁵ Roccatagliata A., ό.π., σ. 130, «*Dominus Iohannes Lomelinus condam Francischi, commorans in Sancto Nicolao Mitilleni...disposuit et ordinavit ut infra, videlicet ...Item legavit dicte eclexie sive loco Sancti Nicolai alium campum in dicto loco de lo Calicha, quem tenet Iohanni Sammandraihiti, cui alivelatum habet dictus testator ad asperos VIII in anno;...*».

⁴⁹⁶ Roccatagliata A., ό.π., σ. 131, «*...item legavit dicte Lucie domum quandam ipsius, sitam in contrata Sancti Baxilii, videlicet illam que ex pensione redit annatim asperos X...*».

⁴⁹⁷ Roccatagliata A., ό.π., σ. 131, «*...item exclaravit habere aliam domum in dicta contracta Sancta Baxilii, que redit annatim asperos XXX in anno, quam dicto heredi infrascripto legavit, que vendatur et distribui debeat pauperibus Christi, pro anima ipsius testatoris et quondam matris eius...*».

4.4.3. Χάλκινα νομίσματα (ή το «μαύρο» χρήμα)

Κυρίαρχη είναι η παρουσία του χάλκινου νομίσματος στο σύνολο των σωζόμενων κοπών από την περίοδο ηγεμονίας των Γατελούζων στη Μυτιλήνη. Αν και το πρωτογενές υλικό που μελετήθηκε περιλαμβάνει σαράντα δύο (42) νομίσματα, από αυτά περιλήφθηκαν στον κατάλογό μας μόνο τα είκοσι επτά (27). Τα υπόλοιπα εξαιρέθηκαν λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής τους. Ο συνολικός αριθμός τους υπολείπεται έναντι των σαράντα οκτώ (48) δουκάτων που απαρτίζουν τον «θησαυρό» των Μέσσων/1967⁴⁹⁸ ενώ είναι σαφώς μικρότερος από την παράδοση των εβδομήντα πέντε (75) χαλκάργων κοπών που εξετάζεται στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης⁴⁹⁹. Το γεγονός αυτό, του μικρότερου αριθμού των σωζόμενων χάλκινων κοπών, σαφώς και δεν σημαίνει τη μειωμένη κυκλοφορία τους έναντι των νομισμάτων σε πολύτιμο μέταλλο, το αντίθετο μάλιστα. Στην επισήμανση αυτή καταλήγουμε αν λάβουμε υπόψη μας ότι τα χρυσά και χαλκάργυρα ευρήματά μας αποτελούν σύνολα νομισμάτων που υπήρξαν αντικείμενο αποταμίευσης και αποθησαυρισμού σε βάθος χρόνου⁵⁰⁰ ενώ τα χάλκινα νομίσματα συνιστούν μεμονωμένες κοπές που αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία της Μυτιλήνης και μαρτυρούν την ευρεία κυκλοφορία τους ανάμεσα στον πληθυσμό του νησιού σε διαφορετικές φάσεις της γατελουζικής κυριαρχίας. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, τα νομίσματα σε πολύτιμο μέταλλο δεν κυκλοφορούν ευρέως στα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα αλλά συγκεντρώνονται στα χέρια της άρχουσας ελίτ με απώτερο σκοπό είτε να δαπανηθούν είτε να αποθησαυριστούν, αντανακλώντας κατά κανόνα την ευνοϊκή ή μη οικονομική συγκυρία της εποχής στην οποία ανήκουν.

⁴⁹⁸ Βλ. σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης στο οποίο σχολιάζεται διεξοδικά ο συγκεκριμένος θησαυρός.

⁴⁹⁹ Όπως επισημαίνεται στο σχετικό κεφάλαιο παρά τη διεξοδική έρευνα δεν κατέστη δυνατή η ανεύρεση πληροφοριών σχετικά με τον τόπο, τον χρόνο και γενικότερα τις συνθήκες εντοπισμού των εβδομήντα πέντε σωζόμενων χαλκάργων κοπών. Η φύλαξή τους στο αρχαιολογικό μουσείο της Μυτιλήνης ως επώνυμη παράδοση σε συνδυασμό με την ποιότητα της σύνθεσης του συγκεκριμένου συνόλου καθώς και η μαρτυρία των επιγραφών των ίδιων των νομισμάτων που τα κατατάσσει στην περίοδο διακυβέρνησης των Γατελούζων ηγεμόνων, Ιάκωβου και Δορίνου υπήρξαν βασικοί λόγοι που μας οδήγησαν στην ενασχόληση με τη μελέτη των νομισμάτων αυτών.

⁵⁰⁰ Δεν είναι βέβαιο αν τα εβδομήντα πέντε χαλκάργυρα νομίσματα εντοπίστηκαν ως ένα ενιαίο σύνολο ή ως υποσύνολα που απλά παραδόθηκαν ενιαία. Πάντως, σε κάθε περίπτωση ο μεγάλος αριθμός των νομισμάτων που απαρτίζουν το εύρημά μας καθιστά μάλλον απίθανη την περίπτωση της εύρεσής τους ως μεμονωμένων κοπών τις οποίες ο παραδότης ή κάποιος άλλος είχε την τύχη να περισυλλέξει από διαφορετικά σημεία του νησιού.

Αντίθετα, το χάλκινο νόμισμα από ευτελές μέταλλο, χρήσιμο μέσο συναλλαγής, γνωρίζει ευρεία διάδοση ανάμεσα στους περισσότερους κατοίκους της μεσαιωνικής πόλης, καθώς αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των αναγκών της καθημερινής ζωής κυρίως σε σχέση με την αγορά βασικών ειδών διατροφής και κατά συνέπεια αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για τον προσδιορισμό του βιοτικού επιπέδου των ανθρώπων της εποχής⁵⁰¹.

Πράγματι, η έκδοση των χάλκινων ή κατώτερης ποιότητας χαλκάργυρων (billon) κοπών, που αποκλήθηκαν και «μαύρο» νόμισμα ή «μαύρη» μονέδα, υπήρξε απαραίτητη για την ικανοποίηση των καθημερινών συναλλαγών και συνδέθηκε με την ανάπτυξη των πόλεων και τον αστικό τρόπο ζωής. Όπως επισημαίνει ο Le Goff, το μαύρο χρήμα ήταν τα «ψιλά»⁵⁰² που χρειαζόταν ο πληθυσμός των αστικών ευρωπαϊκών κέντρων της προ-βιομηχανικής εποχής για τις καθημερινές προμήθειες σε κρέας, ψωμί, κρασί. Άλλωστε, η επέκταση της κυκλοφορίας του χάλκινου νομίσματος στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα συνέβαλε καθοριστικά στην εδραίωση του τριμεταλλικού νομισματικού συστήματος, ολοκληρώνοντας με τον τρόπο αυτό τη διαδικασία εκχρηματισμού της οικονομικής ζωής της μεσαιωνικής κοινωνίας⁵⁰³. Η εκτεταμένη χρήση του μαύρου χρήματος από «τον λαό» των πόλεων σχολιάζεται και στο άρθρο του σπουδαίου ιστορικού της οικονομίας Jean Meuvret: «Μόνο μια μικρή μερίδα του πληθυσμού, οι μεγαλέμποροι και οι υπάλληλοι των

⁵⁰¹ Όπως επισημαίνει και η Πέννα Β. : «Η ανεύρεση σημαντικού αριθμού χάλκινων νομισμάτων ...αντανακλά ποικίλες πτυχές του δημόσιου και κυρίως του ιδιωτικού βίου των ανθρώπων του παρελθόντος. Τα χάλκινα νομίσματα δίνουν πληροφορίες για το βιοτικό και κοινωνικό επίπεδο των ανθρώπων, προσδιορίζουν το χώρο των τοπικών αγορών, σκιαγραφούν τις αγοραστικές συνήθειες των καταναλωτών, πιστοποιούν τα ίχνη της ανθρώπινης καθημερινής δραστηριότητας», βλ. Πέννα Β., Χαλκοῦς, ἔνεκα ἀλλαγῆς, *Ο άγνωστος κόσμος των χάλκινων νομισμάτων*, Αθήνα, 2006, σ. 59.

⁵⁰² Βλ. Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας ...*, ό.π., σ.86, Επιπλέον, ο Le Goff προσθέτει ότι η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος συνδέθηκε με την ανάπτυξη των πόλεων και την εμφάνιση και ενίσχυση των κοινωνικών ανισοτήτων εντός αυτών, καθώς αποτέλεσε το χρήμα των φτωχών αλλά και εκείνο που κρίθηκε κατάλληλο για τις διάφορες ελεημοσύνες και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε στα μέσα του 14^{ου} αιώνα το παρισινό δηνάριο να ονομαστεί «δηνάριο της ελεημοσύνης», βλ. του ιδίου, *Ο Μεσαίωνας ...*, ό.π., σ. 87. Πράγματι, όπως επισημαίνει και η Γιαντσή Ν., «Οι οικονομικές αλλαγές που προέκυψαν από την ανάπτυξη των πόλεων είχαν ως αποτέλεσμα αφενός τη μεταβολή των αντιλήψεων για την ένδεια, αφετέρου τη δυναμική είσοδο των αστικών εξουσιαστικών φορέων στη διαχείρισή της, εφόσον μέσα στις συνθήκες ζωής των αστικών συγκροτήσεων δημιουργήθηκαν νέοι φτωχοί, με διαφορετικά γνωρίσματα. Ήταν εκείνοι οι οποίοι έφθασαν εκεί ελπίζοντας να ζήσουν καλύτερα, και βρέθηκαν σε μια λιγότερο ή περισσότερο μακροχρόνια κατάσταση οικονομικής εξαθλίωσης...», βλ. Γιαντσή Ν., *Ο φτωχός ανάμεσα στην εκκλησία και την πόλη. Η αστική φιλανθρωπία στη Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα, 2011, σ. 180 και στο ίδιο, σ. 185 «Η διαφορά από την άποψη της φτώχειας ήταν, όμως, ήδη αισθητή: στη στάσιμη και εξατομικευμένη αθλιότητα της υπαίθρου υπεισερχόταν πλέον η συλλογική αθλιότητα της πόλης. Ο φτωχός της υπαίθρου ήταν σε γενικές γραμμές ένα πρόσωπο υποτιμημένο, πλην, όμως, οικείο και γνωστό, που είχε τη συμπαράσταση των δικών του. Ο φτωχός της πόλης γινόταν μια ανώνυμη ύπαρξη που περιπλανιόταν χωρίς άλλο στήριγμα εκτός από την κοινή περιθωριακή του μοίρα που τη μοιραζόταν με τους ομοίους του...».

⁵⁰³ Βλ. Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας ...*, ό.π., σ.87.

δημοσιονομικών υπηρεσιών, γνώριζαν το χρυσό νόμισμα. Ο λαός συνολικά δεν χρησιμοποιούσε καν το ασημένιο νόμισμα, παρά μόνο για σημαντικές αγορές· το μόνο τρέχον νόμισμα ήταν το νόμισμα από χαλκό ή από κράματα (*billon*) και οι νομισματικές υποδιαίρεσεις, ενώ μεγάλο μέρος των αναγκών ικανοποιούνταν με την αυτοκατανάλωση, την οικονομία της ανταλλαγής προϊόντων»⁵⁰⁴.

Ο ικανός αριθμός σωζόμενων δηναρίων, όπως προκύπτει από την έρευνά μας, καταδεικνύει τη νομισματική πραγματικότητα που ισχύει στη Μυτιλήνη την εποχή των Γατελούζων, επιβεβαιώνοντας την εικόνα μιας οικονομικά ανεπτυγμένης μεσαιωνικής πόλης, όπου η έκδοση χρυσών, αργυρών και χάλκινων κοπών αποτυπώνει την επίσημη εκ των άνω θεσμοθέτηση ενός σαφώς καθορισμένου τριμεταλλικού νομισματικού συστήματος.

Εξαίρεση σε αυτό αποτελεί η περίοδος διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Β' (1384-1403) που χαρακτηρίζεται από την περιορισμένη κυκλοφορία χάλκινων νομισματικών εκδόσεων. Πράγματι, από τις σωζόμενες χάλκινες κοπές της πρώιμης γατελουζικής περιόδου μόνο δύο⁵⁰⁵ ανήκουν στον τύπο που χρονολογείται επί Φραγκίσκου Β'. Σε αντίθεση με τις παραδοχές της έρευνας, που θεωρεί ότι ο σπανιότερος τύπος ανήκει στην περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α', η άποψη μας είναι ότι ο τύπος αυτός θα πρέπει να αποδοθεί στον Φραγκίσκο Β'. Εκτός των άλλων επιχειρημάτων που αναλύονται εκτενώς στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για την τεκμηρίωση της θέσης μας, η εκτίμησή μας είναι ότι η σπανιότητα του συγκεκριμένου τύπου πιθανόν να συνδέεται με κάποιο ιδιαίτερα καταστροφικό γεγονός που λειτούργησε ανασταλτικά για τη νομισματική εκδοτική δραστηριότητα της εποχής τουλάχιστον για την πρώτη περίοδο διακυβέρνησής του. Πρόκειται για τον σεισμό της 6^{ης} Αυγούστου του 1384, από τον οποίο χάνουν τη ζωή τους τόσο ο Φραγκίσκος Α' όσο και οι δύο γιοί του, Ανδρόνικος και Δομένικος⁵⁰⁶. Ο ιδιαίτερα συντριπτικός σεισμός, όπως μας παραδίδει το Χρονικό της Μυτιλήνης⁵⁰⁷, θα πρέπει να προκάλεσε μεγάλες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και τεράστιες υλικές

⁵⁰⁴ Meuvret J., «Circulation monétaire et utilisation économique de la monnaie dans la France du XVIe au XVIIe siècle», *Etudes d'histoire économique. Cahiers des Annales* 32, Παρίσι, 1971, σ. 127 κ.ε και Spufford P., *Money...*, ό.π., σ. 334, υποσημ. 5.

⁵⁰⁵ Από τα δύο σωζόμενα νομίσματα μόνο το ένα περιλαμβάνεται στον κατάλογό μας και είναι το υπ' αριθ.1. Το άλλο δεν περιλήφθηκε λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του, η οποία παρόλα αυτά επιτρέπει την κατάταξή του στον συγκεκριμένο τύπο.

⁵⁰⁶ Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ. 125, σ. 132-134, Miller W., «Οι Γατελούζοι της Λέσβου...», ό.π., σ. 71-72.

⁵⁰⁷ Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ. 125.

καταστροφές⁵⁰⁸. Η ανοικοδόμηση του νησιού και η επαναλειτουργία του νομισματοκοπείου⁵⁰⁹ ενδεχομένως υπήρξαν διαδικασίες αρκετά χρονοβόρες, οι οποίες συνέπεσαν με την περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Β', διαδόχου του αποθανόντος Φραγκίσκου Α'. Η ιδιαίτερη αυτή ιστορική συγκυρία πιθανόν να ερμηνεύει και να αιτιολογεί ως ένα βαθμό την περιορισμένη κυκλοφορία των χάλκινων κοπών τη συγκεκριμένη εποχή.

Η σημαντικότερη, όμως, περίοδος στην εξέλιξη του χάλκινου νομίσματος στη Μυτιλήνη των Γατελούζων υπήρξε η εποχή της διακυβέρνησης του Ιακώβου. Η νομισματική μεταρρύθμιση που συντελέστηκε στα χρόνια του με την εισαγωγή σημαντικών καινοτομιών σε όλες τις νομισματικές αξίες (έκδοση των πρώτων επώνυμων χρυσών δουκάτων καθώς και του άσπρου της Μυτιλήνης) πιθανόν να αποσκοπούσε στην εδραίωση ενός σταθερού και ισχυρού νομισματικού συστήματος, που θα ήταν σε θέση να ανταποκριθεί στις αυξημένες οικονομικές απαιτήσεις που απέρρεαν από την οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε στην εποχή του χάρη στην άνθηση του εμπορίου στυπτηρίας⁵¹⁰. Ως προς τις αλλαγές που επήλθαν στα χαρακτηριστικά της χάλκινης νομισματοκοπίας, αυτές θα μπορούσαν να συνοψιστούν στη σημαντική αύξηση του βάρους των χάλκινων κοπών αλλά και στην επιμελή και ωραία εικονογράφησή τους. Η δημιουργία ενός νέου μεγάλου βάρους χάλκινου νομίσματος που παρακολουθούσε την αντίστοιχη αύξηση βάρους της νεοεισαχθείσας χαλκάργυρης κοπής, του άσπρου Μυτιλήνης, πιθανόν αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός αξιόπιστου νομίσματος με καθορισμένη αξία, επισφραγίζοντας με τον τρόπο αυτό τον ρόλο που καλούνταν να διαδραματίσει στην ομαλή λειτουργία ενός σαφώς εδραιωμένου τριμεταλλικού νομισματικού συστήματος. Επιπλέον, η ωραιότητα της εικονογράφησής του που απέπνεε μια τάση ανανέωσης και βελτίωσης επεδίωκε να προπαγανδίσει στον πληθυσμό του νησιού την ευημερία του ηγεμονικού καθεστώτος.

⁵⁰⁸ Βλ. Υπουργείο Πολιτισμού/14^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *Κάστρο Μυτιλήνης. Το μνημείο στους αιώνες και η ανάδειξή του*, Μυτιλήνη, 2007, σ. 44, όπου αναφέρεται: «*Το 1384 δυνατός σεισμός κατέστρεψε την πόλη και το Κάστρο της Μυτιλήνης. Πολλές ήταν οι απώλειες στον πληθυσμό... Οι ζημιές στο κάστρο μέχρι και το 1403 δεν είχαν αποκατασταθεί πλήρως...*»

⁵⁰⁹ Σχετικά με τη λειτουργία νομισματοκοπείου στο νησί θεωρούμε σχεδόν βέβαιη την ύπαρξή του δεδομένης της έντονης νομισματικής εκδοτικής δραστηριότητας των Γατελούζων ηγεμόνων. Η θέση του, ωστόσο, παραμένει αδιευκρίνιστη λόγω της έλλειψης αρχαιολογικών καταλοίπων ή γραπτών πηγών που να συνδράμουν την έρευνα με τη μαρτυρία τους.

⁵¹⁰ Κινητήριοις μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης της Μυτιλήνης υπήρξε η άνθηση του εμπορίου στυπτηρίας. Το απόγειο της ανάπτυξης αυτής συνέπεσε απόλυτα με την περίοδο ηγεμονίας του Ιακώβου και κατά ένα μέρος με την περίοδο αυθεντίας του Δορίνου Α', βλ. Balleto L., «*Note e documenti sull' Isola...*», ό.π., σ. 307-342, Κουμαρελάς Β., «*Περί της Λεσβιακής Στυπτηρίας...*», ό.π., σ.109-131, Olgiati G., «*Il commercio dell' allume...*», ό.π, σ. 373-398, Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 174-178.

Από την εποχή του Δομένικου και μέχρι την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς (1462), το χάλκινο νόμισμα γνωρίζει μια σημαντική μείωση στο βάρος του καθώς και μια μορφολογική υποβάθμιση (απουσία κάθε καλλιγραφικού στοιχείου, πρόχειρη απόδοση των εικονογραφικών μοτίβων με περιορισμένη διακοσμητική διάθεση), χαρακτηριστικά που ενισχύονται ιδιαίτερα κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Νικολάου αποτελώντας ενδείξεις μιας τάσης παρακμής που σηματοδοτεί την τελευταία φάση της χάλκινης νομισματοκοπίας των Γατελούζων.

Στη συλλογή των νοταριακών εγγράφων της περιόδου 1454-1460⁵¹¹, που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη, δεν αποτυπώνεται η ευρεία κυκλοφορία των χαμηλής αξίας χάλκινων νομισμάτων. Σπάνια απαντά εκεί η ονομασία δηνάριο⁵¹² για να προσδιορίσει τις χάλκινες κοπές της Μυτιλήνης. Το γεγονός αυτό βέβαια θεωρείται λογικό, καθώς τα συγκεκριμένα έγγραφα αποτελούν στο σύνολό τους προικοδοσίες, διαθήκες, απογραφές, δημοπρασίες, αναγνωρίσεις οφειλόμενων ποσών προς τρίτους, όπου η προσμετρώμενη αξία των αναφερόμενων αγαθών είναι το ζητούμενο σε αυτά. Το χάλκινο νόμισμα, αντίθετα, είναι το μικρής αξίας χρήμα που δεν μπορεί να αποτυπώσει τις αξίες που εμπεριέχονται στα έγγραφά μας. Είναι το

⁵¹¹Roccatagliata A., *Notai Genovesi in Oltremare, Atti Rogati a Pera e Mitilene, Tomo II, Mitilene, 1454-1460*, (Collana Storica di Fonti e Studi diretta da Geo Pistarino, 34.2), Γένοβα, 1982.

⁵¹² Το δηνάριο αποτέλεσε τον πιο κοινό τύπο χαλκάργυρης κοπής της μεσαιωνικής Ευρώπης με σημαντικότερη την παραλλαγή του δηνάριου τορνέσιου ή απλά τορνέσιου. Τα δηνάρια αυτά προέρχονταν από τα γαλλικά deniers tournois που κόπηκαν από το αββαείο του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ με χαρακτηριστική εικονογράφηση τον σταυρό στη μια όψη και το κάστρο της Τουρ στην άλλη. Ο συγκεκριμένος τύπος υιοθετήθηκε στη συνέχεια από τον Φίλιππο Αύγουστο και τους διαδόχους του και αποτέλεσε έναν από τους πιο διαδεδομένους τύπους νομισμάτων στη δυτική Ευρώπη τον 13^ο αιώνα. Τα δηνάρια τορνέσια έφτασαν στην ανατολική Μεσόγειο σε μεγάλες ποσότητες με τις σταυροφορίες και στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα άρχισαν να εκδίδονται και στη Ρωμανία από τους βαρόνους του Μορέα, τους δούκες των Αθηνών και άλλους μικρότερους ηγεμόνες, βλ. DOC 5/1, ό.π., σ. 31. Το τορνέσιο αναφέρεται από τον φλωρεντινό έμπορο Πεγκολόττι ως το χαλκάργυρο βυζαντινό νόμισμα από κράμα αργύρου σε ποσοστό περίπου 25% που αποτελεί υποδιαίρεση του αργυρού γρόσσου (ισοδύναμο με το ¼ ή το 1/8 αυτού) και ισοδυναμεί με τέσσερα στάμενα. Για την ισοτιμία μεταξύ τορνέσιου και στάμενου, όπως αναφέρεται από τον Πεγκολόττι, βλ. DOC 5/1, ό.π., σ. 21. Τα βυζαντινά τορνέσια αναφέρονται ως τουρνέσια σε δύο γραπτές πηγές που δημοσιεύονται από τον Schreiner, η μια αφορά σε έναν κατάλογο με μικροαγορές τροφίμων που πραγματοποιούνται με υπέρπυρα, δουκάτα και τουρνέσια και η άλλη είναι ένα συμβόλαιο του 1324 για την πρόσληψη ενός υπηρέτη που πάλι αναφέρει υπέρπυρα, δουκάτα και τουρνέσια, βλ. Schreiner P., *Texte zur Spätbyzantinischen Finanz –und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, Ρώμη, 1991, ό.π., σ. 264, σ. 468 και σχολιασμός σ. 354. Απαντά, πράγματι, την εποχή του Ανδρόνικου Β' και των άμεσων διαδόχων του και ζυγίζει ένα γραμμάριο ή λίγο λιγότερο ενώ ο μέσος όρος της περιεκτικότητάς του σε ασήμι κυμαίνεται γύρω στο 20,85%. Τα τορνέσια ως αμιγώς χάλκινα νομίσματα μαζί με τα φολλάρια αποτελούν τις τελευταίες χάλκινες κοπές της βυζαντινής αυτοκρατορίας, βλ. Πέννα Β., «The final phase of Byzantine coinage: iconography, minting and circulation» στο *550th Anniversary of the Istanbul University International Byzantine and Ottoman Symposium (XVth century)*, 30-31 May 2003, Istanbul, 2004, σ.318 και της ίδιας, «Χρήμα και Αγορά...», ό.π., σ. 381.

χρήμα των καθημερινών μικροσυναλλαγών για την εξυπηρέτηση των βασικών αναγκών.

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του όρου «δηνάριο» στο υπ' αριθ. 15 έγγραφο, όπου κάποιος Σαμόλι, Εβραίος της Ρόδου, προσωρινά κάτοικος Μυτιλήνης αναγνωρίζει ότι έχει λάβει από τον Μπαλτασσάρε Γκατελούζιο 88,5 πήχεις ύφασμα με προέλευση το Έσσεξ για ένα συνολικό ποσό 64 φλωρινιών και 1 τζιλιάτου ή αλλιώς αξίας 14 άσπρων και 7 δηναρίων Μυτιλήνης η πήχη⁵¹³. Συγκεκριμένα, το κείμενο αναφέρει τα εξής: «*Samoli Iudeus de Rodo, presentialiter habitator Mitilleni, sponte confessus fuit Baldasari Gateluxio alias de Porta domini Nicolai se ab ipso Baldasare habuisse et recepisse pecias quator pannorum de Enses, pichos LXXXVIII cum dimidio, emptas ad rationem et pro pecio de asperis XIII, denaris VII pichi et monete Mitilleni, sive florenis LXIII, ziliato I...*»⁵¹⁴

Ιδιαίτερα σημαντική καθίσταται η συμβολή του συγκεκριμένου νοταριακού εγγράφου, καθώς η -έστω και σπάνια- αναφορά σε δηνάρια που υπάρχει σε αυτό επιβεβαιώνει τη χρήση του όρου για τις χάλκινες κοπές των Γκατελούζων την ύστερη αυτή περίοδο. Επιπλέον, η κυκλοφορία των δηναρίων ως υποδιαίρέσεων των άσπρων Μυτιλήνης με σαφώς καθορισμένη σχέση ισοτιμίας προς αυτά αποδεικνύει τη χρήση τους ως πραγματικού νομίσματος μέχρι το τέλος της γατελουζικής κυριαρχίας. Αλλά και στο ίδιο το κείμενο αποτυπώνεται η νομισματική αυτή πραγματικότητα, όταν η αγοραστική αξία του αγγλικού υφάσματος (από το Έσσεξ) αποτιμάται πρώτα σε άσπρα και δηνάρια, για να αναφερθεί στο τέλος η λογιστική ισοτιμία σε φλωρίνια και τζιλιάτα. Τέλος, οφείλουμε να επισημάνουμε τη σπανιότητα του συγκεκριμένου εγγράφου καθώς και την έλλειψη άλλων γραπτών πηγών που να μας διαφωτίζουν με

⁵¹³ Για τη σημασία της συμβολής του εγγράφου αυτού στην προσπάθεια αποτίμησης της αξίας του δηναρίου την περίοδο αυτή, βλ. Μαζαράκης Α., «Μερικά Νέα Στοιχεία για το Νομισματικό Σύστημα των Γκατελούζιο, κυρίων της Λέσβου», *Νομισματικά Χρονικά* 9, 1990, σ. 142. Στο άρθρο του ο συγγραφέας μετά από κάποιους μαθηματικούς υπολογισμούς καταλήγει ότι για την αγορά του συνολικού προϊόντος (88,5 πήχεις ύφασμα) απαιτείται η καταβολή 64,1 φλωρινιών ή αλλιώς 1239 άσπρων και 619,5 δηναρίων (88,5 X 14 άσπρα + 7 δηνάρια). Αν τώρα ένα φλωρίνι ισοδυναμεί με 20 άσπρα, σύμφωνα με το υπ. αρ. 24 έγγραφο, όπως παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τότε η συνολική αξία σε άσπρα είναι 1282 άσπρα ενώ η διαφορά των 43 άσπρων που προκύπτει (1282-1239) οφείλεται στην προσμέτρηση των 619,5 δηναρίων. Κατά συνέπεια η διαφορά των 43 άσπρων ισοδυναμεί με το ποσό των 619,5 δηναρίων και άρα 1 άσπρο=14,4περίπου δηνάρια. Σαφώς και η ισοτιμία που προκύπτει από τους παραπάνω υπολογισμούς είναι ενδεικτική της περιόδου στην οποία αναφέρεται το συγκεκριμένο συμβολαιογραφικό έγγραφο και θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη ως προς την εγκυρότητά της, δεδομένων των αρχαϊσμών και των ασαφειών που συνηθίζουν να απαντούν στα νοταριακά έγγραφα. Επιπλέον, ελλείπει άλλων προγενέστερων γραπτών πηγών που να συνεισφέρουν στη γνώση μας για τη νομισματική κυκλοφορία της εποχής δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν αυτή η ισοτιμία ισχύει και κατά την προηγούμενη περίοδο, αν υφίστανται διακυμάνσεις καθώς και το εύρος αυτών.

⁵¹⁴ Βλ. Roccatagliata A., *Notai Genovesi in Oltremare...*, ό.π, σ. 48.

τη μαρτυρία τους ως προς τις συνθήκες κυκλοφορίας των χάλκινων κοπών την περίοδο αυτή, έλλειψη που ενδεχομένως αντισταθμίζεται ως ένα βαθμό από τα ίδια τα αρχαιολογικά τεκμήρια. Πράγματι, καθοριστική σημασία αποκτά η μαρτυρία του σημαντικού αριθμού των σωζόμενων δηναρίων για την κατανόηση της θέσης του χάλκινου νομίσματος στην οικονομία του νησιού ως του βασικότερου συναλλακτικού μέσου που αποσκοπεί στην ικανοποίηση των καθημερινών συναλλαγών των ανθρώπων της εποχής.

5. Ο «ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΤΩΝ ΜΕΣΣΩΝ/1967

5.1. Εισαγωγή

Τα υπό μελέτη νομίσματα, όπως συμπεριλαμβάνονται στο συγκεκριμένο κατάλογο, αφορούν σε νομισματικό «θησαυρό» σαράντα οκτώ χρυσών δουκάτων με γενικό αριθμό ευρ. MM 3835, τα οποία αποκαλύφθηκαν μέσα σε αβαθές αγγείο στο Ιερό των Μέσσω, στην ευρύτερη περιοχή της Αγίας Παρασκευής Λέσβου κατά την ανασκαφική έρευνα της ΙΖ' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Μυτιλήνης το 1967 και φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης.

Το ιερό των Μέσσω βρίσκεται στη θέση «Κουκάλα» ή «Κοκκάλα» της περιοχής Μέσσα στην αγροτική περιφέρεια της Αγίας Παρασκευής Λέσβου. Στην αρχαιότητα βρισκόταν κοντά στα βόρεια σύνορα της επικράτειας της αρχαίας πόλης της Πύρρας. Η κοιλάδα του Μέσσω βρίσκεται στο μέσο της κεντρικής οδικής αρτηρίας που ενώνει τη Μυτιλήνη με τη Μήθυμνα. Στη θέση της, στο μέσο δηλαδή, στο κέντρο της Λέσβου οφείλεται και το όνομά της στην αρχαιότητα «Μέσσον» με τον αιολικό τύπο της λέξης⁵¹⁵.

Το ιερό της Λέσβου αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα ιερά του νησιού, καθώς ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια είχε καθιερωθεί ως τόπος λατρείας για τους Λέσβιους. Αργότερα από τα αρχαϊκά χρόνια το ιερό συνδέθηκε με το Κοινό των Λεσβίων μέχρι το 2^ο αιώνα μ.Χ. Ο σωζόμενος σήμερα οκτάστυλος, ψευδοδίπτερος ιωνικός ναός του β' μισού του 4^{ου} π.Χ. ενσωματώνει στα θεμέλια του το αρχαϊκό λατρευτικό κτήριο με τα προσκτίσματά του. Αν και δεν υπάρχουν βεβαιωμένες μαρτυρίες για τη λατρεία και για τις θεότητες στις οποίες ήταν αφιερωμένος ο ναός, ωστόσο εικάζεται ότι εκεί λατρευόταν η Ήρα, ο Δίας, ο Διόνυσος ή η Αφροδίτη⁵¹⁶. Στη συνέχεια, κατά τον 3^ο με 4^ο αιώνα μ.Χ., ο ναός καταστράφηκε, τα αρχιτεκτονικά μέλη του θρυμματίστηκαν και ασβεστοποιήθηκαν στους κλιβάνους που χτίστηκαν γύρω από το ναό από τους πρώτους χριστιανούς του νησιού που προσπάθησαν με

⁵¹⁵ Αχειλαρά Λ., *Έν τῷ ἴρω τῶ ἐμ Μέσσω*, Υπουργείο Πολιτισμού, Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 2004, σ. 14.

⁵¹⁶ Αρχοντίδου-Αργύρη Α., «Κ' ΕΠΚΑ, Ιερό του Μέσσω», *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β2, Αθήνα, 2001, σ. 601.

κάθε τρόπο να εξαφανίσουν τον ειδωλολατρικό ναό, τόπο λατρείας του δωδεκάθεου⁵¹⁷.

Ο χρόνος ανέγερσης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής πάνω στο δάπεδο του υστεροκλασικού ναού δεν επιβεβαιώνεται από τις γραπτές πηγές. Με επιφύλαξη γίνεται αποδεκτή η άποψη ότι η βασιλική του Μέσσου ανήκει στα τελευταία χρόνια της ύστερης ρωμαϊκής εποχής, περίοδο κατά την οποία η Λέσβος υπάγεται διοικητικά στην Επαρχία των Νήσων μετά τη διχοτόμηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από την εποχή του Διοκλητιανού (284-305μ.Χ.). Οι ταφές στο δάπεδο του ναού υποδηλώνουν τον κοιμητηριακό χαρακτήρα της βασιλικής. Η αδιάκοπη λατρεία στον χώρο κατά τον 10^ο, 11^ο και 14^ο αιώνα επιβεβαιώνεται από την εύρεση νομισμάτων των εποχών αυτών, χωρίς να μπορεί να εξακριβωθεί αν η λατρεία αυτή προσφέρεται στη βασιλική, η οποία πιθανώς υπήρχε ακόμη στο χώρο ή αν έχει ήδη κτιστεί ο ναΐσκος του Ταξιάρχη επί του ναού⁵¹⁸.

Λείψανα του ναού αυτού σώζονται σήμερα ενώ η ύπαρξή του μαρτυρείται και κατά τον 17^ο αιώνα από τον Μητροπολίτη Γαβριήλ Σουμαρούπα στο έργο του «Περιγραφή της Λέσβου»⁵¹⁹. Η συγγραφή της «Περιγραφής» έγινε πιθανόν κατά τα έτη 1636-1641, βασίστηκε όμως σε σημειώσεις και αναμνήσεις των ετών 1618-1621, χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο Γαβριήλ διατέλεσε επίσκοπος Μηθύμνης. Ως εκ τούτου, η μαρτυρία του Μητροπολίτη για την ύπαρξη του ναού του Ταξιάρχη προσφέρει το *terminus ante quem* για την ανέγερση της μικρής αυτής εκκλησίας⁵²⁰. Αυτή χτίζεται στο εσωτερικό του αρχαίου ναού και της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και στο υψηλότερο σημείο των λειψάνων του αρχαίου ναού. Για το χτίσιμο των τοίχων χρησιμοποιήθηκαν οι ορθογώνιοι πλίνθοι των τοίχων του σηκού του ιωνικού ναού και αρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής⁵²¹.

Πρώτος ο Γάλλος περιηγητής M. Boutan⁵²² το 1855 αναφέρει το σημαντικό αρχαίο ναό του Μέσσου και στα 1885-86 ο Γερμανός αρχαιολόγος R. Koldewey⁵²³ με

⁵¹⁷ Αχειλαρά Λ., «Το ιερό του Μέσσου στη Λέσβο μέσα από τα νομίσματα» στο Τσέλεκας Π. (επιμ.), *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία: πρακτικά συνεδρίου της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006*, Αθήνα, 2010, σ. 201.

⁵¹⁸ Αχειλαρά Λ., *Έν τῷ ἴρω...*, ό.π., σ. 23-24.

⁵¹⁹ Φουντούλη Μ.Ι., *Γαβριήλ Μητροπολίτου Μηθύμνης «Περιγραφή της Λέσβου»*, Αθήνα, 1960, σ. 28, σ. 29, σ. 36.

⁵²⁰ Πετράκος Β., «Ανασκαφή του ναού των Μέσων Λέσβου», *ΠΑΕ*, 1967, σ. 102.

⁵²¹ Αχειλαρά Λ., *Έν τῷ ἴρω...*, ό.π., σ. 24.

⁵²² Boutan M., «Rapport sur la topographie et l'histoire de l'île de Lesbos», στο France. Ministère de l'Instruction publique (εκδ.), *Archives des missions scientifiques et littéraires*, Παρίσι, 1856, σ. 311-313.

⁵²³ Koldewey R., *Die antiken Baureste der Insel Lesbos*, Βερολίνο, 1890, σ. 47-61.

τους συνεργάτες του ανασκάπτουν το μεγαλύτερο μέρος του. Το 1967-68 συνεχίζεται από τη ΙΖ' Αρχαιολογική Περιφέρεια Μυτιλήνης και τον Β. Πετράκο η ανασκαφική έρευνα στο υπόλοιπο δυτικό τμήμα του ναού και δοκιμαστικές τομές ρίχνουν φως στον ευρύτερο χώρο του μνημείου. Το σημαντικότερο από τα ευρήματα των επιχώσεων του νοτιοδυτικού τμήματος του αρχαίου ναού που αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας του Πετράκου το 1967 υπήρξε ο «θησαυρός» των σαράντα οκτώ χρυσών ενετικών δουκάτων από την εποχή του Δόγη Ανδρέα Δάνδολου (1343-1354μ.Χ) φυλαγμένα στο κάτω μέρος αβαθούς αγγείου πάνω στο θεμέλιο του ναού. Η έλλειψη κάθε μέτρου προφύλαξης από τον διασκορπισμό αυτού του σημαντικού από χρηματικής απόψεως «θησαυρού» δείχνει ότι η απόκρυψη έγινε βιαστικά⁵²⁴. Στην ίδια ανασκαφή διαπιστώθηκε και η ύπαρξη εκτεταμένων ερειπίων μεσαιωνικού χωριού δυτικά και σε απόσταση 300μ. από τον αρχαίο ναό. Κατά τον Πετράκο, η ύπαρξη του χωριού αυτού εξηγεί την ανέγερση της βασιλικής και του ναΐσκου του Ταξιάρχη καθώς και την πλήρη και συστηματική καταστροφή του αρχαίου ναού⁵²⁵.

Δοκιμαστικές τομές διενεργήθηκαν από την Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στον αρχαιολογικό χώρο το 1988 αλλά και το 1995-1997 ενώ η πραγματοποίηση των εργασιών διαμόρφωσης και ανάδειξης του χώρου κατά το χρονικό διάστημα 2000-2006 ολοκλήρωσαν την εικόνα του ιερού στην αρχαιότητα και τις μεταγενέστερες ιστορικές περιόδους. Οι τελευταίες αρχαιολογικές επεμβάσεις έφεραν στο φως 100 νομίσματα, η πλειονότητα των οποίων είναι χάλκινα εκτός από δύο χαλκάργυρα δηνάρια της εποχής της αυθεντίας των Γατελούζων στη Λέσβο⁵²⁶ και δύο αργυρά νομίσματα των οθωμανικών χρόνων⁵²⁷.

⁵²⁴ Πετράκος Β., «Ανασκαφή του ναού των Μέσων Λέσβου», *ΠΑΕ*, 1967, σ. 98.

⁵²⁵ Πετράκος Β., *ό.π.*, σ. 101.

⁵²⁶ Δηνάρια του Φραγκίσκου Β' (1384-1403) με ΑΕ Ν1042, βλ. Κωφόπουλος Σ. & Μαζαράκης Α. 1996, σ. 206-207.

⁵²⁷ Αχειλαρά Λ., «Το ιερό του Μέσσου...», *ό.π.*, σ. 203.

5.2. Ιστορία της έρευνας

Στο έργο του «*Ανέκδοτα νομίσματα κοπέντα εν Γλαρέντσα....*»⁵²⁸, ο Π. Λάμπρος απέδωσε στο νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας υπό την ηγεμονία του Ροβέρτου του Ανδεγαυού (1318-1364)⁵²⁹, πρίγκηπα της Αχαΐας, μια σειρά από παραπονημένα δουκάτα του Ανδρέα Δάνδολου, δόγη της Βενετίας από το 1343 ως το 1354. Για να υποστηρίξει αυτή την απόδοση, ο Π. Λάμπρος επεσήμανε την ύπαρξη ενός Κ στο κάτω μέρος του οπισθότυπου των νομισμάτων αριστερά από τα πόδια του Χριστού και θεώρησε στην αρχή ότι πιθανόν το Κ αυτό να ήταν τα αρχικά του νομισματοκοπείου της Γλαρέντζας. Αλλά την εποχή εκείνη το αρχικό γράμμα αναφοράς στο συγκεκριμένο νομισματοκοπείο ήταν το γράμμα C (Clarentia) και όχι το Κ. Σε δεύτερο χρόνο, ο Λάμπρος αναφέρεται σε δύο νομίσματα το ένα χρυσό και το άλλο αναμεμιγμένο με άργυρο σε τέτοιο βαθμό που να λαμβάνει το χρώμα αυτού του μετάλλου, τα οποία εμφανίζουν στον οπισθότυπο πάλι αριστερά από τα πόδια του Χριστού το γράμμα Κ και δεξιά το γράμμα Ο. Σύμφωνα με την άποψή του, το Κ θα μπορούσε να ληφθεί ως παραφθαρμένο το γράμμα R που δεν απαντά στα ελληνικά και άρα το ΚΟ ως RO αρχικά του πρίγκηπα Ροβέρτου του Ανδεγαυού, οπότε σε αυτή την περίπτωση τα συγκεκριμένα δουκάτα θα προέρχονταν σίγουρα από το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας⁵³⁰.

Ο G. Schlumberger στο έργο του⁵³¹ φαίνεται να υιοθετεί την άποψη του Λάμπρου παρά το παρακινδυνευμένο της απόδοσής του, καθώς θεωρεί αναμφισβήτητη τη δεινότητα του τελευταίου στη μεσαιωνική νομισματική. Συγκεκριμένα, επισημαίνει ότι η πρόσφατη δημοσίευση από τον Λάμπρο των δουκάτων που αποδίδονται στον Ροβέρτο τον Ανδεγαυό περιέχουν μεγάλο ποσοστό αργύρου, εκδίδονται κατά μίμηση των δουκάτων του Ανδρέα Δάνδολου και

⁵²⁸ Λάμπρος Π., *Ανέκδοτα Νομίσματα Κοπέντα εν Γλαρέντσα κατά μίμησην των ενετικών υπό Ροβέρτου του εξ Ανδεγαυών Ηγεμόνος της Πελοποννήσου (1346-1364)*, Αθήνα, 1876, σ.1-7 και πίν. σ.13.

⁵²⁹ Μετά το θάνατο του πατέρα του Φιλίππου Α' του Τάραντα το 1332, ο Ροβέρτος του Τάραντα αναδείχθηκε νόμιμος κληρονόμος του πριγκιπάτου της Αχαΐας όπου και εγκαταστάθηκε. Λόγω όμως του νεαρού της ηλικίας του τη διακυβέρνηση άσκησε η μητέρα του Αικατερίνη ντε Βαλουά μέχρι το θάνατό της το 1346. Έκτοτε και μέχρι το 1364 όταν και απεβίωσε ηγεμόνευσε ο ίδιος, βλ. Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., *Το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432). Ιστορία, Οργάνωση, Κοινωνία, Θεσσαλονίκη*, 2005, σελ. 46-47.

⁵³⁰ Ο Λάμπρος περιγράφει και σχεδιάζει εννέα τέτοια νομίσματα, τα υπ' αριθ. 1-9 στα οποία το περίφημο Κ απομονωμένο στα πόδια του Χριστού βρίσκεται και στην επιγραφή «*ANDR*». Μόνο σε δύο τα υπ' αριθ. 8 και 9 το Κ συνοδεύεται και από ένα Ο, στο πρώτο νόμισμα και τα δύο γράμματα είναι μαζί αριστερά από τα πόδια του Χριστού (αρ.8) και στο άλλο νόμισμα τα δύο γράμματα χωρίζονται από τα πόδια του Χριστού με το Κ να βρίσκεται αριστερά και το Ο δεξιά (αρ.9), βλ. Λάμπρος Π., *ό.π.*, σ. 3.

⁵³¹ Schlumberger G., *Numismatique ...*, *ό.π.*, σ. 320.

διακρίνονται από τα αυθεντικά από τις διαφοροποιήσεις στις επιγραφές, ενώ εμφανίζουν στον οπισθότυπο πλησιέστερα προς τα πόδια του Χριστού και σε απόσταση από την υπόλοιπη επιγραφή ένα ελληνικό Κ ή ένα Κ αριστερά και ένα Ο δεξιά από τα πόδια του Χριστού, κάτι που δεν απαντά στα βενετικά δουκάτα και ως εκ τούτου δεν πρόκειται απλά για παραποιημένα κίβδηλα δουκάτα αλλά για κανονικές απομιμήσεις που αποτέλεσαν το προϊόν κάποιου νομισματοκοπείου των Φράγκων δυναστών της Ελλάδας⁵³².

Ο Ροβέρτος Ανδεγαυός (ή Ροβέρτος του Τάραντος), πρίγκηπας της Αχαΐας μέχρι το 1364 και ο Ανδρέας Δάνδολος, δόγης από το 1343 ως το 1354 υπήρξαν σύγχρονοι. Για αυτό τα δουκάτα του Ροβέρτου θα μπορούσαν να φέρουν, κατά τον Schlumberger, το όνομα του Δάνδολου. Από το 1354 μέχρι το 1364 τέσσερις δόγηδες διαδέχθηκαν τον Ανδρέα Δάνδολο (Μαρίνος Φαλιέρος, Τζοβάννι Γκραντενίγκο, Τζοβάννι Ντολφίν και Λορέντζο Τσέλι) αλλά κανένα νόμισμα της εποχής τους δεν έχει βρεθεί από τον Π. Λάμπρο ως απομίμηση του Ροβέρτου και έτσι δεν γνωρίζουμε, σύμφωνα με τον Schlumberger, αν το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας συνέχισε τις απομιμήσεις των ενετικών δουκάτων μέχρι το θάνατο του Ροβέρτου⁵³³.

Από την άλλη μεριά, ο Castellani εκφράζει κάποιες αμφιβολίες σε σχέση με τη θέση του Λάμπρου⁵³⁴. Θεωρεί ότι η ύπαρξη του γράμματος Κ στα πόδια του Χριστού ακόμη και αν πρόκειται για κακή χάραξη του γράμματος R δεν αποτελεί ασφαλή ένδειξη για την απόδοση αυτών των χρυσών δουκάτων στο νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας, πολύ περισσότερο αν λάβει κανείς υπόψη ότι πρόκειται για μια ιδιομορφία που δεν απαντά και στα υπόλοιπα δουκάτα του καταλόγου της συλλογής Papadopoli-Aldobrandini, τα οποία εντάσσονται στην κατηγορία των απομιμήσεων του Ανδρέα Δάνδολου.

Αλλά και οι Ives και Grierson χαρακτηρίζουν την απόδοση του Λάμπρου μάλλον επισφαλή⁵³⁵ και αναφερόμενοι στα υπόλοιπα δουκάτα απομιμήσεις του Ανδρέα Δάνδολου, όπως παρουσιάζονται από τον Castellani, θεωρούν ότι αυτά μπορούν να ενταχθούν στη σειρά των απομιμήσεων της Ανατολικής Μεσογείου, τις

⁵³² Ο Schlumberger σχεδιάζει το υπ' αριθ. 9 νόμισμα του καταλόγου του Λάμπρου στο αρ. 34 του πίνακα XII του δικού του έργου, ό.π., *Numismatique...*

⁵³³ Schlumberger G., *Numismatique*, ό.π., σ. 320.

⁵³⁴ Cat. Papadopoli, σ. 231, σ. 244, σημείωση 8.

⁵³⁵ Yves H.E., *The Venetian Gold Ducat and its Imitations*, Philip Grierson (εκδ.), The American Numismatic Society, Νέα Υόρκη, 1954, σ. 24, σημ. 45.

οποίες χαρακτηρίζουν με τον όρο «Levantine imitations»⁵³⁶, προσδιορίζοντας τη Χίο ως το βασικότερο κέντρο παραγωγής τους⁵³⁷.

Τη θέση αυτή έρχεται να ενισχύσει ο J.Υvon⁵³⁸, υποστηρίζοντας την άποψη ότι η εμφάνιση του γράμματος Κ στα χρυσά δουκάτα δεν απαντά στην ηπειρωτική Ελλάδα αλλά κυρίως στη Μ. Ασία και την Κωνσταντινούπολη. Συνδέει την εμφάνιση των απομιμήσεων αυτών με τη σταυροφορία της Σμύρνης του 1344 και την αθρόα εισροή στον αιγαιακό χώρο βενετικών δουκάτων ως συνέπεια της δυναμικής βενετικής συμμετοχής στη χριστιανική αυτή αποστολή εναντίον των Τουρκομάνων εμίρηδων της Μ. Ασίας⁵³⁹. Θεωρεί τη Χίο ως το πιο δραστήριο κέντρο παραγωγής της εποχής αυτής και ότι σε αυτό το νομισματοκοπείο θα πρέπει να αποδοθούν τα δουκάτα που εσφαλμένα ο Λάμπρος είχε αποδώσει στον Ροβέρτο τον Ανδεγαυό και στο νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας καθώς και όλες οι υπόλοιπες απομιμήσεις του Ανδρέα Δάνδολου, όπως παρουσιάζονται από τον Castellani⁵⁴⁰.

Προς αυτή την άποψη συγκλίνει και ο Lunardi⁵⁴¹, ο οποίος επισημαίνει ότι η δραστηριότητα του νομισματοκοπείου της Χίου ως προς την έκδοση παραποιημένων βενετικών δουκάτων δεν ήταν περιστασιακή και αποσπασματική αλλά διαρκής. Η συνέχεια αυτής της νομισματικής δραστηριότητας διαφαίνεται, άλλωστε, και από την έκδοση μεταγενέστερων απομιμήσεων. Σύμφωνα με τον Castellani, από τη Χίο θα μπορούσαν να προέρχονται τα δουκάτα με το όνομα του Τζοβάννι Γκραντενίγκο⁵⁴² (1355-1356), που αποδίδεται ως «JAGRADOAIO», ένα δουκάτο της εποχής του Μικέλε Στεν (1400-1413), όπου η αναφορά στο όνομα αποτυπώνεται ως «MICRAESTE»⁵⁴³ καθώς και αυτό του Φραντσέσκο Φόσκαρι (1423-1457), όπου ο δόγης αναγράφεται ως «YRAXDSORDARI»⁵⁴⁴. Τέλος, υπάρχει ακόμη ένα δουκάτο (H. SAVLICO), με αβέβαιο το όνομα του δόγη⁵⁴⁵.

⁵³⁶ Yves H.E., *The Venetian Gold...*, ό.π., σ. 25.

⁵³⁷ Yves H.E., *The Venetian Gold...*, ό.π., σ. 26.

⁵³⁸ Yvon J., «Monnaies et Sceaux de l'Orient Latin», *Revue Numismatique* 8, 1966, σ. 99-105.

⁵³⁹ Yvon J., «Monnaies et...», ό.π., σ. 101-102.

⁵⁴⁰ Για τη Μυτιλήνη αναφέρει ότι είναι γνωστές μόνο οι επώνυμες απομιμήσεις του 15^{ου} αιώνα παρά την ύπαρξη των αρκετά προγενέστερων διαμαρτυριών της Βενετίας, από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα (1355 και 1357) σχετικά με την εκδοτική αυτή δραστηριότητα τόσο της Χίου όσο και της Μυτιλήνης, βλ. Yvon J., «Monnaies et...», ό.π., σ. 103.

⁵⁴¹ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 286.

⁵⁴² Cat. Papadopoli, σ. 251.

⁵⁴³ Cat. Papadopoli, σ. 238.

⁵⁴⁴ Cat. Papadopoli, σ. 251, το δουκάτο του Φόσκαρι αφορά σε μια περίοδο που η Χίος εκδίδει νομίσματα με το όνομα δόγηδων ή κυρίων της Γένοβας.

⁵⁴⁵ Cat. Papadopoli, σ. 251.

Είναι γεγονός πως το βενετικό δουκάτο γνωρίζει παραχαράξεις και απομιμήσεις από το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Άλλωστε, ήταν διαδεδομένο φαινόμενο, το νόμισμα που κέρδιζε την εμπιστοσύνη του κοινού και γινόταν νόμισμα διεθνούς εμπορίου να αντιγράφεται και από άλλα κράτη. Μερικές φορές μάλιστα δεν περιορίζονταν να αντιγράφουν τον τύπο του αλλά έφτιαχναν απομιμήσεις που έφεραν και τις επιγραφές του πρωτοτύπου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα νομίσματος διεθνούς κύρους και συνεπώς πρότυπο προς απομίμηση ήταν το βενετικό δουκάτο που άρχισε να κόβεται από τον δόγη Ιωάννη Δάνδολο (1284/85) και εξής⁵⁴⁶.

Είναι στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και κατά τη διάρκεια του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα που οι κύριοι της Μυτιλήνης και κυβερνήτες της Φώκαιας εκδίδουν δουκάτα στο όνομά τους, όπως κάνουν οι Γενουάτες στη Χίο και στο Πέραν στο όνομα των Γενουατών δόγηδων. Αλλά και οι ανώνυμες απομιμήσεις είναι πολυάριθμες κατά τη διάρκεια του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα και κυρίως οι παραχαράξεις του δουκάτου του Ανδρέα Δάνδολου. Δεν έχει κανείς παρά να ανατρέξει στο μακροσκελή κατάλογο της συλλογής Papadopoli στον οποίο θα πρέπει να προστεθούν και τα νομίσματα που αποδίδονται στον Ροβέρτο τον Ανδεγαυό από τον Λάμπρο, όπως προαναφέρθηκε. Ο Castellani κατατάσσει τις απομιμήσεις αυτές ανάλογα με το αν φέρουν ή όχι μια τελεία ή μια ροζέτα στα αριστερά του λαβάρου ή το γράμμα Κ στις επιγραφές. Σε κάθε κατηγορία σημειώνει τις διαφοροποιήσεις ως προς τα σημεία, τις τελείες, τους σταυρούς που χαράσσονται ακόμη και στο ίδιο το λάβαρο. Το όνομα του Ανδρέα Δάνδολου είναι πάντα παραποιημένο, τα Ν είναι σε οριζόντια θέση θυμίζοντας Ζ ενώ τα R συχνά αντικαθίστανται από το Κ. Αλλά και οι υπόλοιπες επιγραφές είναι πολύ παραποιημένες και δυσανάγνωστες, υποβαθμίζοντας την ποιότητα των απομιμήσεων και απομακρύνοντας τα νομίσματα αυτά από το πρωτότυπο.

Αν ληφθούν υπόψη οι πολυάριθμες παραλλαγές αυτών των εκδόσεων που οδηγούν στο συμπέρασμα μιας μεγάλης ποσότητας νομισμάτων, μπορεί να υποθέσει κανείς μια αξιοσημείωτη παραγωγή παραχαραγμένων νομισμάτων αποτέλεσμα μιας ανάλογης οργάνωσης που αποκόμιζε κέρδη και το κέρδος δεν σχετιζόταν με την ποιότητα του νομίσματος. Πέρα από τις επίσημες συμφωνίες μεταξύ της Γένοβας και της Μαόνας μεταξύ του 1347 και 1373 που επέτρεψαν στους Μαονέζους της Χίου να

⁵⁴⁶ Πουλάκος Ν., «Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας και Βενετοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)» στο *Κατάλογος: Νομίσματα και Χάρτες στον ελληνικό χώρο 1204-1900*, ΚΝΕ/ΕΙΕ/ΕΝΕ, Αθήνα 1983, σ. 55.

εκδώσουν νόμισμα με τη σαφή γενουατική επιγραφή (DVX IANVENSIVM QVEM DEVS PROTEGAT /CONRADVS REX ROMANORVM), δεν μπορεί να αποκλειστεί η σιωπηρή, μυστική συναίνεση της Γένοβας σε μια πράξη οικονομικών αντιποίνων εναντίον της Βενετίας με την οποία βρισκόταν σε διαρκή πόλεμο θερμό ή ψυχρό. Αν υπήρχε μια τέτοια οργάνωση παραγωγής παραποιημένων νομισμάτων είναι βέβαιο ότι δεν αφορούσε μόνο στους συγκεκριμένους προαναφερόμενους δόγηδες αλλά θα πρέπει να επρόκειτο για μια συνεχόμενη παραγωγή⁵⁴⁷.

Σύμφωνα με τον Lunardi, αυτή η δραστηριότητα θα πρέπει να ξεκίνησε την περίοδο της ηγεμονίας των Ζακκαρία, κυρίων της Χίου από το 1304 έως το 1329 και να συνεχίστηκε και στη Φώκαια των Καττανέο μέχρι το 1341. Σε αυτή τη δραστηριότητα σίγουρα εμπλέκονται και οι Γατελούζοι, κύριοι της Μυτιλήνης από το 1355⁵⁴⁸.

5.3. Περί του καταλόγου

Ο κατάλογος που ακολουθεί είναι το αποτέλεσμα της καταγραφής και της μελέτης των σαράντα οκτώ χρυσών δουκάτων με γενικό αριθμό MM 3835 που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης. Η επιμέρους καταγραφή των συγκεκριμένων νομισμάτων με αύξοντα αριθμό πραγματοποιήθηκε από τη γράφουσα. Αποτέλεσμα της μελέτης υπήρξε η τυπολογική διάκριση των δουκάτων σε οκτώ ομάδες (I-VIII) με την ομάδα III να περιλαμβάνει δύο επιμέρους υποδιαιρέσεις (βλ. κατωτέρω).

Η εικονογραφική αποτύπωση σε όλα τα νομίσματα είναι η ίδια, μιμούμενη τον τύπο του βενετικού δουκάτου. Στην πρόσθια όψη εικονίζεται ο άγιος Μάρκος όρθιος να κρατά με το αριστερό του χέρι τη Βίβλο και με το δεξί να παραδίνει λάβαρο στον δόγη που είναι γονατιστός μπροστά του. Αριστερά από το λάβαρο υπάρχει η επιγραφή *SM (ή N) VENETI (Sanctus Marcus Venetiae)*, κατά μήκος του κονταριού του λαβάρου υπάρχει η επιγραφή *DVX* και δεξιά από τον δόγη η επιγραφή του ονόματός του. Ως οπισθότυπος εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός μέσα σε αμυγδαλόσχημη δόξα να ευλογεί με το δεξί χέρι που σηκώνεται ψηλά και με το αριστερό να κρατά ευαγγέλιο. Σε όλες τις περιπτώσεις πλην μιας⁵⁴⁹ εμφανίζονται

⁵⁴⁷ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 286.

⁵⁴⁸ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 287.

⁵⁴⁹ Πρόκειται για το υπ' αριθ. IIIA)1, όπου εικονίζονται έξι αστέρια δεξιά και τέσσερα αριστερά.

πέντε αστέρια δεξιά του Χριστού και τέσσερα αριστερά. Η επιγραφή *SIT T XPE DAT Q TV- REGIS ISTE DVCA*⁵⁵⁰ εμφανίζει αρκετές διαφοροποιήσεις.

Η ομάδα **I** αφορά στα νομίσματα υπ' αριθ. 1 έως 5 που χρονολογούνται την εποχή του Δομένικου Καττανέου, κυρίου της Φώκαιας από το 1331 έως το 1341. Εξέδωσε και αυτός⁵⁵¹ όπως και ο πατέρας του⁵⁵² χρυσά νομίσματα μιμούμενος τον τύπο των ενετικών δουκάτων⁵⁵³. Τα νομίσματα του καταλόγου αποτελούν επώνυμες απομιμήσεις που φέρουν μια τελεία αριστερά του λαβάρου καθώς και τη γνωστή εικονογράφηση του ενετικού δουκάτου, όπως αναλύθηκε παραπάνω. Χρονολογούνται πιο συγκεκριμένα κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ 1333 ή 1334 ή αρχές του 1335⁵⁵⁴ με αρχές του 1336, όταν η Μυτιλήνη βρέθηκε υπό την κατοχή του Δομένικου Καττανέου⁵⁵⁵.

⁵⁵⁰ Η επιγραφή διαβάζεται: «*SIT Tibi XPistE DATus Quem TV REGIS ISTE DVCA*Tus» και σε μετάφραση «Σε σένα Χριστέ δοσμένο, στο οποίο εσύ βασιλεύεις, αυτό το δουκάτο» (η λέξη δουκάτο με την έννοια του κράτους αλλά και με την έννοια του νομίσματος).

⁵⁵¹ «...και παρεσκευάζετο νομίσματα αυτού ως ηγεμόνας της Λέσβου να κόψη...», βλ. Δελής Γ., *Οι Γατελούζοι εν Λέσβω 1355-1462*, Αθήνα, 1901, σ. 14.

⁵⁵² Βλ. Λάμπρος Π., *Ανέκδοτα Νομίσματα Κοπέντα εν Γλαρέντσα...*, ό.π., σ. 69, το αποδιδόμενο στον πατέρα του Ανδρέα Καττανέο, κύριο της Φώκαιας (1307-1331) δουκάτο (υπ' αριθ. 56) φέρει τις εξής επιγραφές: *ANDR DTAO ZNVENETI* (στην πρόσθια όψη) και *ZIT T XPE DAT O IV RID ITE DVCA*T (στην οπίσθια όψη).

⁵⁵³ Βλ. Λάμπρος Π., *Ανέκδοτα Νομίσματα Κοπέντα εν Γλαρέντσα...*, ό.π., σ. 72, περιγραφή του υπ' αριθ. 57 νομίσματος, όπου αναγράφεται στον εμπροσθότυπο *PEDRA. D CATEO.*, όπισθεν του Αγίου +*SNVENETI*, κατά μήκος του κονταριού *DVX* και στην πίσω όψη *SIT T XPE DATO TV REGS ISITE DVCA*T. Ο χρυσός του δουκάτου είναι άπεμφθος. Ως προς την επιγραφή του νομίσματος αν την διαβάσει κανείς ολόκληρη είναι συγκεκριμένη, αν αφαιρέσει κανείς όμως το *PEDRA* φαίνεται αμέσως το όνομα *D CATEO* δηλ. *Domenicus CATanEO*. Τα γράμματα *PEDRA* αντί *GRA* είναι οι αρκτικές συλλαβές του ονόματος του δόγη Πιέτρο Γκραντενίγκο, του οποίου το χρυσό δουκάτο χρησίμευσε ως πρότυπο του παραποιηθέντος νομίσματος. Αλλά ο Πιέτρο Γκραντενίγκο ήταν δόγης από το 1289 μέχρι το 1311 άρα προγενέστερα του Δομένικου Καττανέο είκοσι και πλέον χρόνια. Προβληματίζει το γεγονός ότι δεν χρησιμοποίησε ως πρότυπο το δουκάτο του σύγχρονου του Φραγκίσκου Δάνδολου αλλά αυτό του αρκετά προγενέστερου Πιέτρο Γκραντενίγκο. Οι Κωφόπουλος Σ. & Μαζαράκης Α. θεωρούν ότι πρόκειται για παραποιημένα βενετικά δουκάτα και οι επιγραφές στο σύνολό τους δεν βγάζουν κάποιο νόημα. Η μόνη ένδειξη που υπάρχει είναι ότι η κατάληξη *TAO*, *TEO* και *NEO* είναι ορισμένα γράμματα από το όνομα *CATTANEO* και μπορούν να καταταχθούν στις απομιμήσεις των αρχών του 14^{ου} αιώνα, βλ. «Οι Καττανέο στο Αιγαίο (1307-1341) και τα νομίσματά τους για τη Φώκαια και τη Λέσβο», *Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας* 5, Αθήνα, 1996, σελ. 308.

⁵⁵⁴ Κατά την Ελισάβετ Ζαχαριάδου η εκστρατεία κατάληψης της Λέσβου από τους Γενουάτες πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 1333 ή στις αρχές του 1334 ενώ η αναχώρηση του βυζαντινού στόλου για την ανακατάληψη του νησιού έγινε μετά την αποχώρηση των σταυροφόρων και τη διάλυση της αποστολής τους, πιθανότατα το φθινόπωρο του 1334, βλ. Zachariadou E., *Trade and Crusade, Venetian Crete and the emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Βενετία, 1983, σ. 38. Κατά τον Michel Balard όμως, βλ. *La Romanie...*, ό.π., τ.1, σ. 72, ο Δομένικος Καττανέο κατέλαβε τη Λέσβο στις αρχές του 1335 και διατήρησε την κατοχή του νησιού μέχρι τις αρχές του 1336, όταν αναγκάστηκε να υποκύψει στις αυτοκρατορικές δυνάμεις του Ανδρόνικου Παλαιολόγου που θέλησαν να ανακαταλάβουν το νησί. Τότε παραχωρήθηκε σε αυτόν ως υποτελή της αυτοκρατορίας η Φώκαια ενώ η Λέσβος επανήλθε στους κόλπους της αυτοκρατορίας.

⁵⁵⁵ Κωφόπουλος Σ. & Μαζαράκης Α., «Οι Καττανέο στο Αιγαίο (1307-1341)...», ό.π., σ. 306 υποστηρίζουν ότι τον χειμώνα του 1335-1336, ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ως εκπρόσωπος του αυτοκράτορα ήρθε σε συμφωνία με τον Γενουάτη Giovanni de Spinola καθώς και με τους Γενουάτες της Κωνσταντινούπολης με αποτέλεσμα η Φώκαια και η Λέσβος να παραχωρηθούν στον Δομένικο

Το σύνολο όλων των υπόλοιπων νομισμάτων ανήκει στην κατηγορία των ανώνυμων απομιμήσεων του βενετικού δουκάτου.

Η ομάδα **III**, περιλαμβάνει τα νομίσματα με αριθ. 7 έως 36. Αποτελούν απομιμήσεις των δουκάτων του Ανδρέα Δάνδολου με το βάρος τους να κυμαίνεται από 3,53γρ. έως 3,58γρ. και διακρίνονται σε δύο υποκατηγορίες ανάλογα με το αν φέρουν ή όχι τελεία αριστερά από το λάβαρο. Στην πρώτη υποκατηγορία υπάρχει τελεία αριστερά του λαβάρου ενώ στη δεύτερη όχι. Στον εμπροσθότυπο δεξιά του δόγη υπάρχει η επιγραφή με παραποιημένο το όνομα του Ανδρέα Δάνδολου. Η παραποίηση αυτή απαντά αρκετές διαφοροποιήσεις και στις δύο κατηγορίες. Κατά μήκος του κονταριού του λαβάρου υπάρχει το DVX, όπου το X άλλοτε απεικονίζεται ως X και άλλοτε ως σταυρός. Στο ίδιο το λάβαρο συνήθως είναι χαραγμένο ένα X αλλά αρκετές φορές στο σημείο αυτό το νόμισμα είναι αρκετά φθαρμένο και δεν φαίνεται ευκρινώς. Χρυσά δουκάτα σε αυτόν τον τύπο με παραφθαρμένο το όνομα του Ανδρέα Δάνδολου απαριθμεί ο Castellani⁵⁵⁶, τα οποία κατηγοριοποιεί περαιτέρω ο Lunardi στο έργο του⁵⁵⁷. Και οι δύο τα χρονολογούν στην εποχή διακυβέρνησης του δόγη αυτού (1343-1354). Οι δυσανάγνωστες επιγραφές και η βιαστική απόδοση των λεπτομερειών στην εικονογραφία αποδεικνύουν ότι πρόκειται για κοπές που μιμούνται τις αυθεντικές ενετικές και βρίσκονται ως προς αυτό αρκετά μακριά από το πρωτότυπο.

Τα ίδια χαρακτηριστικά αποδίδονται και στα νομίσματα των ομάδων **IV** έως **VIII** (αρ. 37-48) που για τους ίδιους λόγους θεωρούνται ότι αποτελούν απομιμήσεις των δουκάτων των συγκεκριμένων δόγηδων (Τζοβάννι Γκραντενίγκο, Τζοβάννι Ντολφίν, Μάρκο Κορνέρ, Αντρέα Κονταρίνι και Αντόνιο Βενιέρ). Μόνο το νόμισμα της ομάδας **II** που αποτελεί και το μοναδικό νόμισμα αυτής της ομάδας, το οποίο χρονολογείται στην εποχή του Φραγκίσκου Δάνδολου (1328-1339), μοιάζει να προσεγγίζει περισσότερο από κάθε άλλο το ενετικό πρότυπο. Το βάρος του (3,58γρ.) και το χρώμα του δείχνουν την καθαρότητα του χρυσού του, η ευκρινής και προσεγμένη απόδοση των επιγραφών του καθώς και η καλοδουλεμένη αποτύπωση των εικονογραφικών του λεπτομερειών θα μπορούσαν ενδεχομένως να το κατατάξουν στα αυθεντικά ενετικά δουκάτα. Η εύρεσή του όμως μέσα σε ένα «θησαυρό» νομισμάτων που αποτελούν προϊόν απομίμησης στο σύνολό τους

υπό την επικυριαρχία του αυτοκράτορα και έτσι ο Δομένικος Καττανέο παρέμεινε στο νησί μέχρι το 1341, όταν η Λέσβος επέστρεψε στην κυριότητα του βυζαντινού κράτους.

⁵⁵⁶ Cat. Papadopoli, σ. 249, σ. 250, αρ. 16197-16206.

⁵⁵⁷ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 296, αρ. g έως r.

δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά ως προς την αυθεντικότητά του. Επιπλέον, η χρονολόγησή του μεταξύ 1328 και 1339 συνηγορεί υπέρ της έκδοσής του κατά την περίοδο ηγεμονίας του Δομένικου Καττανέου στο νησί, πιθανώς ως ανώνυμη απομίμηση του ηγεμόνα αυτού⁵⁵⁸.

Τα δύο θεμελιώδη ερωτήματα που εγείρονται στην πορεία της μελέτης είναι τα εξής: από ποιον κόβονται οι απομιμήσεις των ομάδων IV έως VIII και πότε;

Αφενός η βιβλιογραφική έρευνα (βλ. παραπάνω) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτές οι απομιμήσεις πιθανόν εκδίδονται από το νομισματοκοπείο της Χίου, ιδιαίτερα ενεργό αυτή την περίοδο με εξαίρεση τον Λάμπρο που καταδεικνύει το Ροβέρτο, πρίγκηπα της Αχαΐας και το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας ως πιθανό τόπο έκδοσης των απομιμήσεων του Ανδρέα Δάνδολου, τουλάχιστον για αυτές που φέρουν το γράμμα Κ ή το συνδυασμό ΚΟ στην πίσω πλευρά.

Αφετέρου η γραπτή μαρτυρία των πηγών καθιστά γνωστή τη δραστηριότητα του Φραγκίσκου Γατελούζου στην κοπή παραπονημένων δουκάτων και μάλιστα από την αρχή της ηγεμονίας του στη Λέσβο. Ο Rafaino Coresini, αντιπρόσωπος της Βενετίας, διαμαρτυρείται στη Γερουσία της Γένοβας, για την κοπή χρυσών δουκάτων από τον Φραγκίσκο Γατελούζο. Η Γένοβα μεταφέρει τις ανησυχίες της Βενετίας προς τον Κύριο της Μυτιλήνης με επιστολή της στις 8.8.1357 «...monetam auream ducato protinus apparentia consimilem, immo verius sub ducati Venetiarum communis proprio stigmatē, quantumcumque in qualitate, materia et quantitate diversam...» (παρόμοιο στην εμφάνιση αλλά διαφορετικό στην ποιότητα, στο υλικό και την ποσότητα). Επιπλέον, στην επιστολή αναφέρεται ότι οι Βενετοί είναι σφόδρα δυσαρεστημένοι από αυτή την αυθάδη παραχάραξη ενός νομίσματος του οποίου το μονοπώλιο έχει παραχωρηθεί στη Βενετία βάσει ενός αυτοκρατορικού προνομίου, ότι οι Γενουάτες αισθάνονται ντροπή που ένας συμπατριώτης τους φέρεται να έχει τελέσει μια τέτοια πράξη και απαιτούν από τον Φραγκίσκο να σταματήσει άμεσα την κοπή αυτών των δουκάτων⁵⁵⁹. Είναι αμφίβολο αν ο Φραγκίσκος πείσθηκε από αυτές τις διαμαρτυρίες και μάλλον θα πρέπει να συνέχισε την κυκλοφορία των παραπονημένων δουκάτων του.

⁵⁵⁸ Άλλωστε, η ύπαρξη και λειτουργία ενός νομισματοκοπείου στο νησί που εξέδιδε επώνυμες απομιμήσεις βενετικών δουκάτων καθιστούσε πιθανή και την επέκταση της δραστηριότητάς του με την κοπή και ανώνυμων τέτοιων απομιμήσεων.

⁵⁵⁹ Schlumberger G., *Numismatique...*, ό.π., σ. 436 και Δελής Γ., *Οι Γατελούζοι εν Λέσβω...*, ό.π., σ. 29 αναφέρει ότι η Βενετία διαμαρτυρήθηκε βάσει ενός βασιλικού διατάγματος, με το οποίο της είχε παραχωρηθεί το μονοπώλιο της κυκλοφορίας χρυσών δουκάτων σε όλο το βυζαντινό κράτος.

Η γραπτή διαμαρτυρία της Γένοβας έρχεται να ενισχύσει την άποψη περί της ύπαρξης και λειτουργίας ενός νομισματοκοπείου στη Μυτιλήνη, το οποίο σε μικρό χρονικό διάστημα μπορεί να παράγει χρυσά νομίσματα αρκετά καλής περιεκτικότητας ενώ προϋποθέτει και προηγμένο εξοπλισμό⁵⁶⁰. Άλλωστε, νομισματοκοπείο στη Μυτιλήνη θα πρέπει να υπήρχε και κατά την περίοδο του Δομένικου Καττανέου, όπως προαναφέρθηκε, το οποίο παρήγαγε δουκάτα με αρκετά καλή περιεκτικότητα σε χρυσό. Το εν λόγω νομισματοκοπείο δεν θα πρέπει να διέκοψε τη λειτουργία του γεγονός που εξηγεί και την άμεση έκδοση των παραπονημένων δουκάτων του Φραγκίσκου Α' από τα πρώτα χρόνια της ηγεμονίας του. Τη συνέχιση της πρακτικής του Δομένικου Καττανέου από τον πρώτο Γατελούζο ηγεμόνα του νησιού μνημονεύει και ο Miller στο έργο του: «...και σχεδόν στην αρχή της βασιλείας του μιμήθηκε τό κακό παράδειγμα τοῦ προκατόχου του Δομένικου Καττανέο καί ἔκοψε χρυσᾶ νομίσματα παραποιώντας ἀκριβῶς τά βενετικά δουκάτα σέ διαφορετικό ὁμως βάρος...»⁵⁶¹.

Τέλος, η ίδια η αρχαιολογική μαρτυρία με την εύρεση των συγκεκριμένων νομισμάτων ως μέρος ενός «θησαυρού» στο νησί της Μυτιλήνης αποτελεί ένδειξη για τη δραστηριότητα του νομισματοκοπείου του νησιού και την ενεργή παρουσία του στο χώρο του Β.Α. Αιγαίου την περίοδο αυτή. Η χρονολόγηση απόκρυψης του «θησαυρού» που, όπως θα δούμε παρακάτω, συνδέεται με τον μεγάλο σεισμό που επισυμβαίνει στη Μυτιλήνη το 1384 οδηγεί στη χρονολόγηση έκδοσης όλων των κοπών, εκτός από τα δουκάτα του Δομένικου Καττανέου και του δουκάτου του Φραγκίσκου Δάνδολου, κατά την περίοδο διακυβέρνησης του πρώτου ηγεμόνα του νησιού, Φραγκίσκου Α' Γατελούζου. Περισσότερες από τις μισές κοπές του θησαυρού μας αποτελούν απομίμηση του δουκάτου του Ανδρέα Δάνδολου. Η χρήση ως προτύπου για τον Φραγκίσκο των χρυσών κοπών ενός δόγη που δεν ηγεμόνευε πια (ο Φραγκίσκος ανέλαβε καθήκοντα ως κύριος της Μυτιλήνης ένα χρόνο αργότερα από το θάνατο του εν λόγω δόγη) πιθανόν να εξηγείται από την ευρεία απήχηση του συγκεκριμένου νομίσματος. Άλλωστε, πρόκειται για το δουκάτο που αποτέλεσε προϊόν απομίμησης περισσότερο από κάθε άλλο την περίοδο αυτή.

⁵⁶⁰ Κωφόπουλος Σ. & Μαζαράκης Α. 1996, σ. 200.

⁵⁶¹ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 69.

5.4. Απόπειρα ερμηνείας του « θησαυρού»

5.4.1. Γενικά

Η έννοια του αποθησαυρισμού έχει θεωρηθεί φαινόμενο διαχρονικό και έχει συνδεθεί με τη φύλαξη πολύτιμων σε αξία νομισματικών εκδόσεων με απώτερο σκοπό τη διάσωσή τους από τις συνέπειες μιας επισφαλούς συνήθως οικονομικής και νομισματικής συγκυρίας. Αρκετοί έχουν υποστηρίξει ότι στις μεσαιωνικές κοινωνίες η αποθησαύριση οφειλόταν στην οικονομική αβεβαιότητα και ήταν περισσότερο η συνέπεια παρά η αιτία μιας νομισματικής κατάστασης, όπου η συνεχής υποτίμηση του ντόπιου νομίσματος οδηγούσε στην εξαφάνιση των πολύτιμων μετάλλων από την κυκλοφορία⁵⁶². Πράγματι, συχνά οι συνθήκες απόκρυψης των νομισματικών «θησαυρών» σχετίζονταν με την οικονομική κρίση, τη νομισματική απαξίωση, τις πληθωριστικές πιέσεις⁵⁶³, τη δημογραφική κάμψη ή με άλλα εξωτερικά γεγονότα όπως ο πόλεμος ή ακόμα και με τον συνδυασμό όλων αυτών. Η αδήριτη ανάγκη των ηγεμόνων για την έκδοση νέου χρήματος εξαιτίας του πολλαπλασιασμού των δαπανών που προκαλούσε η διεξαγωγή ενός πολέμου⁵⁶⁴ δημιουργούσε πληθωριστικά φαινόμενα με την κοπή μεγάλου αριθμού νέων νομισμάτων που τις περισσότερες φορές –λόγω της ανεπάρκειας σε απόθεμα πολύτιμων μετάλλων- ήταν απαξιωμένα ως προς τον τίτλο τους ή υπερτιμημένα σε σχέση με την πραγματική τους αξία. Η εφαρμογή μιας τέτοιας επίσημης πολιτικής από τον βασιλιά ή τον ηγεμόνα⁵⁶⁵ δημιουργούσε την αντίδραση των ανθρώπων της εποχής που αναγκάζονταν να αποσύρουν τα πολύτιμα νομίσματά τους για να καταφέρουν να τα προστατεύσουν.

⁵⁶² Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 54, Da Silva J.G., «Η οικονομική και η κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Μεσογείου», *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σ. 354, Sprufford P, *Money...*, ό.π., σ. 347.

⁵⁶³ Για τον αντίκτυπο μακροοικονομικών παραγόντων όπως ο πληθωρισμός στην έννοια της αποταμίευσης, βλ. Στόγιας Γ., «Πρακτικές Αποταμίευσης και Νομισματικοί «Θησαυροί», 4^{ος}-15^{ος} αι.», στο Μπουραζέλης Κ.&Μειδάνη Κ. (επιμ.), *Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στην Ελληνική Ιστορία*, σ. 359-360.

⁵⁶⁴ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας...*, ό.π., σ. 91, η περίπτωση του Εκατονταετούς πολέμου υπήρξε χαρακτηριστική ως προς την εκτόξευση των πολεμικών δαπανών και την ανάγκη έκδοσης νέου χρήματος που οδήγησε στην εφαρμογή διαδοχικών απαξιώσεων του νομίσματος, βλ. Babelon J., «Νομισματική...», ό.π., σ. 222-223 και Le Goff J., ό.π., σ. 157.

⁵⁶⁵ Για την εφαρμογή μιας επίσημης πολιτικής κρατικής κιβδηλίας από την οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και από τους ευρωπαϊούς ηγεμόνες είτε μέσω της αλλοίωσης του τίτλου είτε μέσω της υπερτίμησης των νομισμάτων, την έκταση του φαινομένου, τα χαρακτηριστικά του αλλά και τα διαχρονικά αίτια του με βασικότερο ίσως την έλλειψη αποθεμάτων σε πολύτιμο μέταλλο, βλ. Λιάτα Ε., ό.π., σ. 171-174.

Τέτοιο κλίμα ανασφάλειας και φόβου μπορούσε να πυροδοτηθεί όχι μόνο από έκτακτα εξωτερικά γεγονότα με αρνητικό αντίκτυπο όπως ήταν ο πόλεμος αλλά και από ευνοϊκές συγκυρίες όπως η οικονομική ανάπτυξη και η άνθηση του εμπορίου. Σε αυτή την περίπτωση οι αυξημένες οικονομικές υποχρεώσεις που συνδέονταν με την καταβολή μισθών, τη συντήρηση στρατού και τη διεξαγωγή του εμπορίου υπαγόρευαν την άμεση ανάγκη ενός κράτους ή μιας πόλης για κοπή νέου χρήματος⁵⁶⁶. Και ήταν αυτός ο συνδυασμός της αμεσότητας και της ποσότητας (των νομισμάτων που έπρεπε να εκδοθούν) που καθιστούσε αναπόφευκτη την υποβάθμιση της ποιότητας και της αξίας των κοπών από ευγενές μέταλλο συντελώντας στη νομισματική αστάθεια και την απόσυρση των πολύτιμων μετάλλων από την κυκλοφορία. Το φαινόμενο του αποθησαυρισμού έλαβε κατά καιρούς τόσο ανησυχητικές διαστάσεις που θεωρήθηκε από πολλούς σύγχρονους ως ένα από τα δύο δεινά που έπληξαν το μεσαιωνικό νομισματικό σύστημα της Δύσης, το άλλο ήταν η εκροή των πολύτιμων μετάλλων της Ευρώπης προς την περιοχή της ανατολικής Μεσογείου και της εγγύς Ανατολής⁵⁶⁷.

Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί από πολλούς ότι η μελέτη σχετικά με τα κίνητρα της τάσης για αποθησαυρισμό των ανθρώπων της εποχής δεν μπορεί να θεμελιώνεται πάντοτε στην αντίληψη ότι η δράση του ανθρώπου υπαγορεύεται από το κοινωνικοοικονομικό και ιστορικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται. Υπάρχει και η ατομική βούληση και η ιδιαιτερότητα της τύχης του κάθε ανθρώπου που μπορεί να αποτελεί σημαντική ερμηνευτική παράμετρο και διαφοροποιητικό παράγοντα στην ανάλυση του φαινομένου που μας απασχολεί. Έτσι, για την ερμηνεία του φόβου και της ανασφάλειας των ανθρώπων που τους ωθεί στη δημιουργία μικρών ή μεγάλων «θησαυρών» θα πρέπει να λαμβάνεται ενίοτε υπόψη και κρίνοντας κατά περίπτωση και ο ανθρώπινος παράγοντας που μπορεί να αφορά είτε σε προσωπικά γεγονότα της ζωής του κάτοχου (αρρώστια, αιφνίδιος θάνατος) είτε στην ιδιοσυγκρασία αυτού (επιθυμία για προστασία από κλοπή)⁵⁶⁸, κυρίως στις περιπτώσεις απουσίας

⁵⁶⁶ Balard M., *La Romanie ...*, ό.π., τ. 2, σ. 650-651.

⁵⁶⁷ Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 58, σχετικά με τη συνεχή διαρροή πολύτιμων μετάλλων από τη Δύση προς την Ανατολή ως αποτέλεσμα του ελλειμματικού δυτικού εμπορικού ισοζυγίου πληρωμών κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα, βλ. Day J., «Το εμπόριο στην Ανατολική...», ό.π., σ. 618-619.

⁵⁶⁸ Κατά την Γερολυμάτου Μ. διάφοροι τέτοιοι λόγοι μπορούν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της μη επανακτήσεως ενός «θησαυρού» και για το λόγο αυτό η άμεση χρονολογική συσχέτιση του έτους απόκρυψης ενός «θησαυρού» με το έτος κοπής του νεότερου νομίσματος που περιέχεται σε αυτόν και συνακόλουθα με ορισμένο γεγονός στρατιωτικής φύσεως δεν αποτελεί πάντοτε ασφαλή μέθοδο συναγωγής ιστορικών συμπερασμάτων, βλ. Γερολυμάτου Μ., Βιβλιοκρισία στο Morrisson C et al, *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Παρίσι 2006, *ΕΕΒΣ* 32, 2004-

μαρτυριών που να συνδέουν την απόκρυψη με κάποια ταραχώδη ιστορική συγκυρία και διατηρώντας πάντοτε τις σχετικές επιφυλάξεις, δεδομένης της αδυναμίας ανασύστασης της ιδιωτικής ζωής του κατόχου ενός «θησαυρού».

Το νόμισμα που αποθησαυρίζεται είναι συνήθως το καλής ποιότητας, ισχυρό νόμισμα με βασικά χαρακτηριστικά τη σταθερή αξία, την περιεκτικότητά του σε πολύτιμο μέταλλο και την ευρεία απήχηση του, γνωρίσματα που προκαλούν το θαυμασμό της κοινωνίας και την επιθυμία για απόκτησή του⁵⁶⁹. Η κυριαρχία του βενετικού δουκάτου, ως κορυφαία έκφραση της αναγνώρισης του κύρους και της οικονομικής παντοδυναμίας της εκδούσας αρχής του, οφείλεται σε αυτόν ακριβώς τον συνδυασμό των προαναφερθέντων στοιχείων. Έχει υποστηριχθεί ότι οι «θησαυροί» χρυσών νομισμάτων αποτελούν ένδειξη οικονομικής και εμπορικής άνθησης των περιοχών ανεύρεσής τους ως στοιχείο του πλούτου τους⁵⁷⁰ και είναι σε αυτές ακριβώς τις περιοχές όπου καθίσταται εμφανής η εκδήλωση της τάσης για αποθησαυρισμό τέτοιων νομισμάτων με σταθερή και μεγάλη αξία.

Επίσης, η κατοχή πολύτιμων κοπών συνδέεται με την κοινωνική θέση του κατόχου τους⁵⁷¹. Έτσι, «θησαυροί» χρυσών ή αργυρών νομισμάτων βρίσκονται στα χέρια της άρχουσας ελίτ της τοπικής κοινωνίας είτε πρόκειται για πλούσιους γαιοκτήμονες και εμπόρους, είτε για αξιωματούχους είτε για μέλη του κλήρου. Η υιοθέτηση της άποψης από την Λιάτα περί του διαστρωματικού χαρακτήρα του φαινομένου της αποθησαύρισης συνδέεται με τη μελέτη των προικοσυμφώνων και των διαθηκών της εποχής, η οποία καταδεικνύει την τάση όλων των κοινωνικών τάξεων για την απόκτηση μεγάλης αξίας νομισμάτων⁵⁷². Βέβαια, το μέγεθος του «θησαυρού» και η αξία των νομισμάτων που τον απαρτίζουν σε κάθε περίπτωση

2006, σ. 567-570, άποψη που υιοθετείται και από την Πέννα Β. στο «Χρήμα και Αγορά στην Αχαΐα κατά τον δέκατο τρίτο αιώνα: η μαρτυρία των νομισματικών θησαυρών» στο Σαράντη Ε. (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου Δύμη, Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία-Α' Τουρκοκρατία, 1-2 Οκτωβρίου 2005*, Δήμος Δύμης, Πάτρα, 2012, σ. 94.

⁵⁶⁹ Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 55, για τη σταθερότητα της αξίας του βυζαντινού χρυσού νομίσματος ως ένα από τα βασικά αίτια για τον αποθησαυρισμό του, βλ. Στόγιας Γ., «Πρακτικές Αποταμίευσης...», ό.π., σ. 362-363.

⁵⁷⁰ Για τη σύνδεση του φαινομένου της αποθησαύρισης με την οικονομική ευμάρεια μιας περιοχής κατά τη βυζαντινή περίοδο μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων νομισματικών «θησαυρών», βλ. Πέννα Β. & Τουράτσογλου Ι., «Ο «θησαυρός» Παλιοθεολόγου Μελιβοίας/1988: μελέτη της κυκλοφορίας χρυσών υπέρπυρων της δυναστείας των Κομνηνών στον ελλαδικό χώρο», *Οβολός* 7, Αθήνα, 2004, σ. 367-377.

⁵⁷¹ Babelon J., «Νομισματική...», ό.π., σ. 206.

⁵⁷² Η μελέτη των σχετικών εγγράφων από την Λιάτα αφορά σε προικοσύμφωνα και διαθήκες της οθωμανικής περιόδου από όπου προκύπτουν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα αναφορικά με τη διαχρονική φύση του φαινομένου της αποθησαύρισης, βλ. Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 55.

αντανακλά τη διαφορετική θέση του κατόχου του μέσα στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Ανάλογα δηλαδή με την κοινωνική θέση των κατόχου, δημιουργούνται μεγαλύτεροι ή μικρότεροι «θησαυροί». Όλες όμως οι κοινωνικές τάξεις επιθυμούν στο μέτρο των δυνατοτήτων τους να κληροδοτήσουν στους απογόνους τους πολύτιμα νομίσματα ή να προικοδοτήσουν τα παιδιά τους με αυτά. Η μετακύλιση με τον τρόπο αυτό των «θησαυρών» στην επόμενη γενιά δεν αποσκοπεί στην κατανάλωση αυτών των ποσών αλλά στη διαφύλαξή τους με σκοπό την αύξησή τους στο πλαίσιο μιας διαδικασίας απονομισματοποίησης που συνδέεται με την αξία των νομισμάτων αυτών όχι με βάση την ανταλλακτική τους ισοτιμία και την αγοραστική τους δύναμη αλλά την περιεκτικότητά τους σε πολύτιμο μέταλλο⁵⁷³. Έτσι, όσο πιο παλιό είναι ένα νόμισμα, τόσο πιο περιζήτητο μπορεί να γίνεται λόγω της μεγαλύτερης περιεκτικότητάς του σε πολύτιμο μέταλλο. Επιπλέον, η επέκταση του φαινομένου της αποθησαύρισης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και η επιβεβαίωση του διαστρωματικού του χαρακτήρα καθίσταται αντιληπτή, όταν προβούμε στην αποσύνδεση της έννοιας της αποθησαύρισης από τα πολύτιμα, χρυσά ή αργυρά νομίσματα. Πράγματι, η συγκέντρωση και φύλαξη χαλκάργυρων ή χάλκινων νομισμάτων μπορεί να αποτελεί μια μικρή περιουσία για τα μέλη των κατώτερων κοινωνικών τάξεων.

Οι θέσεις απόκρυψης των «θησαυρών», σύμφωνα με τα αρχαιολογικά τεκμήρια, υποδηλώνουν τις περισσότερες φορές τη σπουδή των κατόχων τους και την ειδική μέριμνα που λαμβάνεται για την όσο το δυνατόν ασφαλέστερη φύλαξή τους, συνδέοντας στην περίπτωση αυτή την προσχεδιασμένη απόκρυψη με συνθήκες έκτακτου και επείγοντος χαρακτήρα αλλά όχι ακαριαίου συμβάντος⁵⁷⁴. Έτσι, η εύρεση τέτοιων «θησαυρών» κρυμμένων επιμελώς μέσα σε αγγεία, σε τοίχους κτηρίων, στο χώμα ή κάτω από κάποιο δάπεδο υποδεικνύουν συνήθως διαχειρίσιμες καταστάσεις ενώ αντίθετα η πρόχειρη και βιαστική απόκρυψή τους υποδηλώνει εξαιρετικά αιφνίδιες συνθήκες που μπορεί να συνδέονται ακόμη και με φυσικές

⁵⁷³ Η κληροδότηση/προικοδότηση αυτή προϋποθέτει την ύπαρξη των νομισμάτων αυτών σε προγενέστερο χρόνο, δεν προέρχονται δηλ. από κάποια πρόσφατη εκποίηση διαθέσιμων περιουσιακών στοιχείων, βλ. Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., σ. 55-56.

⁵⁷⁴ Για τη διάκριση ανάμεσα στις αιφνίδιες και τις εξαιρετικά αιφνίδιες (περίπτωση ακαριαίου συμβάντος) συνθήκες κατά την απόκρυψη ενός θησαυρού στο πλαίσιο της μελέτης των μεικτών θησαυρών της Πελοποννήσου, βλ. Πέννα Β., «Νομισματική κυκλοφορία στην Ηλεία κατά τη βυζαντινή περίοδο», στο Θέμελης Π.Γ.-Κόντη Β. (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία, Αστικός και Αγροτικός Χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα, 2002, σ. 234.

καταστροφές (σεισμός)⁵⁷⁵. Τέλος, ο χρόνος απόκρυψης ενός τέτοιου «ευρήματος» πολλές φορές μπορεί να μην συμπίπτει με τη χρονολόγηση του νεότερου νομίσματος εντός αυτού, καθώς για διάφορους λόγους που –μεταξύ άλλων- μπορεί να σχετίζονται και με την παρατεταμένη κυκλοφορία κάποιων νομισμάτων για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την αρχική έκδοσή τους, η χρονολόγηση αυτή δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και την απόκρυψή του την ίδια ακριβώς περίοδο⁵⁷⁶.

5.4.2. Ο «θησαυρός» των Μέσσων/1967

Ο «θησαυρός» των Μέσσων/1967 που αποτελείται, όπως εκτενώς αναφέραμε παραπάνω, από 48 χρυσά δουκάτα απομιμήσεις του βενετικού προτύπου βρέθηκε στις επιχώσεις του δυτικού τμήματος του αρχαίου ιωνικού ναού στο κάτω μέρος αβαθούς αγγείου σε ύψος 0,13μ. πάνω από τον ναό και σε βάθος 0,30μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, η έλλειψη οποιουδήποτε μέτρου προφύλαξης από τον διασκορπισμό του σημαντικού από χρηματικής απόψεως «θησαυρού» αποτελεί ένδειξη της βιαστικής, «εν τάχει» απόκρυψής του⁵⁷⁷.

Η χρονολόγηση του «θησαυρού», με τη νεότερη κοπή να αποτελεί απομίμηση του ενετικού δουκάτου του Αντόνιο Βενιέρ (1382-1400), έγκειται σε αυτήν ακριβώς την περίοδο. Πότε όμως και κάτω από ποιες συνθήκες πραγματοποιείται η απόκρυψή του; Η βιαστική και πρόχειρη φύλαξή του σε ένα αβαθές αγγείο και ο μικρός βαθμός προστασίας ενός τόσο σημαντικού σε αξία συνόλου θα πρέπει να συνδέεται με την ύπαρξη ενός ακαριαίου συμβάντος σε καμία περίπτωση αναμενόμενου που λειτούργησε αιφνιδιαστικά για τον κάτοχο του θησαυρού. Αν επρόκειτο για μια κακή οικονομική συγκυρία ή για ένα στρατιωτικό γεγονός όπως εχθρική επίθεση, σαφώς και η απόκρυψη θα γινόταν κάτω από άλλες συνθήκες επιμελημένα, προσχεδιασμένα, με μεγαλύτερη μέριμνα για την προστασία του πολύτιμου αυτού συνόλου. Τι συνέβη λοιπόν; Είναι η μαρτυρία του Χρονικού της Μυτιλήνης⁵⁷⁸ που μας πληροφορεί για τον μεγάλο καταστροφικό σεισμό της 6^{ης} Αυγούστου του 1384, από τον οποίο χάνει τη ζωή του ο πρώτος ηγεμόνας του νησιού Φραγκίσκος Α' μαζί με τους δυο γιούς

⁵⁷⁵ Πέννα Β., «Νομισματική κυκλοφορία στην Ηλεία...», ό.π., σ. 234, υποσημ. 25.

⁵⁷⁶ Γερολυμάτου Μ., Βιβλιοκρισία στο Morrisson C et al, *Les trésors monétaires ...*, ό.π., σ. 570, χρήσιμο είναι να διατηρεί κανείς ορισμένες επιφυλάξεις ως προς την άμεση χρονολογική συσχέτιση του νεότερου νομίσματος με το έτος αποκρύψεως.

⁵⁷⁷ Πετράκος Β., «Ανασκαφή του ναού...», ό.π., σ. 98.

⁵⁷⁸ Dennis G.T., «The Short Chronicle of Lesbos...», ό.π., σ.125.

του⁵⁷⁹. Η ένταση και το μέγεθος του συγκεκριμένου σεισμού που διαφαίνεται από την ολοσχερή καταστροφή της κατοικίας του ηγεμόνα εντός της ακρόπολης στα συντρίμια της οποίας ανευρίσκονται τα σώματα του ίδιου και των γιών του αποτυπώνεται με ενάργεια στην περιγραφή του Χρονικού⁵⁸⁰. Αλλά και η μεταγενέστερη μαρτυρία περιηγητών –προς επιβεβαίωση των πηγών μας– όπως του ιππότη Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο που μετά την επίσκεψή του στη Μυτιλήνη αναπαράγει την ιστορία του τρομερού σεισμού που μαθαίνει εκεί⁵⁸¹, απηχεί τον αντίκτυπο του καταστροφικού αυτού γεγονότος την εποχή εκείνη. Η μαρτυρία ενός τόσο σημαντικού όσο και εξαιρετικά αιφνίδιου συμβάντος όπως είναι ο σεισμός δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τις συνθήκες απόκρυψης του «θησαυρού» μας, ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη ότι η χρονολόγηση κοπής του νεότερου νομίσματος εντός αυτού πλησιάζει πολύ χρονικά το έτος κατά το οποίο επισυμβαίνει ο σεισμός στη Μυτιλήνη (1384). Επιπλέον, το γεγονός ότι υπάρχει μέσα στο «θησαυρό» μόνο μία κοπή σε απομίμηση του δουκάτου του Αντόνιο Βενιέρ (1382-1400) πιθανόν υποδηλώνει ότι πρόκειται για κάποια από τις πρώτες απομιμήσεις των δουκάτων του δόγη αυτού που εξαιτίας του σεισμού δεν συνεχίστηκαν, καθώς θα πρέπει –προσωρινά τουλάχιστον– να διακόπηκε η λειτουργία του νομισματοκοπείου, γεγονός που ενισχύει την άποψή μας σχετικά με τον ακριβή προσδιορισμό του χρόνου απόκρυψης του «θησαυρού», την ώρα του σεισμού. Επιπλέον, ο εξαιρετικά αιφνίδιος χαρακτήρας ενός τέτοιου ακαριαίου συμβάντος δεν επιτρέπει στον κάτοχο ενός «θησαυρού», όπως αναλύσαμε και παραπάνω, την επιμελημένη και προσχεδιασμένη απόκρυψή του και δικαιολογεί απόλυτα στην περίπτωσή μας την βιαστική και πρόχειρη φύλαξή του. Τέλος, η σύνδεση των συνθηκών απόκρυψης ενός «θησαυρού» με φυσικές καταστροφές απαντά και σε προγενέστερες περιόδους όπως π.χ. ο «θησαυρός» σαράντα επτά χρυσών νομισμάτων που βρέθηκε κοντά στην Κωνσταντινούπολη και συνδέεται με τον καταστροφικό σεισμό της 20^{ης} Απριλίου 611⁵⁸² ή οι εξαιρετικά αιφνίδιες

⁵⁷⁹ Σύμφωνα με το Χρονικό, επρόκειτο για τους υιούς του, Ανδρόνικο και Δομένικο.

⁵⁸⁰ Dennis G.T., ό.π., σ. 125, «..Καί ἀπεκτάνθη ὑπὸ τοῦ γεγονότος σεισμοῦ κατὰ τὴν C' τοῦ Αὐγούστου ἐν ἔτει Cωκα', ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ καταβάσεως, ἀπὸ δ', συγχωσθεῖς ἐν τῇ ἀκροπόλει τῇ παρ' αὐτοῦ κτισθεῖσι εἰς ὄψος μέγα καὶ κάλλος <ἀ>παράμιλλον. πολλὰ δὲ μογήσαντες εὗρον τὸ σῶμα αὐτοῦ συντετριμμένον ὑπὸ τῶν πετρῶν. καὶ ἐτάφη ἐν τῷ παρ' αὐτοῦ κτισθέντι ναῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ἐν λάρνακι ποιηθέντι παρ' αὐτοῦ. συνετάφησαν δ' αὐτῷ καὶ δύο υἱοὶ ἐκείνου, συντριβέντες καὶ αὐτοὶ ὑπὸ τοῦ σεισμοῦ· ὁ μὲν πρῶτος ἦν Ἀνδρόνικος, ὁ δὲ δεύτερος Δομένικος.»

⁵⁸¹ Παρασκευαΐδης Π.Σ., *Οι περιηγητές...*, ό.π., σ.16-17.

⁵⁸² Γερολυμάτου Μ., Βιβλιοκρισία στο Morrisson C et al, « *Les trésors monétaires ...* », ό.π., σ. 569.

συνθήκες απόκρυψης «θησαυρών» από την Κόρινθο κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο που έχουν συνδεθεί με σεισμική καταστροφή⁵⁸³.

Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι το υπό εξέταση «εύρημά» μας παρουσιάζει την ιδιομορφία να αποτελεί ταυτόχρονα αποταμιευτικού χαρακτήρα «θησαυρό» με την έννοια της επιλεκτικής συγκέντρωσης νομισμάτων μεγάλης αξίας σε καλή κατάσταση διατήρησης που όμως αποκρύβεται σε συνθήκες εκτάκτου ανάγκης, γεγονός που προσφέρει νέα προοπτική στην ειδολογική κατηγοριοποίηση των «θησαυρών» με βάση τη σύστασή τους, τον χρόνο απόκρυψης αλλά και τις συνθήκες εύρεσής τους⁵⁸⁴.

Ποιος ήταν όμως ο κάτοχος αυτού του «θησαυρού»; Γνωρίζουμε ότι στο σημείο ανακάλυψης του «ευρήματος» - επί των επιχώσεων του αρχαίου ιωνικού ναού- υπήρξε συνεχής η λατρευτική/θρησκευτική χρήση του χώρου κατά τη βυζαντινή και μεσαιωνική περίοδο με την ίδρυση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και ακολούθως του ναΐσκου του Ταξιάρχη. Οι γνώσεις μας για τον μεσαιωνικό ναΐσκο προέρχονται από την «Περιγραφή της Λέσβου» του Γαβριήλ Σουμαρούπα⁵⁸⁵, που διετέλεσε Μητροπολίτης Μηθύμνης κατά τα έτη 1618-1621 και η χρονολογία αυτή αποτελεί το *terminus ante quem* για την ύπαρξη του συγκεκριμένου ναού. Στο έργο του αναφέρει συγκεκριμένα για τον ναό του Ταξιάρχη: *«Εἰς τό τέλος τοῦ θαλαττίου κόλπου, ἔσωθεν τοῦ λόχμου, μένουσι κτίσματα παλαιότατα διεφθαρμένα· μένει δέ ναός σῶος τοῦ θείου ταξιάρχου Μιχαήλ μετ' ὀλίγης περιοχῆς, ποιῶν θαύματα καθ' ἐκάστην.»*⁵⁸⁶ Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο ναός υπήρχε ήδη το 1618 και μάλιστα είχε φήμη θαυματουργή. Σαφώς και η παγίωση μιας τέτοιας φήμης προϋποθέτει την ανέγερση του συγκεκριμένου ναού σε αρκετά προγενέστερο χρόνο αλλά δεν υπάρχουν άλλα τεκμήρια που να επιβεβαιώνουν τη διάρκεια αυτής της προϋπαρξής. Η ανεύρεση όμως του υπό εξέταση «θησαυρού» πλησίον των ερειπίων του υφιστάμενου μεσαιωνικού ναού σε ένα χώρο με συνεχή θρησκευτική χρήση αποτελεί σημαντική ένδειξη που συνηγορεί υπέρ της συνέχισης αυτής της λατρίας και κατά την πρώιμη γατελούζικη περίοδο με την ίδρυση κάποιας εκκλησίας που

⁵⁸³ Πέννα Β., «Νομισματική κυκλοφορία στην Ηλεία...», ό.π., σ.234 και σημ. 25.

⁵⁸⁴ Για τον ειδολογικό διαχωρισμό των «θησαυρών» σε αποταμιευτικούς «θησαυρούς» και «θησαυρούς» εκτάκτου ανάγκης, βλ. Στόγιας Γ., «Πρακτικές Αποταμίευσης...», ό.π., σ.361 και σημ. 11-12. Για περιπτώσεις «θησαυρών» που έχουν αποταμιευτικό χαρακτήρα και ταυτόχρονα συνιστούν αποκρύψεις/απώλειες εκτάκτου ανάγκης, βλ. Στόγιας Γ., «Πρακτικές αποταμίευσης...», ό.π., σ. 370 (ύστερος 6^{ος} αιώνας) και σ. 383 (μέσα 12^{ου} αι.).

⁵⁸⁵ Φουντούλη Ι.Μ., *Η «Περιγραφή της Λέσβου» του Μητροπολίτου Μηθύμνης Γαβριήλ Σουμαρούπα (1618-24/2/1621)*, Μυτιλήνη, 1993, σ. 9-16.

⁵⁸⁶ Φουντούλη Ι.Μ., *Η «Περιγραφή της Λέσβου...»*, ό.π., σ. 27.

ενδεχομένως αποτελούσε την πρώιμη οικοδομική φάση του σωζόμενου «εν ερειπιούς» σημερινού ναού. Επίσης, η ανακάλυψη από τον Πετράκο αρχαιολογικών καταλοίπων μεσαιωνικού χωριού δυτικά και σε απόσταση 300μ. από τον ναό εξηγεί σε μεγάλο βαθμό, κατά τον ανασκαφέα, την ύπαρξη της εκκλησίας του Ταξιάρχη, της βασιλικής αλλά και της καταστροφής του αρχαίου ναού. Η ύπαρξη του μεσαιωνικού χωριού μαρτυρείται, άλλωστε, και από τον ίδιο τον Μητροπολίτη Γαβριήλ, ο οποίος αναφέρεται στην «Περιγραφή» του σε παλιά κατεστραμμένα κτίσματα πλησίον του μεσαιωνικού ναού που, σε αντίθεση με αυτά, παραμένει «σῶος». Η αναφορά σε παλιά κτίσματα παραπέμπει σε αρκετά προγενέστερο χρόνο από την εποχή του Μητροπολίτη και η λέξη «κατεστραμμένα» υποδηλώνει ενδεχομένως κάποιο βίαιο γεγονός που οδήγησε στην εγκατάλειψη του χωριού. Επρόκειτο για κάποιο πολεμικό γεγονός π.χ. η κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους ή για κάποια φυσική καταστροφή όπως ο σεισμός του 1384 που οδήγησε στην οριστική διακοπή της κατοίκησης του χώρου;

Η συμβολή του «ευρήματός» μας είναι καθοριστική στην εξαγωγή ορισμένων πολύ χρήσιμων συμπερασμάτων που ενδεχομένως βοηθήσουν στην ιστορική ανασύνθεση εκείνης της περιόδου. Ο «θησαυρός» μας, ιδιαίτερα πολύτιμος, καθώς απαρτίζεται από 48 χρυσά δουκάτα βρίσκεται μέσα σε μια εκκλησία και ο κάτοχός του, βιαστικά και πρόχειρα, τον κρύβει μέσα σε ένα αβαθές αγγείο κάτω από το δάπεδο προφανώς λόγω του ακαριαίου συμβάντος, του σεισμού που επισυμβαίνει τον Αύγουστο του 1384. Ο «θησαυρός» που είναι μεγάλης αξίας αποτελεί το σύνολο των αποταμιεύσεων της ενοριακής εκκλησίας του μεσαιωνικού χωριού των Μέσσων ή πρόκειται για το «κομπόδεμα» κάποιου εύπορου γαιοκτήμονα της περιοχής που απλά δεν προλαβαίνει να αποκρύψει επιμελέστερα; Έχει υποστηριχθεί ότι οι «θησαυροί» χρυσών νομισμάτων αποτελούν ένδειξη πλούτου και οικονομικής ευμάρειας της περιοχής στην οποία ανευρίσκονται. Από τις μαρτυρίες των περιηγητών που επισκέπτονται τη Μυτιλήνη αλλά και από τα σωζόμενα νοταριακά έγγραφα που συντάσσονται εκεί λίγο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης προκύπτει ο πλούτος του νησιού όχι μόνο της πόλης της Μυτιλήνης αλλά και των αγροτικών περιοχών που σχετίζεται με την ανάπτυξη της αγροκτηνοτροφίας, την καλλιέργεια της ελιάς αλλά και την αμπελουργία. Ο ιπότης Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο, αντιπρόσωπος του βασιλιά της Καστίλλης Ερρίκου Γ' στην αυλή του Ταμερλάνου, γράφει για τη Μυτιλήνη, όταν εισέρχεται στο λιμάνι της στις 15 Σεπτεμβρίου 1403,

για να επισκευάσει τα ιστία του πλοίου που τον μεταφέρει⁵⁸⁷: «...Το νησί έχει περιφέρεια τριακόσια μίλια, πολλά χωριά και αρκετά κάστρα. Γύρω από την πόλη βλέπεις κήπους και αμπέλια ...Στο ένα άκρο της πόλης, στην πεδιάδα δίπλα σε δροσοπηγές και κήπους, βλέπεις ερείπια μεγάλων παλατιών ...».⁵⁸⁸ Αλλά και ο Φλωρεντίνος Χριστόφορος Μπουοντελμόντι που ταξίδεψε το 1422 στα ελληνικά νησιά και μεταξύ αυτών και στη Μυτιλήνη, αναφέρει για αυτήν: «...καί πρός τό μέσον τῆς νήσου πεδίον ἐστίν εὐφορώτατον. Πρός δέ τήν ἔω καί τήν ἑσπέραν, ὄρη τε καί ζῶα ἀδάμαστα καί πρός τούτοις κυάρισσοι καί κῶνοι καί δρυς εἰσί, δένδρα ὑψηλότατα...»⁵⁸⁹. Ακόμα και λίγο πριν από την κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους (1462) στα σωζόμενα συμβολαιογραφικά έγγραφα δεν υπάρχει τίποτα που να μαρτυρά τον οικονομικό μαρασμό του νησιού ως μια από τις πιθανές αιτίες της επικείμενης επίθεσης των Οθωμανών. Αντίθετα, στις προικοδοσίες και τις διαθήκες διαφαίνεται το μέγεθος της κινητής και ακίνητης περιουσίας των κατοίκων της ως ένδειξη της αγροκτηνοτροφικής και εμπορικής ανάπτυξης της περιοχής⁵⁹⁰.

Δεν είναι τυχαία η εύρεση ενός τόσο σημαντικού «θησαυρού» στη συγκεκριμένη περιοχή. Η αρχαιολογική μαρτυρία έρχεται να επιβεβαιώσει τις πληροφορίες που αντλούμε από τις πηγές σχετικά με την αγροτική ανάπτυξη και την οικονομική ευμάρεια της υπαίθρου της Μυτιλήνης την περίοδο αυτή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα νομίσματα του «θησαυρού» πιθανόν να αποτελούν το αποθεματικό της εκκλησίας που προέρχεται από τις προσφορές των πιστών του χωριού υπέρ της σωτηρίας της ψυχής τους. Δεν πρόκειται για τις χαμηλής αξίας αποταμιεύσεις που αποσκοπούν στην κάλυψη των τρεχουσών δαπανών αλλά για τα υψηλής αξίας νομίσματα που αποταμιεύονται σε ένα βάθος χρόνου τριάντα ετών, όπως υποδεικνύει η χρονολόγηση των κοπών που απαρτίζουν τον «θησαυρό». Άλλωστε, είναι γνωστή η σύνδεση «θησαυρών» χρυσών υπερπύρων με την περιουσία εκκλησιαστικών ή μοναστικών ιδρυμάτων ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο στην περιοχή της

⁵⁸⁷ Μαζαράκης Α., « Το προάστιο της Μυτιλήνης...», ό.π., σ. 383.

⁵⁸⁸ Ντε Κλαβίχο Ρ.Γκ., *Το ταξίδι στην αυλή του Ταμερλάνου...*, ό.π., σ. 82-3, Παρασκευαΐδης Π.Σ., *Οι περιηγητές...*, ό.π., σ. 16.

⁵⁸⁹ Παρασκευαΐδης Π.Σ., ό.π., σ. 19, Buondelmonti C., *Description...*, ό.π., 1897, σ. 78.

⁵⁹⁰ Ενδεικτικά, αναφέρουμε την περίπτωση του Γενουάτη Μπαπτίστα ντε Μαρίνις που προικοδοτεί την κόρη του με 320 φλωρίνια Μυτιλήνης σε κινητή και ακίνητη περιουσία. Στα ακίνητα περιουσιακά του στοιχεία συμπεριλαμβάνεται ένας αμπελώνας και δύο αρόσιμες εκτάσεις στα Παράκοιλα, βλ. Roccatagliata A., ό.π., σ. 65 και παράρτημα, ενώ στη διαθήκη του, ο Πέτρος Πανισάρος, κάτοικος Μυτιλήνης, κληροδοτεί στους απογόνους του έναν αμπελώνα στη συνοικία «Vellate», κοντά στον Άγιο Νικόλαο, έναν δεύτερο αμπελώνα στον οποίο υπάρχουν και άλλα δέντρα (συκιές, ελιές) στην περιοχή «Acortiri» και ένα αγρόκτημα στην ίδια περιοχή με συκιές και ελιές, βλ. Roccatagliata A., ό.π., σ. 67.

Πελοποννήσου, της Θεσσαλίας αλλά και στην περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης⁵⁹¹. Επίσης, χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση εναπόθεσης εκ μέρους εύπορων ιδιωτών πολύτιμων αντικειμένων καθώς και σημαντικών χρηματικών ποσών σε μεγάλα μοναστικά ιδρύματα για τη φύλαξή τους ήδη από την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων⁵⁹². Εναλλακτικά, λοιπόν, θα μπορούσε να διατυπωθεί και η άποψη ότι ο «θησαυρός» αυτός αποτελεί την περιουσία κάποιου ευκατάστατου γαιοκτήμονα του χωριού που είχε κατατεθεί προς φύλαξη στον κοντινό μεσαιωνικό ναό. Το μέγεθος, όμως, της αξίας του «ευρήματος» αφενός και ο τόπος εύρεσής του αφετέρου σε ένα δημόσιου χαρακτήρα εκκλησιαστικό ίδρυμα που δεν αποτελεί μεγάλη μοναστική κοινότητα για να δικαιολογεί τη συγκέντρωση περιουσιών διαφόρων εύπορων ιδιωτών συνηγορούν περισσότερο υπέρ της υιοθέτησης της πρώτης άποψης, ότι δηλαδή το συγκεκριμένο «εύρημα» αποτελεί την περιουσία της εκκλησίας του χωριού που έχει προέλθει από τις κατά καιρούς εισφορές και δωρεές των κατοίκων της υπέρ της σωτηρίας της ψυχής τους. Άλλωστε, στα σωζόμενα νοταριακά έγγραφα της Μυτιλήνης είναι αρκετές οι αναφορές τέτοιων δωρεών σε διαθήκες, όπου ο διαθέτης, λίγο πριν την έλευση του μοιραίου, προβαίνει στην κατάθεση αξιοσέβαστων ποσών υπέρ διαφόρων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων. Έτσι, στη διαθήκη του, ο Αντόνιο ντι Γκαρέσιο δωρίζει πέντε φλωρίνια (δουκάτα) στον βικάριο της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου και τρία φλωρίνια στον καπελάνο της εκκλησίας του

⁵⁹¹ Πέννα Β. & Τουράτσογλου Ι., «Ο «θησαυρός» Παλιοθεολόγου Μελιβοίας...», *Οβολός* 7, Αθήνα 2004, σ.367-369, ο «θησαυρός» Ευαγγελισμός/1927 αποτελούμενος από εννέα υπέρπυρα του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού βρέθηκε στο χωριό Ευαγγελισμός στην επαρχία της Πυλίας 8 χλμ. ανατολικά της Μεθώνης και συγκεκριμένα μέσα σε ερείπια εκκλησίας πιθανότατα στην περιοχή της κόγχης του ιερού βήματος. Οι συνθήκες εύρεσης του «θησαυρού» υποδεικνύουν ότι πρόκειται για χρηματικό απόθεμα στα χέρια εύπορου ιδιώτη ή στην κατοχή εκκλησιαστικού ιδρύματος. Στην ίδια περίπτωση εντάσσεται και ο «θησαυρός» Παλιοθεολόγου Μελιβοίας/1988 που βρέθηκε στην επαρχία Αγιάς της Θεσσαλίας στη θέση Παλιοθεολόγου Μελιβοίας, όπου σύμφωνα με μαρτυρίες υπήρχαν ερείπια παλιάς μη διασωθείσας σήμερα μονής, βλ. στο ίδιο σ. 365, και στο ίδιο, βλ. Νικολάου Γ., «Νομισματική κυκλοφορία στη βυζαντινή Θεσσαλία (6ος-14ος αι.)», *Οβολός* 7, σ. 581 και υποσημ. 54, σχετικά με μικρό «θησαυρό» τριών υπερπύρων του Μανουήλ Α΄, που βρέθηκε στον ναό της Θεοτόκου στο ακρωτήριο της Σηπιάδος. Ανάλογη περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί και ο «θησαυρός» Gornoslav/1961, βλ. Στόγιας Γ., «Πρακτικές Αποταμίευσης...», ό.π., σ. 386-387.

⁵⁹² Πέννα Β. & Τουράτσογλου Ι., «Ο «θησαυρός» Παλιοθεολόγου Μελιβοίας/1988...», σ. 375 και στο ίδιο, Νικολάου Γ., «Νομισματική κυκλοφορία...», σ. 580-581, αναφέρεται επίσης στον «θησαυρό» χρυσών κοπών από τον Παλιοθεολόγο Μελιβοίας ως τμήμα μεγαλύτερου διασκορπισθέντος ευρήματος που αποτελούσε πιθανώς «το κατησφαλισμένον κιβώτιον, το αποθεματικό κεφάλαιο ασφαλείας, πιθανότατα κάποιας από τις πολλές μονές στην περιοχή (ίσως του μοναστηριού του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, που ήταν σταυροπηγιακή πατριαρχική μονή), προερχόμενο από αυτοκρατορικό σολέμνιον ή άλλη δωρεά υψηλά ιστάμενων προσώπων».

Αγ. Αντωνίου «pro anima ipsius testatoris»⁵⁹³ και ο Γιοχάνες Λομελλίνους δωρίζει στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου δέκα δουκάτα Χίου «pro anima sua»⁵⁹⁴.

Η χρονολόγηση απόκρυψης του «θησαυρού» μας στην πρώιμη γατελούζικη περίοδο στα τέλη της ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α' (1384) μας επιτρέπει να εντάξουμε χρονολογικά σε αυτή την περίοδο τις ανώνυμες απομιμήσεις των βενετικών δουκάτων που απαρτίζουν το εύρημά μας. Η θέση αυτή, της πρώιμης χρονολόγησης των ανώνυμων χρυσών κοπών ενισχύεται και από το γεγονός ότι από τη μέση γατελούζικη περίοδο και συγκεκριμένα την περίοδο διακυβέρνησης του Ιακώβου και του Δορίνου διασώζονται χρυσά νομίσματα στο πρότυπο των βενετικών δουκάτων μόνο που πρόκειται πλέον για επώνυμες κοπές. Η επιθυμία των ηγεμόνων αυτών για διάκριση των δικών τους κοπών έναντι των βενετικών μέσα από την επωνυμία της επιγραφής του εμπρόσθιας όψης δύσκολα θα μπορούσε να συνυπάρξει με την παράλληλη κυκλοφορία ανώνυμων εκδόσεων. Ποια είναι όμως η αξία των δουκάτων που εκδίδει ο πρώτος ηγεμόνας του νησιού μέχρι το τέλος της κυριαρχίας του; Οι αιτιάσεις των Βενετών, όπως αυτές αποτυπώνονται στην επιστολή που στέλνει η Γένοβα στον Φραγκίσκο το 1357 –μόλις δύο έτη μετά την έναρξη της ηγεμονίας του- δείχνουν την έντονη δυσαρέσκεια της βενετικής δημοκρατίας για την ομοιότητα των γατελούζικων απομιμήσεων σε σχέση με τις επίσημες βενετικές εκδόσεις⁵⁹⁵. Οι έντονες διαμαρτυρίες της Γαληνοτάτης προέρχονταν από το γεγονός ότι ο Γατελούζος ηγεμόνας εξέδιδε νομίσματα όμοια ως προς την εμφάνιση με τα δικά τους αλλά διαφορετικά ως προς την ποιότητα. Η μομφή αυτή που υποδηλώνει την κυκλοφορία από τον Φραγκίσκο δουκάτων απαξιωμένων ως προς τον τίτλο τους, μειωμένων δηλ. ως προς την περιεκτικότητά τους σε πολύτιμο μέταλλο εξηγεί και την οργισμένη αντίδραση των Βενετών. Η νομισματική πολιτική του Φραγκίσκου γινόταν αντιληπτή ως πολιτική παραχάραξης που αποσκοπούσε στην κερδοσκοπία και έπληττε σοβαρά το κύρος και την αξιοπιστία του βενετικού δουκάτου. Κερδοσκοπούσε αλλοιώνοντας τον τίτλο του νομίσματος αλλά διατηρώντας την ονομαστική του αξία, γεγονός που σήμαινε τη διατήρηση της τιμής του στα

⁵⁹³ Roccatagliata A., ό.π., σ. 32, έγγραφο υπ' αρ. 4: «...item legavit vicario dicte ecclēxie Sancti Georgii florenos quinque pro celebrandis tot missis Sancti Gregorii pro anima ipsius testatoris...item legavit fratri Gabrieli, capelano ecclēxie Sancti Antonii Francorum de Metellino, florenos tres...pro anima ipsius testatoris».

⁵⁹⁴ Roccatagliata A., ό.π., σ. 128, έγγραφο υπ' αρ. 59^a: «...Item legavit pro anima sua ecclēxia Sancti Georgii ducatos decem de Chio pro anima sua.».

⁵⁹⁵ Βλ. παραπάνω σχετικά με την επιστολή που στέλνει η Γένοβα στον Φραγκίσκο.

αντίστοιχα με το βενετικό δουκάτο επίπεδα⁵⁹⁶ χωρίς όμως να ταυτίζεται ως προς την αξία του με αυτό.

Το φαινόμενο της κιβδηλίας ή παραχάραξης ήταν υπαρκτό κερδοσκοπικό φαινόμενο τόσο στο Βυζάντιο⁵⁹⁷ όσο και στη μεσαιωνική Ευρώπη⁵⁹⁸ που πολλές φορές μάλιστα λάβαινε ανησυχητικές διαστάσεις, συνδεδεμένο άλλοτε με πρακτικές ψαλιδίσματος των νομισμάτων από ιδιώτες και άλλοτε με την εφαρμογή επίσημης κρατικής πολιτικής αλλοίωσης αυτών, που αποσκοπούσε συνήθως, με την έκδοση περισσότερων, στην κάλυψη έκτακτων και μεγάλων δαπανών⁵⁹⁹. Ο βασιλιάς που υποβάθμιζε και αλλοίωνε συστηματικά το νόμισμά του χαρακτηριζόταν «κιβδηλοποιός» και ο Δάντης τοποθετούσε στην κόλαση τον Φίλιππο τον Ωραίο για αυτόν τον λόγο⁶⁰⁰. Η εξασφάλιση από τον ηγεμόνα ενός καλού, σταθερού νομίσματος καθίστατο γενική απαίτηση των ανθρώπων που αντιδρούσαν σθεναρά στις υποτιμήσεις⁶⁰¹, διότι αυτές, τις περισσότερες φορές, συνδέονταν με την αύξηση των τιμών και τη μείωση των μισθών και ως εκ τούτου με την υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων⁶⁰². Επιπλέον, η απαξίωση δημιουργούσε πληθωρισμό, καθώς διοχέτευε στην αγορά μεγάλο αριθμό νέων νομισμάτων με αποτέλεσμα την εξαφάνιση των παλιών καλών, τα οποία είτε αποθησαυρίζονταν είτε

⁵⁹⁶ Δηλαδή για αυτή την περίοδο 1 βενετικό δουκάτο ισοδυναμούσε με 64 σολδίνια, βλ. Spufford P., ό.π., σ. 295. Υπενθυμίζεται η διακοπή της κυκλοφορίας των γρόσσων την περίοδο αυτή στη Βενετία και η περιορισμένη έκδοσή τους για τα επόμενα είκοσι χρόνια λόγω ανεπάρκειας σε αποθέματα αργύρου.

⁵⁹⁷ Πέννα Β., «Βυζαντινό νόμισμα και παραχάρακτες», στο Τρωϊάνος Σπ. (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, σ. 287-288, η παραχάραξη ή κιβδηλοποίηση (*adulterina numismata, falsa fusio*) των βυζαντινών νομισμάτων μέσω του ψαλιδίσματος ή της κοπής τους υπήρξε φαινόμενο που συνηθιζόταν στη βυζαντινή αυτοκρατορία σύμφωνα με τις γραπτές πηγές και μάλιστα αποτελούσε σοβαρό παράπτωμα με αυστηρότατες ποινές, ιδίως όταν επρόκειτο για νομίσματα από πολύτιμο μέταλλο.

⁵⁹⁸ Stahl A., *Zecca: The mint of Venice in the Middle Ages*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, 2000, σ. 75-77, ακόμη και η Βενετία το 1390 βρέθηκε αντιμέτωπη με το πρόβλημα της παραχάραξης των χρυσών δουκάτων αλλά κυρίως των αργυρών σολδινίων της μέσω του ψαλιδίσματος ή της κοπής τους, γεγονός που οδήγησε σε μια μείωση του βάρους τους και κατά συνέπεια σε μια ανεπιθύμητη υποτίμησή τους.

⁵⁹⁹ Babelon J., «Νομισματική...», ό.π., σ. 222, ο πολλαπλασιασμός των κιβδηλών νομισμάτων συνδέθηκε αφενός με την ανάγκη έκδοσης νέου χρήματος για την κάλυψη μεγάλων και έκτακτων δαπανών που δημιούργησε ο Εκατονταετής Πόλεμος και αφετέρου με τη σημαντική ανεπάρκεια σε πολύτιμα μέταλλα που εμφανίζεται την περίοδο αυτή.

⁶⁰⁰ Babelon J., ό.π., σ. 219.

⁶⁰¹ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας...*, ό.π., σ. 151.

⁶⁰² Le Goff J., ό.π., σ. 156.

εξάγονταν σε εφαρμογή του νόμου του Γκρέσαμ⁶⁰³ ότι το κακό νόμισμα εκτοπίζει το καλό⁶⁰⁴.

Η νομισματική πολιτική που ακολουθεί ο Φραγκίσκος με την έκδοση απαξιωμένων ως προς τον τίτλο βενετικών δουκάτων μπορεί να υπαγορεύεται από την ανάγκη να ανταποκριθεί στις αυξημένες δαπάνες της εποχής του (επισκευή και επέκταση του κάστρου της πόλης) αλλά περισσότερο προκύπτει από την ανάγκη να εδραιώσει, εκτός από την πολιτική, την οικονομική του κυριαρχία στο νησί –στην οποία άλλωστε στηρίζεται η πολιτική– με την αύξηση των εσόδων και την ενίσχυση του θησαυροφυλακίου του. Ας μην ξεχνάμε ότι πρόκειται για έναν νεοσυσταθέντα ηγεμονικό οίκο που προσπαθεί να εγκαθιδρύσει την εξουσία του σε ένα αλλότριο περιβάλλον και μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να γίνει αντιληπτή η κερδοσκοπική του πολιτική. Και για την επιτυχία του εγχειρήματος επιλέγεται το κατάλληλο νόμισμα, το βενετικό δουκάτο, σταθερό και αξιόπιστο με ευρεία απήχηση που απολαμβάνει της εμπιστοσύνης του κοινού. Άλλωστε, η συνέχιση έκδοσης των κοπών του Φραγκίσκου μέχρι το τέλος του επιβεβαιώνει την επιτυχία της νομισματικής πολιτικής του.

5.5. Τεχνοτροπία

Τα νομίσματα που απαρτίζουν τον κατάλογό μας στο σύνολό τους, με πολύ λίγες εξαιρέσεις, απέχουν από τον τρόπο εικονογράφησης του βενετικού προτύπου και δεν θυμίζουν παρά ως ένα βαθμό την υψηλή ποιότητα της εικονιστικής απόδοσης του δουκάτου, στην οποία οφείλεται –μεταξύ άλλων– και η ευρεία απήχησης του. Στα βενετικά δουκάτα, η λυγερή μορφή του γενειοφόρου αγίου με την κατά τρία τέταρτα στροφή της κεφαλής που φέρει μια ελαφρά κλίση προς τα κάτω, η αποτύπωση του εκφραστικού βλέμματος προς τον δόγη, η μορφή του οποίου βρίσκεται σε κατώτερο από τον άγιο επίπεδο, οι πλούσιες πτυχώσεις του ενδύματος που η ανάλαφρη απόδοσή τους επιτρέπει τη διαγραφή του περιγράμματος του σώματος προσδίδει στην παράσταση του αγίου ζωντάνια, κίνηση και πλαστικότητα⁶⁰⁵. Σε αυτή την ίδια

⁶⁰³ Για τον Thomas Gresham (1519-1579) Άγγλο χρηματιστή, έμπορο και οικονομολόγο και τον νομισματικό νόμο του (loi de Gresham), βλ. Bernard V., Colls J.C., *Dictionnaire économique et financier*, Παρίσι, 1989, σ.774-775.

⁶⁰⁴ Babelon J., «Νομισματική...», ό.π., σ 219, στις περιπτώσεις νομισμάτων με την ίδια ονομαστική αξία.

⁶⁰⁵ Stahl A. M., *Zecca: The mint...*, ό.π., σ. 307.

τεχνοτροπία εντάσσεται και η μορφή του γονατιστού δόγη που εικονίζεται σε κατατομή με την κλίση του κεφαλιού προς τα πάνω σε αναζήτηση του βλέμματος και της βοήθειας του αγίου, με την αρμονική απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου, με τα χέρια και τα πόδια να προβάλλουν μέσα από τις βαριές πτυχώσεις του επίσημου ενδύματός του και τον τυπικό σκούφο, ως στοιχείο ενδεικτικό του σταθερού και αμετάβλητου χαρακτήρα της εικονιστικής διακόσμησης του βενετικού δουκάτου στο πέρασμα των αιώνων⁶⁰⁶.

Η μορφή του Χριστού που προβάλλει μέσα σε αμυγδαλόσχημη δόξα να ευλογεί με το δεξί χέρι υψωμένο και με το αριστερό να κρατά ευαγγέλιο χαρακτηρίζεται από πλαστικότητα και εκφραστικότητα. Οι πλούσιες πτυχώσεις στα ενδύματα, οι κινήσεις των χεριών, το έντονο βλέμμα ακόμη και αυτή η απεικόνιση μέσα σε δόξα αναδεικνύουν ζωντάνια και δυναμισμό, χαρακτηριστικά που συνθέτουν έναν πρωτοποριακό εικονογραφικό τύπο σε σχέση με παλαιότερες εκδόσεις⁶⁰⁷.

Σε αντίθεση με το βενετικό πρότυπο, τα υπό μελέτη νομίσματα χαρακτηρίζονται, στην πλειονότητά τους, από τη βιαστική και πρόχειρη εικονογράφηση, στοιχείο που αντανακλά την υποβάθμιση της ποιότητάς τους και συνηγορεί υπέρ της διάκρισής τους από τις πρωτότυπες κοπές. Θυμίζουν τη γενουατική επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Γατελούζο ηγεμόνα, όπου η φράση *apparentia consimilem*, πιθανόν αναφερόμενη στην ομοιότητα των παραπονημένων δουκάτων ως προς τις επιγραφές και την εικονογραφία με τα βενετικά, αντιδιαστέλλεται με τη φράση *diversam in qualitate* που υποδηλώνει την κακή χάραξη, την παραμόρφωση των γραμμάτων (παραποίηση επιγραφών) καθώς και την πρόχειρη και βιαστική απόδοση των εικονογραφικών λεπτομερειών. Πράγματι, η συμβατική απεικόνιση των χαρακτηριστικών του προσώπου του Χριστού στον οπισθότυπο σε αρκετές από τις κοπές μας αποτελούν ένδειξη ότι τα συγκεκριμένα νομίσματα αποτελούν την παραγωγή ενός κατώτερου ποιοτικά εργαστηρίου που λειτουργούσε στο νησί. Η μορφή του αγίου πιο κοντόσωμη, με τη σχηματική αποτύπωση των χαρακτηριστικών του προσώπου διακρίνεται από έλλειψη

⁶⁰⁶ Σχετικά με την αμετάβλητη στυλιστική απόδοση του σκούφου του δόγη στα βενετικά δουκάτα, βλ. Stahl A. M., *Zecca: The mint...*, ό.π., σ. 308, αν και από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα απεικονίζεται σε αυτά ο νέος τύπος δουκικού σκούφου (κόρνος), βλ. Yves H.E., *The Venetian Gold Ducat...*, ό.π., πίν. III και IV.

⁶⁰⁷ Stahl A. M., *Zecca: The mint...*, ό.π., σ. 308, αν και η ιστάμενη μορφή του Χριστού μαρτυρείται και σε βυζαντινά νομίσματα, η απόδοση σε αυτά είναι περισσότερο γραμμική και στατική. Ως πρότυπο του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου θα μπορούσε να θεωρηθεί η παράσταση του Χριστού σε ψηφιδωτό του 12^{ου} αιώνα από τον κεντρικό καθεδρικό ναό του Αγ. Μάρκου της Βενετίας.

εκφραστικότητα. Η θέση του κεφαλιού του καθίσταται πλέον μετωπική ενώ σε αρκετές περιπτώσεις παραλείπεται η κλίση αυτού προς τα κάτω. Η γραμμική απόδοση των πτυχώσεων του ενδύματός του καθιστούν το σώμα βαρύ αφαιρώντας από την κίνηση οποιαδήποτε πλαστικότητα και χάρη. Η συμβατική εκτέλεση της απεικόνισης του χεριού που κρατά το λάβαρο υποδηλώνει προχειρότητα, στοιχείο ενδεικτικό της κατώτερης ποιότητας.

Επιπλέον, πολλές φορές, η θέση του δόγη στην εμπρόσθια όψη των νομισμάτων δεν είναι σωστά σταθμισμένη με αποτέλεσμα η μορφή να φαίνεται συμπιεζόμενη άλλοτε προς τα δεξιά, προς την πλευρά της επιγραφής (αρ. κατ.34) άλλοτε αριστερά, προς την πλευρά του λαβάρου (αρ. κατ. 1-5, 20, 24, 29). Συνέπεια αυτού η μη τήρηση των σωστών αναλογιών στην απόδοση των χεριών και των ποδιών που πολλές φορές αποδίδονται πολύ μικρά (αρ. κατ. 20, 24, 29,33,34). Χαρακτηριστική είναι η αδεξιότητα στην εκτέλεση των χαρακτηριστικών του προσώπου (αρ. κατ. 34,39,40, 41,47,48) που αδυνατεί να αποτυπώσει τη ζωντάνια του βλέμματος και της έκφρασης και η ασυμμετρία στην απεικόνιση των πτυχώσεων του ενδύματος. Η κακή αυτή απόδοση φτάνει μάλιστα σε ορισμένα από τα νομίσματα (αρ. κατ. 40, 41, 47 και 48) μέχρι το σημείο της πλήρους σύγχυσης. Το γεγονός αυτό αποτελεί απλά ένδειξη κατώτερης ποιότητας ή προκύπτει από την ύπαρξή τους ως παραστάσεων σε νομίσματα επικεκομμένα, δηλ. σε νομίσματα που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί⁶⁰⁸;

Η περίπτωση του δουκάτου του Αντόνιο Βενιέρ (αρ. κατ. 48) είναι χαρακτηριστική για την παρατήρηση του φαινομένου. Παράλληλα με την ύπαρξη του κεντρικού λαβάρου απεικονίζεται το κάτω τμήμα και ενός δεύτερου που μάλλον αποτελεί κατάλοιπο προϋπάρχοντα τύπου που διακοσμούσε την προηγούμενη κοπή⁶⁰⁹. Επίσης, η συγκεχυμένη απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου του δόγη και της επιγραφής αριστερά του αγίου πιθανώς προκύπτει από την επικάλυψη των προγενέστερων διακριτών τύπων με τα νεότερα εικονογραφικά στοιχεία. Αλλά και στο υπ' αρ. 41 νόμισμα μοιάζει ενδεικτική η απεικόνιση του λαβάρου σε δύο διακριτά τμήματα που δεν ενώνονται σε ευθεία γραμμή, η έκκεντρη θέση του κεφαλιού του δόγη και η παραμόρφωση του χεριού του. Επίσης, στο υπ' αρ. 47 είναι

⁶⁰⁸ Για τη χρήση της μεθόδου της επικοπής στη βυζαντινή νομισματοκοπία βλ. Πέννα Β., «Βυζαντινό νομισματικό σύστημα: παραγωγή και κυκλοφορία», στο Γραμματικοπούλου Ε. (επιμ.), *Η Ιστορική Διαδρομή της Νομισματικής Μονάδας στην Ελλάδα*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα, 2002, σ.82-83.

⁶⁰⁹ Συχνά, η ανεπιτυχής εφαρμογή της μεθόδου της λείανσης που χρησιμοποιούνταν για την εξάλειψη του προγενέστερου τύπου είχε ως αποτέλεσμα την διάκριση του τελευταίου και στις νέες κοπές, βλ. Πέννα Β., «Βυζαντινό νομισματικό σύστημα...», ό.π., σ. 83.

διακριτή η αποτύπωση διπλών πτυχώσεων στο ένδυμα του δόγη, κατάλοιπο ίσως προηγούμενου τύπου ενώ παρατηρείται η ιδιαίτερα συγκεχυμένη απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου τόσο του αγίου όσο και του δόγη.

Είναι γνωστή η ευρύτατη χρήση της μεθόδου της επικοπής στη βυζαντινή νομισματοκοπία που συνδέθηκε τις περισσότερες φορές με την εφαρμογή της επίσημης κρατικής πολιτικής για την εξυπηρέτηση πολιτικών ή οικονομικών σκοπιμοτήτων. Έτσι, σύμφωνα με την Β. Πέννα, η επαναχρησιμοποίηση προγενέστερων νομισμάτων είτε οφειλόταν στην ανάγκη έκδοσης νέου χρήματος σε περίοδο έλλειψης πολύτιμου μετάλλου για την κάλυψη οικονομικών αναγκών ή τη χρηματοδότηση στρατιωτικών επιχειρήσεων⁶¹⁰ είτε υπαγορευόταν από την επιθυμία για ταχεία αντικατάσταση προγενέστερων τύπων στο πλαίσιο δυναστικών ή πολιτικών αντιζηλιών⁶¹¹.

Η πιθανή χρήση της μεθόδου σε ορισμένα από τα νομίσματα του «θησαυρού» αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της λειτουργίας ενός τοπικού νομισματοκοπέιου στο νησί του οποίου η παραγωγή συνίστατο στην έκδοση τέτοιων ανώνυμων απομιμήσεων. Υπενθυμίζεται ότι η χρονολόγηση απόκρυψης του «θησαυρού» το 1384 κατατάσσει το σύνολο των νομισμάτων, εκτός από τις κοπές του Δομένικου Καττανέου και την ανώνυμη κοπή του Φραγκίσκου Δάνδολου, στην περίοδο διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Α'. Δεδομένης της έλλειψης γραπτών μαρτυριών, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τους λόγους για τους οποίους ο Φραγκίσκος αναγκάστηκε να καταφύγει στην έκδοση μάλλον επικεκομμένων νομισμάτων. Πάντως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η έλλειψη σε πολύτιμο μέταλλο που ιστορικά αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους για την προσφυγή στην επικοπή σε συνδυασμό με την ανάγκη εδραίωσης μιας νεοσυσταθείσας ηγεμονίας, όπως ήταν η γατελουζική, μέσα από την εξεύρεση των απαραίτητων νομισματικών μέσων για την ομαλή λειτουργία και ανάπτυξη της οικονομίας υπήρξαν δύο από τα βασικά αίτια του φαινομένου.

⁶¹⁰ Πέννα Β., *Χαλκοῦς, ἔνεκα ἀλλαγῆς...*, ό.π., σ. 164.

⁶¹¹ Πέννα Β., *Χαλκοῦς, ἔνεκα ἀλλαγῆς...*, ό.π., σ. 164.

6. ΑΣΠΡΑ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

6.1. Γενικά

Η εύρεση των εβδομήντα πέντε (75) μικρών χαλκάργυρων νομισμάτων στις αποθήκες του νέου αρχαιολογικού μουσείου Μυτιλήνης αποτέλεσε για εμάς ένα μικρό θησαυρό. Δεν γνωρίζουμε αν πράγματι συνιστά «θησαυρό», διότι τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά με τα νομίσματα αυτά είναι οι συνθήκες φύλαξής τους στο μουσείο ως ενιαίο σύνολο με αναγραφόμενο απλά το όνομα του παραδότη τους, Δημ. Κωνσταντακέλλη.

Παρά την ενδελεχή έρευνα στα αρχεία της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων Λέσβου και τη σχετική αναζήτηση σε δελτία και χρονικά δεν κατέστη δυνατή η ανεύρεση οποιασδήποτε άλλης πληροφορίας που θα μας διαφώτιζε ως προς τις συνθήκες εύρεσης αυτού του συνόλου. Πιθανόν πρόκειται για παράδοση παλαιότερη του 1985 προς την τότε αρμόδια Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, δεδομένου ότι η οργάνωση της λειτουργίας της Εφορείας έκτοτε με την τήρηση λεπτομερών βιβλίων καταγραφής θα επέτρεπε τη δυνατότητα πρόσβασης σε περισσότερα στοιχεία για οποιαδήποτε μεταγενέστερη παράδοση.

Καθοριστικό ρόλο στην απόφασή μας για ένταξη του συγκεκριμένου υλικού στην παρούσα διατριβή διαδραμάτισε το μέγεθος και η σύνθεση του ίδιου του συνόλου. Ο μεγάλος αριθμός των σωζόμενων νομισμάτων, η καλή κατάσταση διατήρησής τους, η ομοιογένεια της ποιοτικής αλλά και ειδολογικής τους σύστασης, καθώς όλα ανήκουν στον τύπο του άσπρου Μυτιλήνης υπήρξαν ορισμένοι από τους λόγους που συνέβαλαν στην απόφασή μας για μελέτη και παρουσίαση του συνόλου αυτού. Σαφώς και η γνώση του τόπου και του χρόνου εύρεσης θα αποτελούσαν πολύτιμα στοιχεία στη μελέτη του, ωστόσο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ή να αποσιωπήσουμε τη μαρτυρία των ίδιων των νομισμάτων.

Η διάκριση του συνόλου των νομισμάτων σε τρεις επιμέρους ομάδες βασίζεται στη διαφοροποίηση των επιγραφών. Περισσότερες από τις μισές κοπές χρονολογούνται την εποχή του Δορίνου (1428-1455) ενώ διασώζονται και άσπρα του Ιακώβου (1403-1428). Η τρίτη ομάδα, αυτή των ανώνυμων κοπών, προβληματίζει ως προς τη χρονολογία έκδοσής της. Η ύπαρξη νομισμάτων του Ιακώβου μέσα στο σύνολο καθώς και η αναφορά «*METENI*» ή «*METEN*» ή

«*METENUS*» στις επιγραφές των ανώνυμων κοπών συνηγορούν υπέρ της κυκλοφορίας του συνόλου των νομισμάτων ως εκδόσεων του τοπικού νομισματοκοπείου του νησιού, επιβεβαιώνοντας παράλληλα τη Μυτιλήνη ως τόπο εύρεσής τους.

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις σωζόμενες κοπές μέσα από τη μελέτη των επιγραφών και των παραστάσεων που φέρουν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές για την εικόνα που παρουσιάζει το άσπρο Μυτιλήνης κατά τη μέση γατελουζική εποχή. Επίσης, η παρατηρούμενη χρήση της τεχνικής του ψαλιδίσματος στα υπό εξέταση νομίσματα αποτελεί μια σημαντική παράμετρο στη μελέτη της νομισματοκοπίας του νησιού τη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς ενδεχομένως συνδέεται με έναν αυξημένο βαθμό κυκλοφορίας των χαλκάργων αυτών κοπών. Τέλος, η ανωνυμία των επιγραφών των νομισμάτων της δεύτερης ομάδας που καθιστά αβέβαιη τη χρονολόγησή τους ενδεχομένως να μην αποτελεί τυχαίο γεγονός αλλά να σηματοδοτεί μια μεταβατική περίοδο στη διακυβέρνηση του νησιού με τους λόγους αυτής της μετάβασης να αποτελούν έναυσμα για περαιτέρω ιστορική διερεύνηση.

6.2. Περί του καταλόγου

Το σύνολο των εβδομήντα πέντε (75) χαλκάργων νομισμάτων του καταλόγου μας υποδιαιρείται σε τρεις επιμέρους ομάδες. Στην ομάδα I ανήκουν πέντε νομίσματα της εποχής του Ιακώβου. Τα πενήντα νομίσματα της ομάδας III χρονολογούνται την εποχή του Δορίνου ενώ η ομάδα II, αυτή των ανώνυμων κοπών, περιλαμβάνει άλλα είκοσι νομίσματα. Ο προσδιορισμός των χαλκάργων κοπών της ομάδας II ως ανώνυμων κοπών από τη γράφουσα οφείλεται στο γεγονός ότι κανένα από τα νομίσματα αυτά δεν φέρει στις επιγραφές του το όνομα κάποιου από τους Γατελούζους ηγεμόνες, γεγονός που καθιστά δυσχερή τη χρονολόγησή τους.

Ο Lunardi προσδιορίζει τις χαλκάργες κοπές της Μυτιλήνης με τον όρο *grossetto*. Διακρίνει τις επώνυμες κοπές του Ιακώβου σε δύο τύπους *grossetto* (G4, G5) και αναφέρει και έναν τύπο μισού *grossetto* (G6). Στην παρούσα μελέτη τα *grossetti* ονομάζονται άσπρα Μυτιλήνης και τα μισά *grossetti* μισά άσπρα Μυτιλήνης, όπως άλλωστε μνημονεύονται στις πηγές. Στον τύπο G4 και οι δύο όψεις φέρουν με παραλλαγές το όνομα του ηγεμόνα Ιακώβου. Ως εμπροσθότυπος χρησιμοποιείται η πλευρά που απεικονίζει τον αμνό του θεού και στην οπίσθια όψη παριστάνεται ο σταυρός με τα 4 Β, το έμβλημα των Παλαιολόγων. Το βάρος των

κοπών της ομάδας αυτής κυμαίνεται από 0,84 έως 1,10γρ. και η διάμετρος από 15 έως 16 χιλ.⁶¹² Η διαφοροποίηση του τύπου G5 σε σχέση με τον τύπο G4 αφορά στις επιγραφές και τη θέση των φερόμενων παραστάσεων. Μόνο στην εμπρόσθια όψη, όπου τώρα απεικονίζεται ο σταυρός με τα 4B, αναφέρεται το όνομα του ηγεμόνα ενώ στην οπίσθια όψη που φέρει την παράσταση του αμνού αναγράφεται με παραλλαγές η επιγραφή «+AGNVS*DEIQVI*». Το βάρος των νομισμάτων της ομάδας αυτής κυμαίνεται από 0,60 έως 1,19 και η διάμετρος ορίζεται σε 16χιλ.⁶¹³ Ο τύπος G6 κατά Lunardi περιλαμβάνει τα μισά άσπρα⁶¹⁴. Σε αυτά εικονίζεται στην εμπρόσθια πλευρά ένα μεγάλο Υ ανάμεσα σε δύο ροζέτες εγγεγραμμένο σε κύκλο ενώ ως οπισθότυπος παριστάνεται ο αμνός του θεού που κρατά λάβαρο και στρέφει το κεφάλι του προς τα αριστερά. Η επιγραφή στην εμπρόσθια όψη είναι «+IACOBVS * GATELV:»⁶¹⁵ ενώ στην οπίσθια «+AGNVS·DEI·QVITOL». Το βάρος των δύο ή τριών σωζόμενων νομισμάτων, όπως καταγράφονται από τον Lunardi, είναι πολύ μικρό μόλις 0,42γρ. και 0,46γρ., το ίδιο και η διάμετρός τους (μόλις 13χιλ.). Στην εποχή του Ιακώβου κατατάσσει ο Lunardi και τις ανώνυμες κοπές (G7) με βάρος 0,60 έως 1,19 γρ. και διάμετρο 15 έως 17 χιλ.⁶¹⁶. Τα άσπρα του Δορίνου ανήκουν μόνο σε έναν τύπο (G11) σύμφωνα με τον Lunardi και εμφανίζουν αισθητή μείωση του βάρους τους⁶¹⁷ ενώ δεν απαντά ο τύπος του μισού άσπρου. Ο λόγος είναι εμφανής, καθώς η μείωση του βάρους των άσπρων ήταν τέτοια που δεν επέτρεπε την έκδοση της συγκεκριμένης υποδιαίρεσης κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Δορίνου.

Στον κατάλογό μας το βάρος των νομισμάτων του Ιακώβου κυμαίνεται μεταξύ 0,75 και 0,85 γρ. και η διάμετρος μεταξύ 12 και 14 χιλ., το βάρος των κοπών του Δορίνου μεταξύ 0,57 και 0,88 γρ. και η διάμετρος μεταξύ 12 και 15 χιλ. ενώ τέλος στις ανώνυμες κοπές το βάρος προσδιορίζεται μεταξύ 0,57 και 1,07 γρ. και η διάμετρος ορίζεται από 12 έως 14 χιλ. Συγκρίνοντας κανείς τα μεγέθη αυτά με τις τιμές των αντίστοιχων νομισμάτων του καταλόγου Lunardi διαπιστώνει εμφανείς προς τα κάτω αποκλίσεις. Πού οφείλονται αυτές; Από την προσεκτικότερη

⁶¹² Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 250-251.

⁶¹³ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 252.

⁶¹⁴ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 253.

⁶¹⁵ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 253, και με την παραλλαγή ως προς την επιγραφή του εμπροσθότυπου «IACOBVS·GATELV...DME», βλ. Cat. Papadopoli, σ. 235.

⁶¹⁶ Lunardi G., ό.π., σ. 254, στον εμπροσθότυπο ο εικονογραφικός τύπος του σταυρού με τα 4B και η επιγραφή με παραλλαγές «+DOMINVS*METELINVS*» ενώ στην οπίσθια όψη η παράσταση του αμνού και η επιγραφή «+AGNVSDEI·AIVVA·NOS»

⁶¹⁷ Lunardi G., ό.π., σ. 262, το βάρος τους κυμαίνεται μεταξύ 0,50 και 1,03γρ. και η διάμετρος προσδιορίζεται σε 13 χιλ. σύμφωνα με τη σωζόμενη μαρτυρία του καταλόγου Papadopoli, βλ. Cat. Papadopoli, σ. 235.

παρατήρηση των νομισμάτων του καταλόγου μας προκύπτει το συμπέρασμα ότι τα περισσότερα από αυτά φέρουν στην περιφέρεια τους εμφανή ίχνη ψαλιδίσματος. Το γεγονός αυτό καθιστά δυσχερή την αποτύπωση των πραγματικών τιμών για την εξέταση των βασικών μετρηλογικών χαρακτηριστικών των νομισμάτων μας και για τη μελέτη της εξελικτικής τους πορείας κατά τη μέση γατελουζική περίοδο. Από την άλλη μεριά η ερμηνεία της χρήσης της πρακτικής του ψαλιδίσματος μέσα από την αναζήτηση των αιτίων του φαινομένου φωτίζει και επιβεβαιώνει ορισμένες πτυχές της ιστορικής συγκυρίας της περιόδου αυτής.

6.3. Η τεχνική του ψαλιδίσματος

Είναι γνωστή η τεχνική του ψαλιδίσματος ως η πιο κοινή πρακτική παραχάραξης των νομισμάτων σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁶¹⁸. Η αλλοίωση των νομισμάτων με τον τρόπο αυτό από τους πολίτες θεωρούνταν ιδιαίτερα αξιόποινη πράξη και το βυζαντινό κράτος από πολύς νωρίς θέσπισε νόμους για την τιμωρία των υπευθύνων⁶¹⁹. Στα τέλη του 11^{ου} αιώνα ο Κεκαυμένος αποτρέπει τον πτωχό πολίτη να γίνει πλούσιος εμπλεκόμενος σε *πολυκερδεῖς τεχνικές* δηλ. *παραχάρασσειν καὶ ψαλιδίζειν τὰ νομίσματα*⁶²⁰. Το ψαλίδισμα των νομισμάτων από πολύτιμο μέταλλο συνήθως συνδεόταν με την ιδιωτική πρωτοβουλία, δηλ. την προσπάθεια μεμονωμένων πολιτών να πετύχουν την αλλοίωση του πολύτιμου νομίσματος με απώτερο στόχο την κερδοσκοπία. Αντίθετα, το ψαλίδισμα νομισμάτων από ευτελή μέταλλα συνήθως δεν υποδήλωνε αλλοίωση εκ μέρους των ιδιωτών με στόχο την αισχροκέρδεια αλλά κρατική παρέμβαση⁶²¹. Έχει υποστηριχθεί ότι η υιοθέτηση της μεθόδου ως βασικό άξονα της επίσημης κρατικής νομισματικής πολιτικής συνδεόταν τόσο με περιόδους οικονομικής παρακμής όσο και με εποχές

⁶¹⁸ Όπως επισημαίνει η Πέννα Β. «*Η μεγάλη εδαφική έκταση της αυτοκρατορίας, καθώς και η λειτουργία στην Ανατολή από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. ενός και μόνο νομισματοκοπέιου, αυτού της πρωτεύουσας, απαιτούσαν γρήγορους ρυθμούς στη διαδικασία παραγωγής του. Η μέθοδος του ψαλιδίσματος φαίνεται ότι απλοποιούσε αρκετές από τις παραμέτρους έκδοσης νέων νομισμάτων και "ανακάλυψης" παλαιότερων...*», βλ. Πέννα Β., *Χαλκοῦς...*, ό.π., σ.176

⁶¹⁹ Ωστόσο, η νομισματική μαρτυρία σε σχέση με το φαινόμενο τουλάχιστον σε ό, τι αφορά στις χρυσές κοπές είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, βλ. Πέννα Β., «*Βυζαντινό Νόμισμα και Παραχάρακτες*» στο Τρωϊάνος Σπ. Ν. (επιμ.), *Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1997, σ. 281-286.

⁶²⁰ Hendy M.F., *Studies...*, ό.π., σ. 356 και σημ. αρ. 185.

⁶²¹ Πέννα Β., *Χαλκοῦς...*, ό.π., σ. 175.

επιτάχυνσης της οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας⁶²². Στην πρώτη περίπτωση, η έλλειψη σε αποθέματα μετάλλου σε συνδυασμό με την ανάγκη για κάλυψη μεγάλων και έκτακτων πληρωμών⁶²³ καθιστούσε αναγκαία την προσφυγή στη συγκεκριμένη μέθοδο. Από την άλλη μεριά, σε περιόδους οικονομικής άνθησης, οι αυξημένες απαιτήσεις σε πληρωμές που απέρρεαν από την αναζωπύρωση της οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας οδηγούσαν και πάλι στη χρήση της μεθόδου ως αποτέλεσμα της ανάγκης για άμεση έκδοση μεγάλου αριθμού νέων κοπών.

Η ερμηνεία της περίπτωσης των υπό εξέταση χαλκάργυρων κοπών θα πρέπει να αναζητηθεί μάλλον στην εφαρμογή μιας επίσημης νομισματικής πολιτικής από τους ηγεμόνες του νησιού, Ιάκωβο και Δορίνο, καθώς λίγο θα ενδιέφερε τους πολίτες του νησιού το ψαλίδισμα των συγκεκριμένων νομισμάτων που δεν αποτελούνταν από αμιγώς πολύτιμο μέταλλο για να προσφέρονται για κερδοσκοπία⁶²⁴. Επισημαίνεται ότι πρόκειται για κοπές από κράμα, όπου το ποσοστό αργύρου που ενυπάρχει σε αυτές, τουλάχιστον με βάση την εικόνα που παρουσιάζουν, πρέπει να είναι μικρό, γεγονός που συνεπάγεται τη μειωμένη αξία τους σε ευγενές μέταλλο. Αν η θέση μας για τη χρήση της μεθόδου από τους ηγεμόνες του νησιού ισχύει, τότε το άμεσο ερώτημα που προκύπτει αφορά στα αίτια αυτής της πολιτικής. Είναι πολύ πιθανόν η υιοθέτηση αυτής της πρακτικής να συνδέεται με την οικονομική ανάπτυξη του νησιού κατά την περίοδο διακυβέρνησης των δύο αυτών ηγεμόνων. Υπενθυμίζεται η μεγάλη άνθηση του εμπορίου στυπτηρίας από τις αρχές μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα που αποτέλεσε και τον βασικό κινητήριο μοχλό της επιτάχυνσης της οικονομίας του νησιού⁶²⁵. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται απόλυτα ερμηνεύσιμο το ψαλίδισμα των χαλκάργυρων κοπών, καθώς αποτυπώνει την προσπάθεια των ηγεμόνων για

⁶²² Πέννα Β., *Χαλκοῦς...*, ό.π., σ. 175-176 και της ίδιας, «Βυζαντινό Νόμισμα...», ό.π., σ. 287-288, χαρακτηριστικά αναφέρονται οι περιπτώσεις κρατικού ψαλιδίσματος αργυρών μυριαρῆσιων του 10^{ου} ή των τραχέων από ἤλεκτρο ή από κράμα στα τέλη του 12^{ου} αιώνα ως αποτέλεσμα πληθωριστικών πιέσεων.

⁶²³ Οι έκτακτες αυτές πληρωμές αφορούσαν συνήθως στις δαπάνες που προκαλούσαν επείγουσες καταστάσεις, όπως σιτοδείες, λοιμοί και εχθροπραξίες που επέτασσαν την ανάγκη μετακίνησης στρατευμάτων, βλ. Πέννα Β., *Χαλκοῦς...*, ό.π., σ. 176.

⁶²⁴ Η θέση αυτή διατυπώνεται με τη σχετική επιφύλαξη που απορρέει από την έλλειψη της μαρτυρίας των γραπτών πηγών ή άλλων νομισματικών τεκμηρίων.

⁶²⁵ Το απόγειο της ανάπτυξης αυτής συνέπεσε απόλυτα με την περίοδο ηγεμονίας του Ιακώβου και κατά ένα μέρος με την περίοδο αυθεντίας του Δορίνου Α', βλ. Toniolo P., *Notai Genovesi in Oltremare...*, ό.π., Γένοβα, 1995, Balleto L., «Note e documenti sull' Isola di Mitilene...», ό.π., σ. 307-342, Κουμαρελάς Β., «Περί της Λεσβιακής Στυπτηρίας...», ό.π., σ.109-131, Olgiati G., «Il commercio dell' allume...», ό.π., σ. 373-398, Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 174-178.

εξεύρεση των απαραίτητων νομισματικών μέσων για τη διεκπεραίωση των ιδιαίτερα αυξημένων συναλλαγών και πληρωμών. Από την άλλη μεριά, η χρήση της μεθόδου κυρίως στις χαλκάργυρες κοπές, στα άσπρα της Μυτιλήνης -δεν παρατηρείται ούτε στα χρυσά δουκάτα του «θησαυρού» των Μέσσων και σπάνια στις χάλκινες κοπές- ενδεχομένως αποτελεί στοιχείο ενδεικτικό του βαθμού κυκλοφορίας των νομισμάτων αυτών. Η πρακτική αυτή φαίνεται να υπαγορεύεται από την ανάγκη ταχείας έκδοσης μεγάλου αριθμού νέων κοπών, στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της ευρύτατης κυκλοφορίας του νομίσματος αυτού τουλάχιστον για τις εντός των τειχών πληρωμές σε μισθώματα και ενδεχομένως μισθούς αλλά και για την αγορά προϊόντων, σύμφωνα και με τις πληροφορίες που αντλούμε από τα νοταριακά έγγραφα της επόμενης περιόδου⁶²⁶. Ο μεγάλος αριθμός των ψαλιδισμένων άσπρων Μυτιλήνης στο μέτρο που αντανακλά την επίσημη κρατική πολιτική υποδηλώνει μέσα από τη διαφαινόμενη αναγκαιότητα έκδοσής τους την κυριαρχία του μέσης αξίας αργυρού νομίσματος και την ένταξη του νησιού ως προς αυτό στην ευρωπαϊκή νομισματική πραγματικότητα.

6.4. Εικονογραφία

Τα νομίσματα της ομάδας I. είναι ελάχιστα αλλά αρκούν για να αποτυπώσουν την προσεγμένη απόδοση των εικονογραφικών στοιχείων την εποχή του Ιακώβου. Η απεικόνιση των επιγραφών είναι επιμελημένη με την ωραία αποτύπωση των σωζόμενων γραμμμάτων που εμφανίζουν πολλές φορές και στοιχεία καλλιγραφίας (τα I αποδίδονται ως +) ενώ αρκετά συχνά απαντά και το διακοσμητικό στοιχείο της ροζέτας μεταξύ των λέξεων των σωζόμενων επιγραφών. Ο σταυρός φέρει συχνά διακόσμηση, είτε μια τελεία ως επίστεψη στα τέσσερα άκρα είτε ένα X στο κέντρο του. Συχνά, η επιγραφή εγγράφεται μέσα σε στικτό κύκλο ενώ στικτό παριστάνεται και το φωτοστέφανο του αμνού.

Η ίδια τεχνοτροπία χαρακτηρίζει και την εικονογράφιση των ανώνυμων κοπών. Απαντά και εδώ η διακόσμηση του σταυρού, η καλλιγραφική αποτύπωση των γραμμμάτων, η χρήση της ροζέτας ανάμεσα στις λέξεις, η ύπαρξη του στικτού κύκλου που εγγράφει τον εικονογραφικό τύπο του σταυρού, το στικτό φωτοστέφανο του αμνού. Αντίθετα, στα νομίσματα του Δορίνου η εικονογράφιση χαρακτηρίζεται από

⁶²⁶ Βλ. Roccatagliata A., *Notai Genovesi...*, ό.π., σ. 63, σ. 130-131. Βλέπουμε στα συγκεκριμένα νοταριακά έγγραφα ότι τα άσπρα Μυτιλήνης χρησιμοποιούνται όχι μόνο για την αγορά συγκεκριμένων προϊόντων π.χ. υφάσματα αλλά αποτελούν και το χρηματικό μέσο συναλλαγής για την καταβολή σημαντικότερων πληρωμών όπως είναι π.χ. τα μισθώματα.

προχειρότητα, η αποτύπωση των γραμμάτων δεν είναι πλέον καλλιγραφική, η χρήση των διακοσμητικών στοιχείων καθίσταται περιορισμένη και όπου αυτά απαντούν αποδίδονται με αρκετά χονδροειδή τρόπο. Η ροζέτα τείνει να αποτελέσει τη μοναδική διακόσμηση καθώς και η απόδοση των I με τη μορφή σταυρού. Από τα 50 νομίσματα του Δορίνου μόνο έξι φέρουν την εικονογράφηση του στικτού κύκλου γύρω από την κύρια παράσταση του σταυρού με τα 4 B και μόνο πέντε την ίδια εικονογράφηση στην οπίσθια όψη γύρω από την παράσταση του αμνού.

6.5. Ανώνυμες κοπές

Η χρονολόγηση των νομισμάτων της ομάδας II καθίσταται δυσχερής, δεδομένης της ανωνυμίας των επιγραφών. Η επιγραφή του εμπροσθότυπου στην οποία αναγράφεται «*DOMINUS*METENI*» -καθώς και οι υπόλοιπες παραλλαγές- δεν επιτρέπουν τον προσδιορισμό του ηγεμόνα επί της αρχής του οποίου εκδίδονται τα συγκεκριμένα νομίσματα. Στην οπίσθια όψη, μια πρώτη ανάγνωση της συνήθως απαντώμενης επιγραφής –με τις διάφορες παραλλαγές- «*ANYSDEYS DMN*» ή «*ANYSDEYSTMN*» δεν φαίνεται να επιλύει το πρόβλημα. Ο Lunardi, όπως αναφέραμε παραπάνω, κατατάσσει τις κοπές αυτές στην εποχή του Ιακώβου (G7). Στο σημείο αυτό εγείρεται ο προβληματισμός σχετικά με την επιλογή του Ιακώβου να μην αποτυπώσει το όνομά του στα νομίσματα αυτά σε αντίθεση με τις κοπές των δύο άλλων τύπων που του αποδίδονται (G4,G5). Υπάρχει κάποιος λόγος που ενδεχομένως υπαγορεύει τη διαφοροποίηση αυτή; Η επιγραφή στην οπίσθια όψη των χαλκάργυρων κοπών του Δορίνου (ομάδα III) με βάση τη μαρτυρία των σωζόμενων νομισμάτων μπορεί να λάβει μεταξύ άλλων τις ακόλουθες μορφές: «*ANYSDEYSTOMYN*» ή «*ANYSDEYSTOMN*» ή «*ANYSDEYSTMN*». Η συντομογραφία της λέξης TOMY (ή DNVS [ή DOMY (ή I) NVS] που αποτελούν οι τύποι «*TOMYN*», «*TOMN*» και «*TMN*» απαντά με τη χρήση του τρίτου τύπου (TMN) σε ορισμένες από τις επιγραφές του οπισθότυπου των ανώνυμων κοπών. Επίσης, στις χαλκάργυρες κοπές του Ιακώβου στην επιγραφή «*DOMINVS*METELINI*» ο όρος «*METELINI*» ποτέ δεν απαντά συντετμημένος και η μόνη παραλλαγή που γνωρίζουμε είναι το «*DOMINVS*METELIN*». Αντίθετα, στην εμπρόσθια όψη των ανώνυμων κοπών ο όρος «*METELINI*» αποδίδεται σχεδόν πάντα, όπου διασώζεται, συντετμημένος με τη μορφή «*METEMI*» ή «*METENI*» ή «*METENVS*» παραπέμποντας στην παρόμοια απόδοση του όρου στις χάλκινες κοπές του Δορίνου. Είναι τα στοιχεία αυτά

ενδεικτικά της χρονολόγησης των νομισμάτων της ομάδας II στην εποχή του Δορίνου; Είναι πιθανόν αν και η εικονογράφησή τους προσιδιάζει περισσότερο στην ωραία απόδοση και την τάση για διακόσμηση που χαρακτηρίζει τα νομίσματα του Ιακώβου. Χαρακτηριστική περίπτωση ως προς αυτό είναι τα νομίσματα με αρ. 12 και 13. Το πρώτο μάλιστα από τα δύο αυτά νομίσματα είναι το μοναδικό της ομάδας II στο οποίο διασώζεται η επιγραφή «DOMINUS*METELIN». Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ωραιότητα της απόδοσής του αποτελούν στοιχεία που παραπέμπουν στις χαλκάργυρες κοπές του Ιακώβου. Δυστυχώς, η μη διάσωση των επιγραφών στο σύνολό τους σε αρκετά από τα νομίσματα της ομάδας II καθιστά δυσχερή την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Από την άλλη μεριά, η ανωνυμία των επιγραφών ενδεχομένως να αποτελεί ηθελημένη επιλογή των Γατελούζων ηγεμόνων και η έκδοση των συγκεκριμένων κοπών να σηματοδοτεί μια μεταβατική περίοδο ανάμεσα στη διακυβέρνηση του Ιακώβου και του Δορίνου. Σύμφωνα με τον Dennis⁶²⁷ ο Ιάκωβος πρέπει να πέθανε το καλοκαίρι του 1428, όπως προκύπτει από το γεγονός της ύπαρξης μιας γενουατικής επιστολής του Μαΐου του 1428 με αποδέκτες και τα τρία αδέρφια, αυθέντες της Μυτιλήνης, Παλαιάς Φώκαιας και Αίνου ενώ λίγους μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, μια άλλη γενουατική επιστολή φαίνεται να απευθύνεται μόνο στον Δορίνο ως κύριο της Μυτιλήνης. Πουθενά όμως δεν διασώζεται στις γραπτές πηγές κάποια σαφής αναφορά στις συνθήκες θανάτου του Ιακώβου. Μόνο σε κάποια από τις ενσωματωμένες στο Βραχύ Βυζαντινό Χρονικό σημειώσεις που αφορούν στη Μυτιλήνη μαθαίνουμε ότι το 1424 είχε ενσκήψει κάποιος λοιμός στο νησί που οδήγησε στο θάνατο μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και ότι εξαιτίας αυτού ο κύριος της Μυτιλήνης –χωρίς να αναφέρεται το όνομα αυτού- αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πόλη και να διαμείνει για κάποιο χρονικό διάστημα στην ύπαιθρο του νησιού⁶²⁸. Από τον λοιμό μάλιστα αναφέρεται και ο θάνατος του κεφαλαττεύοντα της πόλης, Θεοδήγη Κολλυβά, ανώτερου αξιωματούχου στη διοίκηση της Λέσβου που μαζί με τον βικάριο Αντώνιο Ουρμπαβέτερη ορίστηκαν να αναπληρώνουν τον ηγεμόνα κατά την απουσία αυτού. Η υπ' αριθ. 6 σημείωση του κειμένου αναφέρει χαρακτηριστικά: «*ιαννουαρίω η', ἰνδικτιῶνος β', τοῦ ζ' αὐτοῦ ἔτους, ἐκοιμήθη ὁ ἀδελφός αὐτοῦ τοῦ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Κολλυβά, κύρ Θεόδωρος Θεοδήγης ὁ Κολλυβάς, ἡμέρα κυριακῆ, ὥρα γ'*

⁶²⁷ Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ὁ.π., σ. 141.

⁶²⁸ Schreiner P., *Die Byzantinischen...*, ὁ.π., σ. 222-224, Κωφόπουλος Σ., «Ένα Βραχύ Χρονικό...», ὁ.π., σ. 305-309.

τῆς νυκτός, κεφαλαττεύων Μυτιλήνης μετά τοῦ βικαρίου σίρ Ἀντωνίου Οὐρμπαβέτερη, ἦν γάρ θανατικόν μέγα ἐν Μυτιλήνῃ καί ἔλιπεν ὁ ἀθέντης εἰς τὰ ἔξω μέρη τῆς νήσου καταλείψας αὐτούς ἐπέχειν (τόν) τόπον αὐτοῦ.»⁶²⁹. Ἄν ὁ θάνατος τοῦ Ἰακώβου συνδέεται με αὐτόν τον λοιμό και ενδεχομένως υπήρξε προγενέστερος του 1428, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε δεδομένης της ἔλλειψης ἄλλων γραπτῶν μαρτυριῶν. Πάντως σε μια τέτοια περίπτωση, ἡ ἀδυναμία ἐκτέλεσης των καθηκόντων του κατά το χρονικό διάστημα τῆς ἀσθένειας του θα δημιουργούσε τις συνθήκες για τὴν ἀναπλήρωσή του ἀπὸ τον ἀδερφό και διάδοχό του Δορίνο. Μια τέτοια κατάσταση θα δικαιολογούσε τὴ συνέχιση ἐκδόσης των προηγούμενων «καλῶν» κοπῶν με τὴ χρήση διαφορετικῶν ἐπιγραφῶν, ἀνώνυμων, ὡς ἀντανάκλαση τοῦ μεταβατικῶν χαρακτήρα τῆς συγκεκριμένης περιόδου. Ἡ τήρηση τῆς ἀνωνυμίας δηλ. στην προκειμένη περίπτωση θα υπαγορευόταν ἀπὸ τὴν προσωρινότητα στην ἀσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τον Δορίνο μέχρι τὴν οριστικὴ ἀνάληψη τῆς διακυβέρνησης ἀπὸ αὐτόν. Θεωρούμε ὅτι ἡ νομισματικὴ μαρτυρία τῆς ομάδας των ἀνώνυμων κοπῶν ἀποτελεῖ ἕνδειξη κάποιας ἰδιαίτερης περιόδου στην ἱστορία τοῦ νησιού που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, καθὼς ἡ μελέτη των σωζόμενων μέχρι σήμερα, γνωστῶν σε ἐμᾶς, γραπτῶν πηγῶν δυστυχῶς δεν ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων.

⁶²⁹ Κωφόπουλος Σ., «Ἐνα Βραχὺ Χρονικό...», ὁ.π., σ. 305.

7. «ΔΗΝΑΡΙΑ» ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

7.1. Εισαγωγή

Ο παρών κατάλογος αποτελεί προϊόν επεξεργασίας, καθώς αρκετά από τα χάλκινα νομίσματα που φυλάσσονται στο μουσείο της Μυτιλήνης δεν διασώζονται σε καλή κατάσταση. Έτσι, από τα συνολικά σαράντα δύο (42) νομίσματα που μελετήθηκαν, μόνο τα είκοσι επτά (27) συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα διατριβή. Από αυτά, τα εννέα (9) προέρχονται από το Κάστρο της Μυτιλήνης, εκ των οποίων τα τρία (τα υπ' αριθ. 20, 2, 26) αποκαλύφθηκαν στο πλαίσιο εργασιών που διενεργήθηκαν το 2000-2001 από το Υπουργείο Πολιτισμού για την αποκατάσταση και αναστήλωση τμημάτων των τειχών του Κάστρου⁶³⁰ από την μεσαία πύλη (Ορτά Καπού)⁶³¹ μέχρι τη βυζαντινή δεξαμενή⁶³². Τα υπ' αριθ. 27, 21 και 5 αποτελούν μέρος μιας συνολικής παράδοσης πενήντα έξι (56) νομισμάτων εντός των τειχών ενώ για τα υπόλοιπα τρία (υπ' αριθ. 13, 14 και 15) η μόνη πληροφορία που διαθέτουμε είναι ότι προέρχονται από την περιοχή αυτή αλλά χωρίς δυστυχώς να γνωρίζουμε τίποτε άλλο για τις ακριβείς συνθήκες εύρεσής τους. Παρομοίως δεν κατέστη δυνατή η ανεύρεση οποιασδήποτε πληροφορίας για άλλα δέκα νομίσματα, καθώς δεν υπήρχε

⁶³⁰ Το 2000-2001, στο πλαίσιο του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, πραγματοποιήθηκαν από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων εργασίες αποκατάστασης και αναστήλωσης τμήματος του Κάστρου από τη μεσαία πύλη (Ορτά Καπού) μέχρι τη βυζαντινή δεξαμενή. Οι εργασίες αυτές αποσκοπούσαν στην εξασφάλιση τμημάτων των τειχών από την συνεχιζόμενη φθορά, λόγω των φυσικών φαινομένων αλλά και της αδυναμίας της ίδιας της κατασκευής να ανταπεξέλθει σε στατικού χαρακτήρα καταπονήσεις. Στο πλαίσιο του ίδιου έργου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης και στεγάνωσης της δεξαμενής, προκειμένου να καταστεί επισκέψιμη ενώ ανακατασκευάστηκαν ενδεικτικά ορισμένες επάλξεις των τειχών ανάμεσα στη δεξαμενή και την Ορτά Καπού. Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης του εσωτερικού του ρηγματωμένου κυκλικού πύργου στην Ορτά Καπού αποκαλύφθηκε εσωτερικός τετράγωνος πύργος της εποχής των Γατελούζων, βλ. Υπουργείο Πολιτισμού/14¹ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Κάστρο Μυτιλήνης. *Το μνημείο στους αιώνες και η ανάδειξή του*, Μυτιλήνη, 2007, σ.52-53.

⁶³¹ Μεσαία πύλη ή Ορτά Καπού ονομάζεται η νέα είσοδος στο Κάστρο της Μυτιλήνης που κατασκευάστηκε το 1644 από τους Οθωμανούς και συγκεκριμένα από τον αντιναύαρχο Μπεκήρ Πασά. Η πύλη αυτή ήταν σχεδόν αθέατη εξωτερικά και προστατευόταν στα δυτικά από κυκλικό προμαχώνα, ο οποίος ενσωμάτωνε προϋπάρχοντα κατεστραμμένο πύργο του 14^{ου} αιώνα για την αντιμετώπιση του παρατηρούμενου προβλήματος της διολίσθησης των τειχών, βλ. Υπουργείο Πολιτισμού/14¹ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Κάστρο Μυτιλήνης. *Το μνημείο στους αιώνες...*, ό.π., σ.32.

⁶³² Η Δεξαμενή (Κινστέρνα) θεμελιώθηκε στη θέση ρωμαϊκού κτηρίου κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Πρόκειται για ορθογώνιο ημιυπόγειο κτίσμα χωρητικότητας 400 κυβικών μέτρων, που διαιρείται εσωτερικά σε τρεις στεγανοποιημένους χώρους με τη θόλο της να ανακατασκευάζεται πλήρως κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. Υπουργείο Πολιτισμού/14¹ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Κάστρο Μυτιλήνης. *Το μνημείο στους αιώνες...*, ό.π., σ.34.

καμία ένδειξη σε αυτά που να μας κατευθύνει ως προς την αναζήτηση σε σχετικά αρχαία και καταλόγους⁶³³.

Από τα υπόλοιπα επτά νομίσματα, το υπ' αριθ. 4 αποκαλύφθηκε στο πλαίσιο δοκιμαστικών τομών που διενεργήθηκαν στην περιοχή Σκαμνιούδι Λισβορίου⁶³⁴ ενώ το υπ' αριθ. 17 αποτελεί παράδοση με τόπο εύρεσης την περιοχή της αρχαίας Άντισσας⁶³⁵. Τα υπ' αριθ. 16, 7, 1, 6 και 8 εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών στο πλαίσιο εκτέλεσης του έργου ΕΣΠΑ 2007-2013 «Βελτίωση κατά τμήματα της 4^{ης} επαρχιακής οδού από την διακλάδωση της 36^{ης} εθνικής οδού μέχρι την Καρίνη», όπου αποκαλύφθηκε νεκροταφείο της εποχής των Γατελούζων, εκτάσεως 2,5 στρεμμάτων με πάνω από 400 ταφές⁶³⁶. Τα συγκεκριμένα νομίσματα - για τα οποία μας δόθηκε άδεια μελέτης- είναι τα μόνα που έχουν μέχρι στιγμής καταγραφεί από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου⁶³⁷ και σαφώς αποτελούν ένα πολύ μικρό μέρος μπροστά στον συνολικό αριθμό των ευρημάτων⁶³⁸, αν λάβουμε υπόψη μας την έκταση του νεκροταφείου και τον μεγάλο αριθμό των ταφών. Πάντως, είναι γεγονός ότι η μελέτη του συνόλου των νομισμάτων που προέρχονται από τη συγκεκριμένη ανασκαφή θα φωτίσει σημαντικά τις γνώσεις μας σχετικά με την εξέλιξη της χάλκινης νομισματοκοπίας της εποχής των Γατελούζων.

⁶³³ Πρόκειται για τα υπ' αρ. 3, 9, 10, 11, 12, 18, 19, 22, 23, 24 νομίσματα.

⁶³⁴ Το νόμισμα συνοδεύεται από την ακόλουθη ένδειξη: 7.5.2014: Σκαμνιούδι-Οικία Αθανασόπουλου, Δοκιμαστικές Τομές. Στην περιοχή του Σκαμνιουδίου, που αποτελούσε το επίνειο της πόλης του Λισβορίου στον κόλπο της Καλλονής, διασώζονται κατάλοιπα ενός γατελούζικου πύργου, όπου και εντοπίστηκαν ιδιαίτερης σημασίας ευρήματα, όπως ανάγλυφο με μονόγραμμα του βυζαντινού αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1391-1425), το οποίο φέρεται να είναι σήμερα εντοιχισμένο σε παρακείμενο εκκλησάκι του Αγ. Νικολάου, νομίσματα αλλά και το μολυβδόβουλο του πάπα Ευγενίου Δ' (1431-1447), βλ. Μολίνου Σ., *Κάστρα και Καστρέλλια*, Αθήνα, 1984.

⁶³⁵ Το νόμισμα συνοδεύεται από την ακόλουθη ένδειξη: Παράδοση Παντελή Βρυσάωτη-Αρχαία Άντισσα/5.4.1989.

⁶³⁶ Στην ομιλία του για τη διαχείριση του πολιτιστικού αποθέματος στη Λέσβο στην 1^η Συνάντηση των Πολιτιστικών Φορέων στο Σιγρί τον Ιούλιο του 2017, ο Τριανταφυλλίδης Π., Προϊστάμενος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λέσβου, επισημαίνει: «...Στο έργο της βελτίωσης κατά τμήματα της 4^{ης} επαρχιακής οδού από τη διακλάδωση της 36^{ης} εθνικής οδού μέχρι την Καρίνη σε έκταση 2,5 στρεμμάτων αποκαλύφθηκε στο ανώτερο αρχαιολογικό στρώμα νεκροταφείο τα εποχής των Γατελούζων με πάνω από 400 ταφές σε πυκνή διάταξη που καλύπτουν όλο το χρονικό φάσμα της παρουσίας της γενονατικής δυναστείας στη Λέσβο κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα. Στα βαθύτερα επίπεδα, οικοδομικά κατάλοιπα των αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων ανασυνθέτουν την εικόνα ενός νέου αρχαιολογικού συνόλου οικοδομικών καταλοίπων πολύ σημαντικών για την αρχαία λεσβιακή τοπογραφία...», βλ. <https://www.politikaesvos.gr>

⁶³⁷ Και οι πέντε καταγραφές προέρχονται από τις ανασκαφές της ΕΦ. Α. Λέσβου στο ακίνητο φερομένης ιδιοκτησίας Τζίτζιρέλλη επί της 4^{ης} επαρχιακής οδού. Οι ενδείξεις καταγραφής στα ανωτέρω νομίσματα έχουν ως ακολούθως: 2282/18.6.2015, 2278/13.1.2015, 2279/6.11.2014, 2277/17.3.2015, 2285/3.9.2015.

⁶³⁸ Τα υπόλοιπα ευρήματα της περιόδου αυτής που προέρχονται από την ανασκαφή βρίσκονται προς το παρόν στη διαδικασία του καθαρισμού και της συντήρησης και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατή η μελέτη τους.

Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός της εύρεσης των εννέα δηναρίων του καταλόγου μας εντός του Κάστρου της Μυτιλήνης με τον συνολικό αριθμό των χάλκινων νομισμάτων που αποκαλύφθηκαν εκεί να ανέρχεται σε ακόμη υψηλότερα επίπεδα, αν συνυπολογίσουμε και αυτά που προέρχονται από το Κάστρο αλλά δεν συμπεριλήφθηκαν στην παρούσα μελέτη λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής τους και τα οποία αριθμούνται περίπου στα 28. Η μαρτυρία, λοιπόν, των σωζόμενων δηναρίων, που συνολικά υπερβαίνουν τα τριάντα πέντε (35) και χρονολογούνται σε όλες τις φάσεις διακυβέρνησης των Γατελούζων ηγεμόνων, αποτελεί σημαντική ένδειξη ότι η περιοχή εντός των τειχών υπήρξε το επίκεντρο της οικονομικής ζωής του νησιού με την πραγματοποίηση διαφόρων συναλλαγών καθ' όλη τη διάρκεια της γατελουζικής κυριαρχίας. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, εκεί βρισκόταν η επίσημη κατοικία του ηγεμόνα⁶³⁹ ενώ τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτιρίων, όπως η Cancelleria (διοικητικό κτήριο) και η Loggia (χώρος συσκέψεων)⁶⁴⁰ αποδεικνύουν την άσκηση σημαντικών διοικητικών λειτουργιών εντός αυτού.

Τέλος, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η έντονη νομισματική εκδοτική δραστηριότητα των Γατελούζων ηγεμόνων, όπως διαφαίνεται και μέσα από το μέγεθος της κυκλοφορίας των χάλκινων κοπών κατά την περίοδο διακυβέρνησής τους, προϋποθέτει την ύπαρξη και λειτουργία κάποιου νομισματοκοπέιου στο νησί⁶⁴¹. Ωστόσο, ασαφής παραμένει ο προσδιορισμός της ακριβούς θέσης αυτού λόγω έλλειψης αρχαιολογικών τεκμηρίων. Πάντως, η αποκάλυψη και ο εντοπισμός ικανού

⁶³⁹ Στο ψηλότερο σημείο του Κάστρου διασώζεται ο Μεγάλος Περίβολος-Ακρόπυργος, γνωστός και ως «Πύργος της Βασίλισσας» που χρονολογείται στην περίοδο των Γατελούζων. Προστατεύεται από πέντε οχυρούς πύργους και τάφο. Η χρονολόγησή του στην εποχή των Γατελούζων προκύπτει και από τη μαρμάρινη πλάκα που βρίσκεται εντοιχισμένη σε αυτόν και φέρει τα εμβλήματα της οικογένειας των Γατελούζων (εστεμμένος αετός, σταυρός με 4 Β και φοιιδωτό οικόσημο των Γατελούζων). Τέτοιες αναμνηστικές μαρμάρινες πλάκες διασώζονται εντοιχισμένες και σε άλλα σημεία του Κάστρου, βλ. Μαζαράκης Α., «Συμβολή στην εραλδική των αναμνηστικών και επιτάφιων πλακών της περιόδου των Γατελούζων στη Μυτιλήνη», *ΑΔ* 53, Αθήνα, 1998, σ. 361-385, Hasluck F.W., «Monuments of the Gattelusi», *BSA* 15, 1908-1909, σ. 259-265, Χαριτωνίδης Σ.Ι., «Οικοδομικές φάσεις του Κάστρου της Μυτιλήνης», *Λεσβιακά Δ'*, Μυτιλήνη, 1962, σ. 69-75, Ivison E.A., «Funerary Monuments of the Gattelusi at Mytilene», *BSA* 87, Αθήνα, 1992, σ.427-437. Εντός του Περιβόλου, που αποτελούσε το διοικητικό κέντρο του νησιού, στον ανατολικό πύργο, βρισκόταν και η επίσημη κατοικία του ηγεμόνα, βλ. Υπουργείο Πολιτισμού/14¹ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Κάστρο Μυτιλήνης. *Το μνημείο στους αιώνες...*, ό.π., σ. 37-38.

⁶⁴⁰ Τα εν λόγω κτίρια βρίσκονταν στη βόρεια πλευρά της εσωτερικής αυλής του «Πύργου της Βασίλισσας». Στην εσωτερική πλατεία –platea magna- του Ακρόπυργου συναθροίζονταν η σύγκλητος –curia. Τη Loggia και τμήμα της πλατείας κατέλαβε μεταγενέστερα η οθωμανική Πυριτιδαποθήκη, βλ. Υπουργείο Πολιτισμού/14¹ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Κάστρο Μυτιλήνης. *Το μνημείο στους αιώνες...*, ό.π., σ.38.

⁶⁴¹ Την ύπαρξη νομισματοκοπέιου επισημαίνει και ο Τζαμαλής που συνδέει με τη νομισματική εκδοτική δραστηριότητα του Φραγκίσκου Α', βλ. Τζαμαλής Α.Π., *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας, 1184-1566*, Αθήνα, 1981, σ. 181.

αριθμού νομισμάτων μέσα στο Κάστρο σε συνδυασμό με τον χαρακτήρα της περιοχής ως διοικητικού και οικονομικού κέντρου, που αποτελούσε ταυτόχρονα και έδρα του Γατελούζου αυθέντη για την άσκηση των ηγεμονικών του καθηκόντων, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο της ανέγερσης του νομισματοκοπέιου εντός των τειχών. Σε αυτή την περίπτωση, η εγγύτητα της ύπαρξής του προς τον ηγεμόνα θα διασφάλιζε την καλή και αποδοτική λειτουργία του καθώς και τον έλεγχο του παραγόμενου προϊόντος.

7.2. Φραγκίσκος Α' & Φραγκίσκος Β'

Η κυκλοφορία των χάλκινων νομισμάτων κατά την πρώιμη γατελουζική περίοδο (επί Φραγκίσκου Α' και Φραγκίσκου Β') διακρίνεται σε δύο βασικούς τύπους με βάση τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά και τις επιγραφές⁶⁴². Τα δηνάρια του πρώτου τύπου φέρουν στη μια όψη τρεις σειρές από δύο φολίδες που εγγράφονται μέσα σε κύκλο, ο οποίος πλαισιώνεται από 8 ή 11 τόξα και την επιγραφή *+FRANCISCUS GATILUXI* ενώ στην άλλη όψη φέρουν τον σταυρό με τα 4B που εγγράφεται μέσα σε κύκλο, ο οποίος, επίσης, πλαισιώνεται από 8 ή 9 ή 10 ή 11 τόξα και την επιγραφή *+DOMINUS* METELINI*⁶⁴³. Στον δεύτερο τύπο, στη μια όψη εικονίζεται ο σταυρός με τα 4B μέσα σε στικτό κύκλο και η επιγραφή *+F.G.DOMINUS* ενώ στην άλλη όψη «γοθτική» ασπίδα με τρεις σειρές από δύο φολίδες ή φολίδες που γεμίζουν όλο το πεδίο μέσα σε στικτό κύκλο και η επιγραφή *+METELINI*⁶⁴⁴.

⁶⁴² Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 247 και 258-259 και Schlumberger G., *Numismatique...*, ό.π., σ. 436-439 και σ.441. Ο Lunardi στο έργο του δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη του τη μαρτυρία των νεότερων ιστορικών πηγών, όπως είναι το Χρονικό της Μυτιλήνης, και τις πληροφορίες που αντλούμε από αυτό, με αποτέλεσμα να συνεχίζει να ασπάζεται τα πορίσματα της παλαιότερης έρευνας ως προς τη διάκριση των περιόδων διακυβέρνησης των ηγεμόνων της Μυτιλήνης, που παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά από τον Schlumberger στο περίφημο έργο του *Numismatique de l' Orient Latin*. Ο Schlumberger υπήρξε ο πρώτος που ασχολήθηκε με τη συγγραφή μιας συνοπτικής ιστορίας του συγκεκριμένου ηγεμονικού οίκου και σύμφωνα με αυτόν η σειρά διακυβέρνησης των Γατελούζων ηγεμόνων είχε ως εξής: Φραγκίσκος Α' (1355-1376), Ιάκωβος (1376-1396), Φραγκίσκος Β' (1396-1400), Δορίνος Α' (1400-1449), Δομένικος (1449-1459) και Νικόλαος (1459-1462). Μισό αιώνα περίπου αργότερα η δημοσίευση του Χρονικού της Μυτιλήνης από τον Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., οδήγησε στην τροποποίηση των χρονικών ορίων διακυβέρνησης των Γατελούζων κυρίων της Μυτιλήνης ως εξής: Φραγκίσκος Α' (1355-1384), Φραγκίσκος Β' (1384-1403), Ιάκωβος (1403-1428), Δορίνος Α' (1428-1455), Δομένικος (1455-1458) και Νικόλαος (1458-1462).

⁶⁴³ Για τις παραλλαγές στις επιγραφές, βλ. Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 258-259.

⁶⁴⁴ Για τις παραλλαγές στις επιγραφές, βλ. Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 247.

Διαφορετικές θεωρήσεις σχετικά με τη χρονολόγηση των χάλκινων κοπών των δύο πρώτων Γατελούζων κυρίων έχουν διατυπωθεί κατά το παρελθόν. Αρχικά, ο Schlumberger κατέταξε χρονολογικά και τους δύο προαναφερόμενους τύπους στην περίοδο της αυθεντίας του Φραγκίσκου Α', επισημαίνοντας την απουσία εύρεσης οποιουδήποτε νομίσματος του Φραγκίσκου Β' και αποδίδοντας το γεγονός αυτό στη σύντομη χρονική διάρκεια της ηγεμονίας του τελευταίου, μόλις 4 έτη (1396-1400)⁶⁴⁵. Έναν αιώνα περίπου αργότερα, ο Τζαμαλής στη δημοσίευσή του στο περιοδικό *The Numismatic Circular*⁶⁴⁶ και με αφετηρία τη μελέτη ενός σωζόμενου γατελούζικου σολδινίου από τον «θησαυρό» του Πύργου/1967⁶⁴⁷, που χρονολογεί κατά την περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α', οδηγείται στη διαφορετική χρονική κατάταξη αυτών των δύο τύπων χάλκινων νομισμάτων. Εκκινώντας από την πληροφορία ότι ο χρόνος απόκρυψης του θησαυρού δεν θα πρέπει να ήταν πολύ μεταγενέστερος του 1382 και μη γνωρίζοντας ή μη λαμβάνοντας υπόψη του την αξιόπιστη μαρτυρία του Χρονικού της Μυτιλήνης -που είχε ήδη δημοσιευτεί από τον Dennis- καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο σολδίνο δεν μπορεί παρά να χρονολογείται στην εποχή του Φραγκίσκου Α', καθώς η περίοδος διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Β' τοποθετούνταν πολύ αργότερα, το 1396⁶⁴⁸. Η συγκεκριμένη χρονολόγηση και ο συσχετισμός της επιγραφής της εμπρόσθιας όψης του νομίσματος με τις επιγραφές των υπό εξέταση χάλκινων κοπών οδήγησαν τον Τζαμαλή στη χρονική διάκριση των δύο προαναφερόμενων τύπων δηναρίων. Συγκεκριμένα, ο Τζαμαλής υποστηρίζει ότι αφού το σολδίνο που φέρει το όνομα του Φραγκίσκου σε συντομογραφία *F*

⁶⁴⁵ Schlumberger G., *Numismatique ...*, ό.π., σ.436-438, σ. 441.

⁶⁴⁶ Τζαμαλής Α., «Some new evidence...», ό.π., σ.2-4.

⁶⁴⁷ Το συγκεκριμένο σολδίνο αποτελεί απομίμηση βενετικού soldino με κάποιες παραλλαγές τόσο ως προς την εικονογράφηση όσο και ως προς το βάρος. Στην εμπρόσθια όψη φέρει παράσταση του αυθέντη της Μυτιλήνης γονατιστού στραμμένου προς τα αριστερά να κρατά λάβαρο με σταυρό και την επιγραφή +*F DOMINUS METELIN* ενώ στην οπίσθια όψη εικονίζεται ο αμνός του θεού εγγεγραμμένος μέσα σε κύκλο και η επιγραφή +*AGNUS DEI ADIVVA NOS B*. Το βάρος του, 0,65γρ. είναι λίγο μεγαλύτερο από το αντίστοιχο βάρος των βενετικών soldini που κυκλοφορούσαν την ίδια περίοδο, βλ. Τζαμαλής Α., ό.π., σ. 2. Το βενετικό soldino, που εκδίδεται για πρώτη φορά επί Φραγκίσκου Δάνδολου (1329-1339) περί το 1332, με βάρος που φτάνει και το 1γρ., απεικονίζει στην εμπρόσθια όψη τον δόγη γονυπετή να κρατά λάβαρο και στην οπίσθια όψη τον λέοντα του Αγ. Μάρκου που δεν παριστάνεται όμως ακόμη φτερωτός. Το χαρακτηριστικό μοτίβο του φτερωτού λέοντα «*leone in moleca*» εισάγεται αρκετά αργότερα επί Ανδρέα Κονταρίνι (1368-1382) ως αποτέλεσμα της επιρροής που ασκεί η εικονογράφηση της άλλης χαρακτηριστικής χαλκάργυρης βενετικής κοπής της περιόδου, του tornesello, βλ. *MEC 12*, σ. 643-646. Κατά τους Κωφόπουλο & Μαζαράκη, το υπό μελέτη σολδίνο δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί απομίμηση του αντίστοιχου βενετικού, διότι ακόμα και η παράσταση της εμπρόσθιας όψης διαφέρει αρκετά από τη μορφή του γονατιστού δόγη, όπως απεικονίζεται σε αυτά. Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς, η αμφίεση του ηγεμόνα με το κωνικό καπέλο και το ένδυμα που καταλήγει σε οδόντωση δεν θυμίζει σε τίποτα την περιβολή του βενετού δόγη, βλ. Κωφόπουλο & Μαζαράκη 1996, σ. 201.

⁶⁴⁸ Τζαμαλής Α., «Some new evidence...», ό.π., σ. 2.

χρονολογείται επί Φραγκίσκου Α', τότε και τα δηνάρια που φέρουν τα αρχικά του ονόματός του *F.G.* ανήκουν στην ίδια περίοδο. Αντίθετα, τα δηνάρια που φέρουν το όνομα του ηγεμόνα σε πλήρη ανάπτυξη *+FRANCISCUS GATILUXI* χρονολογούνται επί Φραγκίσκου Β' που με τον τρόπο αυτό διακρίνονται από αυτά του Φραγκίσκου Α',⁶⁴⁹. Ιδιαίτερο σημείο προβληματισμού αποτελεί για τον Τζαμαλή η σπανιότητα των νομισμάτων με τη συντομογραφία *F.G.* (συγκεκριμένα αναφέρει ότι δεν έχει δει προσωπικά κανένα), γεγονός άξιο απορίας, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο Φραγκίσκος Α' ηγεμόνευσε σχεδόν επί 30 έτη⁶⁵⁰. Το άρθρο του Τζαμαλή άσκησε σημαντική επιρροή στην εδραίωση της άποψης υπέρ της διαφορετικής χρονολόγησης των δύο τύπων δηναρίων, διάκριση που υιοθέτησαν στο έργο τους ο Lunardi⁶⁵¹ αλλά και οι Κωφόπουλος-Μαζαράκης⁶⁵².

Η ανάλυση του βασικού επιχειρήματος του Τζαμαλή Α. που συνηγορεί υπέρ της κατάταξης των χάλκινων κοπών με τη συντομογραφία *F.G.* στην εποχή του Φραγκίσκου Α' αλλά και η προσεκτικότερη παρατήρηση της επιγραφής που πλαισιώνει την παράσταση του ηγεμόνα στο σωζόμενο γατελούζικο σολδίني μας οδηγούν στην επισήμανση μιας μικρής λεπτομέρειας καθοριστικής σημασίας για τον επαναπροσδιορισμό της χρονολόγησης των δηναρίων του δεύτερου τύπου. Πιο συγκεκριμένα, αν η συντομογραφία *F.G.* αναφερόταν στον Φραγκίσκο Α', τότε το σολδίني, που χρονολογείται στην εποχή αυτή, δεν θα έπρεπε να φέρει στην επιγραφή της μιας όψης⁶⁵³ μόνο το *F (FRANCISCUS)* αλλά το σύνολο της συντομογραφίας *F.G.*, κάτι που όμως δεν συμβαίνει. Κατά συνέπεια, η θεμελίωση της χρονολόγησης των δύο τύπων δηναρίων με βάση τον τρόπο απόδοσης του ονόματος του ηγεμόνα (σε συντομογραφία ή μη) μάλλον θα πρέπει να αναθεωρηθεί. Όπως θα επιχειρήσουμε να αποδείξουμε παρακάτω, η συντομογραφία *F.G.* δεν αναφέρεται στον πρώτο αλλά στον δεύτερο Γατελούζο ηγεμόνα ενώ οι χάλκινες κοπές του πρώτου τύπου, με την πλήρη ανάπτυξη του ονόματος, *FRANCISCUS GATILUXI*, ανήκουν στον Φραγκίσκο Α'. Και είναι λογικό ο πρώτος Γατελούζος ηγεμόνας του νησιού, ο Φραγκίσκος Α', που θέλει να διατρανώσει το μεγαλείο της αυθεντίας του και να καταστήσει γνωστή

⁶⁴⁹ Τζαμαλής Α., «Some new evidence...», ό.π., σ. 3.

⁶⁵⁰ Το γεγονός αυτό οφείλεται, σύμφωνα με τον Τζαμαλή, στην υπερβολική ενασχόληση του Φραγκίσκου Α' με την έκδοση των χρυσών δουκάτων του (απομιμήσεων των βενετικών δουκάτων) σε βαθμό που λίγο τον ενδιέφερε η κοπή άλλων χαλκάργων ή χάλκινων νομισμάτων, βλ. Τζαμαλής Α., «Some new evidence...», ό.π., σ. 3-4.

⁶⁵¹ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ.247 και σ. 258-259.

⁶⁵² Κωφόπουλος & Μαζαράκης 1996, ό.π., σ.189-221.

⁶⁵³ Η επιγραφή που φέρει το υπό μελέτη σολδίني στην όψη με την παράσταση του ηγεμόνα είναι η εξής: *+F DOMINUS METELIN*.

σε όλους την κυριαρχία του να επιλέγει την αναγραφή ολόκληρου του ονόματός του στα νομίσματά του.

Επιπλέον, σημαντικό στοιχείο που ενισχύει την άποψή μας σχετικά με τον επαναπροσδιορισμό της χρονολόγησης των δύο τύπων χάλκινων κοπών είναι και η διαπίστωση του περιορισμένου αριθμού σωζόμενων δηναρίων του δεύτερου τύπου, γεγονός που δεν συνάδει με την σχεδόν τριαντάχρονη περίοδο βασιλείας του Φραγκίσκου Α⁶⁵⁴. Αντίθετα, η χρονολόγησή τους επί Φραγκίσκου Β' δικαιολογεί τον εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό τους, καθώς η περίοδος ηγεμονίας αυτού θα πρέπει να ήταν σε μεγάλο βαθμό περίοδος ανοικοδόμησης του νησιού και αποκατάστασης των ζημιών, που προκλήθηκαν από τον σεισμό του 1384⁶⁵⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, η επαναλειτουργία του νομισματοκοπείου και η μετάβαση στην ομαλή νομισματική κυκλοφορία θα πρέπει να υπήρξαν διαδικασίες αρκετά χρονοβόρες, που συνέπεσαν ως ένα βαθμό με την περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Β'⁶⁵⁶. Αποτέλεσμα αυτού ο μικρός αριθμός σωζόμενων χάλκινων κοπών αλλά και η απουσία εύρεσης πολύτιμων νομισμάτων, χρυσών ή αργυρών. Η μαρτυρία του παρόντος καταλόγου ενισχύει τη θέση υπέρ της σπανιότητας του δεύτερου τύπου δηναρίων, καθώς από τα συνολικά οκτώ χάλκινα νομίσματα μόνο δύο⁶⁵⁷ ανήκουν στον τύπο που χρονολογείται επί Φραγκίσκου Β'.

⁶⁵⁴ Αντίθετα, ο Φραγκίσκος Β' υπήρξε ηγεμόνας της Μυτιλήνης για πολύ μικρότερο χρονικό διάστημα (περίπου 14 έτη) σε σύγκριση με τον πατέρα του, αν λάβουμε υπόψη μας ότι για τα πρώτα πέντε έτη μετά τον θάνατο του Φραγκίσκου Α' και μέχρι την ενηλικίωσή του Φραγκίσκου Β' τη διακυβέρνηση του νησιού άσκησε ο θείος του δεύτερου, Νικόλαος της Αίνου, βλ. Dennis G.T., «The Short Chronicle..», ό.π., σ. 126.

⁶⁵⁵ Το μέγεθος της καταστροφής που προκαλεί ο σεισμός διαφαίνεται και από την επιλογή των λέξεων που χρησιμοποιεί ο χρονικογράφος για να περιγράψει τις συνέπειες του σεισμού, καθώς από αυτόν χάνουν τη ζωή τους τόσο ο Φραγκίσκος όσο και οι δύο γιοί του, Ανδρόνικος και Δομένικος ενώ καταστρέφεται η ακρόπολη που ο ίδιος ηγεμόνας είχε χτίσει δέκα έτη νωρίτερα, βλ. Dennis G.T., «The Short Chronicle..», ό.π., σ. 125, «*Καί άπεκτάνθη υπό τοῦ γεγονότος σεισμοῦ κατά τήν C' τοῦ Αύγουστου ἐν ἔτει Cωκα', ἔτους ἀπό κτίσεως κόσμου, ἀπό δέ Χριστοῦ καταβάσεως, απδ', συγχωσθεῖς ἐν τῇ ἀκροπόλει τῇ παρ' αὐτοῦ κτισθεῖση εἰς ὕψος μέγα καί κάλλος <ᾗ>παράμιλλον. πολλά δέ μογήσαντες εὔρον τό σῶμα αὐτοῦ συντετριμμένον υπό τῶν πετρῶν. καί ἐτάφη ἐν τῷ παρ' αὐτοῦ κτισθέντι ναῶ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ἐν λάρνακι ποιηθέντι παρ' αὐτοῦ. συνετάφησαν δ' αὐτῶ καί δύο υἱοί ἐκείνου, συντριβέντες καί αὐτοί υπό τοῦ σεισμοῦ ὁ μὲν πρῶτος ἦν Ἀνδρόνικος, ὁ δέ δεύτερος Δομένικος.*». Ο αντίκτυπος του σεισμού σε ανθρώπινες απώλειες και υλικές ζημιές θα πρέπει να ήταν τόσο μεγάλος που χρόνια αργότερα διηγούνται το γεγονός, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιππότη Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο, που επισκέπτεται την πόλη της Μυτιλήνης το 1403, βλ. Ντε Κλαβίχο Ρ.Γκ., *Το ταξίδι στην αλή του Ταμερλάνου...*, ό.π., σ. 82-3, Παρασκευαϊδής Π.Σ., ό.π., σ. 16.

⁶⁵⁶ Ενδεχομένως, η συνέχιση της κυκλοφορίας των χάλκινων κοπών της προηγούμενης περιόδου να υπήρξε –για ένα χρονικό διάστημα τουλάχιστον– η μόνη ενδεδειγμένη λύση για την αντιμετώπιση της κρίσιμης αυτής περιόδου και την κάλυψη των μεγάλων και άμεσων αναγκών που προέκυψαν για την πόλη εξαιτίας της φυσικής καταστροφής.

⁶⁵⁷ Από τα δύο σωζόμενα νομίσματα μόνο το ένα περιλαμβάνεται στον κατάλόγο μας και είναι το υπ' αριθ. 1. Το άλλο δεν περιλήφθηκε λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του, η οποία παρόλα αυτά επιτρέπει την κατάταξή του στον συγκεκριμένο τύπο.

Υπέρ της χρονολογικής κατάταξης που προκρίνουμε συνηγορεί και η εικονογραφική απόδοση των χάλκινων κοπών της πρώιμης περιόδου. Κατά την εκτίμησή μας, τα τόξα που πλαισιώνουν τον κύκλο μέσα στον οποίο εγγράφεται ο σταυρός με τα 4 Β αλλά και το φολιδωτό μοτίβο θα πρέπει μάλλον να θεωρηθούν αρχαιότερο εικονογραφικό μοτίβο, καθώς δεν απαντούν σε κανέναν άλλο τύπο δηναρίου μέχρι το τέλος της γατελουζικής κυριαρχίας στη Μυτιλήνη. Αντίθετα, ο στικτός κύκλος που περιβάλλει τις παραστάσεις στις δύο όψεις των δηναρίων του δεύτερου τύπου απεικονίζεται σε όλες τις χάλκινες κοπές των Γατελούζων ηγεμόνων.

Τέλος, ως προς τη θέση που διατυπώνει ο Τζαμαλής στο προαναφερόμενο άρθρο του σε σχέση με τη συμβολική σημασία της τοποθέτησης των δύο εικονογραφικών μοτίβων (του σταυρού με τα 4 Β και του φολιδωτού μοτίβου) στην κύρια ή μη όψη των συγκεκριμένων τύπων ως βασικό προσδιοριστικό της χρονολόγησης των χάλκινων αυτών κοπών⁶⁵⁸, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι, κατά την άποψή μας, η επιλογή του Φραγκίσκου Α' να τοποθετήσει το έμβλημα των Παλαιολόγων όχι στην εμπρόσθια αλλά στην οπίσθια όψη των κοπών του δεν φαίνεται να αναιρεί σε κάθε περίπτωση τη σημασία του συμβολισμού που επιθυμεί να εκφράσει. Επιπλέον, η απεικόνιση του σταυρού με τα 4 Β στη θέση αυτή, που πλαισιώνεται από την επιγραφή *+DOMINUS METELINI*, πιθανόν να επιτυγχάνει να εκφράσει με αμεσότερο τρόπο τη στενή σύνδεση του Γατελούζου ηγεμόνα προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα και την οφειλόμενη προς αυτόν ευγνωμοσύνη, αφού χάρη στον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, ο Φραγκίσκος Α' καθίσταται *DOMINUS METELINI*. Από την άλλη μεριά, η παράσταση του φολιδωτού μοτίβου στην κύρια όψη αυτών των χάλκινων κοπών θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως προέκταση του ονόματός του Φραγκίσκου *+FRANCISCUS GATILUXI*, αποτελώντας ταυτόχρονα μια προσπάθεια συνολικού προσδιορισμού της γενουατικής ταυτότητάς του.

⁶⁵⁸ Τζαμαλής Α., «Some new evidence...», ό.π., σ. 4. Σύμφωνα με τον Τζαμαλή, ενισχυτική της χρονολόγησης των δύο τύπων είναι και η επιλογή της θέσης της εικονογραφικής αποτύπωσης των δύο εμβλημάτων των Παλαιολόγων και των Γατελούζων αντίστοιχα. Η απεικόνιση του σταυρού με τα 4 Β στην κύρια όψη του πρώτου τύπου, που είναι και η σημαντικότερη, δικαιολογείται απόλυτα, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης του Φραγκίσκου Α' προς τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο αλλά και ως έκφραση της επιθυμίας του να διατυμπανίσει τους ισχυρούς συγγενικούς δεσμούς του με τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Σαράντα χρόνια αργότερα, οι δεσμοί που συνδέουν τον Γατελούζο ηγεμόνα Φραγκίσκο Β' με τη βυζαντινή αυτοκρατορία δεν είναι τόσο ισχυροί, γεγονός που αποτυπώνεται στην εικονογράφηση των χάλκινων κοπών του με τη μετατόπιση του εμβλήματος των Παλαιολόγων στην οπίσθια όψη.

7.3. Ιάκωβος

Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ιακώβου εντάσσεται στη γενικότερη νομισματική μεταρρύθμιση που συντελείται στην εποχή του⁶⁵⁹. Βασικό χαρακτηριστικό της μεταρρύθμισης αυτής, ως προς τις χάλκινες κοπές, αποτελεί η αισθητή αύξηση του βάρους τους κατά 1,30 περίπου γρ.⁶⁶⁰ σε σχέση με τα δηνάρια της προηγούμενης περιόδου⁶⁶¹. Η μελέτη των έξι σωζόμενων χάλκινων νομισμάτων του καταλόγου μας, που ζυγίζουν από 0,90γρ. έως 1,80γρ., έρχεται να επιβεβαιώσει τα πορίσματα της μέχρι τώρα έρευνας. Η παρατηρούμενη αύξηση σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο πιθανόν να απορρέει από το μεγαλύτερο βάρος που αποκτά η νέα χαλκάργυρη κοπή, που εισάγεται αυτή την περίοδο από τον Ιάκωβο, το άσπρο Μυτιλήνης⁶⁶². Η κοπή ενός νέου βαρύτερου δηναρίου και η απόπειρα διαμόρφωσης μιας καθορισμένης σχέσης ισοτιμίας προς τις άλλες νομισματικές αξίες ενδεχομένως αντανακλά την επιθυμία του ηγεμόνα να δημιουργήσει ένα σταθερό και αξιόπιστο χάλκινο νόμισμα που με την κυκλοφορία του θα συμβάλλει στην εδραίωση και λειτουργία ενός ισχυρού νομισματικού συστήματος ικανού να ανταποκριθεί στις αυξημένες απαιτήσεις που απορρέουν από την ανθηρή οικονομική πραγματικότητα της εποχής του.

Η τάση ανανέωσης και βελτίωσης που χαρακτηρίζει την χάλκινη νομισματοκοπία την περίοδο αυτή διαφαίνεται και μέσα από την προσεγμένη και επιμελή απόδοση των εικονογραφικών στοιχείων, όπως αυτά αποτυπώνονται στα υπό

⁶⁵⁹ Τα βασικά χαρακτηριστικά της μεταρρύθμισης του Ιακώβου συνοψίζονται στην έκδοση των πρώτων επώνυμων χρυσών δουκάτων του, στην εισαγωγή του άσπρου Μυτιλήνης καθώς και στη δημιουργία ενός βαρύτερου χάλκινου νομίσματος, βλ. Κωφόπουλος & Μαζαράκης 1996, ό.π., σ. 196-199, σ. 207-211, Dennis G.T., ό.π., σ. 125.

⁶⁶⁰ Τα δηνάρια του Ιακώβου ζυγίζουν από 0,90γρ. έως 2,58γρ., βλ. Lunardi G, *Le monete...* ό.π., σ. 256.

⁶⁶¹ Το βάρος των δηναρίων του Φραγκίσκου Α' κυμαίνεται από 0,44γρ. έως 1,28 γρ. ενώ του Φραγκίσκου Β' από 0,94γρ. έως 1γρ., βλ. Lunardi G, *Le monete...* ό.π., σ.258-259 και σ. 247. Από τα σωζόμενα δηνάρια του καταλόγου μας που ανήκουν στην προηγούμενη περίοδο, στον πρώτο τύπο ανήκουν επτά νομίσματα με βάρη που κυμαίνονται από 0,51γρ. έως 0,85γρ. και στον δεύτερο τύπο ανήκει ένα μόνο νόμισμα βάρους 0,61γρ. και ένα ακόμη όχι καλά σωζόμενο που δεν συμπεριλαμβάνεται στον παρόντα κατάλογο με βάρος μόλις 0,38γρ.

⁶⁶² Έχει αναλυθεί εκτενώς στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης η σημασία της εισαγωγής του άσπρου της Μυτιλήνης την περίοδο αυτή, της νέας χαλκάργυρης κοπής, που θα αποτελέσει τη βάση της νομισματικής κυκλοφορίας μέχρι το τέλος της γατελουζικής κυριαρχίας στο νησί. Ο μέσος όρος του βάρους του νέου αυτού νομίσματος που κυμαίνεται μεταξύ 0,60γρ. και 1,24γρ. είναι σαφώς μεγαλύτερος από το βάρος των σολδινίων, των αργυρών κοπών που θα πρέπει να κυκλοφορούσαν στο νησί την προηγούμενη περίοδο.

μελέτη δηνάρια. Η απεικόνιση του καλλιγραφικού Υ (αρχικό του ονόματος του ηγεμόνα) που παριστάνεται ενίοτε με στέμμα στην κορυφή του και πλαισιώνεται πάντοτε από άνθη ή φύλλα αμπέλου, η εγγραφή τόσο του Υ όσο και του σταυρού με τα 4B μέσα σε στικτό κύκλο, η ωραία απόδοση των επιγραφών⁶⁶³, όλα συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι το χάλκινο νόμισμα την εποχή αυτή διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο μέσα στο πλαίσιο λειτουργίας ενός σαφώς εδραιωμένου τριμεταλλικού νομισματικού συστήματος.

7.4. Δορίνος ή Δομένικος

Στον Δορίνο αποδίδονται δύο διαφορετικοί τύποι χάλκινων κοπών σύμφωνα με τις μέχρι τώρα δημοσιευμένες νομισματικές μελέτες⁶⁶⁴. Ο πρώτος τύπος φέρει στην μια όψη τον σταυρό με τα 4B μέσα σε στικτό κύκλο και την επιγραφή +DORINVS *DOMINUS⁶⁶⁵ ενώ στην άλλη όψη δικέφαλο αετό τις περισσότερες φορές εστεμμένο με διάπλατα ανοιχτές τις φτερούγες και το φολιδωτό μοτίβο στο στήθος του. Ο δικέφαλος αετός άλλοτε καταλαμβάνει ολόκληρη την όψη του νομίσματος άλλοτε εγγράφεται μέσα σε στικτό κύκλο αλλά και στις δύο περιπτώσεις στο κάτω τμήμα του δηναρίου εκατέρωθεν του αετού απεικονίζονται τα γράμματα D, M ή D, R⁶⁶⁶. Ο δεύτερος τύπος, πιο σπάνιος⁶⁶⁷, με βάρος που κυμαίνεται από 1,10γρ.

⁶⁶³ Η ωραία απεικόνιση των επιγραφών διαφαίνεται μεταξύ άλλων και από την καλλιγραφική απόδοση των γραμμάτων (απόδοση των I με F) και την παρεμβολή ενίοτε μεταξύ των λέξεων του διακοσμητικού μοτίβου του ρόδακα. Επιπλέον, σημειώνουμε ότι από τη μελέτη των επιγραφών των έξι δηναρίων που συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογό μας, παρατηρούμε ότι στα πέντε από αυτά αποτυπώνονται οι γνωστές επιγραφές, όπως μας παραδίδονται από τη βιβλιογραφία, βλ. Lunardi G., *Le monete...*, σ.256-257. Το υπ' αριθ. όμως 12 νόμισμα διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα, καθώς και στις δύο όψεις αναγράφεται το όνομα του ηγεμόνα. Έτσι, η μια όψη φέρει την επιγραφή +IACOBUS *GATELUXE ενώ στην άλλη όψη, που δεν διασώζεται το ίδιο καλά, αναγράφεται []OBUS*GATEL[]. Πρόκειται για μια παραλλαγή στην απόδοση των επιγραφών, που οφείλουμε να επισημάνουμε, καθώς δεν αναφέρεται στη βιβλιογραφία.

⁶⁶⁴ Βλ. Shlumberger G., ό.π., σ. 441-442 και Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 263-265.

⁶⁶⁵ Με παραλλαγές, βλ. Lunardi G., ό.π., σ. 264-265.

⁶⁶⁶ Τα γράμματα D-M και D-R φέρονται να αποτελούν τα αρχικά του ονόματος και του τίτλου του ηγεμόνα και ερμηνεύονται ως *DOMINUS METELINI* και *DORINUS*. Το βάρος του συγκεκριμένου τύπου δηναρίων κυμαίνεται από 0,90γρ. έως 2γρ. σύμφωνα με τον Lunardi, βλ. σ. 264.

⁶⁶⁷ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Lunardi, ο αριθμός των σωζόμενων δηναρίων αυτού του τύπου είναι αρκετά μικρός, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τον αριθμό των χάλκινων κοπών που ανήκουν στον τύπο του δικέφαλου αετού. Συγκεκριμένα, στον δεύτερο τύπο ανήκουν περίπου 25 νομίσματα ενώ στον πρώτο περίπου πενήντα, βλ. Lunardi G, ό.π., σ. 263-265. Η περιορισμένη συχνότητα, αν όχι σπανιότητα, του δεύτερου τύπου, προκύπτει και από τη μελέτη του δικού μας πρωτογενούς υλικού, καθώς από τον συνολικό αριθμό των χάλκινων νομισμάτων του Δορίνου μόνο ένα ανήκει στον δεύτερο τύπο ενώ τα υπόλοιπα 3, που περιλαμβάνονται στον κατάλογο (τα υπ' αριθ. 15, 16, 17) κατατάσσονται στον πρώτο τύπο.

έως 2,50γρ., απεικονίζει στη μια όψη γοτθικό D με άνθη εκατέρωθεν που εγγράφεται μέσα σε στικτό κύκλο και την επιγραφή με παραλλαγές⁶⁶⁸ +DOMINUZ * GATELVXE ενώ στην άλλη όψη παριστάνεται το γνωστό μοτίβο του σταυρού με τα 4B που εγγράφεται μέσα σε στικτό κύκλο και η επιγραφή με παραλλαγές⁶⁶⁹ +DOMINUZ * METEII J.

Ως προς τον δεύτερο τύπο επισημαίνουμε τον προβληματισμό μας σχετικά με την επιλογή του Δορίνου να μην αναγράφεται το όνομά του στα δηνάρια αυτά. Προκαλεί απορία η ανωνυμία των εν λόγω επιγραφών, αν λάβουμε υπόψη μας τα δηνάρια με το ίδιο εικονογραφικό μοτίβο⁶⁷⁰ που εκδίδει ο συγκεκριμένος ηγεμόνας στην Παλαιά Φώκαια⁶⁷¹. Για ποιο λόγο και πότε κυκλοφορούν οι ανώνυμες αυτές κοπές; Οι Κωφόπουλος & Μαζαράκης διατύπωσαν την άποψη ότι το γοτθικό D στη μια όψη του νομίσματος μπορεί να αποτελεί το αρχικό γράμμα του ονόματος είτε του Δορίνου είτε του Δομένικου και ότι τα συγκεκριμένα δηνάρια θα πρέπει να κυκλοφόρησαν την περίοδο κατά την οποία ο Δομένικος ασκούσε καθήκοντα ηγεμόνα σε αντικατάσταση του πατέρα του Δορίνου που ήταν ασθενής, δηλ. κατά το χρονικό διάστημα 1449-1455⁶⁷². Η άποψη αυτή είναι πιθανόν να ευσταθεί, καθώς, όπως αναφέρει και ο Miller, «..Ο Δορίνος, παρ' όλο που ήταν ακόμη άρχοντας της Λέσβου κατ' όνομα και εξακολουθούσε να υπογράφει τα έγγραφα του κράτους του, ήταν στο κρεβάτι από το 1449 και ο μεγαλύτερος επιζών γιός του Δομένικος κυβερνούσε σαν αντιβασιλεύς...»⁶⁷³.

Επιπλέον, πράγματι η εικονογράφηση των δηναρίων του Δομένικου είναι σχεδόν όμοια με αυτή των ανώνυμων κοπών, καθώς και εδώ επιλέγεται η απεικόνιση

⁶⁶⁸ Βλ. Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 263.

⁶⁶⁹ Βλ. Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 263.

⁶⁷⁰ Σε αυτά παριστάνεται στη μια όψη το γοτθικό D ανάμεσα σε δύο άνθη και η επιγραφή + DORINVS •GATELVX ή DORINVS •G•T•L•V ενώ στην άλλη όψη ο σταυρός με τα 4B και η επιγραφή +DOMINVS FOLIE ή FOLE, βλ. Schlumberger G., *Numismatique...*, ό.π., σ. 442. Επίσης, ο Schlumberger επισημαίνει μια ακόμη παραλλαγή, σύμφωνα με την οποία το όνομα του Δορίνου (+DORINVS•GATELV•) αναγράφεται στην όψη που παριστάνεται ο σταυρός με τα 4B ενώ στην άλλη όψη απεικονίζονται το γοτθικό D και η επιγραφή +DOMINVS FOLIE, βλ. Schlumberger G., *Numismatique...*, ό.π., σ. 442.

⁶⁷¹ Σύμφωνα με το Χρονικό της Μυτιλήνης, ο Δορίνος ασκούσε καθήκοντα ηγεμόνα στην Παλαιά Φώκαια ενώ ο αδερφός του Ιάκωβος ηγεμόνευε στη Μυτιλήνη, βλ. Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ.127. Επίσης, όπως επισημαίνει ο William Miller, ακόμα και μετά το θάνατο του Ιακώβου και την ανάληψη της διακυβέρνησης του νησιού από τον Δορίνο, η περιοχή της Παλαιάς Φώκαιας συνέχισε να βρίσκεται υπό την κυριαρχία των Γατελούζων της Λέσβου και παρέμεινε υπό την κατοχή τους μέχρι το 1455, μέχρι τον θάνατο δηλ. του Δορίνου, βλ. Miller W., «Οι Γατελούζοι της Λέσβου...», ό.π., σ. 80. Κατά συνέπεια, ο τελευταίος υπήρξε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα (1428-1455) ταυτόχρονα κυβερνήτης τόσο της Μυτιλήνης όσο και της Παλαιάς Φώκαιας.

⁶⁷² Κωφόπουλος & Μαζαράκης 1996, ό.π., σ. 213.

⁶⁷³ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 89.

στη μια όψη ενός γοθτικού D, αν και λίγο περισσότερο καλλιγραφικού⁶⁷⁴. Πιθανόν, η επιλογή του ίδιου εικονογραφικού μοτίβου και στις δύο προαναφερόμενες κοπές να μην είναι τυχαία αλλά να αποσκοπεί στην ανάγκη να επισημανθεί η ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία και η χρονική ακολουθία στο πλαίσιο της οποίας αυτά εκδίδονται.

Από την άλλη μεριά, όμως, προβληματισμό εγείρει η παρατήρηση του φερόμενου βάρους των συγκεκριμένων χάλκινων κοπών και ο συσχετισμός των τιμών αυτών με τις αντίστοιχες μετρήσεις στα χάλκινα νομίσματα του τύπου του δικέφαλου αετού αλλά και στα δηνάρια του Δομένικου. Πιο συγκεκριμένα, το βάρος των ανώνυμων κοπών, κατά Lunardi, κυμαίνεται μεταξύ 1,10γρ. και 2,50γρ., υπερβαίνοντας σχεδόν κατά 0,50 γρ. τη μέγιστη τιμή μέτρησης των δηναρίων του Δορίνου με τον δικέφαλο αετό και κατά 1,20 γρ. το ανώτατο όριο βάρους των χάλκινων νομισμάτων του Δομένικου⁶⁷⁵. Αλλά και η μαρτυρία του σωζόμενου ανώνυμου δηναρίου που συμπεριλαμβάνεται στον κατάλόγο μας⁶⁷⁶ επιβεβαιώνει τη μεγάλη απόκλιση βάρους που παρατηρείται ανάμεσα στα ανώνυμα δηνάρια και τις χάλκινες κοπές του Δομένικου. Το αρχικό, μάλιστα, βάρος του συγκεκριμένου νομίσματος, που ζυγίζει 1,97γρ., θα πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερο, καθώς φαίνεται ιδιαίτερα αποτετμημένο. Αντίθετα, τα υπό μελέτη σωζόμενα χάλκινα νομίσματα του Δομένικου είναι σημαντικά ελαφρύτερα, καθώς ζυγίζουν από 0,58γρ. έως 0,97γρ. Παρατηρώντας κανείς τη φθίνουσα πορεία στην αποτύπωση των μέγιστων τιμών μέτρησης του φερόμενου βάρους των τριών τύπων δηναρίων, των ανώνυμων, των χάλκινων κοπών με τον δικέφαλο αετό και των χάλκινων νομισμάτων του Δομένικου, καταλήγει μάλλον στο συμπέρασμα ότι ο τύπος των ανώνυμων κοπών με το μεγαλύτερο μέσο όρο βάρους θα πρέπει να ήταν προγενέστερος των άλλων δύο και πάντως θα ήταν δύσκολο να βρίσκεται πλησιέστερα χρονικά στις κατά πολύ ελαφρύτερες κοπές του Δομένικου. Επιπλέον, υπέρ της πρώιμης χρονολόγησής του συγκεκριμένου τύπου πιθανόν να συνηγορεί και η σπανιότητα εύρεσής του που μπορεί να συνδέεται με τον περιορισμένο χρόνο κυκλοφορίας του. Αν οι παραπάνω

⁶⁷⁴ Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι το γοθτικό D στα νομίσματα του Δομένικου δεν πλαισιώνεται από άνηθ όπως στην περίπτωση των ανώνυμων κοπών. Έτσι, στα δηνάρια του Δομένικου στην εμπρόσθια όψη παριστάνεται το γοθτικό D μέσα σε στικτό κύκλο και η επιγραφή με παραλλαγές +• D • DOMINICUS : G . D . M. ενώ στην οπίσθια όψη το γνωστό έμβλημα των Παλαιολόγων, ο σταυρός με τα 4 Β, μέσα σε στικτό κύκλο και η επιγραφή με παραλλαγές +DOMINUS*METELINO, βλ. Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 267 και Schlumberger G., *Numismatique...*, ό.π., σ.443.

⁶⁷⁵ Το βάρος των δηναρίων του Δομένικου κυμαίνεται μεταξύ 0,60γρ. και 1,32γρ., βλ. Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 267.

⁶⁷⁶ Πρόκειται για το υπ' αριθ. 18 νόμισμα του καταλόγου.

παραδοχές ευσταθούν, τότε οι ανώνυμες κοπές θα πρέπει μάλλον να χρονολογηθούν όχι στα τέλη αλλά στην αρχή της διακυβέρνησης του Δορίνου.

Η περίπτωση των συγκεκριμένων νομισμάτων μας θυμίζει τις ανώνυμες χαλκάργυρες κοπές που εξετάσαμε στο σχετικό κεφάλαιο και ενδεχομένως να εμπίπτουν στην ίδια περίοδο με αυτές⁶⁷⁷. Ίσως πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο στη διακυβέρνηση του νησιού, όπου ο Δορίνος πιθανόν αναγκάζεται να μεταβεί από την Παλαιά Φώκαια στη Μυτιλήνη, προκειμένου να αναλάβει καθήκοντα ηγεμόνα σε αντικατάσταση του αδερφού του Ιακώβου. Ποιες υπήρξαν ακριβώς οι συνθήκες θανάτου του τελευταίου δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Ωστόσο, μαθαίνουμε για τον λοιμό που πλήττει το νησί περί το 1424 και εξαιτίας του οποίου ο ηγεμόνας αναγκάζεται να εγκαταλείψει την πόλη και να διαμείνει για κάποιο χρονικό διάστημα στην ύπαιθρο του νησιού⁶⁷⁸. Αν ο συγκεκριμένος λοιμός υπήρξε μοιραίος για τον Ιάκωβο δεν είναι βέβαιο. Πάντως, σε κάθε περίπτωση ο θάνατός του (1428) θα πρέπει να ήταν αιφνίδιος και απροσδόκητος, καθώς όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση της Μυτιλήνης (1403) ήταν έφηβος ακόμη⁶⁷⁹, όπως μας παραδίδουν οι πηγές⁶⁸⁰. Σε αυτή την περίπτωση, ο Δορίνος, που κλήθηκε να αναλάβει την ηγεμονία του νησιού, εξέδωσε χάλκινα νομίσματα, ανώνυμα ως προς τις επιγραφές, που διακόσμησε όμως με το χαρακτηριστικό γοτθικό D, αρχικό του ονόματός του, επιθυμώντας να υποδηλώσει τη μετάβαση στο διάδοχο καθεστώς της δική του εποχής.

⁶⁷⁷ Πρόκειται για το σύνολο των χαλκάργυρων νομισμάτων της ομάδας Π του παρόντος καταλόγου που διακοσμείται με τα γνωστά εικονογραφικά μοτίβα των άσπρων Μυτιλήνης. Βασικό χαρακτηριστικό των συγκεκριμένων κοπών είναι ότι φέρουν ανώνυμες επιγραφές, γεγονός που δυσχεραίνει τη χρονική κατάταξή τους, καθώς δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό του ηγεμόνα επί της αρχής του οποίου εκδίδονται. Μια απόπειρα χρονολόγησής τους με βάση την εικονογραφική τους απόδοση και την εκτίμηση του φερόμενου βάρους τους μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι ενδεχομένως ανήκουν σε μια μεταβατική περίοδο ανάμεσα στη διακυβέρνηση του Ιακώβου και του Δορίνου. Στο σημείο αυτό, η συνδρομή των γραπτών πηγών, κάποια από τις σημειώσεις που περιλαμβάνεται στο Βραχύ Βυζαντινό Χρονικό και αφορά στη Μυτιλήνη, έρχεται να μας πληροφορήσει σχετικά με έναν λοιμό που πλήττει τη Μυτιλήνη γύρω στα 1424 και που πιθανόν ερμηνεύει την ιδιαίτερη αυτή ιστορική συγκυρία για το νησί, βλ. Schreiner P., *Die Byzantinischen...*, ό.π., σ. 222-224, Κωφόπουλος Σ., «Ένα Βραχύ Χρονικό...», ό.π., σ. 305-309. Ωστόσο, η έλλειψη άλλων γραπτών πηγών που να επιβεβαιώνουν με τη μαρτυρία τους τη συγκεκριμένη πληροφορία μας καθιστά επιφυλακτικούς ως προς την εγκυρότητα αυτής.

⁶⁷⁸ Schreiner P., *Die Byzantinischen...*, ό.π., σ. 222-224, Κωφόπουλος Σ., «Ένα Βραχύ Χρονικό...», ό.π., σ. 305-309.

⁶⁷⁹ Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ. 126-127.

⁶⁸⁰ Σύμφωνα με τον Dennis, ο Ιάκωβος πρέπει να πέθανε το καλοκαίρι του 1428, όπως προκύπτει από το γεγονός της ύπαρξης μιας γενουατικής επιστολής του Μαΐου του 1428 με αποδέκτες και τα τρία αδέρφια, αυθέντες της Μυτιλήνης, Παλαιάς Φώκαιας και Αίνου ενώ λίγους μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, μια άλλη γενουατική επιστολή φαίνεται να απευθύνεται μόνο στον Δορίνο ως κύριο της Μυτιλήνης, βλ. Dennis G.T., «The Short Chronicle...», ό.π., σ.141.

7.5. Νικόλαος

Ο παρών κατάλογος περιλαμβάνει ικανό αριθμό⁶⁸¹ χάλκινων νομισμάτων που διασώζονται από την τελευταία περίοδο της γατελουζικής κυριαρχίας (1458-1462), όταν ηγεμόνας του νησιού ήταν ο Νικόλαος. Τα βάρη των σωζόμενων δηναρίων κυμαίνονται από 0,50γρ. έως 0,89γρ.⁶⁸² καταδεικνύοντας μια σημαντική μείωση του μέσου όρου σε σχέση με τις αντίστοιχες τιμές των χάλκινων κοπών της εποχής του Ιακώβου και του Δορίνου Α' (μέση γατελουζική περίοδο) και ακολουθώντας τα σημαντικά μικρότερα βάρη των σωζόμενων δηναρίων του Δομένικου.

Το εικονογραφικό μοτίβο που διακρίνει τα νομίσματα του Νικολάου από αυτά των άλλων Γατελούζων ηγεμόνων είναι το χαρακτηριστικό γοθτικό N, αρχικό του ονόματός του (*NICOLAOUS*). Το συγκεκριμένο μοτίβο, που απεικονίζεται στη μια όψη των νομισμάτων του -με την άλλη να φέρει την γνωστή παράσταση του σταυρού με τα 4 Β- διακοσμείται ενίοτε με πλάγιες γραμμές και εγγράφεται μέσα σε στικτό κύκλο⁶⁸³. Η επιγραφή που κατά κανόνα πλαισιώνει και τις δύο όψεις των χάλκινων κοπών της περιόδου αναγράφει το όνομα του ηγεμόνα: *NYDOLAOUS * TOMI* (γοθτικό N) και *NYDOLAOUS * DOMI* (σταυρός με 4 Β)⁶⁸⁴. Από τη μελέτη των σωζόμενων δηναρίων του συγκεκριμένου ηγεμόνα, όπως αυτά περιλαμβάνονται στον κατάλόγο μας, προκύπτουν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της εικονογραφίας της χάλκινης νομισματοκοπίας στα τέλη της γατελουζικής κυριαρχίας. Αυτά θα μπορούσαν να συνοψιστούν στην πρόχειρη και αδέξια απόδοση των επιγραφών με την απουσία οποιουδήποτε καλλιγραφικού στοιχείου στην απεικόνιση των γραμμάτων, την περιορισμένη ως ανύπαρκτη χρήση διακοσμητικών μοτίβων (ρόδακας) και την απλότητα του εικονογραφικού μοτίβου του γοθτικού N –ιδιαίτερα του δεύτερου τύπου χωρίς τη διακόσμηση με τις πλάγιες γραμμές. Αν και ο όχι αμελητέος αριθμός των σωζόμενων δηναρίων του ηγεμόνα αυτού υποδεικνύει ενδεχομένως την αυξημένη κυκλοφορία των χάλκινων κοπών, η υποβάθμιση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της εικονογράφησης τους σε συνδυασμό με τη μείωση

⁶⁸¹ Ικανός αριθμός συγκριτικά με τις άλλες περιόδους.

⁶⁸² Ο Lunardi αναφέρει αρκετά μεγαλύτερα βάρη ως προς την ελάχιστη και μέγιστη τιμή, αν και ο αριθμός των καταγεγραμμένων σωζόμενων δηναρίων είναι αρκετά μικρός, βλ. Lunardi G., ό.π., σ. 270-271.

⁶⁸³ Lunardi G., *Le monete...*, ό.π., σ. 270.

⁶⁸⁴ Σπανιότερα, το όνομα απεικονίζεται μόνο στην όψη που φέρει το γοθτικό N ενώ στην άλλη όψη ο σταυρός με τα 4 Β πλαισιώνεται από την επιγραφή + *DOMINO * METEL*. Να σημειωθεί ότι τα πέντε από τα έξι συνολικά δηνάκια του Νικολάου που περιλαμβάνονται στον κατάλόγο μας ανήκουν στον πιο κοινό τύπο, όπου το όνομα του ηγεμόνα αναγράφεται και στις δύο όψεις του νομίσματος.

του βάρους τους υποδηλώνουν την επικράτηση μιας τάσης τυποποίησης και στασιμότητας που πιθανόν αντανάκλα την κρισιμότητα της περιόδου λίγο πριν από την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς, γεγονός που θα σφραγίσει το τέλος της γατελουζικής κυριαρχίας στο νησί.

8. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΜΟΤΙΒΑ (ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ)

8.1. Ο Τετραγράμματος Σταυρός

Ο τετραγράμματος σταυρός -ο σταυρός που διακοσμείται και στα τέσσερα διάχωρά του με το γράμμα Β- αποτελεί το εικονογραφικό εκείνο μοτίβο που απεικονίζεται συχνότερα σε σχέση με τις άλλες παραστάσεις στις χάλκινες κοπές των Γατελούζων καθ' όλη τη διάρκεια της κυριαρχίας τους στο νησί της Λέσβου. Ποιες είναι όμως οι επιδράσεις που ασκούνται στη συγκεκριμένη περίπτωση και από πού αντλούν οι Γατελούζοι αυτό το εικονογραφικό πρότυπο; Ανιχνεύεται η ύπαρξή του στην εικονογραφία των χάλκινων κοπών της ύστερης βυζαντινής περιόδου;

Η απεικόνιση του σταυρού ποτέ δεν αποτέλεσε κυρίαρχο εικονογραφικό μοτίβο στη μακρά ιστορία της βυζαντινής νομισματοκοπίας. Σε αντίθεση με τη Δύση, στο Βυζάντιο δεν απαντά η ποικιλία των τύπων των σταυρών που γνωρίζει η δυτική εραλδική ούτε και οι περίτεχνοι σταυροί που διακοσμούν τα δυτικά χρυσά νομίσματα από τον 13^ο αιώνα και εξής⁶⁸⁵. Ο σταυρός απεικονίζεται περισσότερο κατά τη διάρκεια της Παλαιολόγειας περιόδου, γεγονός που οφείλεται τόσο στις διαρκείς αλλαγές στην τυπολογία των νομισμάτων όσο και στη μίμηση δυτικών προτύπων. Έτσι, κατά τη διάρκεια της συμβασιλείας των Ανδρόνικου Β' και Μιχαήλ Θ' (1294-1320) ως εμπροσθότυπος των αργυρών μισών βασιλικών⁶⁸⁶ καθώς και των χάλκινων ασσαρίων απεικονίζεται ισοσκελισμένος σταυρός (cross pattée) με μεγαλογράμματη

⁶⁸⁵ Στους πρώιμους χρόνους της βυζαντινής αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα επί Τιβερίου Β' (578-582) ο σταυρός για πρώτη φορά παριστάνεται σε ολόκληρο το πεδίο της οπίσθιας πλευράς των χρυσών σόλιδων. Πρόκειται για τον τύπο του σταυρού πάνω σε βαθμίδες (σταυρός του Γολγοθά) που θεωρείται ότι αναπαριστά τον πολύτιμο σταυρό που ανήγειρε στο όρος Γολγοθά ο Θεοδόσιος Β' (408-450). Γενικά, η χρήση του σταυρού κυριαρχεί στην οπίσθια όψη των χρυσών νομισμάτων και των υποδιαιρέσεων τους κατά τον 7^ο αιώνα. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού Β' Ρινότμητου (685-695 και 705-711), ο σταυρός παύει να καταλαμβάνει το πεδίο της οπίσθιας όψης των χρυσών κοπών και μεταφέρεται ως σύμβολο στα χέρια του ελέω θεού βασιλέα. Στις αργυρές κοπές, ο τύπος του βαθμιδωτού σταυρού εικονίζεται τόσο στην οπίσθια πλευρά του ασημένιου εξάγραμμου τον 7^ο αιώνα όσο και ως εμπροσθότυπος του μιλιαρήσιου τον 8^ο αιώνα. Τέλος, απεικονίζεται σε περισσότερους από τους μισούς τύπους των χάλκινων ανώνυμων φύλλων του 10^{ου}- 11^{ου} αιώνα ενώ την περίοδο των Κομνηνών και των διαδόχων τους η απεικόνιση του σταυρού ως επίστεψη σε σφαίρα ή με τη μορφή πατριαρχικού σταυρού στα χέρια των αυτοκρατόρων απεικονίζεται κυρίως στα χάλκινα τεταρτηρά των αυτοκρατόρων αυτών, βλ. Πέννα Β., *Το Βυζαντινό Νόμισμα...*, ό.π., σ. 52-54 και Grierson P., *Byzantine Coinage*, Ουάσιγκτον, 1999, σ.7, 33.

⁶⁸⁶ DOC 5/2, πίν. 32, αρ. 549-550.

κυκλική επιγραφή⁶⁸⁷ κατά μίμηση των χαλκάργων τουρνεσιών των Λατίνων ηγεμόνων του Μορέως και της Αθήνας. Τέτοιοι σταυροί παριστάνονται και στις χάλκινες κοπές του Ανδρόνικου Β' από την περίοδο που βασιλεύσε μόνος του (1282-1294)⁶⁸⁸ καθώς και στα ασσάρια του Ανδρόνικου Γ'(1328-1341), όπου η επιγραφή που πλαισιώνει τον σταυρό δεν αναγράφει πλέον το όνομα του αυτοκράτορα αλλά αποτελεί επίκληση για βοήθεια (*KYPIE BOHΘEI*)⁶⁸⁹. Η επίκληση για θεϊκή βοήθεια με την ίδια ακριβώς φράση αναγράφεται και στα ανώνυμα βασιλικά της συμβασιλείας των Ανδρόνικου Β' και Μιχαήλ Θ' με την παράσταση του Χριστού ένθρονου στην εμπρόσθια όψη και την απεικόνιση των δύο αυτοκρατόρων να κρατούν λάβαρο στην οπίσθια⁶⁹⁰. Τέλος, ο τύπος του μεγάλου ισοσκελισμένου σταυρού απεικονίζεται στα πολιτικά του Ιωάννη Ε'⁶⁹¹. Μεγάλοι διπλοί πατριαρχικοί σταυροί απαντούν στα τραχέα της συμβασιλείας Ανδρόνικου Β' και Μιχαήλ Θ'⁶⁹². Είναι αμφίβολο αν οι σταυροί είχαν κάποια άλλη εκτός από τη θρησκευτική σημασία. Αν και στην Ανατολή υπήρχε η αντίληψη ότι ο διπλός πατριαρχικός σταυρός συμβόλιζε την Ανάσταση, η χρήση τους σε διάφορες εκδόσεις προέκυπτε από την ανάγκη διαφοροποίησης και ποικιλίας⁶⁹³.

Η μεμονωμένη απεικόνιση του Β στην νομισματοκοπία της ύστερης βυζαντινής περιόδου εμφανίζεται σε ορισμένες από τα μικρές χάλκινες κοπές της Ρόδου του ύστερου 13^{ου} και των αρχών του 14^{ου} αιώνα, όταν το νησί αποτελούσε ακόμη τμήμα της εδαφικής επικράτειας της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁶⁹⁴. Επίσης, απεικονίζεται στα χαλκάργυρα τραχέα του Θεόδωρου Β' Δούκα Λάσκαρη, αυτοκράτορα της Νίκαιας (1254-1258), όπου δύο Β πλαισιώνουν άλλοτε την όρθια γενειοφόρο μορφή του Χριστού που με το δεξί χέρι υψωμένο ευλογεί και το αριστερό

⁶⁸⁷ DOC 5/2, πίν. 38, αρ. 647-654.

⁶⁸⁸ DOC 5/2, πίν. 33, αρ. 551-557.

⁶⁸⁹ DOC 5/2, πίν. 49, αρ. 896-899.

⁶⁹⁰ Αυτά χρονολογούνται μεταξύ 1304 και 1320 και αποκαλούνται ανώνυμα, διότι δεν φέρουν στην οπίσθια όψη επιγραφή με τα ονόματα των συμβασιλέων αλλά απλά αναγράφουν «*ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕC ΡΟΜΑΙΟΝ*», DOC 5/2, πίν. 31-32, αρ. 513-540.

⁶⁹¹ Πρόκειται για χαλκάργυρες κοπές που χαρακτηρίζονται από δυτικές επιδράσεις τόσο στην τεχνολογία όσο και στην εμφάνιση και χρονολογούνται μεταξύ του 1330 και του 1350. Τα περισσότερα είναι ανώνυμα ενώ μερικά φέρουν επιγραφή με το όνομα του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε'. Ορισμένα από αυτά είναι χάλκινα, βαρύτερα και μεγαλύτερα πιθανόν σε αντιστάθμισμα για την παντελή έλλειψη αργύρου στη σύνθεσή τους, DOC 5/2, πίν. 63-64, αρ. 1208-1217.

⁶⁹² DOC 5/2, πίν. 36, αρ. 613-617.

⁶⁹³ DOC 5/1, σ. 83-84.

⁶⁹⁴ Schlumberger G., ό.π., σ. 214-221, πίν. XIII αρ.23-30 και πίν.IX αρ. 2-11 και Σβορώνος Ι.Ν., «Βυζαντιακά Νομισματικά Ζητήματα», *Διεθνής Εφημερίς της Νομισματικής Αρχαιολογίας-Journal International d' Archéologie Numismatique*, τ.2, Αθήνα, 1899, σ. 389-401.

κρατά ευαγγέλιο (BB)⁶⁹⁵ και άλλοτε τη μορφή του αγίου Γεωργίου που όρθιος φέρει στο δεξί χέρι λόγχη και στο αριστερό ασπίδα (BB)⁶⁹⁶. Κατά την Παλαιολόγεια περίοδο και πριν από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης αποδίδονται στον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο⁶⁹⁷ κοπές (αργυρά και χάλκινα τραχέα)⁶⁹⁸, όπου εικονίζεται η Θεοτόκος να κρατά μετάλλιο με τον Χριστό καθισμένη σε θρόνο, ο οποίος στα άνω τμήματά του διακοσμείται εκατέρωθεν με δύο Β⁶⁹⁹. Στην πρώιμη αυτή Παλαιολόγεια περίοδο βλέπουμε τα δύο Β να πλαισιώνουν όχι μόνο την μορφή της Θεοτόκου ένθρονης ή στον τύπο της Αγιοσορίτισσας⁷⁰⁰ αλλά και άλλες θρησκευτικές μορφές, όπως αγγελικά σεραφείμ⁷⁰¹ καθώς και τον ίδιο τον αυτοκράτορα⁷⁰². Το μοτίβο των Β (ένα ή δύο) που πλαισιώνουν θρησκευτικές μορφές όπως τον άγιο Δημήτριο⁷⁰³ ή τον άγιο Γεώργιο⁷⁰⁴ απαντά συχνά και στα τραχέα από το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης την περίοδο βασιλείας του επόμενου αυτοκράτορα, Ανδρόνικου Β' (1282-1294) ενώ σε ορισμένα από αυτά τα τραχέα μεγάλο Β εικονίζεται ανάμεσα στον αυτοκράτορα που στέκεται αριστερά και την Παναγία που παριστάνεται δεξιά να ευλογεί την αυτοκρατορική μορφή⁷⁰⁵. Η προαναφερόμενη παράσταση της ένθρονης Θεοτόκου με το μετάλλιο του Χριστού στην αγκαλιά της και τα δύο Β (BB) εκατέρωθεν αυτής απαντά και σε ένα βασιλικό της συμβασιλείας του

⁶⁹⁵ Hendy M.F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Ουάσιγκτον 1969, σ. 258, πίν. 35.6.

⁶⁹⁶ Hendy M.F., ό.π., σ. 259, πίν. 35.12-13.

⁶⁹⁷ Πρόκειται για κοπές προερχόμενες από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης κατά την περίοδο 1258/9-1261.

⁶⁹⁸ DOC 5/2, πίν.2.27 και πίν.4.58-63. Η αργυρή κοπή θεωρείται ότι προέρχεται από το νομισματοκοπείο της Μαγνησίας και οι χάλκινες από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης, βλ. Bendall S. & Donald P.J., «The Silver Coinage of Michael VIII, A.D. 1258-1282», *Numismatic Circular* 90, 1982, σ. 121-4 και των ιδίων, *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos 1258-1282*, Λονδίνο, 1974, πίν. 6 C5-C6.

⁶⁹⁹ Στην αργυρή κοπή όπως και στα υπ' αριθ. 59-63 χάλκινα τραχέα, βλ. DOC 5/2, πίν. 4, ο θρόνος παριστάνεται υψηλός με τα δύο Β να κοιτούν προς την ίδια κατεύθυνση ενώ στο υπ' αριθ. 58 χάλκινο τραχύ, βλ. DOC 5/2, πίν. 4, (αρ. C5 κατά Bendall & Donald, ό.π., *The Billon Trachea...*), ο θρόνος εικονίζεται χαμηλός χωρίς πλάτη και τα δύο Β που κοιτούν σε αντίθετες κατευθύνσεις (Β Β) εικονίζονται να πλαισιώνουν τη Θεοτόκο.

⁷⁰⁰ DOC 5/2, πίν. 6. 86-90, Bendall & Donald, *The Billon Trachea...*, ό.π., πίν. 12 C15.

⁷⁰¹ DOC 5/2, πίν. 3.38, χάλκινο τραχύ από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης με παράσταση σεραφείμ στην εμπρόσθια όψη ανάμεσα σε ΒΒ και στην οπίσθια η μορφή του αυτοκράτορα ιστάμενη μετωπική ανάμεσα σε ΒΒ .

⁷⁰² DOC 5/2, πίν. 7.107-108, χάλκινα τραχέα από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης με παράσταση του αυτοκράτορα ανάμεσα σε δύο Β να κρατά μακρύ σταυρό στο δεξί χέρι και ομοίωμα πόλης στο αριστερό, στην υπ' αριθ. 107 κοπή, τα Β αποδίδονται ως Β Β ενώ στο υπ' αριθ. 108 ως Β Β.

⁷⁰³ DOC 5/2, πίν. 42.743-744, στην εμπρόσθια όψη ο άγιος Δημήτριος εικονίζεται ανάμεσα σε δύο Β (Β Β) και στο ίδιο, πίν. 47.849-851, στην εμπρόσθια όψη προτομή του αγίου Δημητρίου που φέρει λόγχη πάνω από τον αριστερό του ώμο, η οποία πλαισιώνεται από ένα Β στο αριστερό μέρος.

⁷⁰⁴ DOC 5/2, πίν. 47. 833-839, στην οπίσθια όψη παριστάνονται ο άγιος Γεώργιος και ο αυτοκράτορας ιστάμενοι σε μετωπική θέση και ανάμεσά τους αστέρι και Β .

⁷⁰⁵ DOC 5/2, πίν. 46. 825-832.

Ανδρόνικου Β' και του Μιχαήλ Θ'⁷⁰⁶ (1294-1320) ενώ από την ίδια περίοδο προέρχονται και τα υπέρπυρα που εικονίζουν τη Θεοτόκο σε στάση δέησης μέσα στα τείχη της πόλης (στον τύπο της Βλαχερνίτισσας) να περιβάλλεται από δύο αντικριστά Β (Β Β)⁷⁰⁷. Εκτός από την παράσταση της Θεοτόκου, σε ορισμένα βασιλικά από την περίοδο βασιλείας του Ανδρόνικου Γ' διασώζεται και η μορφή του Χριστού ένθρονου ανάμεσα σε δύο Β (Β Β)⁷⁰⁸.

Ποιος είναι όμως ο συμβολισμός αυτών των Β που εικονίζονται να πλαισιώνουν τη μορφή του αυτοκράτορα, του Χριστού, της Θεοτόκου ή των πιο διαδεδομένων αγίων της εποχής; Για τις χάλκινες κοπές της Ρόδου και της Νίκαιας έχει υποστηριχθεί ότι το Β πιθανόν να αποτελεί το αρχικό γράμμα της λέξης Βασιλέας, με το δεύτερο Β, όπου εικονίζεται, να υφίσταται για λόγους συμμετρίας⁷⁰⁹. Για τα νομίσματα που αφορούν στη βασιλεία του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου έχει προταθεί η άποψη ότι ενδεχομένως αυτό το Β συμβολίζει το αρχικό γράμμα της λέξης Βυζάντιο, ότι η συμπλήρωση με το δεύτερο Β πραγματοποιείται για λόγους συμμετρίας και ότι η χρήση τους αντανάκλα την επιθυμία του αυτοκράτορα για την ανάκτηση της Βασιλεύουσας⁷¹⁰. Η συνήθης διπλή χρήση του Β και η απεικόνισή του δίπλα στον Χριστό και τη Θεοτόκο που κρατά στην αγκαλιά της τον Χριστό σε μετάλλιο πιθανόν υποδηλώνει τη μέλλουσα βασιλεία του Ιησού Χριστού που είναι ο Βασιλεύς των Βασιλέων. Τα δύο Β μάλλον είναι τα αρχικά της φράσης αυτής από την Καινή Διαθήκη και η σκοπιμότητα της αποτύπωσής τους εκατέρωθεν του αυτοκράτορα είναι αυτή ακριβώς η υπενθύμιση της ελέω θεού βασιλείας του. Μετά την επικράτηση του εικονογραφικού αυτού τύπου, τα δύο Β στερεοτυπικά φαίνεται ότι συνδυάζονται και με άλλες θρησκευτικές μορφές (άγιοι, αρχάγγελοι) ή στέκονται ακόμη και μόνα τους αποτελώντας το κεντρικό εικονογραφικό θέμα της όψης του νομίσματος. Έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι αυτά τα δύο Β πιθανόν να αποτελούν τα αρχικά της φράσης Βασιλέα (ή Βασιλευούση) Βοήθει, θεωρία που φαίνεται να ευσταθεί στην περίπτωση των χρυσών υπέρπυρων του Ανδρόνικου Β' που παριστάνουν την Θεοτόκο δεόμενη εν μέσω των τειχών της Κωνσταντινούπολης, καθώς θα μπορούσε να λεχθεί ότι η προαναφερθείσα επιγραφή αποτελεί την ερμηνευτική προσέγγιση της συγκεκριμένης εικονογραφικής αποτύπωσης του

⁷⁰⁶ DOC 5/2, πίν. 31.507.

⁷⁰⁷ DOC 5/2, πίν. 25. 417-420, πίν. 26. 421-437, πίν.27.438-451.

⁷⁰⁸ DOC 5/2, πίν. 48.858-863.

⁷⁰⁹ DOC 5/1, σ. 87.

⁷¹⁰ DOC 5/1, σ. 87.

νομίσματος, τονίζοντας τον επικλητικό της χαρακτήρα και υπενθυμίζοντας την παραχώδη πορεία της πρόσφατα ανακτημένης πρωτεύουσας⁷¹¹.

Η συνύπαρξη του σταυρού και του γράμματος Β⁷¹² μαρτυρείται, αν και σπάνια, στις κοπές που χρονολογούνται πριν από την Παλαιολόγεια περίοδο⁷¹³. Αντίθετα, την εποχή των Παλαιολόγων, φαίνεται να αποτυπώνεται συχνότερα ο συνδυασμός αυτός όπως στην περίπτωση των χαλκάργγυρων τورνεσίων του Ανδρόνικου Β' με την παράσταση ισοσκελισμένου σταυρού και την αποτύπωση ενός Β στην ένωση αυτού⁷¹⁴. Επίσης, στα ασάρια της συμβασιλείας των Ανδρόνικου Β' και Μιχαήλ Θ' απεικονίζεται πατριαρχικός σταυρός με δύο ΒΘ στα κάτω τεταρτημόρια του⁷¹⁵. Σε δύο μάλιστα από αυτές τις κοπές παριστάνεται για πρώτη φορά το μοτίβο του τετραγράμματος σταυρού με την κατ' ενόπιον όμως αποτύπωση των τεσσάρων Β (ΒΘ)⁷¹⁶. Το ίδιο ακριβώς εικονογραφικό μοτίβο απαντά και σε ορισμένα τραχέα αυτής της περιόδου⁷¹⁷. Μοναδική είναι η –γνωστή σε εμάς τουλάχιστον– απεικόνιση του γνωστού τετραγράμματος σταυρού με τα τέσσερα Β (να κοιτούν προς τα έξω), όπως ακριβώς διασώζεται στα νομίσματα των Γατελούζων, που απαντά στην εμπρόσθια όψη τورνεσίου από την περίοδο συμβασιλείας των Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού (1347-1353)⁷¹⁸. Επιπλέον, χαρακτηριστική είναι η απουσία άλλων τέτοιων κοπών από τη μεταγενέστερη παλαιολόγεια περίοδο⁷¹⁹.

Από τη μελέτη της εικονογραφίας της ύστερης βυζαντινής νομισματοκοπίας προκύπτει το συμπέρασμα ότι τόσο η μεμονωμένη απεικόνιση των Β όσο και η συνύπαρξή τους με τον σταυρό αποτελούν υπαρκτά εικονογραφικά μοτίβα που απαντούν κυρίως στις κοπές της πρώιμης παλαιολόγεια περιόδου και σπανιότερα αν όχι καθόλου κατά την περίοδο βασιλείας των σύγχρονων με τους Γατελούζους

⁷¹¹ Σβορώνος Ι.Ν., «Βυζαντιανά...», ό.π., σ. 384. Σύμφωνα με τον Σβορόνο αυτός ο εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας εμφανίζεται αρχικά στα χρυσά νομίσματα του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου «περί οὗ ὁ Παχυμέρης διηγείται ἡμῖν (VI 8) ὅτι μετὰ τὴν ἐπ' αὐτοῦ λύτρωσιν τῆς βασιλευούσης ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῶν Λατίνων ἤλλαξε τοὺς τύπους τῶν νομισμάτων χαράζας ἐπὶ τῆς ὀπισθίας αὐτῶν ὄψεως τὴν ἀνακτηθεῖσαν πόλιν».

⁷¹² Η συνύπαρξη αυτή εμφανίζεται λίγο αργότερα από τη μεμονωμένη χρήση του γράμματος.

⁷¹³ Ένα χαλκάργγυρο τραχύ του Ιωάννη Κομνηνού Δούκα, αυτοκράτορα της Θεσσαλονίκης μεταξύ 1237 και 1242, απεικονίζει ένα Β αριστερά από λάβαρο διακοσμημένο με δύο σταυρούς περικλειόμενους από δακτυλίους, Hendy M.F., *Coinage and money...*, ό.π., σ. 284-288, πίν. 41.14.

⁷¹⁴ DOC 5/2, πίν. 33.558-559.

⁷¹⁵ DOC 5/2, πίν. 40.711.

⁷¹⁶ DOC 5/2, πίν. 40.699-700.

⁷¹⁷ DOC 5/2, πίν.36. 618-621.

⁷¹⁸ DOC 5/2, πίν. 63.1197.

⁷¹⁹ Η μόνη παράσταση σταυρού με αστέρια αντί για Β απαντά σε κάποια χάλκινα φολλάρα (follari) που χρονολογούνται επί βασιλείας Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1391-1425), βλ. DOC 5/2, πίν.80.1610.

βυζαντινών αυτοκρατόρων⁷²⁰. Επιπλέον, στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε τη σπάνια εικονογραφική απόδοση του τετραγράμματος σταυρού με τη μορφή που απαντά στα νομίσματα των Γατελούζων και να υπενθυμίσουμε την περίπτωση του τοννεσίου, της χάλκινης αυτής κοπής κατά την περίοδο συμβασιλείας των Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού. Αυτή η σπανιότητα στην εικονογραφική απόδοση του σταυρού με τα τέσσερα Β στη βυζαντινή νομισματοκοπία δημιουργεί εύλογο προβληματισμό σχετικά με τη χρήση του συγκεκριμένου μοτίβου σχεδόν σε όλα τα χάλκινα σωζόμενα νομίσματα των δύο πρώτων Γατελούζων ηγεμόνων της Λέσβου. Πρόκειται για μίμηση ενός σπάνιου εικονογραφικού τύπου ή η υιοθέτησή του ενδεχομένως προέρχεται από άλλα εικονογραφικά πρότυπα που σχετίζονταν με την εμβληματική απεικόνιση του τετραγράμματος σταυρού στα λάβαρα και τους πορτολάνους της εποχής και όχι με τη νομισματοκοπία της βυζαντινής αυτοκρατορίας;

Στην αναζήτηση απαντήσεων στο ερώτημα αυτό, σημαντική είναι η συμβολή των σωζόμενων γραπτών πηγών αλλά και των ναυτικών χαρτών της Παλαιολόγειας περιόδου. Στο έργο του, ο Ψευδοκωδινός χαρακτηρίζει τον σταυρό με τα τέσσερα πυρεκβόλα, όπως αποκαλεί τα τέσσερα Β, ως το συνηθισμένο αυτοκρατορικό φλάμουλο⁷²¹. Σε αντίτυπο του έργου του Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου διασώζεται μινιατούρα με την άλωση της πόλης από τους Σταυροφόρους, όπου εικονίζεται το αυτοκρατορικό λάβαρο με χρυσό σταυρό και στα τέταρτα τέσσερα χρυσά Β σε κάθετη διάταξη ανά δύο αντωπά μεταξύ τους σε πορφυρό βάθος⁷²². Επίσης, στον ναυτικό χάρτη, πορτολάνο του Αντζελίνο Νταλόρτο στη θέση της Κωνσταντινούπολης, του Docastelli στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και της Φιλαδέλφειας εικονίζεται ένα λάβαρο με κόκκινο φόντο, όπου εμφανίζεται ένας άσπρος σταυρός με τέσσερα άσπρα Β⁷²³. Ένα λάβαρο με τα ίδια σύμβολα υποδηλώνει τα βυζαντινά εδάφη στον πορτολάνο του Φραντσέσκο ντε Σεζάνις του

⁷²⁰ Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε και από τη μελέτη των ροδίτικων νομισμάτων των αρχών του 14^{ου} αιώνα.

⁷²¹ Verreaux J., *Pseudo-Kodinos Traité des Offices*, Παρίσι, 1966, σ. 167.

⁷²² Πρόκειται για το υπ' αριθ. 4972 ενετικό χειρόγραφο, αντίτυπο της «Κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης» του Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας. Αποτελείται από τέσσερα εισαγωγικά φύλλα (με αρίθμηση Α έως D) και 54 φύλλα κυρίως κειμένου. Στο κάτω μέρος της πρώτης σελίδας βρίσκεται και η περιγραφόμενη μινιατούρα που απεικονίζει τους σταυροφόρους τη στιγμή που φτάνουν με τα πλοία τους στην Κωνσταντινούπολη και είναι έτοιμοι να επιτεθούν στην πόλη, βλ., <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr>.

⁷²³ Είναι γνωστοί δύο τέτοιοι καταλανικοί ναυτικοί χάρτες του α' μισού του 14^{ου} αιώνα. Ο ένας από αυτούς αποδίδεται στον Angelino dal' Orto (1325) και ο άλλος στον Angelino Dulcert (1339). Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι ενδεχομένως να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, βλ. Pelletier M., *Couleurs de la terre*, Παρίσι, 1998, σ. 42-43.

1421⁷²⁴ καθώς και σε χάρτη της Κωνσταντινούπολης στο βιβλίο του Χριστόφορου Μπουοντελμόντι «*Liber insularum archipelagi*»⁷²⁵. Από τα παραπάνω συνάγεται η κατεξοχήν χρήση του τετραγράμματος σταυρού ως εμβλήματος της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Πράγματι, από πολλούς ιστορικούς έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι το εν λόγω μοτίβο αποτελούσε ένα από τα πιο γνωστά σύμβολα της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁷²⁶. Επίσης, έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες σχετικά με την ερμηνεία των Β με τη βασικότερη διχογνωμία να αφορά στο αν συμβολίζουν γράμματα ή πυρεκβόλα. Η χρήση του πυρεκβόλου (*briquet, fusil*), που έμοιαζε σε μεγάλο βαθμό με τα εν λόγω Β, ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη δυτική εραλδική. Η ευρεία απήχησή του ως εραλδικού μοτίβου συνδέθηκε με την απεικόνιση του στα νομίσματα των Βουργουνδών στα μέσα του 15^{ου} αιώνα αλλά και πολύ νωρίτερα στις αρχές του 14^{ου} αιώνα με τη χρήση τους από τον φλωρεντινό οίκο των Ατσαγιόλι. Πράγματι, ο Ντάρντανο Ατσαγιόλι ως αξιωματούχος της Φλωρεντίας υπό την επίβλεψη του οποίου βρισκόταν το νομισματοκοπείο της πόλης το πρώτο τρίμηνο του 1318 εξέδωσε νομίσματα με παράσταση του πυρεκβόλου ως συμβόλου της φλωρεντινής οικογένειας που σχετιζόταν με την προέλευση του ονόματος της⁷²⁷. Την άποψη αυτή περί της ομοιότητας των παλαιολόγειων Β με τα πυρεκβόλα των Ατσαγιόλι, που υποστήριξε ο Λάμπρος⁷²⁸, αμφισβήτησε σφόδρα ο Σβορώνος⁷²⁹ αλλά και ο Schlumberger⁷³⁰. Το θέμα αυτό, ο βαθμός δηλαδή της απήχησης που ενδεχομένως είχε το πυρεκβόλο ως σύμβολο της δυτικής εραλδικής στη βυζαντινή εμβληματική καθώς και η ερμηνεία του σχετικού χωρίου του Ψευδοκωδινού περί του αυτοκρατορικού λαβάρου πυροδότησαν την πολύ μεγάλη συζήτηση ανάμεσα στους

⁷²⁴ Sathas C.N., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, Αθήνα, 1972, τ. II, XV και πίν. Β.

⁷²⁵ Βρίσκεται στο Walters Art Gallery στη Βαλτιμόρη και χρονολογείται περί το 1429, χφ.W. 309, φ. 35v, βλ. Andrea Babuin, «Οι σημαίες της παλαιολόγειας περιόδου», *AE* 149, 2010, σ.123, εικ.27.

⁷²⁶ DOC 5/1, σ.87-89.

⁷²⁷ Το πυρεκβόλο αποτέλεσε διακριτικό της οικογένειας των Ατσαγιόλι που προέκυπτε από το όνομά τους (*acciaio* σημαίνει *ατσάλι* και *acciaiuolo* *ατσάλι που βγάζει φωτιά*). Οι Ατσαγιόλι διέθεταν και φέουδα στον Μορέα και έτσι το οικόσημό τους ήταν ευρέως διαδεδομένο στην ανατολική Μεσόγειο.

⁷²⁸ Ο Λάμπρος εκθέτει τις απόψεις του εκτενώς περί του συμβολισμού των τεσσάρων Β στο κεφάλαιο που συγγράφει ο ίδιος και αφορά στα νομίσματα των Γατελούζων μέσα στο έργο του Schlumberger, *Numismatique de l' Orient Latin*, ό.π., σ. 437-438.

⁷²⁹ Σβορώνος Ι.Ν., «Βυζαντιακά...», ό.π., σ. 363-389.

⁷³⁰ Schlumberger G., *Numismatique...*, ό.π., σ. 217, σ. 220.

πιο διακεκριμένους νομισματολόγους του περασμένου αιώνα σχετικά με την ερμηνεία του σταυρού με τα τέσσερα Β⁷³¹.

Μεταξύ των σπουδαίων αυτών νομισματολόγων, ο Σβορώνος, που ασχολήθηκε με το θέμα εκτενώς, αρνήθηκε να δεχθεί, ως βαθύς γνώστης του πνεύματος και της φιλοσοφίας των Βυζαντινών, την απεικόνιση πυρεκβόλων κοντά στον σταυρό, το κατεξοχήν σύμβολο του χριστιανισμού, ενώ επεσήμανε ότι οι Βυζαντινοί ουδέποτε γνώρισαν τις «σηματολογικές συνήθειες της Δύσης» αναφερόμενος στην ανάπτυξη της δυτικής εραλδικής⁷³². Θεωρούσε πως το ένα από τα τέσσερα Β ήταν το αρχικό της λέξης βοήθει και αναφερόταν στο σταυρό που αποτελούσε το θεϊκό σύμβολο της σωτηρίας ενώ και τα 4 Β θα μπορούσαν να

⁷³¹ Ο Λάμπρος, ό.π. υποσημ. 603, υποστήριζε την άποψη ότι τα τέσσερα Β δεν αποτελούσαν γράμματα αλλά πυρεκβόλα βασιζόμενος στο σχετικό χωρίο του Ψευδοκωδινού, ό.π. υποσημ. 596. Με την άποψη αυτή συντασσόταν και ο Ρώσος νομισματολόγος Köhne καθώς και ο διευθυντής του Νομισματικού Μουσείου του Βερολίνου το 1851 J. Friedlaender αναφέροντας εκτός από το χωρίο του Ψευδοκωδινού και χωρίο από ένα Προβηγκιανό χειρόγραφο του εποχής του Καρόλου του Ζ' στο οποίο το οικοσήμε των βασιλέων της Κωνσταντινούπολης περιγραφόταν ως "de gueules à quatre fusils d' or". Ο Schlumberger εξέφραζε αντίθετη άποψη, καθώς υποστήριζε ότι το πυρεκβόλο δεν απαντά ως έμβλημα οικοσήμου τον 13^ο αιώνα αλλά πολύ αργότερα στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, όταν χρησιμοποιείται εκτενώς από τον οίκο της Βουργουνδίας σε θυρεούς, σημαίες και νομίσματα. Επίσης, επεσήμαινε ότι ο Ψευδοκωδινός και οι άλλοι συγγραφείς του Μεσαίωνα ενδεχομένως να παρασύρθηκαν από ψευδείς διηγήσεις καθώς και από την ομοιότητα των Β των Παλαιολόγων με πυρεκβόλα. Έτσι, ο Γάλλος νομισματολόγος συντασσόταν με την άποψη εκείνων που θεωρούσαν τα συγκεκριμένα σύμβολα γράμματα και όχι πυρεκβόλα. Ακόμη και μετά την περί αντιθέτου δημοσίευση του Schlumberger, ο Λάμπρος συνέχιζε να επιμένει στην άποψή του, υποστηρίζοντας την ύπαρξη του συγκεκριμένου εμβλήματος ως οικοσήμου, ακόμη και πριν από τη χρήση του από τον οίκο της Βουργουνδίας, στον φλωρεντινό οίκο των Acciaiuoli. Από την άλλη μεριά, ο Σβορώνος, βλ. «Βυζαντιανά...», ό.π., σ. 363-389 επεσήμαινε ότι ο Friedlaender είχε παραλάβει το σχετικό χωρίο του γαλλικού προβηγκιανού χειρογράφου από τον Du Cange (1610-1688), ο οποίος πρώτος το δημοσίευσε και στη δημοσίευση αυτή, ο τελευταίος διόρθωνε τη λέξη *surcils* (οφρύς) σε *fusils* (πυρεκβόλα). Επίσης στο ίδιο χειρόγραφο υπήρχε άλλο χωρίο που περιέγραφε το έμβλημα των βασιλέων της Κωνσταντινούπολης ως εξής: «*Le Roy de Rommenie, de gueules à trois (leg. quatre) lettres qu' on appelle B d' or*». Επίσης, ο Σβορώνος προσέθετε τη διαπίστωση ότι ο Ψευδοκωδινός έγραψε και έζησε περί το 1453 δηλ. σε εποχή πολύ μεταγενέστερη και ότι αν πράγματι περιγράφει τα 4Β ως πυρεκβόλα, όπως ισχυρίζονται πολλοί, αυτό δεν συνιστά αναμφισβήτητη ιστορική αλήθεια στο βαθμό που μπορεί να είχε ο ίδιος εσφαλμένη αντίληψη ή να μετέφερε λανθασμένες πληροφορίες και δεδομένης της ομοιότητας των παλαιολόγειων Β με τα πυρεκβόλα. Τέλος, τόνιζε την έλλειψη ομοιότητας ανάμεσα στα παλαιολόγια Β και τα πυρεκβόλα των Acciaiuoli, όπως αυτά απεικονίζονται στη δημοσίευση του ιστορικού και νομισματολόγου Ignazio Orsini σχετικά με την ιστορία των νομισμάτων της Φλωρεντίας.

⁷³² Είναι γεγονός πως στη βυζαντινή αυτοκρατορία δεν υπήρχε εραλδική κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Οι Έλληνες έκαναν βέβαια εκτεταμένη χρήση γραμμάτων και μονογραμμάτων αλλά η χρήση αυτή είχε περισσότερο διακοσμητικό και λιγότερο συμβολικό-εικονιστικό χαρακτήρα. Έτσι στην αρχή τουλάχιστον τα 4Β θα πρέπει να συμβόλιζαν γράμματα και ως τέτοια θα πρέπει να γίνονταν αντιληπτά από το ευρύ κοινό. Οι Δυτικοί από την άλλη μεριά που συνήθως δεν χρησιμοποιούσαν γράμματα στην εραλδική θεωρούσαν ότι το οικοσήμε θα έπρεπε να φέρουν διακριτικά που ανταποκρίνονταν σε χειροπιαστά αντικείμενα και έτσι πίστευαν ότι τα 4Β συμβόλιζαν πυρεκβόλα, ένα σύμβολο οικείο σε αυτούς. Η δυτικοευρωπαϊκή σκέψη στο ζήτημα αυτό θα πρέπει να άσκησε σημαντική επιρροή στους Βυζαντινούς και λόγω της ύπαρξης αρκετών Δυτικών στην αυτοκρατορική αυλή με την αποκατάσταση της βυζαντινής εξουσίας μετά το 1261.

αναλυθούν στην ακόλουθη έκφραση: «(Σταυρέ) Βασιλέως Βασιλέων Βασιλεῖ Βοήθει»⁷³³.

Την άποψη των θεωρητικών σχετικά με την απόδοση των 4 Β ως γραμμάτων (αρχικών λέξεων) και όχι ως πυρεκβόλων έρχεται να ενισχύσει η διατύπωση της άποψης περί της συμπληρωματικής χρήσης των συμβόλων από τους Βυζαντινούς, όπως διατυπώνεται από τον Robert Ousterhout στο άρθρο του «Byzantium Between East and West and the Origins of Heraldry»⁷³⁴. Σύμφωνα με τον Ousterhout, σε αντίθεση με τη δυτική εραλδική που βασίζεται κατεξοχήν στην αναπαράσταση εικονογραφικών ή διακοσμητικών μοτίβων, στο Βυζάντιο η απεικόνιση των συμβόλων καθίσταται συμπληρωματική της χρήσης μονογραμμάτων, επιγραφών ή πορτραίτων με άπώτερο στόχο η γενική έννοια του συμβολισμού να προσδιοριστεί και να συσχετιστεί με μια συγκεκριμένη υπόσταση, να αποκτήσει ταυτότητα. Η θεώρηση αυτή βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη σημασία που αποδιδόταν στο μορφωτικό επίπεδο ως βασικό προσδιοριστικό στοιχείο της κοινωνικής υπεροχής της βυζαντινής αριστοκρατίας⁷³⁵. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο σταυρός με τα 4 Β δεν φαίνεται να σχετίζεται με κάποιον συγκεκριμένο αυτοκράτορα ή αυτοκρατορική δυναστεία αλλά τα 4 Β ως γράμματα έρχονται να συνδέσουν την έννοια της χριστιανοσύνης, όπως υποδηλώνεται μέσα από τη χρήση του συμβόλου του σταυρού, με τη βυζαντινή αυτοκρατορία ή την πρωτεύουσά της⁷³⁶.

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ερμηνεία που απέδιδαν στα 4 Β οι ίδιοι οι Βυζαντινοί της παλαιολόγειας περιόδου ενώ έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες σχετικά. Αναφερόμαστε στον επικλητικό χαρακτήρα της επιγραφής «*KYPIE BOHΘEI*» στα ασάρια του Ανδρόνικου Γ' που αποτυπώνεται με τη χρήση του ρήματος *BOHΘEI* αποτελώντας υπόμνηση των δεινών στα οποία περιέπεσε η αυτοκρατορία ως συνέπεια της άλωσής της από τους σταυροφόρους και υποδηλώνοντας τον φόβο που κατέχει τους βυζαντινούς αυτοκράτορες για την ασφάλεια της πρωτεύουσας από τον κίνδυνο που ελλοχεύει για μια νέα πιθανή επίθεση από την πλευρά των Δυτικών⁷³⁷. Ο φόβος αυτός καθιστά αναγκαία την

⁷³³ Σβορώνος Ι.Ν., «*Βυζαντιακά...*», σ. 379-389.

⁷³⁴ Ousterhout R., «Byzantium Between East and West and the Origins of Heraldry» στο Hourihane C. (επιμ.), *Byzantine Art: Recent Studies*, Πρίνστον, 2009, σ. 153-170.

⁷³⁵ Ousterhout R., «Byzantium Between East...», σ. 165.

⁷³⁶ Ousterhout R., «Byzantium Between East...», σ. 159.

⁷³⁷ Μετά την έκρηξη της επανάστασης στη Σικελία το 1282 (Σικελικός Εσπερινός) τα επεκτατικά σχέδια των Δυτικών με σκοπό την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, κύριος εκφραστής των οποίων υπήρξε ο Κάρολος Α' ο Ανδεγαυός, περιορίστηκαν σημαντικά. Όπως επισημαίνει η Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ. «...Έκτοτε οι προσπάθειες των διαδόχων του Καρόλου για επικράτηση στη Ρωμανία

επίκληση της θείας βοήθειας στα νομίσματα του Ανδρόνικου Β΄ αλλά και του Ανδρόνικου Γ΄ και οδηγεί στη συχνή απεικόνιση του Χριστού, της Θεοτόκου και των αγίων πλαισιωμένων από τα δύο ή τα τέσσερα Β με την παράκληση να βοηθήσουν τον Βασιλέα και τη Βασιλεύουσα (*Βασιλέα Βοήθει* στην περίπτωση των δύο Β ή *Βασιλέα Βασιλέων Βασιλεῖ Βοήθει*, όταν εικονίζονται 4Β). Η μορφή της δεομένης Θεοτόκου εν μέσω των τειχών της Κωνσταντινούπολης αποτυπώνει τη συγκινησιακή φόρτιση και την κρισιμότητα της κατάστασης της περιόδου.

Μια άλλη άποψη που έχει διατυπωθεί σε σχέση με την ερμηνεία των 4Β είναι και η ανάλυση τους στη φράση από την Καινή Διαθήκη «*Βασιλεύς Βασιλέων Βασιλευόντων Βασιλεύει (Rex Regum, Rex Regnantium)*»⁷³⁸, που αναφέρεται στον Χριστό και κατ' επέκταση στον βυζαντινό αυτοκράτορα, υποδηλώνοντας στην προκειμένη περίπτωση τη θεϊκή άντληση της βασιλικής ισχύος του τελευταίου. Αυτή η φράση θα μπορούσε ενδεχομένως να αποτελεί την ερμηνευτική προσέγγιση της σπάνιας απεικόνισης του τετραγράμματος σταυρού στο τοννέσιο της συμβασιλείας των Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού, καθώς βρισκόμαστε σε μια χρονική περίοδο όπου η βυζαντινή αυτοκρατορία έχει απομακρυνθεί χρονικά από την ολέθρια εμπειρία της Άλωσης και προσπαθεί να ανακτήσει τη χαμένη της αίγλη ενώ η απειλή του οθωμανικού κινδύνου μοιάζει –ακόμη τουλάχιστον– μακρινή. Μέσα σε αυτό πλαίσιο επιδιώκεται η εκθείαση της ισχύος των βυζαντινών αυτοκρατόρων που αποτελούν τους ελέω θεού βασιλείς επί της γης, με τα 4Β να παραπέμπουν στην προαναφερόμενη φράση της Καινής Διαθήκης «*Βασιλεύς Βασιλέων Βασιλευόντων Βασιλεύει*».

Αυτή πιθανόν να είναι και η ερμηνεία των 4Β στα νομίσματα των Γατελούζων αλλά και στις αναμνηστικές πλάκες και τις ψευδοσαρκοφάγους⁷³⁹ που

ατόνησαν και όλο το βάρος της πολιτικής τους επικεντρώθηκε στην ανάκτηση του εύφορου νησιού της Σικελίας...», βλ. *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο-Οι σταυροφορικές ηγεμονίες στη Ρωμανία (13^{ος} -15^{ος} αιώνες). Πολιτικές και θεσμικές πραγματικότητες*, Αθήνα, 2012, σ. 111. Οι δυτικές επεκτατικές βλέψεις βέβαια περιορίστηκαν αλλά δεν ανακόπηκαν τελείως. Είναι γνωστά τα σχέδια εναντίον του Βυζαντίου του Φιλίππου του Τάραντα, γιου του Καρόλου Α΄ Ανδεγαυού και του Καρόλου Βαλουά, αδερφού του βασιλιά της Γαλλίας Φιλίππου του Ωρραίου, βλ. Ostrogorsky G., *Η ιστορία του Βυζαντινού κράτους...*, ό.π., σ.177.

⁷³⁸ DOC 5/1, σ.89.

⁷³⁹ Οι ψευδοσαρκοφάγοι αποτελούσαν συνήθως μαρμάρινες ορθογώνιες πλάκες που χαρακτηρίζονταν από το χαμηλό τους ύψος σε σχέση με το μεγάλο μήκος τους και έφραζαν την πρόσοψη μιας κτιστής λάρνακας που διαμορφωνόταν μέσα σε αρκοσόλιο, το οποίο διανοιγόταν στο πάχος της τοιχοποιίας εκκλησιών ή μονών. Η κατηγοριοποίησή τους γινόταν με βάση τον τρόπο με τον οποίο συνδέονταν ή εφάπτονταν στον τοίχο του αρκοσολίου. Περισσότερα για τη χρήση τους, βλ. Παζαράς Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1988, σ. 70-83, 157-158 και Κουτελάκης Χ., «Δύο βυζαντινές μαρμάρινες ψευδοσαρκοφάγοι στη Βρύση του χωριού Κουμείθα Σάμου», *ΔΧΑΕ*, τόμος ΚΓ΄ Αθήνα, 2002, σ. 155-162.

διασώζονται από το Κάστρο της Μυτιλήνης⁷⁴⁰, καθώς η απεικόνισή τους αποσκοπεί στη διατράνωση του μεγαλείου της βυζαντινής αυτοκρατορίας που αποτελεί πηγή νομιμοποίησης και ενίσχυσης του κύρους της δικής τους εξουσίας. Άλλωστε, θεωρούμε λιγότερο πιθανή τη σύνδεση του τετραγράμματος σταυρού των πρώτων Γατελούζων ηγεμόνων με το εικονογραφικό μοτίβο του σταυρού βοηθού των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων, δεδομένου ότι η περίοδος διακυβέρνησής των πρώτων Λέσβιων αυθεντών χαρακτηρίζεται σε γενικές γραμμές ειρηνική, καθώς παρά την εμπλοκή τους στις περιφερειακές πολεμικές αναμετρήσεις της εποχής, δεν φαίνεται να διατρέχουν κάποιον ιδιαίτερα σοβαρό κίνδυνο που να δικαιολογεί την επίκληση της θεϊκής παρέμβασης. Το κύριο μέλημά τους είναι η εδραίωση της εξουσίας τους και προς τον σκοπό αυτό μετέρχονται τα σύμβολα αναγνώρισης και επιβολής της παλαιολόγιας αυτοκρατορικής δυναστείας, τα οποία χρησιμοποιούν και ως υπομνηστικά στοιχεία των στενών συγγενικών δεσμών που τους συνδέουν με τους εν λόγω βυζαντινούς αυτοκράτορες.

8.2. Ο Αμνός του Θεού

Ο έντονος θρησκευτικός συμβολισμός του μοτίβου του αμνού συνδέθηκε αρχικά με την εικονογραφική παράδοση τόσο της ορθόδοξης όσο και της καθολικής χριστιανικής θρησκείας. Η απεικόνιση του Χριστού ως αμνού προέκυψε από τη βασική φιλοσοφία του χριστιανικού δόγματος ότι ο Χριστός επέλεξε το μαρτύριο της σταύρωσης ως ένδειξη της πλήρους υποταγής του στη θεϊκή βούληση. Στο Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, 1:29, ο Ιωάννης ο Βαπτιστής βλέπει τον Ιησού και αναφωνεί:

⁷⁴⁰ Από τις συνολικά έξι καλά σωζόμενες αναμνηστικές πλάκες που βρίσκονται εντοιχισμένες σε διάφορα σημεία του Κάστρου της Μυτιλήνης στις τρεις απεικονίζεται ο τετραγράμματος σταυρός σε συνδυασμό με άλλες εμβληματικού χαρακτήρα παραστάσεις όπως ο μονοκέφαλος –σνήθως– εστεμμένος αετός και το φολιδωτό μοτίβο που ερμηνεύεται, όπως θα δούμε παρακάτω, ως ο θυρεός της οικογένειας των Γατελούζων, βλ. Μαζαράκης Α., «Συμβολή στην εραλδική των αναμνηστικών και επιτάφιων πλακών...», ό.π., σ. 361-385, Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 259-265, Χαριτωνίδης Σ.Ι., «Οικοδομικές φάσεις...», ό.π., σ. 69-75, Ivison E.A., «Funerary Monuments...», ό.π., σ.427-437. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της παράστασης του τετραγράμματος σταυρού με τα 4 Β να απεικονίζονται ιδιαίτερα επιμηκυσμένα (προφανώς λόγω έλλειψης χώρου) σε εμπρόσθιο τμήμα ψευδοσαρκοφάγου από το Κάστρο της Μυτιλήνης. Στη συγκεκριμένη ψευδοσαρκοφάγο παριστάνεται γοθτική ασπίδα χωρισμένη σε τρία διάχωρα. Στο άνω μέρος εικονίζονται τα 4 Β σε οριζόντια διάταξη που κοιτούν προς τα πάνω και κάτω αντίστοιχα. Το κάτω μέρος της ασπίδας είναι χωρισμένο σε δύο τμήματα όπου στο μεν αριστερό εικονίζεται το φολιδωτό μοτίβο ενώ στο δεξί μονοκέφαλος εστεμμένος αετός που βαδίζει προς τα αριστερά. Την ασπίδα φέρονται να κρατούν δύο εστεμμένοι λέοντες ως υποστηρικτές (supporters). Για την έννοια της υποστήριξης βλ. παρακάτω υποσημείωση αρ. 766. Για τη συγκεκριμένη ψευδοσαρκοφάγο, βλ. Μαζαράκης Α., «Συμβολή στην εραλδική...», ό.π., σ. 382-383 πιν. 117β.

«Ίδε ὁ ἀμνός τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου» (στα λατινικά «*Ecce Agnus dei qui tollis peccata mundi, miserere nobis*»). Στην Αποκάλυψη του Ιωάννη ο Ιησούς Χριστός εμφανίζεται ως αμνός για να παραλάβει το επτασφράγιστο βιβλίο από τον επουράνιο ναό του Κυρίου. Ο αμνός γίνεται σύμβολο της θείας παρουσίας στον ιερουργημένο ἄρτο, της προσφοράς δηλαδή που χρησιμοποιείται στη θεία Ευχαριστία κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας. Ο αμνός του θεού χρησιμοποιείται ευρέως στις χριστιανικές προσευχές ενώ η επίκληση Agnus Dei περιλαμβάνεται μέχρι σήμερα στο τυπικό της καθολικής λειτουργίας⁷⁴¹. Ωστόσο αν και ο αμνός αναφέρεται στο λειτουργικό της χριστιανικής ορθόδοξης εκκλησίας, η εικονογραφική απεικόνιση του Χριστού ως αμνού διεκόπη οριστικά με τη σύγκληση της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (691/692 μ.Χ)⁷⁴² και την εφαρμογή του κανόνα 82 αυτής σύμφωνα με τον οποίο η απεικόνιση του Χριστού θα έπρεπε να γίνεται κατά τον ανθρώπινο χαρακτήρα του, κανόνα που δεν αποδέχθηκε η καθολική εκκλησία. Έτσι, η καθολική δυτική Ευρώπη συνέχισε να αποτυπώνει εικονογραφικά τον αμνό του θεού ως σύμβολο της χριστιανικής πίστης.

Το εικονογραφικό μοτίβο του αμνού υιοθετούν στα νομίσματά τους οι σημαντικότεροι καθολικοί βασιλείς της Ευρώπης κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο ως ένδειξη της προσκόλλησής τους στο πνεύμα της καθολικής θρησκείας⁷⁴³.

⁷⁴¹ Θεωρείται ότι εισήχθη από τον πάπα Σέργιο Α' (687-701).

⁷⁴² Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (691/692 μ.Χ.) γνωστή και ως εν Τρούλλω Σύνοδος συγκλήθηκε από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β' στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να συμπληρώσει το έργο των δύο προηγούμενων Οικουμενικών Συνόδων της Ε' και Στ' και στο γεγονός αυτό οφείλει το όνομά της. Το έργο της ήταν αποκλειστικά νομοκανονικό με τη σύνταξη 102 κανόνων, οι οποίοι όμως δεν έγιναν αποδεκτοί από την καθολική εκκλησία και τον πάπα Σέργιο Α'. Ο κανόνας 82 της συνόδου είναι ιδιαίτερα σημαντικός, διότι προβάλλει τη χριστοκεντρική προοπτική του όλου εικονογραφικού προγράμματος των ναών και μάλιστα μια ολόκληρη πενηκονταετία πριν από την έκρηξη της εικονομαχικής έριδας, απορρίπτοντας τη γλώσσα των συμβόλων για την εικονική παράσταση του προσώπου του Χριστού και επιβάλλει πάντοτε την εξεικόνισή του κατά τον ανθρώπινο χαρακτήρα, «...το της ταπεινώσεως ύψος του Θεού Λόγου κατανοούντες, και προς μνήμην της εν σαρκί πολιτείας, του τε πάθους αυτού και του σωτηρίου θανάτου...». Ο κανόνας αυτός εκφράζει την ενότητα της θείας και της ανθρώπινης φύσης στη θεία υπόσταση του Θεού Λόγου, χωρίς να θίγει την ακεραιότητα της ανθρώπινης φύσης ή την πραγματική της ένωση με τη θεία στο πρόσωπο του Χριστού (δόγμα της υποστατικής ενώσεως). Ακολουθώντας και στο πνεύμα αυτό, η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος (787μ.Χ.) αποδοκίμασε ως αιρετική την αθέτηση της υποστατικής ενώσεως από τους εικονομάχους και διακήρυξε τη συνεπή προς τις δογματικές αποφάσεις των έξι πρώτων Οικουμενικών Συνόδων εικονογράφηση του Χριστού, της Θεοτόκου, των αγγέλων και όλων των αγίων και των οσίων της Εκκλησίας, βλ. Φειδάς Β.Ι., «Η εικόνα μεταξύ Ορθοδοξίας και Αιρέσεως και ο κανόνας 82 της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου», <http://www.apostolikidiakonia.gr>.

⁷⁴³ Χάλκινα νομίσματα που απεικονίζουν σταυρό στην εμπρόσθια όψη και αμνό που φέρει λάβαρο με σταυρό στην οπίσθια όψη εκδίδονται πολύ νωρίτερα από τους κόμητες της Τουλούζης Αλφόνσο Ιορδάνη (1112-1148) και Ραϋμόνδο Ε' (1148-1194) σε μίμηση των δηναρίων και οβολών από άργυρο ή κράμα αργύρου και χαλκού που κυκλοφόρησαν στην κομητεία της Σαιν Ζιλ περίπου το 1095 ή και νωρίτερα. Επιπλέον, παρόμοια νομίσματα εκδίδονται από τον Ραϋμόνδο Β' (1152-1187), κόμητα της Τρίπολης που προερχόταν από τον οίκο της Τουλούζης κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του. Η απεικόνιση του αμνού στα νομίσματα αυτά μοιάζει περισσότερο με ἄλογο παρά με αμνό. Η Sabine

Ο Ιωάννης Ι της Καστίλης (1379-1390) εκδίδει χαλκάργυρα νομίσματα με παράσταση του αμνού (Agnus Dei) στην εμπρόσθια όψη και την επιγραφή +*AGNVS DEI QVI TOLIS PE*. Στην οπίσθια πλευρά απεικονίζεται ένα εστεμμένο Υ, το αρχικό του ονόματος του βασιλιά –Υ(ohannes)-με το σύμβολο του νομισματοκοπέου και τη συνέχεια της επιγραφής +*CATA MVNDI MISERE N(OBIS)*⁷⁴⁴. Αλλά και ο βασιλιάς της Γαλλίας Φίλιππος Δ' ή Φίλιππος ο Ωραίος (1285-1314) εκδίδει προς το τέλος της βασιλείας του χρυσά νομίσματα 24 καρατίων, τα αποκαλούμενα *agnel d'or*⁷⁴⁵, με τη συγκεκριμένη παράσταση ως εμπροσθότυπο, επιθυμώντας να προπαγανδίσει την ορθότητα της δικής του θέσης και πίστης στο πλαίσιο της σύγκρουσής του με τους πάπες που οδήγησε στην «Αιχμαλωσία της Αβινιόν» ή «Βαβυλώνια Αιχμαλωσία»⁷⁴⁶.

Αυτή ακριβώς είναι και η επιδίωξη των Γατελούζων ηγεμόνων της Μυτιλήνης να τονίσουν την προσκόλληση τους στις διδαχές της καθολικής εκκλησίας συνεχίζοντας την παράδοση των Γενουατών προγόνων τους, γεγονός που υπαγορεύει τη χρήση του εικονογραφικού τύπου του αμνού σε όλες τις χαλκάργυρες κοπές τους, από το σολδίνι του πρώτου αυθέντη του νησιού, Φραγκίσκου Α' μέχρι τα άσπρα του Νικολάου, λίγο πριν από την τουρκική κατάκτηση. Άλλωστε, η ανάγκη υπεράσπισης και προβολής του καθολικού δόγματος της λατινικής μειονότητας της Μυτιλήνης μέσα από τη χρήση ενός κυρίαρχου θρησκευτικού συμβόλου καθίσταται αναγκαία σε ένα νησί που κατά κύριο λόγο κατοικείται από Έλληνες ορθόδοξους χριστιανούς παρά την ειρηνική συνύπαρξη των εκπροσώπων των δύο θρησκευτικών δογμάτων σε αυτό. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της διατήρησης και ενίσχυσης της καθολικής παράδοσης εντάσσεται ενδεχομένως η εικονογραφική αποτύπωση του Agnus Dei.

Η λατρεία του αμνού του θεού όμως μπορεί να αποτελεί και συμβολική έκφραση της επιθυμίας των Γατελούζων για σύσφιξη των σχέσεων τους με την καθολική μητροπολιτική Γένοβα. Επιλέγουν ως σύμβολο υπόμνησης της καθολικής παράδοσης της οικογένειας των Γατελούζων και της σύνδεσής της με τη Γένοβα την αναφορά στο Agnus Dei. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία, καθώς συνδέεται άμεσα με τη λατρεία του Ιωάννη του Βαπτιστή ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Γένοβα αυτή την

διακρίνει δύο εικονογραφικούς τύπους. Στον πρώτο τύπο το κεφάλι του αμνού είναι όρθιο και ο σταυρός του λαβάρου είναι μικρός και απλός ενώ στον δεύτερο τύπο το κεφάλι του αλόγου σκύβει μπροστά και ο σταυρός είναι πιο μεγάλος με αρκετά επιμήκη άκρα, βλ. Sabine C.J., «The Billon and Copper Coinage of the Crusader County of Tripoli, c.1102-1268», *The Numismatic Chronicle CXL*, Λονδίνο, 1980 και Metcalf D.M., *Coinage of the Crusades...*, ό.π., σ. 159.

⁷⁴⁴ Παρά την ύπαρξη ορισμένων αρκετά «καλών» κοπών, η πλειοψηφία αυτών συνιστά πολύ κακής ποιότητας κράμα (billon), βλ. MEC 6, σ. 374.

⁷⁴⁵ Βλ. <http://galica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b7700432x>.

⁷⁴⁶ Βλ. Nicholas D., *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου...*, ό.π., σ. 669-672.

περίοδο αλλά και νωρίτερα. Πράγματι, η λατρεία του Ιωάννη ξεκίνησε με τη μεταφορά των λειψάνων του από τους Αγίους Τόπους από σταυροφόρους μετά το τέλος της πρώτης σταυροφορίας και την τοποθέτησή τους στον καθεδρικό ναό του Αγ. Λαυρεντίου⁷⁴⁷. Η αυθεντικότητα των λειψάνων του αγίου επικυρώθηκε από τον πάπα με την τρίτη Σύνοδο του Λατερανού ενώ ακολούθησε και μια νέα επικύρωση το 1244 από τον πάπα Ιννοκέντιο Δ'. Η παπική υποστήριξη ενθάρρυνε τη λατρεία του Βαπτιστή στη Γένοβα, ενίσχυσε το κύρος της πόλης και ενδυνάμωσε την ευλάβεια και την υπερηφάνεια των κατοίκων της που έβλεπαν να δημιουργείται ένας άμεσος σύνδεσμος ανάμεσα στην πόλη, τον άγιο και τη θεϊκή χάρη. Γρήγορα η λατρεία του Βαπτιστή εξαπλώθηκε στον γενικότερο πληθυσμό, πολυάριθμες εκκλησίες, παρεκκλήσια και βωμοί αφιερώθηκαν σε αυτόν μέσα στη Γένοβα αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Λιγουρίας ενώ το 1327 αναγνωρίστηκε επίσημα ως πατέρας και προστάτης της πόλης⁷⁴⁸. Αλλά και τον 15^ο αιώνα τα λείψανα του Βαπτιστή αποτέλεσαν το επίκεντρο πολύ σημαντικών αστικών εκδηλώσεων, όπως ήταν ο ετήσιος εορτασμός της γιορτής του αγίου στις 24 Ιουνίου, κατά τον οποίο πραγματοποιούνταν η περιφορά των λειψάνων του μέσα στην πόλη με την τελετή να καταλήγει στη θάλασσα. Η απόδοση θαυματουργών και ταυτόχρονα αποτροπαϊκών ιδιοτήτων στα λείψανα του αγίου υποδήλωνε την ενίσχυση της σημασίας της

⁷⁴⁷ Πριν από αυτό το γεγονός δεν αναφέρεται κάποια μορφή προϋπάρχουσας λατρείας του αγίου στην Πόλη. Όπως αναφέρει και ο Ιάκωβος Βαραγινός, αρχιεπίσκοπος της Γένοβας, στο έργο του *Legenda aurea*, οι Γενουάτες σταυροφόροι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού επιστροφής μετά την πρώτη σταυροφορία σταμάτησαν στη Μύρα και εκεί ήλπιζαν να πάρουν μαζί τους τα λείψανα του αγίου Νικολάου, τα οποία όμως είχαν κλέψει Ιταλοί ναυτικοί το 1087. Έτσι, οι απογοητευμένοι Γενουάτες άρπαζαν μια μαρμάρινη τεφροδόχο για την οποία οι μοναχοί που την φύλασσαν ομολόγησαν ότι μέσα σε αυτήν βρίσκονταν οι σάχτες του Βαπτιστή Ιωάννη και όταν επέστρεψαν στη Γένοβα το 1099 την παρέδωσαν στον καθεδρικό ναό του Αγίου Λαυρεντίου. Στη συνέχεια, περί το 1130 η βόρεια πύλη και η μικρή πλατεία έξω από τον καθεδρικό ναό αφιερώθηκαν στον Ιωάννη Βαπτιστή όπως και ένας νέος βωμός που κατασκευάστηκε μέσα στην εκκλησία. Η πρώτη λειψανοθήκη που δημιουργήθηκε αποτέλεσε έργο μεταλλοτεχνίας ντόπιων τεχνιτών του 12^{ου} αιώνα. Ο βωμός του αγίου μετατράπηκε σε ένα πλήρες παρεκκλήσι μέσα στον καθεδρικό ναό με μια μεγαλύτερη μαρμάρινη λειψανοθήκη το 1225. Τέλος τον 15^ο αιώνα το παρεκκλήσι ανακατασκευάστηκε και επεκτάθηκε. Όλη αυτή η διαδικασία σταδιακής επέκτασης και αναβάθμισης του παρεκκλησίου υποδηλώνει την αυξανόμενη σημασία της λατρείας του αγίου στην ύστερη μεσαιωνική Γένοβα, βλ. Beneš C.E., «Civic Identity» στο Beneš C.E. (εκδ.), *A Companion to Medieval Genoa*, Λάιντεν-Μπόστον, 2018, σ.206.

⁷⁴⁸ Ο ύστερος 13^{ος} αιώνας θα πρέπει να αποτέλεσε το αποκορύφωμα αυτής της απήχησης της λατρείας του αγίου, γεγονός που οφείλεται εν μέρει και στις προσπάθειες προώθησης που κατέβαλλε ο αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος Βαραγινός μέσα από τα έργα του *Legenda aurea* (γράφεται γύρω στο 1260), το *Χρονικό της Γένοβας* (γράφεται στη δεκαετία του 1290) και η *Ιστορία της Μεταφοράς των Λειψάνων του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή* (άγνωστη ημερομηνία). Η επίδραση του Ιακώβου ως αρχιεπισκόπου και η ευρεία διάδοση των λόγων του σχετικά με τη λατρεία του Βαπτιστή οδήγησε στην παγίωση της προεξέχουσας θέσης του αγίου στη γενουατική θρησκευτική πρακτική και αστική ζωή καθώς και στη δημιουργία ενός σώματος λαϊκών που συνδέθηκε με τη διάδοση της λατρείας αυτού, της Αδελφότητας των ιερών Ευαγγελιστών (Confraternity of the Blessed Precursor), βλ. Beneš C.E., «Civic Identity...», ό.π., σ.207-208.

λατρείας του και τη συνεχή παρουσία του μέσα στην πόλη την περίοδο αυτή. Τα λείψανά του είχαν τη δύναμη να θεραπεύουν τους αρρώστους, να προστατεύουν την πόλη από τους σεισμούς, να οδηγούν τους εγκληματίες στη μετάνοια, να ηρεμούν τη θάλασσα από την καταιγίδα και να διασώζουν τους Γενουάτες ναυτικούς από τα ναυάγια⁷⁴⁹. Ο Ιωάννης ο Βαπτιστής ήταν ο προστάτης άγιος της Γένοβας που μεριμνούσε για την ευημερία της πόλης ενώ η λατρεία του αντανάκλασε την προσπάθεια των Γενουατών για τη δημιουργία μιας συλλογικής αστικής ταυτότητας προς όφελος των εκκλησιαστικών και κοσμικών αρχών, των επίσημων θεσμών αλλά και των απλών πολιτών.

Και είναι γνωστή η εικονογραφική διασύνδεση του Ιωάννη του Βαπτιστή με τη συμβολική αναπαράσταση του αμνού που ερείδεται επί των κειμένων της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, όπως σχολίασαμε στην αρχή της ενότητας. Μια τέτοια αναπαράσταση διασώζεται από τον καθεδρικό ναό του Αγ. Λαυρεντίου στη Γένοβα σε μαρμάρινο ανάγλυφο που απεικονίζει τον Ιωάννη τον Βαπτιστή να κρατά μέταλλο με παράσταση του αμνού. Ο αμνός εικονίζεται να στρέφει το κεφάλι του αριστερά και να στηρίζει με το πόδι του λάβαρο που εκτείνεται πίσω από το σώμα του, όπως ακριβώς στις χαλκάργυρες κοπές των Γατελούζων ηγεμόνων. Το ανάγλυφο που εκτίθεται στο Museo del Tesoro του καθεδρικού της Γένοβας χρονολογείται το 1225 μ.Χ.⁷⁵⁰. Επίσης, πάνω από την κύρια είσοδο της εκκλησίας του Αγίου Φραγκίσκου alla Chiappetta στην περιοχή Μπολτσανέτο της Γένοβας διασώζεται άλλο μικρότερο μαρμάρινο ανάγλυφο που απεικονίζει ακριβώς τον ίδιο τύπο αμνού και φέρει χρονολογία 5 Ιουλίου 1290⁷⁵¹. Τέλος, στο παρεκκλήσι της αγίας Αναστασίας που βρίσκεται μέσα στο Κάστρο Λέριτσι στην ομώνυμη πόλη της

⁷⁴⁹ Διαδραμάτιζαν επίσης σημαντικό ρόλο και στη συνομολόγηση σημαντικών συμφωνιών, όπως ήταν τα σύμφωνα ειρήνης που τερμάτιζαν μακροχρόνιες περιόδους ταραχών στην πόλη που οφείλονταν σε ενδογενείς αντιπαλότητες. Εκτεταμένες ανακαινίσεις στον βωμό του αγίου στον καθεδρικό ναό της πόλης (1430-1455), η δημιουργία μιας νέας λειψανοθήκης που ολοκληρώθηκε κατά το χρονικό διάστημα από το 1438 ως το 1445, η προσθήκη της γιορτής του μαρτυρίου του αγίου στο λειτουργικό ημερολόγιο (1463) και η απόκτηση επιπλέον λειψάνων που σχετίζονταν με τον άγιο (1492), όλα αυτά μαρτυρούσαν την ενίσχυση της λατρείας του αγίου στην πόλη κατά την περίοδο αυτή, Beneš C.E., «Civic Identity...», ό.π., σ. 208-209.

⁷⁵⁰ Σχετικά με το Museo del Tesoro του καθεδρικού της Γένοβας και το μαρμάρινο ανάγλυφο βλ. «La Cattedrale e Suoi Musei» στο www.museodiocesanogenova.it και Di Fabio C., «Sant'Anastasia di Lerici e l'architettura del Duecento nel Levante genovese» στο www.associazioneculturalemediterraneo.com, σ. 16.

⁷⁵¹ Η φερόμενη χρονολογία αποτελεί την ημερομηνία ίδρυσης της εκκλησίας καθώς και του παρακείμενου μοναστικού ιδρύματος του αγίου Φραγκίσκου. Το ανάγλυφο μετακινήθηκε στο εσωτερικό της εκκλησίας κατά τη διάρκεια εργασιών ανακαίνισης κατά την περίοδο 2012-2013. Σχετικά με την ιστορία ίδρυσης της εκκλησίας και της μονής αλλά και των διάφορων φάσεων ανοικοδόμησης, βλ. Di Fabio C., «Sant'Anastasia di Lerici...», ό.π., σ. 16.

λιγουριανής ακτής κοντά στη Γένοβα, στο κλειδί της θόλου του πρόναου απεικονίζεται ένα ανάγλυφο Agnus Dei που φέρει την επιγραφή «*Plebs Jani magnos reprimens est agnus in agnos*» δηλ. «*Ο λαός της Γένοβας που καταστέλλει τους ισχυρούς είναι αμνός μεταξύ αμνών*»⁷⁵².

Ποια είναι όμως η σημασία της επιγραφής αλλά και της απεικόνισης του αμνού μέσα σε αυτό το παρεκκλήσι; Η ανέγερση της εκκλησίας θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε από τους Γενουάτες μετά την ανάκτηση της πόλης αλλά και του κάστρου της από τους Πιζάνους, το 1256⁷⁵³. Είναι η εποχή και συγκεκριμένα το 1257 όπου ο Γουλιέλμος Μποκκανέγκρα αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της πόλης ως «ηγέτης του λαού» (*capitano del popolo*)⁷⁵⁴ και αμέσως υιοθετεί ως σφραγίδα της πόλης το σύμβολο του αμνού με τη χαρακτηριστική αυτή επιγραφή⁷⁵⁵. Η εν λόγω σφραγίδα καθίσταται το έμβλημα της δημοκρατικής Γένοβας και της ανερχόμενης δύναμης του *popolo* που διεκδικεί και τελικά επιτυγχάνει να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στα πολιτικά τεκταινόμενα της πόλης. Η χρήση αυτής της σφραγίδας με τον ίδιο ακριβώς εικονογραφικό τύπο και την ίδια επιγραφή μαρτυρείται και κατά την περίοδο διακυβέρνησης του πρώτου δόγη της Γένοβας, του Σιμόνε Μποκκανέγκρα (1339-1344)⁷⁵⁶, ο οποίος ανήλθε στην εξουσία ως εκπρόσωπος των *populares*, με τη βοήθεια επιφανών μελών της ανερχόμενης εμπορικής ολιγαρχίας της πόλης, εκδιώχθηκε μετά από σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, για να επανέλθει ως

⁷⁵² Di Fabio C., «Sant' Anastasia di Lerici...», ό.π., σ. 14.

⁷⁵³ Di Fabio C., «Sant' Anastasia di Lerici...», ό.π., σ. 16.

⁷⁵⁴ Η εκλογή του Γουλιέλμου Μποκκανέγκρα στο αξίωμα του «ηγέτη του λαού» πραγματοποιήθηκε το 1257 από τον λαό της πόλης σε συνέχεια ταραχών που ξέσπασαν σε αυτήν εξαιτίας της λαϊκής δυσανεξίας που προκλήθηκε από την κοινωνική και οικονομική κρίση. Οι διαρκείς συγκρούσεις των δύο βασικών πολιτικών παρατάξεων της πόλης των Γιβελλίνων (*Mascherati*) από τη μια και των Γουέλφων (*Rampini*) από την άλλη, η διακοπή της ναυπηγικής δραστηριότητας που οδήγησε σε αύξηση της ανεργίας, η χρεωκόπηση αρκετών τραπεζών της Γένοβας μεταξύ 1255-1257 καθώς και η σταδιακή διαμόρφωση μιας πολιτικής ταυτότητας για την εκπροσώπηση των λαϊκών αιτημάτων υπήρξαν ορισμένα από τα αίτια που πυροδότησαν τη λαϊκή εξέγερση. Η ετερόκλητη σύνθεση αυτής της ομάδας του λαού (τα μέλη της προέρχονταν από τις διάφορες συντεχνίες της πόλης, ήταν εργάτες, μικρομεσαίοι έμποροι και επαγγελματίες και πάντως σε κάθε περίπτωση δεν ανήκαν στην τάξη της αριστοκρατίας ενώ βασικό χαρακτηριστικό της πολιτικής τους συγκρότησης υπήρξε η αποστασιοποίησή τους από τις γιβελλινικές ή γουελφικές επιδιώξεις, αν και στην αρχή υποστηρίχθηκαν από κάποιες σημαντικές οικογένειες ευγενών όπως ήταν οι *Doria* και οι *Grimaldi*) και η έλλειψη οργάνωσής τους είχε ως αποτέλεσμα τη βραχύβια διάρκεια του πρώτου δημοκρατικού εγχειρήματος στη διακυβέρνηση της πόλης, *Filangieri L.*, «*The Commune*», στο *Beneš C.E.* (εκδ.), *A Companion to Medieval Genoa*, Λάιντεν-Μπόστον, 2018, σ. 112-114.

⁷⁵⁵ Η σφραγίδα αυτή έρχεται να αντικαταστήσει την προηγούμενη που παρίστανε ένα γρύπα πάνω από έναν αετό και μια αλεπού – τα σύμβολα της γερμανικής αυτοκρατορίας και της Πίζας αντίστοιχα – και την επιγραφή «*Griphus ut has angit, sic hostes Ianua frangit*» δηλ. «*όπως ο γρύπας πνίγει αυτά, έτσι και η Γένοβα εξουδετερώνει τους εχθρούς της*», βλ. *Girolamo S.*, *La storia della antica Liguria e di Genova*, Τορίνο, 1834, τ. 2, σ. 365 και *Musarra A.*, «*Political Alliance and Conflict*», στο *Beneš C.E.* (εκδ.), *A Companion to Medieval Genoa*, Λάιντεν-Μπόστον, 2018, σ. 128.

⁷⁵⁶ *Girolamo S.*, *La storia della ...*, ό.π., τ. 2, σ. 365.

τέταρτος δόγης το 1355 και να παραμείνει στο αξίωμα μέχρι τον θάνατό του το 1363⁷⁵⁷. Η διακυβέρνηση του Μποκκανέγκρα θεωρήθηκε ως μια δεύτερη απόπειρα εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής του τόπου με την έννοια της αμφισβήτησης της εξουσίας και των προνομίων της καθεστηκυίας τάξης, της στρατιωτικής και παλιάς εν γένει αριστοκρατίας, με τη συμμετοχή στην εξουσία της νέας ανερχόμενης οικονομικής δύναμης, της αυτοδημιούργητης εμπορικής και επιχειρηματικής ελίτ αλλά και με την προώθηση και την υλοποίηση σημαντικών μεταρρυθμίσεων τόσο στον πολιτικό όσο και στον οικονομικό τομέα⁷⁵⁸. Ο δημοκρατικός χαρακτήρας της μεταρρυθμιστικής θητείας του Μποκκανέγκρα αποτυπώνεται εύστοχα στην επιγραφή της σφραγίδας του, όπου ο λαός της Γένοβας έχοντας καταφέρει να εξουδετερώσει τη δύναμη των ισχυρών παρομοιάζεται με αγνό και αμόλυντο αμνό. Η αγνότητα στην προκειμένη περίπτωση αποτελεί τόσο το αίτιο όσο και το αιτιατό της πολιτικής επαναστατικής πράξης. Αλλά και η ίδια η απόδοση πολιτικής διάστασης στη θρησκευτικού περιεχομένου εννοιολογική προσέγγιση του συμβόλου του αμνού καθίσταται αυτόκλητα μια μορφή αναίρεσης του συμβατικού τρόπου απεικόνισης αυτού.

Δεν γνωρίζουμε για πόσο χρονικό διάστημα διατηρήθηκε σε χρήση η συγκεκριμένη σφραγίδα. Πάντως, από τα παραπάνω καθίσταται προφανής η σύνδεσή της με τη λαϊκή/δημοκρατική ρητορική, τη μεταρρυθμιστική πολιτική αλλά και την ανάδυση της νέας εμπορικής και επιχειρηματικής ελίτ. Το σύμβολο του αμνού πάνω σε αυτήν γίνεται το έμβλημα του γενουατικού λαού, καθώς αποτυπώνει το ανήσυχο και δραστήριο πνεύμα του που υπαγορεύει την αντίστασή του στην εδραιωμένη τάξη πραγμάτων αλλά και το εμπορικό του δαιμόνιο, τον αγνό και αμόλυντο πατριωτισμό του που τον καθιστά «*agnus in agnos*».

Αυτός είναι και ο συμβολισμός που επιθυμούν να εκφράσουν οι Γατελούζοι ηγεμόνες μέσα από την απεικόνιση του Agnus Dei σε όλες τις χαλκάργυρες κοπές τους από την αρχή μέχρι το τέλος της κυριαρχίας τους στο νησί της Λέσβου; Είναι πολύ πιθανόν η υιοθέτηση του αμνού ως βασικού μοτίβου στην εικονογραφία της γατελουζικής νομισματοκοπίας να υπαγορεύτηκε από αυτήν ακριβώς τη συνδυαστική ερμηνεία του ως συμβόλου τόσο του γενουατικού λαού όσο και της καθολικής παράδοσης αυτού. Άλλωστε, ο τονισμός αυτών των δύο κυριότερων συστατικών

⁷⁵⁷ Για την πρώτη αλλά και για τη δεύτερη φάση διακυβέρνησης του Μποκκανέγκρα, βλ. Epstein S.A., *Genoa and the Genoese 958-1528*, University of North Carolina Press, 1996, σ. 204-208, σ. 221-227.

⁷⁵⁸ Σχετικά με τις σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Σιμόνε Μποκκανέγκρα, βλ. Filangieri L., «The Commune...»,ό.π. σ. 116-118.

στοιχείων της ταυτότητας του γατελουζικού οίκου κρινόταν αναγκαία για την ενίσχυση του κύρους και της εξουσίας τους σε ένα αλλότριο περιβάλλον, στο ελληνικό και ορθόδοξο νησί της Μυτιλήνης.

8.3. Μοτίβο με φολίδες

Οι φολίδες ως διακοσμητικό στοιχείο με έντονα θρησκευτικό συμβολισμό⁷⁵⁹ απαντούν κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο σε περιοχές όπως η Ελλάδα, η Ιταλία και η Μ. Ασία. Τα παλαιοχριστιανικά φολιδωτά θωράκια χρησιμοποιούνται στα τέμπλα των εκκλησιών της εποχής αυτής και συνήθως είναι επεξεργασμένα και στις δύο όψεις ενώ η απόδοση των φολίδων μπορεί να είναι χαραγμένη ή διάτρητη. Πολλά από αυτά μας είναι γνωστά από τις ανασκαφές του Α. Ορλάνδου στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Λέσβου⁷⁶⁰.

Η απεικόνιση του φολιδωτού μοτίβου διέρχεται δύο εικονογραφικές φάσεις που αποτυπώνονται τόσο στη νομισματοκοπία των Γατελούζων της Λέσβου όσο και στις αναμνηστικές πλάκες και τις ψευδοσαρκοφάγους που διασώζονται από το Κάστρο της Μυτιλήνης⁷⁶¹. Το φολιδωτό μοτίβο απεικονίζεται στις χάλκινες κοπές των δύο πρώτων Γατελούζων ηγεμόνων της Λέσβου, του Φραγκίσκου Α' και του Φραγκίσκου Β' ως διακριτό σύμβολο. Η προέλευσή του από πολλούς ερμηνεύεται ως απεικόνιση του θυρεού της οικογένειας των Γατελούζων. Ο Scorza στο *Libro d'oro* του (1920) δημοσιεύει συλλογή με έγχρωμα οικόσημα όλων των οικογενειών της Γένοβας. Στο βιβλίο αυτό ο θυρεός των Γατελούζων που αναφέρονται ως *GATTALUSIA* αποτελείται από φολίδες κυανού χρώματος σε αργυρό βάθος⁷⁶². Η ερμηνεία του φολιδωτού μοτίβου ως του εμβλήματος της οικογένειας των Γατελούζων προκύπτει και από την αποτύπωση του στη μια όψη των χάλκινων κοπών της πρώιμης γατελουζικής περιόδου με την απεικόνιση του εμβλήματος της

⁷⁵⁹ Για την προέλευση και την ερμηνεία του συμβόλου των φολίδων (συμβόλιζαν τα λέπια του ιχθύος), για την απεικόνιση του Χριστού με το συγκεκριμένο σύμβολο ή με τη λέξη «ΙΧΘΥΣ» από τον 2^ο αι. μ.Χ. κυρίως στις τοιχογραφίες των κατακομβών, καθώς και σε αντικείμενα της μικροτεχνίας, όπως λύχνους, σφραγίδες κ.α., βλ. Σωτηρίου Γ., *Ο Χριστός εν τη Τέχνη*, Αθήνα, 1914, σ. 63. Από τον 4^ο αι. μ.Χ. η παράσταση του Χριστού ως ιχθύς αρχίζει να εγκαταλείπεται και κατά τον 5^ο αι. μ.Χ. η συγκεκριμένη απεικόνιση απαντά μεμονωμένα ενώ έχει αποκτήσει περισσότερο διακοσμητικό παρά συμβολικό χαρακτήρα, βλ. στο ίδιο, σ. 69.

⁷⁶⁰ Ορλάνδος Α., «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά Λέσβου», *ΑΔ* 12, 1929, σ. 55.

⁷⁶¹ Μαζαράκης Α., «Συμβολή στην εραλδική...», ό.π., σ. 361-385, Hasluck F.W., «Monuments of the ...», ό.π., σ. 259-265, Χαριτωνίδης Σ.Ι., «Οικοδομικές φάσεις...», ό.π., σ. 69-75, Ivison E.A., «Funerary Monuments...», ό.π., σ.427-437.

⁷⁶² Μαζαράκης Α., «Συμβολή στην εραλδική...», ό.π., σ. 364, υποσημ. 20.

βυζαντινής αυτοκρατορίας, του σταυρού με τα 4 Β, να καταλαμβάνει την άλλη. Αλλά και στις αναμνηστικές πλάκες των Γατελούζων καθώς και σε τμήματα ψευδοσαρκοφάγων που βρίσκονται στο Κάστρο της Μυτιλήνης και χρονολογούνται σε αυτή την πρώιμη φάση της γατελουζικής κυριαρχίας στο νησί, το φολιδωτό μοτίβο που ερμηνεύεται ως ο θυρεός των Γατελούζων απεικονίζεται αντιδιατελλόμενο προς τις εμβληματικού χαρακτήρα απεικονίσεις της βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας, του μονοκέφαλου -συνήθως εστεμμένου- αετού, του συμπλήματος των Παλαιολόγων ή του σταυρού με τα τέσσερα Β⁷⁶³. Οι αναμνηστικές αυτές πλάκες και ψευδοσαρκοφάγοι αποτελούνται από δύο, τρία ή τέσσερα διάχωρα, όπου το καθένα από τα προαναφερόμενα σύμβολα αποτυπώνεται διακριτά. Χαρακτηριστική είναι η εντοιχισμένη στη δυτική πλευρά του Κάστρου της Μυτιλήνης αναμνηστική πλάκα που απεικονίζει με τη σειρά έναν μονοκέφαλο εστεμμένο αετό που βαδίζει προς τα δεξιά, το μονόγραμμα των Παλαιολόγων, το φολιδωτό οικόσημο των Γατελούζων και μια γοτθική επιγραφή που την χρονολογεί κατά την περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α' και συγκεκριμένα το 1373⁷⁶⁴.

Η εξέλιξη του φολιδωτού εικονογραφικού μοτίβου αποτυπώνεται κατά τη μέση γατελουζική περίοδο στις χάλκινες κοπές του Δορίνου και επιβεβαιώνεται από την αρχαιολογική μαρτυρία των αναμνηστικών πλακών που διασώζονται τόσο από την Παλαιά Φώκεια όσο και από τη Μυτιλήνη και χρονολογούνται την εποχή αυτή. Σε αυτή τη δεύτερη φάση, ο εικονογραφικός τύπος των φολίδων δεν εικονίζεται πλέον διακριτά αλλά ενσωματώνεται στο στήθος του δικέφαλου αετού, συμβόλου της

⁷⁶³ Από τις έξι καλά σωζόμενες αναμνηστικές πλάκες που διασώζονται οι τέσσερις φέρουν το φολιδωτό μοτίβο ως διακριτό σύμβολο που απεικονίζεται δίπλα στα άλλα εμβλήματα της βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας, βλ. Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 259-265, Μαζαράκης Α., «Συμβολή στην εραλδική...», ό.π., σ. 376, σ. 377-378, Χαριτωνίδης Σ., «Οικοδομικές φάσεις...», ό.π., σ.69-75. Επίσης, η μεμονωμένη απεικόνιση του φολιδωτού θυρεού απαντά στα δύο από τα τρία τμήματα ψευδοσαρκοφάγων που βρίσκονται εντοιχισμένα στο Κάστρο, βλ. Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 259-265, Μαζαράκης Α., «Συμβολή στην εραλδική...», ό.π., σ.382-383, Ivison E.A., «Funerary Monuments...», ό.π., σ.427-437.

⁷⁶⁴ Βλ. Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ.262, Χαριτωνίδης Σ., *ΑΙ 16*, Αθήνα, 1962, πίν. 214, Μαζαράκης Α., «Συμβολή στην εραλδική...», ό.π., σ. 376. Η επιγραφή σε ελεύθερη μετάφραση: «Την 1^η Απριλίου του 1373 ο μεγαλοπρεπής και ισχυρός Αυθέντης Φραγκίσκος Γατελούζος, αυθέντης της νήσου Μυτιλήνης και των λοιπών, κατασκεύασε αυτό το οχυρώμα», βλ. Μαζαράκης Α., «Συμβολή...», ό.π., σ.375. Αμφιβολίες εκφράζει ο Hasluck σχετικά με την αρχική θέση της συγκεκριμένης πλάκας και κατ' επέκταση τη χρονολόγηση του οχυρώματος στο οποίο βρίσκεται εντοιχισμένη εξαιτίας της ύπαρξης στο ίδιο σημείο οθωμανικής επιγραφής που αναφέρει την χρονολογία έτος Εγίρας 1186, βλ. Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 262. Η χρονολόγηση της πλάκας αυτής επί ηγεμονίας Φραγκίσκου Α', όπου το φολιδωτό μοτίβο απεικονίζεται δίπλα στα σύμβολα της βυζαντινής εξουσίας και όχι ενσωματωμένο σε αυτά, αποτελεί κατά την άποψή μας βασικό τεκμήριο για τη χρονολογική ένταξη και των υπόλοιπων πλακών και ψευδοσαρκοφάγων με την ίδια απόδοση του φολιδωτού μοτίβου στην πρώιμη γατελουζική περίοδο, ενδεχομένως και κατά την περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Α' και πάντως πριν από την εποχή του Δορίνου.

βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας, ο οποίος χρησιμοποιείται ως υποστήριγμα⁷⁶⁵. Τη νομισματική μαρτυρία έρχεται να ενισχύσει η μαρτυρία των σωζόμενων αρχαιολογικών καταλοίπων. Σε αναμνηστική πλάκα που προέρχεται από την Παλαιά Φώκαια με επιγραφή που φέρει τόσο το όνομα του Δορίνου Γατελούζου όσο και τη χρονολογία 1423-4⁷⁶⁶, διασώζεται η απεικόνιση δικέφαλου αετού με το χαρακτηριστικό φολιδωτό μοτίβο στο στήθος του⁷⁶⁷. Παρόμοια περίπτωση ενσωμάτωσης του φολιδωτού μοτίβου σε δικέφαλο αετό έχουμε και σε τμήμα ψευδοσαρκοφάγου εντοιχισμένου στη νότια οθωμανική πύλη του Κάστρου της Μυτιλήνης. Η ομοιότητα της ψευδοσαρκοφάγου με την αναμνηστική πλάκα της Παλαιάς Φώκαιας κυρίως ως προς την απεικόνιση του δικέφαλου αετού που φέρει και αυτός το οικόσημο των Γατελούζων στο στήθος του, συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησής της στην περίοδο διακυβέρνησης του Δορίνου⁷⁶⁸.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η διακριτή απεικόνιση του φολιδωτού μοτίβου-θυρεού, όπως αποτυπώνεται τόσο στις χάλκινες κοπές των δύο πρώτων Γατελούζων ηγεμόνων όσο και στις αναμνηστικές πλάκες αυτών έρχεται να αντικατασταθεί από ένα ενιαίο εραλδικό σύμβολο που προκύπτει από τη συγχώνευση του δικέφαλου αετού, του φολιδωτού μοτίβου και των Β των Παλαιολόγων, όπως φαίνεται στην προαναφερόμενη ψευδοσαρκοφάγο. Η απεικόνιση με όρους εραλδικούς των εμβλημάτων εξουσίας των Γατελούζων και των Παλαιολόγων σε έναν και μόνο θυρεό φαίνεται να αποτελεί ένα μεταγενέστερο στάδιο στην αποτύπωση του γατελούζικου οικοσήμου, που διαφοροποιείται από την προγενέστερη χρονικά

⁷⁶⁵ Το ρόλο του υποστηρίγματος στην εραλδική μπορεί να διαδραματίζουν δύο μορφές ανθρώπων ή ζώων που κρατούν έναν κεντρικά απεικονιζόμενο θυρεό ή η μορφή ενός ζώου στο οποίο συνήθως εμφανίζεται ενσωματωμένος ο θυρεός, βλ. Μαζαράκης Α., «Συμβολή στην εραλδική...», ό.π., σ. 366.

⁷⁶⁶ Η επιγραφή, όπως μας την παραδίδει ο Hasluck, σώζεται στα ελληνικά και έχει ως ακολούθως: «+ Ντόρις Παλεολόγος ο Γατελιούζος κ(αί) αυθέντης Παλε(άς) Φωκέ(ας) ς, Ἡ λβ' (Α.Μ. 6932=Α.Δ. 1423-4)», βλ. Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 258. Για τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στις επιγραφές των Γατελούζων μετά το 1420, βλ. Wright C., *The Gattiluso Lordships...*, ό.π., σ. 123. Δεν γνωρίζουμε που βρίσκεται σήμερα η επιγραφή, καθώς η οικία, στην οποία αναφέρει ο Hasluck ότι ήταν εντοιχισμένη, δεν υφίσταται πλέον, βλ. Μαζαράκης Α., «Η αναμνηστική πλάκα των Γατελούζων στην Παλαιά Φώκαια», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 15, 2008, σ. 142-143.

⁷⁶⁷ Αριστερά εικονίζεται το μονόγραμμα των Παλαιολόγων, στο κέντρο δικέφαλος αετός με στέμμα σε καθένα από τα δύο κεφάλια σε μετωπική θέση με ανοιχτά φτερά και το φολιδωτό οικόσημο των Γατελούζων στο στήθος ενώ δεξιά παριστάνεται το φολιδωτό μοτίβο-θυρεός των Γατελούζων, βλ. Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 258, Μαζαράκης Α., «Η αναμνηστική πλάκα...», ό.π., σ. 142-145.

⁷⁶⁸ Η εν λόγω αναμνηστική πλάκα διαιρείται σε τρία διάχωρα, στα οποία από αριστερά προς τα δεξιά εικονίζεται αρχικά το συμπλήρωμα των Παλαιολόγων, στη συνέχεια δικέφαλος αετός σε μετωπική στάση με διάπλατα ανοιχτές τις φτερούγες και τα δυο εστεμμένα κεφάλια στραμμένα δεξιά και αριστερά αντίστοιχα και από ένα Β στις άνω γωνίες που κοιτούν το ένα αριστερά και το άλλο δεξιά και τέλος μονοκέφαλος εστεμμένος αετός που βαδίζει προς τα αριστερά, Hasluck F.W., «Monuments...», ό.π., σ. 263-4, Μαζαράκης, «Συμβολή στην εραλδική...», ό.π., σ. 382, πιν. 117^α.

μεμονωμένη απεικόνιση του φολιδωτού μοτίβου. Ποια θα μπορούσε να είναι όμως η ερμηνευτική προσέγγιση αυτού του μετασηματισμού; Με την ενσωμάτωση του θυρεού του στο βυζαντινό αυτοκρατορικό έμβλημα, τον δικέφαλο αετό και τη χρήση του στα χάλκινα νομίσματά του, ο Δορίνος επιθυμεί να διαμηνύσει ότι οι δεσμοί που τον ενώνουν με τον σπουδαιότερο αυτοκρατορικό οίκο της Ανατολής δεν είναι απλά συγγενικοί. Ο ίδιος καθίσταται γνήσιος απόγονος των Παλαιολόγων και η οικογένεια του αποτελεί πλέον ένα επίσημα αναγνωρισμένο παρακλάδι της βυζαντινής αυτοκρατορικής δυναστείας. Και επιλέγει ως κύριο όχημα για την έκφραση της ηγεμονικής του προπαγάνδας το χάλκινο νόμισμα με την παραδοσιακά ευρύτατη κυκλοφορία του ανάμεσα στα λαϊκά στρώματα του νησιού.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η απεικόνιση του φολιδωτού μοτίβου υπήρξε συνεχής αρχικά στις χάλκινες κοπές των δύο πρώτων Γατελούζων ηγεμόνων, ως διακριτού συμβόλου της εξουσίας τους και στη συνέχεια επί Δορίνου ως αναπόσπαστο τμήμα ενός ενιαίου εραλδικού συμβόλου αντιπροσωπευτικού του νέου κλάδου της Παλαιολόγειας δυναστείας. Μετά τον Δορίνο το φολιδωτό μοτίβο δεν θα απεικονιστεί ξανά στα νομίσματα των Γατελούζων και αυτό πιθανόν αντανακλά την κρισιμότητα της περιόδου. Δύο χρόνια πριν από τον θάνατο του Δορίνου η Πόλη πέφτει στα χέρια των Τούρκων. Με την Άλωση σβήνει ολοκληρωτικά η αίγλη και το μεγαλείο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ύστερα από αυτό αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση και για τον οίκο των Γατελούζων. Εννέα έτη αργότερα θα παραδοθεί και η Λέσβος του Νικολάου Γατελούζου στους Οθωμανούς τερματίζοντας έτσι τη μακρά περίοδο ειρηνικής διακυβέρνησης του ηγεμονικού αυτού οίκου.

8.4. Ο Δικέφαλος Αετός

Ο εικονογραφικός τύπος του δικέφαλου αετού απαντά στις χάλκινες κοπές του Δορίνου (1428-1455) και μάλιστα στις περισσότερες από αυτές αποτυπώνεται η διακόσμηση του φολιδωτού μοτίβου στο στήθος του αετού. Ποια είναι όμως η πηγή προέλευσης του εικονογραφικού μοτίβου του δικέφαλου αετού; Η υιοθέτηση του από τον Δορίνο αντανακλά την επιρροή που ασκεί η εικονογραφία της βυζαντινής νομισματοκοπίας; Πρόκειται για τη χρήση ενός απλού εικονογραφικού τύπου ή η απεικόνισή του παραπέμπει σε μια εμβληματικού χαρακτήρα παράσταση;

Από τη μελέτη της εικονογραφίας της βυζαντινής νομισματοκοπίας της ύστερης περιόδου προκύπτει η περιορισμένη –αν όχι σπάνια- απεικόνιση του δικέφαλου αετού. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τα τραχέα του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328) που κυκλοφορούν τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και τη Θεσσαλονίκη⁷⁶⁹ και τις παραστάσεις του δικέφαλου αετού στα πολιτικά του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου (1354-1376)⁷⁷⁰.

Η σπάνια απεικόνισή του στη βυζαντινή νομισματοκοπία προκαλεί έκπληξη δεδομένης της συχνής ύπαρξης παραστάσεων του δικέφαλου αετού ως διακοσμητικού μοτίβου στην υφαντουργία και την υποδηματοποιία της αυτοκρατορικής αυλής της ύστερης βυζαντινής περιόδου⁷⁷¹. Σύμφωνα με τον Ψευδοκωδινό το συγκεκριμένο διακοσμητικό μοτίβο χαρακτηρίζει τη μόδα του Βυζαντίου του 14^{ου} αιώνα, αν και πουθενά δεν αναφέρεται από τον συγγραφέα αν πρόκειται για μονοκέφαλους ή δικέφαλους αετούς⁷⁷². Το εν λόγω μοτίβο απαντά συχνά κεντημένο στα πολυτελή υφάσματα της αυτοκρατορικής αυλής, στα υποδήματα και τις σέλλες των αλόγων των δεσποτών και των σεβαστοκρατόρων. Τέτοιες παραστάσεις αετών στα αυτοκρατορικά ενδύματα απεικονίζονται στις εξαισίες μικρογραφίες από τα χειρόγραφα ή τα χρυσόβουλα των βυζαντινών

⁷⁶⁹ Bendall S-Donald P.J., *The later Palaeologan Coinage, 1282-1453*, Λονδίνο, 1979, σ. 194, αρ. 7 και σ. 206, αρ. 4.

⁷⁷⁰ Βλ. DOC 5/2, πίν. 64, αρ. 1215, 1216, 1217.

⁷⁷¹ Σε χωρίο του αυτοκράτορα Κων/νου Ζ' Πορφυρογέννητου από το έργο του «Έκθεσις της βασιλείου τάξεως» αναφέρεται ότι πάνω στα ιμάτια που οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου δώριζαν στους ξένους πρέσβεις υπήρχαν κεντημένες παραστάσεις αετών. Αλλά πουθενά δεν αναφέρεται αν πρόκειται περί μονοκεφάλων ή δικεφάλων αετών. Σύμφωνα με τους ιστορικούς Γεώργιο Ακροπολίτη, Γεώργιο Παχυμέρη και Νικηφόρο Γρηγορά, ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος ως αυτοκράτορας της Νίκαιας για να τιμήσει τον αδερφό του Ιωάννη και τον πεθερό του τελευταίου Κωνσταντίνο Τορνίκη μετά την νικηφόρο εκστρατεία εναντίον του ηγεμόνα της Αχαΐας Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου και των Φράγκων της Πελοποννήσου τους παρέχει αξιώματα. Στο πλαίσιο αυτό και κατ' αντιστοιχία προς το αξίωμα που κατέχουν, ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης και ο πεθερός του τελευταίου φορούν κυανά πέδιλα τα οποία κοσμούνται στην περίπτωση του Ιωάννη με χρυσούς αετούς ενώ του Τορνίκη στερούνταν οποιασδήποτε διακόσμησης. Αλλά και πάλι δεν αναφέρεται αν πρόκειται για μονοκέφαλους ή δικέφαλους αετούς. Χαρακτηριστική είναι και η περιγραφή από τον Γεώργιο Φραντζή της αναγνώρισης του νεκρού Κων/νου Παλαιολόγου από τα βασιλικά πέδιλα που κοσμούνταν με χρυσούς αετούς. Η μόνη ρητή μνεία της απεικόνισης δικέφαλου αετού απαντά και πάλι στον Γεώργιο Φραντζή, όταν ο ιστορικός αναφέρεται στη βενετική τετρήρη που εστάλη για να προϋπαντήσει τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο τον Φεβρουάριο του 1438, κατά την επίσκεψη του τελευταίου στην πόλη στο πλαίσιο του ταξιδιού του στη Φερράρα για τη γνωστή σύνοδο. Η διακόσμηση του πλοίου ήταν πλούσια, στην πρύμνη υπήρχαν δύο χρυσοί λέοντες και ανάμεσά τους δικέφαλος αετός. Ωραία αναπαράσταση του χωρίου αυτού αποτυπώνεται στη μεσαία χάλκινη πύλη του Αγίου Πέτρου της Ρώμης, βλ. Λάμπρος Σ., *Ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου*, NE 6, 1909, σ.433-473, Cernovodeanu D., «Contributions à l' étude de l' héraldique byzantine et postbyzantine» στο *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4-9 October 1981, Akten II/2*, Βιέννη, 1982, σελ. 409-419.

⁷⁷² Στο έργο του Ψευδοκωδινού «Περί τῶν Οφφικίων» και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο Β' «Περί τῶν φορεμάτων ἐκάστου τῶν τε ἀξιωματῶν καὶ ὀφφικίων» γίνεται συχνή αναφορά στη διακόσμηση με αετούς αλλά πουθενά δεν αναφέρεται αν πρόκειται για μονοκέφαλους ή δικέφαλους αετούς, βλ. Verpeaux J., *Pseudo-Kodinos...*, ὁ.π., σ.141-166.

αυτοκρατόρων που διασώζονται ως τις μέρες μας. Σε αυτές ο αετός παριστάνεται άλλοτε μονοκέφαλος και άλλοτε δικέφαλος, υποδηλώνοντας τη μη παγίωση ενός συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Χρυσόβουλου λόγου του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328) που εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, γνωστού και ως Χρυσόβουλου της Μονεμβασιάς (1301)⁷⁷³. Σε αυτό διασώζεται η ωραία μικρογραφία του Ανδρόνικου, στην οποία ο αυτοκράτορας εικονίζεται να πατά πάνω σε πορφυρό υποπόδιο το οποίο κοσμεείται στις άκρες του με δύο χρυσούς αετούς. Στον αριστερά εικονιζόμενο αετό είναι ευδιάκριτη η δικεφαλία αλλά τα κεφάλια του δεξιά εικονιζόμενου καλύπτονται από το ένδυμα του αυτοκράτορα, γεγονός που πιθανόν οφείλεται σε αστοχία του καλλιτέχνη ή σε μη καλά σωζόμενη κατάσταση του χειρογράφου. Ωστόσο, για λόγους συμμετρίας είναι πιθανή η απεικόνιση και ενός δεύτερου δικέφαλου αετού στο δεξί τμήμα του υποποδίου⁷⁷⁴. Πάντως, παράσταση δικέφαλων αετών έχουμε στα αυτοκρατορικά ενδύματα της Θεοδώρας Καντακουζηνής, συζύγου του Αλεξίου Γ' Κομνηνού, αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, στην ωραία μικρογραφία του κτητορικού χρυσόβουλου της Ι. Μονής Διονυσίου του Αγίου Όρους που χρονολογείται το 1374 μ.Χ.⁷⁷⁵. Σε αυτήν οι αυτοκρατορικές μορφές παριστάνονται όρθιες πάνω σε ένα πορφυρό υποπόδιο με ενδύματα επίσημα αυτοκρατορικά να λαμβάνουν την ευλογία του Ιωάννη του Ευαγγελιστή. Η Θεοδώρα απεικονίζεται ενδεδυμένη με έναν κόκκινο μανδύα ιδιαίτερα μακρύ και βαρύ και φέρεται να κρατά στο αριστερό χέρι μια μπλε σφαίρα. Ο μανδύας διακοσμεείται με διάσπαρτους χρυσούς δικέφαλους αετούς με ανοιχτά φτερά και μικρό στέμμα σε καθένα από τα δύο κεφάλια. Αποτελεί ίσως την πρώτη εικονογραφική απεικόνιση εστεμμένου αετού στην ύστερη βυζαντινή τέχνη και είναι γεγονός ότι από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα ο

⁷⁷³ Βλ. μόνιμη έκθεση του Β&ΧΜ, *Χρυσόβουλος λόγος του Ανδρόνικου Β'*, εισητήριο με αρ.κατ.000534, www.byzantinemuseum.gr. Το χρυσόβουλο του 1301 είναι το δεύτερο από μια σειρά χρυσοβούλων (1293, 1301, 1317) με τα οποία εκχωρούνται προνόμια στην μητρόπολη της Μονεμβασιάς και θα πρέπει να αντιγράφει παρόμοια παράσταση του αυτοκράτορα Ανδρόνικου από το χρυσόβουλο του 1293 που διασώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη (υπ' αριθ. 1462) και αντίγραφο του οποίου βρίσκεται στο Μουσείο της ΧΑΕ, βλ. Σακκελίων Ι & Α., *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήνα 1892, Λάμπρος Σ., *Ο δικέφαλος αετός...*, ό.π., σ. 451, Σβορώνος Ι.Ν., *Πώς εγεννήθη και τι σημαίνει ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου*, Αθήνα, 1914, σ. 14, Λαμπάκης Γ., *Κατάλογος και Ιστορία του Μουσείου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα, 1906, σ. 63.

⁷⁷⁴ Βέβαια σε άλλη μικρογραφία του ίδιου αυτοκράτορα και συγκεκριμένα από χειρόγραφο της χρονογραφίας του Γ. Παχυμέρη που βρίσκεται σήμερα στην Βασιλική Κρατική Βιβλιοθήκη του Μονάχου εικονίζεται μονοκέφαλος αετός στο πορφυρό υποπόδιο πάνω στο οποίο πατά ιστάμενος ο αυτοκράτορας, βλ. Λάμπρος Σ., *Ο δικέφαλος αετός...*, ό.π., σ. 450.

⁷⁷⁵ Spatharakis I., *The Portrait in the Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden, 1976, σ. 185-187 και Androudis P., «Sur quelques emblèmes héraldiques à Constantinople (XIII-XIVe siècles)», *Περί Θράκης* 2, 2002, σ. 22.

δικέφαλος αετός παριστάνεται να φέρει στέμμα ή κάποιο κρινάνθεμο (*fleur-de-lis*) σε καθένα από τα δύο κεφάλια⁷⁷⁶.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες χρησιμοποιούν το εικονογραφικό μοτίβο του αετού ως σύμβολο και έκφραση της αυτοκρατορικής εξουσίας λιγότερο στη νομισματοκοπία και περισσότερο ως διακοσμητικό μοτίβο στα βασιλικά ενδύματα, όπως φαίνεται από τις εξάισιες μικρογραφίες των σωζόμενων χειρογράφων της περιόδου. Η δε παράσταση του αετού που εικονίζεται άλλοτε μονοκέφαλος και άλλοτε δικέφαλος δεν έχει ακόμη παγιωθεί σε έναν συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο. Αυτή η έλλειψη παγίωσης ενός συγκεκριμένου εικονογραφικού προτύπου διαφαίνεται και από την απεικόνιση του αετού άλλοτε ως μονοκέφαλου και άλλοτε ως δικέφαλου στις αναμνηστικές πλάκες και τις ψευδοσαρκοφάγους του Κάστρου της Μυτιλήνης⁷⁷⁷. Πιθανόν, η αποκρυστάλλωση του εικονογραφικού τύπου του δικέφαλου αετού να πραγματοποιείται κατά την περίοδο βασιλείας του Ιωάννη Η' Παλαιολόγου, όπως φαίνεται από το κείμενο του Προστάγματος του αυτοκράτορα αυτού υπέρ του Φλωρεντινού Ιακώβου de Morellis (1439), με την απονομή δηλ. από τον αυτοκράτορα σε αυτόν τον πολίτη της Φλωρεντίας του δικαιώματος να τοποθετήσει στο λάβαρό του το αυτοκρατορικό έμβλημα, δηλ. τον δικέφαλο αετό⁷⁷⁸. Βρισκόμαστε λοιπόν λίγα μόλις έτη πριν από την άλωση της Πόλης, όταν ο δικέφαλος αετός διαπιστωμένα πλέον με βάση τη μαρτυρία των γραπτών πηγών μετατρέπεται σε σύμβολο της αυτοκρατορικής εξουσίας, όταν από απλό διακοσμητικό μοτίβο μεταλλάσσεται σε μια εμβληματικού χαρακτήρα παράσταση με έντονα συμβολική αξία.

Πράγματι, η αρχικά περιορισμένη, διακοσμητική κυρίως, απεικόνισή του στα σωζόμενα δείγματα της τέχνης της περιόδου, όπως ήταν τα χειρόγραφα και τα χρυσόβουλα δεν θα μπορούσε να αποτυπώνει τη δυναμική της ρητορικής που αντανακλούν οι θεωρίες με τα δύο κεφάλια του αετού να συμβολίζουν τη στρατηγική θέση της αυτοκρατορίας ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση και το άνοιγμα της και προς

⁷⁷⁶Τα αυτοκρατορικά πορτραίτα στα χρυσόβουλλα έχουν μια νομική αξία, καθώς πιστοποιούν την αυθεντικότητα της δωρεάς όπως ακριβώς τα πορτραίτα των ηγεμόνων στις σφραγίδες και τα νομίσματα, βλ. Velmans T., *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Age*, Παρίσι, 1977, σ. 68.

⁷⁷⁷Ο.π., σ. 184-185.

⁷⁷⁸ Λάμπρος Σ., «Πρόσταγμα Ιωάννου Παλαιολόγου υπέρ του Φλωρεντινού Ιάκωβου de Morellis», *NE* 4, 1907, σ. 189, Cernovodeanu D., «Contributions à l'étude...», ό.π., σ. 414, Androudis P., «Sur quelques emblèmes...», ό.π., σ. 27.

τις δύο κατευθύνσεις⁷⁷⁹. Άλλωστε, η μεγαλύτερη χρήση του στα αυτοκρατορικά ενδύματα μπορεί να οδήγησε στην υιοθέτηση των δύο κεφαλών για λόγους καλλιτεχνικής συμμετρίας⁷⁸⁰. Επίσης, η μη συχνή απεικόνιση του δικέφαλου αετού στα βυζαντινά νομίσματα, η καθυστέρηση στην παγίωσή του ως εικονογραφικού τύπου καθώς και η μη υιοθέτησή του από όλους τους Παλαιολόγους αυτοκράτορες πιθανόν να αποτελούν επιπλέον ενδείξεις της περιορισμένης συμβολικής σημασίας που αποδιδόταν, αρχικά τουλάχιστον, σε αυτόν. Στην περίπτωση πάλι της περιορισμένης χρήσης του ως εικονογραφικού τύπου στη βυζαντινή νομισματοκοπία, το γεγονός αυτό μπορεί να αποτελούσε υποδήλωση του μικρότερου ρόλου που διαδραμάτιζε ο συμβολισμός κατά τα δυτικά εραλδικά πρότυπα στην άσκηση των κρατικών λειτουργιών της αυτοκρατορίας (π.χ. νομισματοκοπία). Πάντως, το πιο πιθανό είναι η συμβολική χρήση του δικέφαλου αετού ως εμβλήματος της βυζαντινής αυτοκρατορίας να ενισχύθηκε κατά την περίοδο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Υπενθυμίζουμε το Πρόσταγμα του Ιωάννη Η' Παλαιολόγου υπέρ του Ιάκωβου de Morellis. Αλλά και στα χρόνια μετά την Άλωση συνεχίζει να απεικονίζεται από μέλη της δυναστείας των Παλαιολόγων (των δεσποτών του Μορέως⁷⁸¹ αλλά και των μαρκησίων του Μομφερά⁷⁸²) ως υπόμνηση του χαμένου μεγαλείου της βυζαντινής αυτοκρατορίας και ο συμβολισμός του σταδιακά ενισχύεται με την ενσωμάτωση σε αυτό των αλυτρωτικών διεκδικήσεων του ελληνισμού⁷⁸³.

Η ιστορική συγκυρία, άλλωστε, είναι αυτή που φαίνεται να υπαγορεύει τη συχνή απεικόνιση του δικέφαλου αετού στις χάλκινες κοπές του Δορίνου. Η σύσφιξη των συγγενικών δεσμών του Γατελούζου ηγεμόνα με την αυτοκρατορική οικογένεια μέσα από το γάμο της κόρης του Αικατερίνης με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο⁷⁸⁴, τον αδερφό του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' (1421-1448), ενδεχομένως οδηγεί στην υιοθέτηση του βασικού εμβλήματος του βυζαντινού αυτού αυτοκράτορα. Ωστόσο, η αποδοχή του αυτοκρατορικού εμβλήματος από τον Γατελούζο ηγεμόνα

⁷⁷⁹ Λάμπρος Σ., *Ο δικέφαλος αετός ...*, ό.π., σ. 464, Σπυριδάκης Γ.Κ., «Ο δικέφαλος αετός ιδία ως σύμβολον ή ως θέμα διακοσμήσεως κατά την βυζαντινήν και μεταβυζαντινήν μέχρι των νεώτερων χρόνων περίοδον», *ΕΕΒΣ* 39-40, 1972-1973, σ. 162-174.

⁷⁸⁰ Androudis P., « Sur quelques emblèmes... », ό.π., σ. 23.

⁷⁸¹ Διασώζονται αρκετές σφραγίδες με παραστάσεις δικέφαλων αετών των Παλαιολόγων, δεσποτών του Μορέως ακόμη και μετά την Άλωση της Πόλης, βλ. Λάμπρος Σ., *Ο δικέφαλος αετός...*, ό.π., σ. 456-457.

⁷⁸² Σχετικά με την υιοθέτηση του δικέφαλου αετού στη νομισματοκοπία των Παλαιολόγων μαρκησίων του Μομφερά καθ' όλη την περίοδο διακυβέρνησής τους, βλ. MEC 12, σ.166-190 και πίν. 8-10.

⁷⁸³ Cernovodeanu D., «Contributions à l'étude...», ό.π., σ. 418-9.

⁷⁸⁴ Miller W., *Οι Γατελούζοι...*, ό.π., σ. 83.

φαίνεται να έχει πραγματοποιηθεί σε χρόνο λίγο προγενέστερο από την περίοδο αυτή, αν λάβουμε υπόψη μας την απεικόνιση του δικέφαλου αετού στην επώνυμη αναμνηστική πλάκα αυτού που προέρχεται από την Παλαιά Φώκαια και η οποία φέρει τη χρονολογία 1423/1424 μ.Χ.⁷⁸⁵ Από τη διαπίστωση αυτή προκύπτει λογικά το συμπέρασμα ότι το καλό κλίμα στις σχέσεις μεταξύ του Δορίνου και του Ιωάννη Η' Παλαιολόγου προϋπήρχε και ότι ο γάμος της κόρης του αποτέλεσε απλά την επισφράγιση του. Πάντως, σε κάθε περίπτωση ανεξάρτητα από το χρόνο υιοθέτησης του αυτοκρατορικού συμβόλου, η στόχευση της εραλδικής αποτύπωσης του δικέφαλου αετού με τον ενσωματωμένο φολιδωτό θυρεό και τα αρχικά *D-M* (*DOMINVS METELINI*) ή *D-R* (*DORINVS*) εκατέρωθεν αυτού υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να συνδεθεί η έννοια της αυτοκρατορικής εξουσίας με τον κάτοχό της, στην προκειμένη περίπτωση τον Γατελούζο ηγεμόνα, υποδηλώνοντας, όπως σχολιάσαμε και στην προηγούμενη ενότητα, την επιθυμία του Δορίνου να καταστήσει σαφή την προέλευσή του από τη βυζαντινή αυτοκρατορική οικογένεια ως γνήσιος απόγονος αυτής. Στο πλαίσιο αυτό, η υιοθέτηση της βυζαντινής πρακτικής της συνδυαστικής απεικόνισης συμβόλων και μονογραμμμάτων ή επιγραφών⁷⁸⁶ στις χάλκινες κοπές του Λατίνου ηγεμόνα φαίνεται να εξυπηρετεί τον επιδιωκόμενο στόχο ενώ αντανακλά για μια ακόμη φορά τους συνεκτικούς δεσμούς των Γατελούζων κυρίων με την αυτοκρατορική δυναστεία των Παλαιολόγων.

⁷⁸⁵ Η συγκεκριμένη αναμνηστική πλάκα φέρει την επιγραφή «+Ντόρις Παλειολόγος ο Γατελιούζος κ(αι) αυθέντης Παλε(άς) Φωκέ(ας) 1423-4 μ.Χ.» και απαρτίζεται από τρία τμήματα. Αριστερά εικονίζεται το μονόγραμμα των Παλαιολόγων, στο κέντρο δικέφαλος αετός με στέμμα σε καθένα από τα δύο κεφάλια σε μετωπική θέση με ανοιχτά φτερά και το φολιδωτό οικόσημο των Γατελούζων στο στήθος ενώ δεξιά παριστάνεται το φολιδωτό μοτίβο-θυρεός των Γατελούζων, βλ. Hasluck F.W., «Monuments ...», ό.π., σ. 258, Ανδρέας Μαζαράκης, «Η αναμνηστική πλάκα των Γατελούζων...», ό.π., σ. 142-145.

⁷⁸⁶ Ousterhout R., «Byzantium Between East...», σ. 165.

9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σε όλη τη διάρκεια της κυριαρχίας τους στο νησί της Λέσβου, οι Γατελούζοι ηγεμόνες επεδίωξαν σταθερά τη διατήρηση και ενίσχυση των δεσμών τους με την αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων. Ωστόσο, μεγαλύτερος βαθμός προσέγγισης παρατηρείται κατά την πρώιμη γατελουζική περίοδο και πιθανόν συνδέεται με την ανάγκη εδραίωσης του νεοσυσταθέντος ηγεμονικού οίκου. Έτσι, εκτός από τον Φραγκίσκο Α' που νυμφεύεται την αδερφή του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, εξίσου στενές ήταν και οι σχέσεις του Φραγκίσκου Β' με τον Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγο, ενώ γνωστή είναι η υποστηρικτική πολιτική που ακολούθησε ο Γατελούζος αυθέντης απέναντι στον Ιωάννη Ζ' στη δυναστική έριδα που ταλάνισε τη βυζαντινή αυτοκρατορία για μεγάλο χρονικό διάστημα⁷⁸⁷. Η στάση αυτή δεν απέρρευε μόνο από τους στενούς συγγενικούς δεσμούς που συνέδεαν τους δύο ηγεμόνες⁷⁸⁸ αλλά εντασσόταν και στο πλαίσιο της υποστηρικτικής πολιτικής που είχαν υιοθετήσει πολύ νωρίτερα οι Γενουάτες απέναντι στον πατέρα του Ιωάννη Ζ', Ανδρόνικο Δ' και συνέχισαν να ακολουθούν και στο πρόσωπο του γιου του, πολιτική που ασπάστηκε και ο Φραγκίσκος. Άλλωστε, η πυροδότηση τέτοιων εμφύλιων διενέξεων μεταξύ των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και η ανάμειξη σε αυτές υπήρξε πάγια τακτική των Γενουατών που αποσκοπούσε στην υπεράσπιση των εμπορικών και εδαφικών προνομίων τους μέσα από την εκμετάλλευση της πολιτικής αστάθειας που επικρατούσε στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Και οι Γατελούζοι ηγεμόνες, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο έδρασαν, υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό προασπιστές των οικονομικών και εμπορικών συμφερόντων της Γένοβας στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου αλλά και υποστηρικτές της γενουατικής πολιτικής απέναντι στις επιδιώξεις της αντίπαλης Βενετικής Δημοκρατίας.

Από την άλλη μεριά, η στάση της Γατελουζικής δυναστείας απέναντι στη δράση και την αυξανόμενη ισχύ της άλλης μεγάλης δύναμης στην περιοχή, της οθωμανικής αυτοκρατορίας, υπήρξε διφορούμενη, πολλές φορές μάλιστα εξόχως

⁷⁸⁷ Κόλλιας Γ.Τ., «Η ανταρσία Ιωάννου Ζ' Παλαιολόγου...», ό.π., σ. 34-64.

⁷⁸⁸ Κατσώνη Π., «Ο γάμος του αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου...», ό.π., σ. 183-201.

αντιφατική. Έτσι, άλλοτε καθίσταται εμφανής η μέριμνα για τη συμμετοχή των Γατελούζων σε αντιοθωμανικούς συνασπισμούς, όπως π.χ. το 1388, όταν προσχωρούν σε μια τέτοιου τύπου συμμαχία που δημιουργείται από τους Γενούτες της Χίου, του Πέραν, τους Ιωαννίτες ιππότες και το βασίλειο της Κύπρου⁷⁸⁹ ενώ άλλες φορές πάλι μαρτυρείται η συνεργασία τους με τους Οθωμανούς, όπως π.χ. η περίπτωση της βοήθειας που προσφέρει ο Ιάκωβος Γατελούζος προς τους σουλτάνους Μωάμεθ Α' και Μουράτ Β' για την κατάληψη του Αϊδινίου⁷⁹⁰, σύμφωνα με τον ιστορικό Δούκα. Εξάλλου, αυτή η συνεργασία υπήρξε βασική εκδήλωση της ασκηθείσας από τους Γατελούζους πολιτικής προσεταιρισμού των Οθωμανών που κορυφώθηκε μετά την άλωση της Πόλης, όταν, προκειμένου για την αποφυγή της οθωμανικής κατάκτησης, εστάλη από τη Λέσβο αντιπροσωπεία, όπως και από τα υπόλοιπα γειτονικά χριστιανικά εδάφη, στη νέα πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε ένδειξη αναγνώρισης της ισχύος του κατακτητή για την υποβολή του σχετικού όρκου υποτέλειας και την ανανέωση των φορολογικών δεσμεύσεων προς τον σουλτάνο. Μοιραία, όμως, η οθωμανική κατάκτηση δεν κατέστη δυνατό να αποφευχθεί και έτσι το 1462 ο τελευταίος Λατίνος άρχοντας της Λέσβου, ο Νικόλαος Γατελούζος, παρέδωσε την πόλη στον Μωάμεθ.

Παρά τις στενές σχέσεις που διατηρούσαν οι Γατελούζοι κύριοι με τη Γένοβα δεν θέλησαν σε καμία περίπτωση να καταστήσουν την κτήση τους γενοואτική προέκταση ή ακόμη περισσότερο αποικία της γενοואτικής δημοκρατίας στην εγγύς Ανατολή. Αντίθετα, ήθελαν να παρουσιάζονται ως παρακλάδι της δυναστείας των Παλαιολόγων. Από την άλλη μεριά βέβαια, ενθάρρυναν τη μετανάστευση και τον εποικισμό του νησιού από Λατίνους προερχόμενους τόσο από την περιοχή της Λιγυρίας όσο και από άλλες περιοχές της Ιταλίας. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια την επακόλουθη διαμόρφωση μιας δραστήριας γενοואτικής ελίτ στη Μυτιλήνη που έδωσε σημαντική ώθηση στην οικονομική δραστηριότητα και το εμπόριο του νησιού μέσα από την αποτελεσματική και προσοδοφόρα διαχείριση του πιο σημαντικού εμπορικού τομέα της περιόδου, της παραγωγής και εξαγωγής του ορυκτού της στυπτηρίας⁷⁹¹. Έτσι, αν και η Λέσβος των Γατελούζων βρισκόταν στην περιφέρεια μιας αποδυναμωμένης οικονομικά βυζαντινής αυτοκρατορίας, που αντιμετώπιζε έντονα οικονομικά και πολιτικά προβλήματα, έδειχνε να ανθίσταται αναδεικνυόμενη

⁷⁸⁹ Wright C., *The Gattilusio Lordships...*, ό.π., σ. 48-49.

⁷⁹⁰ Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 79.

⁷⁹¹ Pitarino G., «Il secolo dei Gattilusio...», ό.π., σ. 286.

σε μια ανθούσα οικονομική δύναμη χάρη στο εμπόριο αυτό που αποτέλεσε τη βασική κινητήρια δύναμη της οικονομικής ανάπτυξης του νησιού τουλάχιστον για τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα. Πράγματι, το ορυκτό αυτό αποτελώντας το βασικό εξαγωγίμο προϊόν του νησιού τροφοδότησε σε σημαντικό βαθμό τόσο τις απευθείας εμπορικές συναλλαγές με ακμάζουσες δυτικοευρωπαϊκές πόλεις, όπως η Εκλύζ και η Μπρύζ στη Φλάνδρα, το Λονδίνο, το Μίντελμπουργκ και το Σαουθάμπτον στην Αγγλία όσο και με άλλους γενουατικούς θύλακες στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου, όπως ο Καφφάς, το Πέραν, η Χίος.

Η γεωπολιτική και οικονομική θέση της Λέσβου ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση ως απόρροια της τάσης των Γατελούζων ηγεμόνων αφενός να διατυμπανίζουν τους συγγενικούς τους δεσμούς με τη δυναστεία των Παλαιολόγων και να εμφανίζονται ως γνήσιοι απόγονοι αυτών, ενστερνιζόμενοι την ένδοξη παράδοση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και αφετέρου να επιδιώκουν τη διατήρηση των διασυνδέσεών τους με τη λιγυριανή μητρόπολη, τη Γένοβα αλλά και την αύξηση των εμπορικών τους επαφών με άλλα ισχυρά δυτικοευρωπαϊκά οικονομικά κέντρα της εποχής αποτέλεσε βασικό άξονα και στρατηγικό στόχο της πολιτικής που ασκήθηκε από όλους σχεδόν τους Γατελούζους κυρίους, στο βαθμό που ενίσχυε το κύρος και την ισχύ της δικής τους εξουσίας. Η αμφιταλάντευση αυτή, ως μια ιδιαίτερη συνθήκη της γατελουζικής κυριαρχίας στο νησί, αντικατοπτρίζεται και στην εικονογραφία των νομισματικών εκδόσεων των Γατελούζων, τόσο των χαλκάργων όσο και των αμιγώς χάλκινων κοπών, με την επιλογή της αποτύπωσης στα νομίσματα αυτά εικονογραφικών μοτίβων με συμβολικό χαρακτήρα που παραπέμπουν είτε στο μεγαλείο της βυζαντινής αυτοκρατορίας (σταυρός με 4B, δικέφαλος αετός) είτε στην καθολική παράδοση και την οικονομική ισχύ της Γενουατικής Δημοκρατίας (αμνός του θεού).

Ο τετραγράμματος σταυρός -ο σταυρός που διακοσμείται και στα τέσσερα διάχωρά του με το γράμμα Β- αποτέλεσε το εικονογραφικό εκείνο μοτίβο που απεικονίστηκε συχνότερα σε σχέση με τις άλλες παραστάσεις στις χάλκινες κοπές των Γατελούζων καθ' όλη τη διάρκεια της κυριαρχίας τους στο νησί της Λέσβου. Πρόκειται για μίμηση ενός σπάνιου εικονογραφικού τύπου στη βυζαντινή νομισματοκοπία της Παλαιολόγιας περιόδου και η υιοθέτησή του ενδεχομένως προερχόταν από άλλα εικονογραφικά πρότυπα που σχετίζονταν με την εμβληματική απεικόνιση του τετραγράμματος σταυρού στα λάβαρα και τους πορτολάνους της εποχής και όχι με τη νομισματοκοπία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Πολλές απόψεις

έχουν διατυπωθεί σχετικά με την ερμηνεία των 4B με προεξάρχουσα την ανάλυσή τους στη φράση από την Καινή Διαθήκη «*Βασιλεύς Βασιλέων Βασιλευόντων Βασιλεύει (Rex Regum, Rex Regnantium)*»⁷⁹², που αναφέρεται στον Χριστό και κατ' επέκταση στον βυζαντινό αυτοκράτορα, υποδηλώνοντας στην προκειμένη περίπτωση τη θεϊκή άντληση της βασιλικής ισχύος του τελευταίου. Η απεικόνιση του τετραγράμματος σταυρού στα νομίσματα των Γατελούζων αποσκοπούσε σε αυτήν ακριβώς τη διατράνωση του μεγαλείου της βυζαντινής αυτοκρατορίας που αποτελούσε πηγή νομιμοποίησης και ενίσχυσης του κύρους της δικής τους εξουσίας. Το κύριο μέλημα των Γενουατών κυρίων της Λέσβου υπήρξε η εδραίωση της εξουσίας τους και προς τον σκοπό αυτό χρησιμοποίησαν τα σύμβολα αναγνώρισης και επιβολής της παλαιολόγιας αυτοκρατορικής δυναστείας.

Παρόμοιος πρέπει να ήταν και ο λόγος της συχνής απεικόνισης του εικονογραφικού τύπου του δικέφαλου αετού στις χάλκινες κοπές του Δορίνου (1428-1455). Η αποκρυστάλλωση του εικονογραφικού αυτού μοτίβου που φαίνεται να πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο βασιλείας του Ιωάννη Η' Παλαιολόγου, όπως προκύπτει από το κείμενο του Προστάγματος του αυτοκράτορα αυτού υπέρ του Φλωρεντινού Ιακώβου de Morellis (1439)⁷⁹³, συμπίπτει απόλυτα με την περίοδο ηγεμονίας του Δορίνου. Η στόχευση πίσω από την υιοθέτηση της συμβολικής χρήσης του δικέφαλου αετού ως εμβλήματος της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τα δύο κεφάλια του αετού να συμβολίζουν τη στρατηγική θέση της αυτοκρατορίας ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση και το άνοιγμα της και προς τις δύο κατευθύνσεις, συμβολισμός που φαίνεται να ενισχύθηκε κατά την περίοδο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης, υπήρξε διττή για τον ηγεμόνα της Λέσβου: λειτούργησε αφενός ως υπόμνηση των καλών σχέσεων του Δορίνου με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο, που επισφραγίστηκαν με τον γάμο της κόρης του Αικατερίνης με τον αδερφό του αυτοκράτορα, Κωνσταντίνο Παλαιολόγο⁷⁹⁴ και αφετέρου ως έκφραση του μεγαλείου της βυζαντινής αυτοκρατορίας των Παλαιολόγων, γνήσιος απόγονος των οποίων ήταν και ο ίδιος ο Γατελούζος αυθέντης.

⁷⁹² DOC 5/1, σ.89.

⁷⁹³ Λάμπρος Σ, «Πρόσταγμα Ιωάννου Παλαιολόγου...», ό.π., σ. 189, Cernovodeanu D., «Contributions à l' étude...», ό.π., σ. 414, Androudis P., « Sur quelques emblèmes...», ό.π., σ. 27.

⁷⁹⁴ Miller W., *Οι Γατελούζοι...*, ό.π., σ. 83.

Από την άλλη μεριά, η χρήση του εικονογραφικού μοτίβου του αμνού του θεού (Agnus Dei) στις αργυρές αλλά και σε όλες τις χαλκάργυρες κοπές των Γατελούζων ηγεμόνων της Μυτιλήνης, από το σολδίτι του πρώτου αυθέντη του νησιού, Φραγκίσκου Α' μέχρι τα άσπρα του Νικολάου, λίγο πριν από την τουρκική κατάκτηση, υπαγορεύτηκε καταρχάς από την επιθυμία των Γενουατών κυρίων να εκφράσουν την πίστη τους στους κανόνες και το δόγμα της καθολικής εκκλησίας, επιλέγοντας τον αμνό ως ένα από τα σύμβολα του χριστιανισμού, που μόνο η καθολική Δυτική Ευρώπη συνέχισε να αποτυπώνει εικονογραφικά την περίοδο αυτή. Άλλωστε, η ανάγκη υπεράσπισης και προβολής του καθολικού δόγματος της λατινικής μειονότητας της Μυτιλήνης μέσα από τη χρήση ενός κυρίαρχου θρησκευτικού συμβόλου υπήρξε αναγκαία σε ένα νησί που κατά κύριο λόγο κατοικούνταν από Έλληνες ορθόδοξους χριστιανούς παρά την ειρηνική συνύπαρξη των εκπροσώπων των δύο θρησκευτικών δογμάτων σε αυτό.

Επιπλέον, η απεικόνιση του αμνού κυρίως στα μέσης αξίας χαλκάργυρα νομίσματα των Λέσβιων αυθεντών ενδεχομένως αποσκοπούσε στον τονισμό της γενουατικής προέλευσης αυτών και αντικατόπτριζε την επιθυμία τους για σύσφιξη των σχέσεων τους με την καθολική μητροπολιτική Γένοβα. Η επιλογή του Agnus Dei ως συμβόλου υπόμνησης της γενουατικής καταγωγής και της καθολικής παράδοσης των Γατελούζων ηγεμόνων δεν ήταν τυχαία, καθώς συνδέθηκε άμεσα με τη λατρεία του Ιωάννη του Βαπτιστή, άγιου και προστάτης της πόλης, λατρεία ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Γένοβα αυτή την περίοδο αλλά και νωρίτερα⁷⁹⁵. Εκτός όμως από τη θρησκευτική, ιδιαίτερη σημασία αποκτά και η πολιτική διάσταση του συμβολισμού του αμνού που συνδέεται με τον αγνό και αμόλυντο πατριωτισμό του γενουατικού λαού. Μια τέτοιου συμβολισμού αναπαράσταση απαντά στο παρεκκλήσι της αγίας Αναστασίας μέσα στο Κάστρο Λέριτσι στην ομώνυμη πόλη της λιγουριανής ακτής κοντά στη Γένοβα. Στο κλειδί της θόλου του προνάου παριστάνεται ένα ανάγλυφο Agnus Dei που φέρει την επιγραφή «*Plebs Jani Magnos Reprimens est Agnus in Agnos*» δηλ. «*Ο λαός της Γένοβας που καταστέλλει τους ισχυρούς είναι αμνός μεταξύ*

⁷⁹⁵ Πράγματι, η λατρεία του Ιωάννη ξεκίνησε με τη μεταφορά των λειψάνων του από τους Αγίους Τόπους από σταυροφόρους μετά το τέλος της πρώτης σταυροφορίας και την τοποθέτησή τους στον καθεδρικό ναό του Αγ. Λαυρεντίου. Γρήγορα, η λατρεία του Βαπτιστή εξαπλώθηκε και πολυάριθμες εκκλησίες, παρεκκλήσια και βωμοί αφιερώθηκαν σε αυτόν μέσα στη Γένοβα αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Λιγουρίας ενώ το 1327 αναγνωρίστηκε επίσημα ως ο άγιος και προστάτης της πόλης, βλ. Beneš C.E., «Civic Identity...», ό.π., σ.206-208. Και είναι γνωστή η εικονογραφική διασύνδεση του Ιωάννη του Βαπτιστή με τη συμβολική αναπαράσταση του αμνού που βασίζεται στα ιερά κείμενα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, βλ. παραπάνω.

αμνών»⁷⁹⁶. Αλλά και η σφραγίδα της πόλης με το σύμβολο του αμνού φέρει την ίδια χαρακτηριστική επιγραφή τον 13^ο και 14^ο αιώνα. Η εν λόγω σφραγίδα καθίσταται το έμβλημα της δημοκρατικής Γένοβας και της ανερχόμενης δύναμης του *popolo* που διεκδικεί και τελικά επιτυγχάνει να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στα πολιτικά τεκταινόμενα της πόλης⁷⁹⁷. Έτσι, ο αμνός του θεού αναδεικνύεται σε σύμβολο του γενουατικού λαού, καθώς αποτυπώνει το ανήσυχο και δραστήριο πνεύμα του που υπαγορεύει την αντίστασή του στην εδραιωμένη τάξη πραγμάτων αλλά και το εμπορικό του δαιμόνιο, τον αγνό και αμόλυντο πατριωτισμό του που τον καθιστά «*agnus in agnos*». Με την απεικόνιση του συγκεκριμένου εικονογραφικού μοτίβου, οι Γατελούζοι επιθυμούν να καταστήσουν σαφή τα βασικά προσδιοριστικά χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους που αφορούν τόσο στην καταγωγή όσο και στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις αλλά και να προβάλουν τις αρετές του γενουατικού λαού.

Και επιλέγεται ως βασικό μέσο για τη διάδοση όλων αυτών των μηνυμάτων προς τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα αφενός το νόμισμα από κράμα (αργύρου και χαλκού) και αφετέρου η αμιγώς χάλκινη κοπή. Σε σχέση με την κυκλοφορία των χαλκάργυρων (*billon*) νομισμάτων στη Λέσβο την περίοδο των Γατελούζων, η έκδοση του άσπρου της Μυτιλήνης που εισάγεται με τη νομισματική μεταρρύθμιση του Ιακώβου αποκτά βαρύνουσα σημασία, καθώς το νόμισμα αυτό θα αναδειχθεί στην τυπική χαλκάργυρη κοπή της μέσης και ύστερης γατελουζικής περιόδου και θα αποτελέσει τη βάση της νομισματικής κυκλοφορίας στο νησί. Η μαρτυρία των σωζόμενων αρχαιολογικών τεκμηρίων –μεταξύ αυτών και του συνόλου των εβδομήντα πέντε άσπρων που εξετάζουμε στην παρούσα διατριβή– αποτελεί σημαντική ένδειξη της ευρύτατης αυτής κυκλοφορίας ακόμη και πριν από την οθωμανική κατάκτηση. Η εικόνα του άσπρου της Μυτιλήνης που χαρακτηρίζεται από την ποιοτική αναβάθμιση και την ωραιότητα της εικονογράφησης του αντανακλά

⁷⁹⁶ Di Fabio C., «Sant' Anastasia di Lerici...», ό.π., σ. 14.

⁷⁹⁷ Η μαρτυρία χρήσης αυτής της σφραγίδας με τον ίδιο ακριβώς εικονογραφικό τύπο και την ίδια επιγραφή κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Σιμόνε Μποκκανέγκρα, ο οποίος ανήλθε στην εξουσία ως εκπρόσωπος των *populares*, αποδεικνύει για μια ακόμη φορά τη σύνδεση της εικονογραφικής ρητορικής της περιόδου με την προσπάθεια μεταρρύθμισης της πολιτικής ζωής της Γένοβας. Πράγματι, η διακυβέρνηση του Μποκκανέγκρα θεωρήθηκε ως μια δεύτερη απόπειρα εκδημοκρατισμού της πόλης με την έννοια της αμφισβήτησης της εξουσίας και των προνομίων της καθεστηκυίας τάξης, της στρατιωτικής και παλιάς εν γένει αριστοκρατίας, με τη συμμετοχή στην εξουσία της νέας ανερχόμενης οικονομικής δύναμης, της αυτοδημιούργητης εμπορικής και επιχειρηματικής ελίτ αλλά και με την προώθηση και την υλοποίηση σημαντικών μεταρρυθμίσεων τόσο στον πολιτικό όσο και στον οικονομικό τομέα. Σχετικά με τις σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Σιμόνε Μποκκανέγκρα, βλ. Carrie E. Benes, «*Civic Identity...*», ό.π. σ. 116-118.

ενδεχομένως την ανοδική πορεία της οικονομίας του νησιού κατά τη μέση γατελουζική περίοδο και κυρίως κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ιακώβου. Επιπλέον, η μαρτυρία των σωζόμενων νοταριακών εγγράφων της περιόδου έρχεται να επιβεβαιώσει τα πορίσματα της έρευνας. Στα συγκεκριμένα έγγραφα αποτυπώνεται η αυξημένη χρήση του άσπρου τόσο για την αγορά ακριβών καταναλωτικών προϊόντων (υφάσματα) όσο και για την καταβολή των μισθωμάτων, γεγονός που αφενός αντανακλά την κυρίαρχη θέση του συγκεκριμένου νομίσματος ως βασικού συναλλακτικού μέσου της εποχής και αφετέρου απηχεί τη γενικότερη τάση που χαρακτηρίζει τη νομισματική πραγματικότητα σε όλη την Ευρώπη από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα, «μια τάση προώθησης του ασημένιου νομίσματος μέσης αξίας, που ανταποκρίνεται στην αποκατάσταση ενός μέσου επιπέδου οικονομικής δραστηριότητας, αξίας των μισθών και είσπραξης των φόρων»⁷⁹⁸.

Το έτερο νόμισμα που χρησιμοποιούν οι Γατελούζοι ηγεμόνες ως μέσο προβολής της πολιτικής τους προς το ευρύ κοινό είναι το αμιγώς χάλκινο νόμισμα, καθώς αυτό αποτελεί γενικά το κατεξοχήν μέσο διευκόλυνσης των καθημερινών συναλλαγών και κυκλοφορεί ευρέως ανάμεσα στους ανθρώπους κάθε κοινωνικής και επαγγελματικής ομάδας. Τα χάλκινα νομίσματα αποτελούν τα «ψιλά» των μεσαιωνικών ανθρώπων, όπως τα χαρακτηρίζει ο Le Goff⁷⁹⁹. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η εκτενής χρήση του χάλκινου νομίσματος στη μεσαιωνική Λέσβο αναδεικνύεται σε βασικό μέσο εξυπηρέτησης της πολιτικής προπαγάνδας των Γενουατών κυρίων υπέρ της διατήρησης του ηγεμονικού τους καθεστώτος. Η εδραίωση της τάξης και η διασφάλιση της ειρηνικής και αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ των Λατίνων και των

⁷⁹⁸ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας...*, ό.π., σ. 204.

⁷⁹⁹ Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας...*, ό.π., σ. 86. Πράγματι, τα μεσαία και κατωτέρα κοινωνικά στρώματα δεν διαθέτουν καμία πρόσβαση στα νομίσματα από πολύτιμο μέταλλο παρά μόνο στις χάλκινες και χαλκάργυρες κοπές. Η εμφάνιση και επέκταση της χάλκινης νομισματοκοπίας αφενός οδηγεί στον μετασχηματισμό της οικονομικής πραγματικότητας με την εδραίωση του τριμεταλλικού νομισματικού συστήματος και αφετέρου συνδέεται με την εκδήλωση των κοινωνικών ανισοτήτων εντός των τειχών των μεσαιωνικών πόλεων. Πράγματι, το «δηνάριο» αποτέλεσε το νόμισμα των φτωχών αλλά και το πιο κοινό μέσο για την αντιμετώπιση του φαινομένου της ένδειας και κυρίως της μορφής που αυτή έλαβε μέσα στην πόλη. Το δηνάριο, μάλιστα, ονομάστηκε και «δηνάριο της ελεημοσύνης», διότι η χρήση του νομίσματος αυτού γενικεύτηκε στις ελεημοσύνες που αυξήθηκαν κατά τον 13^ο αιώνα λόγω της όξυνσης του φαινομένου της φτώχειας εντός των πόλεων, βλ. Le Goff J., *Ο Μεσαίωνας...*, ό.π., σ. 87. Επιπλέον, η ανάδυση του φαινομένου της νέας φτώχειας συνδέθηκε με τις οικονομικές αλλαγές που προέκυψαν από την ανάπτυξη των πόλεων. «Οι νέοι φτωχοί ήταν εκείνοι οι οποίοι έφθασαν εκεί (στην πόλη) ελπίζοντας να ζήσουν καλύτερα και βρέθηκαν σε μια λιγότερο ή περισσότερο μακροχρόνια κατάσταση οικονομικής εξαθλίωσης», διότι φτάνοντας εκεί κατέληξαν να αποτελούν το φθηνό εργατικό δυναμικό των ιδιοκτητών των βιοτεχνιών και των ιθυνόντων των συντεχνιών, βλ. Γιαντσί Ν., *Ο φτωχός ανάμεσα στην εκκλησία...*, ό.π., σ.180-184.

Ελλήνων κατοίκων του νησιού είναι ορισμένα από τα μηνύματα που οι Γενουάτες ηγεμόνες επιθυμούν να διαδώσουν στο ευρύ κοινό. Προς το σκοπό αυτό, καταφεύγουν στην απεικόνιση εικονογραφικών μοτίβων με έντονο συμβολισμό για τον ελληνικό πληθυσμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας: φολιδωτό μοτίβο, τετραγράμματος σταυρός, δικέφαλος αετός. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει η Β. Πέννα, «...το χάλκινο νόμισμα ...με την εικονογραφία και τις δηλωτικές του επιγραφές γίνεται ένα είδος μέσου μαζικής ενημέρωσης και ευρείας δημοσιοποίησης θρησκευτικών ή πολιτικών μηνυμάτων»⁸⁰⁰.

Το χάλκινο νόμισμα όμως, καθίσταται και για άλλους λόγους σημαντικό. «Δίνει πληροφορίες για το βιοτικό και κοινωνικό επίπεδο των ανθρώπων, προσδιορίζει τον χώρο των τοπικών αγορών, σκιαγραφεί τις αγοραστικές συνήθειες των καταναλωτών, πιστοποιεί τα ίχνη της ανθρώπινης καθημερινής δραστηριότητας.»⁸⁰¹. Πράγματι, η εύρεση μεγάλου αριθμού δηναρίων στο νησί της Μυτιλήνης και ειδικότερα μέσα στο κάστρο της πόλης από όλες τις περιόδους ηγεμονίας των Γατελούζων κυρίως αποτελεί γεγονός με ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο γιατί πιστοποιεί τον υψηλό βαθμό κυκλοφορίας των συγκεκριμένων κοπών αλλά γιατί προσδιορίζει το κέντρο της οικονομικής ζωής του νησιού. Εντός των τειχών της πόλης πραγματοποιούνται οι συναλλαγές, διεξάγεται το εμπόριο και μεταποιούνται τα προϊόντα που παράγονται στην καθαρά αγροτική κοινωνία της Λέσβου⁸⁰².

Εξαιρεση στην εκτεταμένη κυκλοφορία των χάλκινων κοπών της μεσαιωνικής Λέσβου αποτελεί η περίοδος μετά τον ολέθριο σεισμό του 1384. Η διατάραξη της ομαλότητας από τον καταστροφικό σεισμό που πλήττει την Μυτιλήνη είναι εύλογο να έχει αντίκτυπο και στη νομισματοκοπία του νησιού. Η μετάβαση στην κανονικότητα αναδεικνύεται ενδεχομένως σε μια χρονοβόρα διαδικασία που συμπίπτει με την περίοδο ηγεμονίας του Φραγκίσκου Β', ερμηνεύοντας έτσι και τον περιορισμένο αριθμό σωζόμενων δηναρίων από την εποχή του. Είναι γνωστό ότι το νόμισμα από ευτελές μέταλλο, το χάλκινο, γνωρίζει τη μεγαλύτερη κυκλοφορία σε σχέση με τις κοπές σε πολύτιμο μέταλλο, καθώς δεν προορίζεται ούτε να εξαχθεί ούτε να αποθησαυριστεί -κατά κανόνα τουλάχιστον. Η κυκλοφορία του έχει περισσότερο χαρακτήρα τοπικό, αφού αποτελεί το βασικό μέσο για την πραγματοποίηση των συναλλαγών στον χώρο των αγορών των μεσαιωνικών πόλεων

⁸⁰⁰ Πέννα Β., *Χαλκοῦς, ἔνεκα ἀλλαγῆς...*, ό.π., σ. 18.

⁸⁰¹ Πέννα Β., *Χαλκοῦς, ἔνεκα ἀλλαγῆς...*, ό.π., σ. 59.

⁸⁰² Υπουργείο Πολιτισμού/14¹ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *Κάστρο Μυτιλήνης. Το μνημείο στους αιώνες...*, ό.π., σ. 53.

αλλά και της υπαίθρου. Η απουσία του ή η περιορισμένη κυκλοφορία του σε έναν συγκεκριμένο χώρο και χρόνο υποδηλώνει συνήθως μια ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία. Στην προκειμένη περίπτωση, η περιορισμένη έκδοσή του συνδέεται με μια φυσική καταστροφή, τον σεισμό που συνέβη στη Μυτιλήνη το 1384, γεγονός που, κατά την εκτίμησή μας, λειτούργησε ανασταλτικά για την νομισματική δραστηριότητα του νησιού τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Φραγκίσκου Β΄.

Από την άλλη μεριά, οφείλουμε να επισημάνουμε πόσο σημαντική υπήρξε η περίοδος διακυβέρνησης του Ιακώβου για την εξέλιξη και αναβάθμιση της χάλκινης νομισματοκοπίας του νησιού. Η έκδοση ενός νέου, μεγάλου βάρους χάλκινου νομίσματος που παρακολουθούσε την αντίστοιχη αύξηση βάρους της νεοεισαχθείσας χαλκάργυρης κοπής, του άσπρου Μυτιλήνης, πιθανόν να αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός αξιόπιστου νομίσματος με καθορισμένη αγοραστική αξία που θα συνέβαλλε στην εδραίωση ενός σταθερού και ισχυρού νομισματικού συστήματος. Επιπλέον, η ωραία εικονογράφηση του που απέπνεε μια τάση ανανέωσης και βελτίωσης επεδίωκε να προπαγανδίσει στον πληθυσμό του νησιού την ανθηρή οικονομική πραγματικότητα της συγκεκριμένης περιόδου.

Ωστόσο, από την εποχή του Δομένικου και έπειτα και ιδίως κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Νικολάου, το χάλκινο νόμισμα γνωρίζει μια σημαντική μείωση στο βάρος του καθώς και μια μορφολογική υποβάθμιση, ενδείξεις μιας τάσης παρακμής που σηματοδοτεί την τελευταία φάση της χάλκινης νομισματοκοπίας του νησιού και προοιωνίζεται το τέλος της γατελούζικης κυριαρχίας που επέρχεται με την κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Οθωμανούς, τον Σεπτέμβριο του 1462, όταν ο τελευταίος Γατελούζος ηγεμόνας παραδίδει στον Μωάμεθ τα κλειδιά της πόλης, που οι Γενουάτες κύριοι κατείχαν για ένδεκα σχεδόν δεκαετίες, τερματίζοντας οριστικά με τον τρόπο αυτό την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας στο νησί⁸⁰³.

⁸⁰³ Wright C., *The Gattiluso Lordships...*, ό.π., σ. 74, Miller W., «Οι Γατελούζοι...», ό.π., σ. 101.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α. Γενικά

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΙΒΕ	Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΙΕ	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Κωφόπουλος & Μαζαράκης 1996	Οι Γατελούζοι: Γενεαλογικές και Νομισματικές Αναθεωρήσεις» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), <i>Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη, Αθήνα 1996, σ.189-221</i>
ΝΕ	Νέος Ελληνομνήμων
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Cat. Papadopoli	Castellani G., <i>Catalogo della Raccolta Numismatica Papadopoli-Aldobrandini</i> , Civico Museo Correr, Βενετία, 1925
DOC 5/1	Bellinger A. & Grierson Ph., <i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection</i> , Ουάσιγκτον 1999, τ. 5, μέρος 1.
DOC 5/2	Bellinger A. & Grierson Ph., <i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection</i> , Ουάσιγκτον 1999, τ. 5, μέρος 2.

JEH	Journal of Economic History
JHS	Journal of Hellenic Studies
MEC 6	Crusafont M., Balaguer A.M., Grierson Ph., <i>Medieval European Coinage with a catalogue of the coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, The Iberian Peninsula</i> , τ. 6, Κέμπριτζ, 2013.
MEC 12	Day W.R., Matzke M., Saccocci A., <i>Medieval European Coinage with a catalogue of the coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, Italy (I), Northern Italy</i> , τ. 12, Κέμπριτζ, 2016.

B. Πρωτογενείς πηγές

Ακροπολίτης	Georgios Akropolites, <i>Georgii Acropolitae Opera</i> , Heisenberg A. (επιμ.), Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Λειψία, 1903.
Γρηγοράς	Nicephorus Gregoras, <i>Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae</i> , Bekker I. and Schopen L. (επιμ.), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 19, Βόννη, 1829-1830, τ.ΙΙΙ.
Δούκας	Ducas, <i>Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina</i> , Bekker I. (επιμ.), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Βόννη, 1834.
Καντακουζηνός	Cantacuzenus, <i>Ioannis Cantacuzeni Imperatoris Historiarum Libri IV</i> , Schopen L. (επιμ.), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 20, Βόννη, 1828-1832, τ. ΙΙΙ.

Κριτόβουλος

Critobulus, *Critobuli Imbriotae Historiae*,
Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22,
Walter de Gruyter, Βερολίνο, 1983.

Χαλκοκονδύλης

Laonicus Chalcocondyles,
Laonici Chalcocondylae
Historiarum Demonstrationes, Darko E. (επιμ.),
Βουδαπέστη, 1922-27, τ. II.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

Badoer G., *Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436-1440)*, U. Dorini-T. Bertelè (εκδ.), Ρώμη, Istituto poligrafico dello stato, 1956.

Buondelmonti C., *Description des îles de l'Archipel*, Παρίσι, 1897.

Cydones D., *Correspondance*, Loenertz R.J.(επιμ.), Βατικανό, 1956-1960.

Dennis G.T., «The short chronicle of Lesbos 1355-1428», *Λεσβιακά* 5, 1965, σ. 123-144.

Müller G., *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll' oriente cristiano e coi Turchi fino all' anno MDXXXI*, Societa Multigrafica Editrice, Ρώμη, 1966.

Pachymeres G., *Georges Pachymérés relations historiques II. Livres IV-VI*, Failler A. (εκδ.), Παρίσι, 1984, τόμος 1, σ. 225-7.

Pegolotti F.B., *Pratica della Mercatura*, Evans A.(εκδ.), Κέιμπριτζ, Μασσαχουσέτη, 1936.

Roccatagliata A., *Notai Genovesi in Oltremare, Atti Rogati a Pera e Mitilene*, Tomo II, Mitilene, 1454-1460, (Collana Storica di Fonti e Studi diretta da Geo Pistarino, 34.2), Γένοβα, 1982.

Sathas C.N., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, Αθήνα, 1972.

Schreiner P., *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Βιέννη, 1975, τ.1.

- *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana*, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1991.

Toniolo P., *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Gregorio Panissaro (1403-1405)*, Γένοβα, 1995.

Verpeaux J., *Pseudo-Kodinos Traité des Offices*, Παρίσι, 1966.

Ντε Κλαβίχο Ρ.Γκ., *Το ταξίδι στην αυλή του Ταμερλάνου*, Αθήνα, 1997.

Τσιρπανλής Ζ.Ν., *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών*, Ρόδος, 1995.

Φραντζής Γ., *Γεωργίου Φραντζή Χρονικόν-Georgios Phrantzes Chronicon ex recensione Immanuelis Bekkeri*, Ariston Books, Λωζάννη, 2018.

B. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ & ΑΡΘΡΑ

Αρχοντίδου-Αργύρη Α., «Κ' ΕΠΚΑ, Ιερό του Μέσου», *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β2, Αθήνα, 2001, σ. 601.

Ασδραχά Αι., «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVes.)», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 43, Μέρος Α' Μελέτες, 1988, σ. 219-291 .

Αχειλαρά Α., *-Έν τῷ ἴρω τῷ ἐμ Μέσσω*, Υπουργείο Πολιτισμού, Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 2004.

-«Το ιερό του Μέσου στη Λέσβο μέσα από τα νομίσματα» στο Τσέλεκας Π. (επιμ.), *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία: πρακτικά συνεδρίου της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006*, Αθήνα, 2010, σ.201-215.

Γερολυμάτου Μ., «Κωνσταντινούπολη-Θράκη-Βιθυνία: Η οικονομική μαρτυρία του Giacomo Badoer», στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην Εποχή των Παλαιολόγων*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2003, σ. 113-130.

- Βιβλιοκρισία στο Morrisson C et al, *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Παρίσι 2006, *ΕΕΒΣ* 32, 2004-2006, σ. 567-570.

Γιαντσή Ν., *Ο φτωχός ανάμεσα στην εκκλησία και την πόλη. Η αστική φιλανθρωπία στη Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα, 2011.

Γουναρίδης Π., «Πολιτικές διαστάσεις της συνόδου Φεράρας-Φλωρεντίας», *Θησαυρίσματα* 31, 2001, σ. 107-129.

Da Silva J.G., «Η οικονομική και η κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Μεσογείου», *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15^{ος} -19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 1979, σ. 349-366.

Δελής Ι.Ν., *Οι Γατελούτζοι εν Λέσβω, 1355-1462*, Αθήνα, 1901.

Καραγιαννόπουλος Ι., *Το Βυζαντινό Κράτος*, Βάνιας, 2001.

Καρύδης Δ.Ν.& Kiel M., *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία 15^{ος}-19^{ος} αι. με βάση δημοσιεύτες οθωμανικές και γαλλικές αρχειακές πηγές*, Αθήνα, 2000.

Κατσώνη Π., «Ο γάμος του αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου με την Ευγενία Gattiluzi (1396/1397)», *Βυζαντικά* 11, 1991, σ. 183-201.

Κόλλιας Γ.Τ., « Η ανταρσία Ιωάννου Ζ' Παλαιολόγου εναντίον Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου», *Ελληνικά* 12, 1951, σ. 34-64.

Κοντής Ι.Δ., *Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή*, Αθήνα, 1978.

Κόντου Κ., «Η κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους», *Λεσβιακά Δ'*, 1962, σ.21-33.

Κουμαρελάς Β., «Περί της Λεσβιακής Στυπτηρίας, τα Ορυχεία Στύψης στα χρόνια των Γατελούζων», *Λεσβιακά* 17, 1998, σ. 109-131.

Κουτελάκης Χ., «Δύο βυζαντινές μαρμάρινες ψευδοσαρκοφάγοι στη Βρύση του χωριού Κουμείκα Σάμου», *ΔΧΑΕ*, τόμος ΚΓ' Αθήνα, 2002, σ. 155-162.

Κωφόπουλος Σ., «Ένα Βραχύ Χρονικό από την Μυτιλήνη της εποχής των Γατελούζων», *Λεσβιακά* 16, 1996, σ. 305-309.

Κωφόπουλος Σ. & Μαζαράκης Α., «Οι Καττανέο στο Αιγαίο (1307-1341) και τα νομίσματά τους για τη Φώκαια και τη Λέσβο», *Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας* 5, Αθήνα, 1996, σ. 303-312.

Λαμπάκης Γ., *Κατάλογος και Ιστορία του Μουσείου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα, 1906.

Λάμπρος Σ., «Συμβολή εις την Ιστορίαν των εν Λέσβω δυναστευόντων Γατελούζων», *Νέος Ελληνομνήμων* 6, 1909, σ. 39-48.

-«Αυτοκρατόρων του Βυζαντίου χρυσόβουλλα και χρυσά γράμματα αναφερόμενα εις την ένωσιν των εκκλησιών», *Νέος Ελληνομνήμων* 11, 1914, σ. 94-128 και 241-254.

-«Επιστολή του πάπα Ιννοκεντίου Στ' προς Φραγκίσκον Γατελούζων», *Νέος Ελληνομνήμων* 12, 1915, σ. 474-483.

-«Ιωάννου Ζ' Παλαιολόγου εγχώρησις των επί της βυζαντιακής αυτοκρατορίας δικαιωμάτων εις τον βασιλέα της Γαλλίας Κάρολον ς'», *Νέος Ελληνομνήμων* 10, 1913, σ. 248-257.

-«Νέαι συμβολαί περί τῶν Γατελούζων», *Νέος Ελληνομνήμων* 7, 1910, σ. 341-344.

- *Ανέκδοτα Νομίσματα Κοπέντα εν Γλαρέντσα κατά μίμησιν των ενετικών υπό Ροβέρτου του εξ Ανδηγαυών Ηγεμόνος της Πελοποννήσου (1346-1364)*, Αθήνα, 1876.

-«Πρόσταγμα Ιωάννου Παλαιολόγου υπέρ του Φλωρεντινού Ιάκωβου de Morellis», *NE* 4, 1907, σ. 188-194.

- *Ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου*, *NE* 6, 1909, σ.433-473.

Λιάτα Ε., *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15^{ος} – 19^{ος} αι.*, ΕΙΕ, Αθήνα, 1999.

Μαζαράκης Α., -«Το προάστιο της Μυτιλήνης στα μέσα του 15^{ου} αιώνα», *Ιστοριογεωγραφικά* 9, Αθήνα, 2002, σ. 381-397.

-«Συμβολή στην εραλδική των αναμνηστικών και επιτάφιων πλακών της περιόδου των Γατελούζων στη Μυτιλήνη», *ΑΔ* 53, Αθήνα, 1998, σ.361-385.

-«Η αναμνηστική πλάκα των Γατελούζων στην Παλαιά Φώκαια», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 15, 2008, σ. 142-145.

-«Μερικά Νέα Στοιχεία για το Νομισματικό Σύστημα των Γκατελούζιο, κυρίων της Λέσβου», *Νομισματικά Χρονικά* 9, 1990, σ. 141-145.

Μπενβενίστε Ρ., *Από τους Βαρβάρους στους Μοντέρνους-Κοινωνική Ιστορία και Ιστοριογραφικά προβλήματα της Μεσαιωνικής Δύσης*, Αθήνα, 2007.

Μουτζούρης Ι., «Ο καθολικισμός και η Ορθοδοξία στη Λέσβο επί Γατελούζων» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα 1996, σ.117-129.

Νικολάου-Κονναρή Α., «Γένουα Διαμόρφωση της Πολιτείας και Εξωτερική Πολιτική», στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Οι ναυτικές πολιτείες της Ιταλίας: Αμάλη, Πίζα, Γένουα, Βενετία και η Ανατολική Μεσόγειος*, Αθήνα, 2008, σ. 91-119.

Νικολάου Γ., «Νομισματική κυκλοφορία στη βυζαντινή Θεσσαλία (6ος-14ος αι.)», *Οβολός* 7, σ.571-588.

Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., -*Το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432). Ιστορία, Οργάνωση, Κοινωνία*, Θεσσαλονίκη, 2005.

- *Από τη Δυτική Ευρώπη στην Ανατολική Μεσόγειο-Οι σταυροφορικές ηγεμονίες στη Ρωμανία (13^{ος} -15^{ος} αιώνας). Πολιτικές και θεσμικές πραγματικότητες*, Αθήνα, 2012.

Ορλάνδος Α., «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά Λέσβου», *ΑΔ* 12, 1929, σ. 1-72.

Παζαράς Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1988.

Παπαδόπουλος Ι., «Η περί αλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία τοῦ Λεονάρδου τοῦ Χίου», *ΕΕΒΣ* 15, 1939, σ.85-95.

Παπουτσάνης Τ., «Πληροφορίες για την Διοίκηση, Κοινωνία, Οικονομία και την Τοπογραφία της Μυτιλήνης στα τελευταία χρόνια των Γκατελούζων» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα, 1996, σ. 35-48.

Παρασκευαΐδης Π.Σ., *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, Αθήνα, 1983.

Πέννα Β., «Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων (13^{ος}- 15^{ος}αι.)», Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2003, σ.374-384.

- *Το Βυζαντινό νόμισμα- Μέσο συναλλαγής και έκφραση αυτοκρατορικής προπαγάνδας*, Λευκωσία, 2002.

-«Χρήμα και Αγορά στην Αχαΐα κατά τον δέκατο τρίτο αιώνα: η μαρτυρία των νομισματικών θησαυρών» στο Σαράντη Ε. (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου Δύμη, Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία-Α' Τουρκοκρατία, 1-2 Οκτωβρίου 2005*, Δήμος Δύμης, Πάτρα, 2012, σ.87-111.

-«Νομισματική κυκλοφορία στην Ηλεία κατά τη βυζαντινή περίοδο», στο Θέμελης Π.Γ.-Κόντη Β. (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία, Αστικός και Αγροτικός Χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα, 2002, σ.229-237.

-«Βυζαντινό νόμισμα και παραχαράκτες», στο Τρωιάνος Σπ. (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, σ.273-294.

-«Βυζαντινό νομισματικό σύστημα: παραγωγή και κυκλοφορία», στο Γραμματικοπούλου Ε. (επιμ.), *Η Ιστορική Διαδρομή της Νομισματικής Μονάδας στην Ελλάδα*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα, 2002, σ.65-84.

- *Χαλκοῦς, ἔνεκα ἀλλαγῆς, Ο ἄγνωστος κόσμος των χάλκινων νομισμάτων*, Αθήνα, 2006.

-«The final phase of Byzantine coinage: iconography, minting and circulation» στο *550th Anniversary of the Istanbul University International Byzantine and Ottoman Symposium (XVth century)*, 30-31 May 2003, Κωνσταντινούπολη, 2004, σ.309-324.

Πέννα Β. & Τουράτσογλου Ι., «Ο «θησαυρός» Παλιοθεολόγου Μελιβοΐας/1988: μελέτη της κυκλοφορίας χρυσών υπέρπυρων της δυναστείας των Κομνηνών στον ελλαδικό χώρο», *Οβολός 7*, Αθήνα, 2004, σ. 365-408.

Πέρρα Φ., «Η εικόνα του Άλλου κατά τον Μεσαίωνα: Όψεις των σχέσεων μεταξύ των Ελλήνων και των Λατίνων (10^{ος}-15^{ος} αι.)», Μαγριπλής Δ. (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα. Εμείς και οι άλλοι*, Θεσσαλονίκη, 2011, σ.107-117.

Πετράκος Β., «Ανασκαφή του ναού των Μέσων Λέσβου», *ΠΑΕ*, 1967, σ.96-102.

Πουλάκος Ν., «Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας και Βενετοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)» στο *Κατάλογος: Νομίσματα και Χάρτες στον ελληνικό χώρο 1204-1900*, ΚΝΕ/ΕΙΕ/ΕΝΕ, Αθήνα, 1983, σ. 53-68.

Σακκελίων Ι & Α., *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήνα 1892.

Σβορώνος Ι.Ν., «Βυζαντινά Νομισματικά Ζητήματα», *Διεθνής Εφημερίς της Νομισματικής Αρχαιολογίας-Journal International d' Archéologie Numismatique*, τ.2, Αθήνα, 1899, σ. 389-401.

- *Πώς εγεννήθη και τι σημαίνει ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου*, Αθήνα, 1914.

Σπυριδάκης Γ.Κ., «Ο δικέφαλος αετός ιδία ως σύμβολον ή ως θέμα διακοσμήσεως κατά την βυζαντινήν και μεταβυζαντινήν μέχρι των νεώτερων χρόνων περίοδον», *ΕΕΒΣ* 39-40, 1972-1973, σ. 162-174.

Στόγιας Γ., «Πρακτικές Αποταμίευσης και Νομισματικοί «Θησαυροί», 4^{ος}-15^{ος} αι.», στο Μπουραζέλης Κ.&Μεϊδάνη Κ. (επιμ.), *Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στην Ελληνική Ιστορία*, Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο Ελλάδας, 2011, σ. 359-395.

Σωτηρίου Γ., *Ο Χριστός εν τη Τέχνη*, Αθήνα, 1914.

Τζαμαλής Α.Π., *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας, 1184-1566*, Αθήνα, 1981, σ. 181.

Φειδάς Β.Ι., «Η εικόνα μεταξύ Ορθοδοξίας και Αιρέσεως και ο κανόνας 82 της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου», <http://www.apostolikiadiakonia.gr>.

Φουντούλης Ι.Μ., *-Γαβριήλ Μητροπολίτου Μηθύμνης «Περιγραφή της Λέσβου»*, Αθήνα, 1960.

-*Η «Περιγραφή της Λέσβου» του Μητροπολίτου Μηθύμνης Γαβριήλ Σουμαρούπα (1618-24/2/1621)*, Μυτιλήνη, 1993

-«Το πρόβλημα της γνησιότητας της επιστολής του Λεονάρδου του Χίου προς τον πάπαν Πίον ΙΙ», *Ο Ποιμήν ΚΖ'*, 1962, σ.32-38.

Χαριτωνίδης Σ.Ι., «Οικοδομικές φάσεις του Κάστρου της Μυτιλήνης», *Λεσβιακά Δ'*, Μυτιλήνη, 1962, σ. 69-75.

Υπουργείο Πολιτισμού/14^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, *Κάστρο Μυτιλήνης. Το μνημείο στους αιώνες και η ανάδειξή του*, Μυτιλήνη, 2007.

Ahrweiler H., «Βυζαντινό νόμισμα: το «δολάριο του μεσαίωνα», *Αρχαιολογία* 1, 1981, σ. 37-40.

Argenti Ph., *The Occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island 1346-1566*, Κέιμπριτζ, 1958.

Ashtor E., «Observations on Venetian trade in the Levant in the XIVth century», *Journal of European Economic History*, 3 (1976), σ. 533- 586.

-«The Volume of Levantine Trade in the Later Middle Ages (1370-1498)», *Journal of European Economic History*, 3 (1975), σ. 573-612.

Babelon J., «Νομισματική», στο *Η Ιστορία και οι Μέθοδοί της*, τ.Β, τχ. 1, μτφρ. Καραστάθη Α., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2007, σ. 195-275.

Babuin A., «Οι σημαίες της παλαιολόγειας περιόδου», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 149, 2010, σ. 109-143.

Balard M., *-La Romanie Génoise (XIIe-debut du XVe siècle)*, Ρώμη, 1978.

-«Gênes et la mer Noire», *Revue Historique* 270, 1983, σ. 31-54.

-«La circulation monétaire à Péra dans la seconde moitié du XIVe siècle» στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2003, σ. 365-371.

-«Le commerce du blé en mer Noire (XIIIe-XVe siècles)» στου ιδίου (επιμ.), *La mer Noire et la Romanie génoise XIIIe-XVe siècles*, Λονδίνο, 1989, σ. 64-80.

-«A propos de la bataille du Bosphore : l'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)» στου ιδίου (επιμ.), *La mer Noire et la Romanie génoise XIIIe-XVe siècles*, Λονδίνο, 1989, σ. 431-469.

Balletto L., -«Η Γένουα και η Εγγύς Ανατολή κατά τον όψιμο Μεσαίωνα», στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Οι ναυτικές πολιτείες της Ιταλίας: Αμάλφη, Πίζα, Γένουα, Βενετία και η Ανατολική Μεσόγειος*, Αθήνα, 2008, σ.144-165.

-«Note e documenti sull' Isola di Mitilene al tempo dei Gattiludio» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα, 1996, σ. 307-342.

-«Tra la Isola di Creta e la Communitas Genovese nel XV secolo», *Atti della Accademia Ligure di Scienze e Lettere* 50, Γένοβα, 1994, 463-475.

-«Commerci e rotte commerciali nel Mediterraneo orientale alla metà del Quattrocento: l' importanza dell' Isola di Chio» στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Money and Markets in the Palaiologan Era/Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα 2000, σ. 97-112.

Barker J.W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, Νιού Τζέρσεϋ, 1969.

Basso E., *-Genova: un impero sul mare*, Cagliari, 1994.

-«I Gattiludio tra Genova e Bisanzio. Nuovi documenti d'archivio», *Chemins d' outre-mer: études d' histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, 2014, σ. 63-71.

Bendall S.-Morrison C., «Un trésor de ducats d'imitation au nom d'Andrea Dandolo», *Revue Numismatique*, 6e série, 29, 1979, σ. 176-193.

Bendall S. & Donald P.J., -«The Silver Coinage of Michael VIII, A.D. 1258-1282», *Numismatic Circular* 90, 1982, σ. 121-124.

- *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos 1258-1282*, Λονδίνο, 1974.

- *The later Palaeologan Coinage, 1282-1453*, Λονδίνο, 1979.

- Beneš C.E.**, «Civic Identity» στο Beneš C.E. (εκδ.), *A Companion to Medieval Genoa*, Λάιντεν-Μπόστον, 2018, σ. 191-217.
- Bertelè T.**, *Numismatique byzantine: suivie de deux études inédites sur les monnaies des Paléologues*, Βέλγιο, 1978.
- Bloch M.**, *Esquisse d'une Histoire Monétaire de l'Europe*, Cahiers des Annales, Association Marc Bloch, 1954.
- Boutan M.**, «Rapport sur la topographie et l'histoire de l'île de Lesbos», στο France. Ministère de l'instruction publique (εκδ.), *Archives des missions scientifiques et littéraires*, Παρίσι, 1856, σ.311-313.
- Braudel F.**, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αιώνας)*, τόμος Β', *Τα παιχνίδια της συναλλαγής*, Αθήνα, 1998.
- Cernovodeanu D.**, «Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et postbyzantine» στο *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4-9 October 1981, Akten II/2*, Βιέννη, 1982, σ.409-422.
- Chrysostomides J.**, «Studies on the Chronicle of Caroldo, with special reference to the history of Byzantium from 1370 to 1377», *Orientalia Christiana Periodica* 35, 1969, σ.123-182.
- Cipolla C.M.**, *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World*, Princeton University Press, 1956.
- Day J.**, «Το εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα κατά τον Μεσαίωνα», στο Αγγελική Ε. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, τόμος Β'*, Αθήνα, 2006, σ. 613-623.
- Delaville le Roulx J.**, *La France en Orient au XIVe siècle: Expéditions de Maréchal Boucicaut*, Παρίσι, 1886.
- Di Fabio C.**, «Sant'Anastasia di Lerici e l'architettura del Duecento nel Levante genovese» στο www.associazioneculturalemediterraneo.com.
- Engel A. -Serrure R.**, *Traité de Numismatique du Moyen Age*, Paris 1910, τ. III.
- Epstein S.A.**, *Genoa and the Genoese 958-1528*, Chaper Hill, The University of North Carolina Press, 1996.
- Filangieri L.**, «The Commune», στο Beneš C.E. (εκδ.), *A Companion to Medieval Genoa*, Λάιντεν-Μπόστον, 2018, σ. 93-119.
- Fleet K.**, «Appalto and Gabella: farmed tax or monopoly?», *Eurasian Studies* 2/1, 2003, σ. 31-42.
- Gallina M.**, *Una società coloniale del Trecento, Creta fra Venezia e Bisanzio*, Βενετία, 1989.
- Geanakoplos D.J.**, «Byzantium and the Crusades, 1261-1354», στο Setton K.M. (επιμ.), *A history of the Crusades*, The University of Wisconsin Press, 1975, τ.3, σ. 27-68.
- Giacosa G.**, «Un gigliato inedito di Francesco I Gattilusio, signore di Lesbos», *Numismatica e Antichità Classiche (Quaderni Ticinesi)* 19, 1990, σ. 337-344.
- Girolamo S.**, *La storia della antica Liguria e di Genova*, Τορίνο, 1834, τ. II.
- Grierson Ph.**, *Byzantine Coinage*, Ουάσιγκτον, 1999.

- Hasluck F.W.**, «Monuments of the Gattelusi», *BSA* 15, 1908-1909, σ. 259-265.
- Heers J.**, *Gênes au XVe siècle, Activité économique et problèmes sociaux*, Παρίσι, 1961
- Heers M.L.**, «Les Génois et le commerce de l'alun à la fin du Moyen Age», *Revue d'Histoire économique et sociale* 32, 1954, σ. 31-53.
- Hendy M.F.**, -*Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Ουάσιγκτον 1969.
- *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c 300-1450*, Νέα Υόρκη, 1985.
- Inalcik H.**, «The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1451», στο Setton K.M. (επιμ.), *A History of the Crusades*, The University of Wisconsin Press, τ. 6, σ. 222-275.
- Iverson E.A.**, «Funerary Monuments of the Gattelusi at Mytilene», *BSA* 87, Αθήνα, 1992, σ.427-437.
- Jacoby D.**, -«From Byzantium to Latin Romania: continuity and change», στο Arbel B., Hamilton B. & Jacoby D. (επιμ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Λονδίνο, 1989, σ. 1-44.
- «Changing economic patterns in Latin Romania: the impact of the West» στο Laiou E.A., Mottahedeh R.P. (επιμ.), *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim World*, Ουάσιγκτον 2001, σ. 197-233.
- Crete e Venezia nel contesto economico dei Mediterraneo Orientale sino alla metà del Quattrocento», στο Ortalli G. (επιμ.), *Venezia e Creta. Atti del Congresso Internazionale di Studi Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997*, Βενετία, 1998, σ. 73-106.
-«Production et commerce de l'alun oriental en Méditerranée XIe- XVe siècles» στο Borgard Ph., Brun J.P. and Picon M. (εκδ.), *L'alun de Méditerranée: colloque international, Naples, 4-5-6 juin 2003, Lipari, 7-8 juin 2003*, Νάπολη-Αίξ αν Προβάνας, 2005, σ. 219-267.
- Koldewey R.**, *Die antiken Baureste der Insel Lesbos*, Βερολίνο, 1890.
- Kunt I.M.**, «The rise of the Ottomans», στο Jones M. (εκδ.), *The New Cambridge Medieval History*, τ. 6 (c. 1300-c. 1415), Cambridge University Press, 2015, σ. 839-863.
- Laiou A.E.**, -« Observations on the results of the Fourth Crusade: Greeks and Latins in port and market», *Medievalia et Humanistica: studies in medieval and Renaissance culture* 12, 1984, σ.47-60.
-«The Byzantine economy in the Mediterranean trade system: thirteenth-fifteenth centuries», *DOP* 34-5 (1980-1), σ. 177-233.
- *Constantinople and the Latins: the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Κέιμπριτζ, 1972.
- Lane F.C.**, «Exportations vénitiennes d'or et d'argent de 1200 à 1450», στο Day, *Etudes d'histoire monétaire XIIe –XIXe siècles*, Λιλ, 1984, σ.29-48.
- Le Goff J.**, *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα. Δοκίμιο ιστορικής ανθρωπολογίας*, Αθήνα, 2016.

Liagre L., «Le commerce de l'alun en Flandre au Moyen Age», *Le Moyen Age* LXI, 1955, σ.177-206.

Lopez R.S., «The dollar of the Middle Ages», *Journal of Economic History* 11, 1951, σ. 209-234

-*La révolution commerciale dans l' Europe médiévale*, Παρίσι, 1974.

Lunardi G., *Le monete delle colonie genovesi*, Γένοβα, 1980.

Mazarakis A., *Il ducato di Venezia e le sue imitazioni nell' Oriente Latino tra il XIV e il XVI secolo*, Γένοβα, 2018.

Metcalf D.M., «The Palaeologan Coinage in the East Mediterranean World» στο Μοσχονάς Ν.Γ. (επιμ.), *Χρήμα και Αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2003, σ.15-23.

- *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum, Oxford*, Λονδίνο, 1995.

- *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, Λονδίνο, 1979.

Meuvret J., «Circulation monétaire et utilisation économique de la monnaie dans la France du XVIe au XVIIe siècle», *Etudes d' histoire économique.Cahiers des Annales* 32, Παρίσι, 1971, σ. 127 κ.ε

Miller W., «The Zaccaria of Phoea and Chios 1275-1329», *Journal of Hellenic Studies* 31, 1911, σ. 42-55.

-«Οι Γατελούζοι της Λέσβου (1355-1462)», *Λεσβιακά* 5, 1965, σ. 65-118.

Morrisson C., «Coin usage and Exchange Rates in Badoer's "Libro dei Conti"», *Dumbarton Oaks Papers* 55, 2001, σ. 217-240.

Musarra A., «Political Alliance and Conflict», στο Beneš C.E. (εκδ.), *A Companion to Medieval Genoa*, Λάιντεν-Μπόστον, 2018, σ.120-143.

Nicholas D., *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000.

Oberländer-Târnoveanu E., « "Immo verius sub ducati Venetiarum communis proprio stigmatē". La question des émissions d' or de Francesco Ier Gattilusio, seigneur de Metelino (1355-1384) », *Revue Numismatique*, 6e série, τ. 160, 2004, σ. 223-240.

Olgiati G., «Il commercio dell' allume nei domini dei Gattilusio nel XV secolo», στο Μαζαράκης Α. (εκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια 1 Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα, 1996, σ. 373-398.

Origone S., *-Bizanzio e Genova*, Γένοβα, 1997.

-«Chio nel tempo della caduta di Costantinopoli», *Saggi e Documenti* 2, Γένοβα, 1982, σ. 121-224.

Ostrogorsky G., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Γ', Αθήνα, 1997.

- Ousterhout R.**, «Byzantium Between East and West and the Origins of Heraldry» στο Hourihane C. (επιμ.), *Byzantine Art: Recent Studies*, Πρίνστον, 2009, σ. 153-170.
- Paolucci R.**, *Le monete dei dogi di Venezia / The Coinage of the Doges of Venice*, Πάντοβα, 1990
- Papadopoli N.A.**, *Le monete di Venezia*, Βενετία, 1893-1919.
- Pelletier M.**, *Couleurs de la terre*, Παρίσι, 1998.
- Pistarino G.**, -«Il secolo dei Gattilusio Signori nell' Egeo (1355-1462)» στο Μαζαράκης Α. (έκδ.), *Μεσαιωνικά Τετράδια I Μελέτες, Πρακτικά Συνεδρίου Οι Γατελούζοι της Λέσβου 9-11 Σεπτεμβρίου 1994 Μυτιλήνη*, Αθήνα 1996, σ. 281-306.
- *Η πρωτεύουσα της Μεσογείου: Η Γένοβα στο Μεσαίωνα*, Γένοβα-Εταιρεία Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, 1993.
- «Tra Chio e Creta negli anni cinquanta del secolo XV», *Atti della Accademia Ligure di Scienze e Lettere* 52, Γένοβα, 1996, σ. 237-249.
- Sabine C.J.**, «The Billon and Copper Coinage of the Crusader County of Tripoli, c.1102-1268», *The Numismatic Chronicle*, 7th Series, v. 20 (140), Λονδίνο, 1980, σ.71-112.
- Schlumberger G.L.**, *Numismatique de l'Orient latin*, Παρίσι, 1878.
- Setton K.M.**, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, Φιλαδέλφεια, 1976-84, τ.IV.
- Spatharakis I.**, *The Portrait in the Byzantine Illuminated Manuscripts*, Λάιντεν, 1976.
- Spufford P.**, *Money and its use in Medieval Europe*, Cambridge University Press, 1988.
- Stahl A.**, *Zecca: The mint of Venice in the Middle Ages*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, 2000.
- Stollhof J.**, «A gliato of Francesco I Gattilusio», <https://coinsweekly.com>.
- Topping P.**, «Latins on Lemnos before and after 1453», Bryer A. & Lowry H. (επιμ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society: papers given at a symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, Μπίρμινγκχαμ, 1986, σ. 217-234 .
- Tzamalīs A.P.**, «Some new evidence of the Coinage of the Gattilusi, Lords of Lesbos», *The Numismatic Circular* 88, 1980, σ.2-4.
- Velmans T.**, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Age*, Παρίσι, 1977.
- Wright C.**, -*The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355-1462*, Βοστώνη, 2014.
- «Florentine alum mining in the Hospitaller islands: the appalto of 1442», *Journal of Medieval History* 36, 2010, σ. 1-17.
- Yves H.E.**, *The Venetian Gold Ducat and its Imitations*, Philip Grierson (εκδ.), The American Numismatic Society, Νέα Υόρκη, 1954.
- Yvon J.**, «Monnaies et Sceaux de l'Orient Latin», *Revue Numismatique* 8, 1966, σ.99-105.
- Zachariadou A.E.**, «Prix et marchés des céréales en Roumanie (1343-1405)», στο Zachariadou A.E. (έκδ.), *Romania and the Turks (c.1300-1500)*, IX, Λονδίνο, 1985, σ. 291-300.
- *Trade and Crusade, Venetian Crete and the emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Βενετία, 1983.

Zakythinos D.A., *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Αθήνα, 1948.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΡΥΣΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

I. Domenico Cattaneo (1331-1341)⁸⁰⁴

1. **Εμπρ.:** REDRA·DCATEO

∞ NVENETI

DV[] και [] στο λάβαρο
Τελεία αριστερά του λαβάρου

Οπ.: ·ΖΤΤΙΧΡΕΔΑΤΟΤΥ
REGIZIZTEDVCAT

3,56 γρ.

2. **Εμπρ.:** REDRA·DCATEO

∞ NVENETI

DV[] και [] στο λάβαρο
Τελεία αριστερά του λαβάρου

Οπ.: ·ΣΙΤΤΧΡΕΔΑΤΟΤΥ·
REGISISTEDVCAT

3,58γρ.

3. **Εμπρ.:** REDRA· DCATEO

∞ NVENETI

DV[] και [] στο λάβαρο
Τελεία αριστερά του λαβάρου

Οπ.: ·ΖΤΤΙΧΡΕΔΑΤΟΤΥ
REGIZIZTEDVCAT

3,58γρ.

4. **Εμπρ.:** R·EDRA· DCATEO

·∞ NVENETI

DV[] και [] στο λάβαρο
Τελεία αριστερά του λαβάρου

Οπ.: ·ΣΙ·Τ·Τ·ΧΡΕΔΑ·ΤΟ·Τ·
EGISISTEDVCAT

3,54γρ.

⁸⁰⁴ Σε όλα τα νομίσματα αυτής της ομάδας ο Χριστός πλαισιώνεται από εννέα αστέρια εκ των οποίων τα πέντε εικονίζονται δεξιά και τα τέσσερα αριστερά αυτού.

5. Εμπρ.: R·EDRA·DCATEO

·S·N·VENETI

DV[] και [] στο λάβαρο

Τελεία αριστερά του λαβάρου

Οπ.: ·SI·T·T·XPEDATOTV

REGISITEDVCAT·

3,54γρ.

II. Fransesco Dandolo (1328-1339)

6. Εμπρ.: ·FRA·DANDVLO·

S·M·VENETI

DVX και στο λάβαρο []

Οπ.: ·SIT·T·XPE·DAT·Q·TV

REGIS·ISTE·DVCAT·

9 αστέρια

3,58γρ.

III. Απομιμήσεις δουκάτου Andrea Dandolo (1343-1354)⁸⁰⁵

A) Με τελεία αριστερά από τη σημαία

7. Εμπρ.: ·AZ·DRDAZDVO

·S·N·VENETI

DV[] και X στο λάβαρο

Οπ.: ·ZITTXPEDATOTV

REZIZITZTEDVCAT

Με δέκα αστέρια

3,54 γρ.

⁸⁰⁵ CS6 κατά Lunardi G., ό.π., σ. 289 και 295, Cat. Papadopoli, ό.π., σ. 249-251.

8. Εμπρ.: ·Α·ΖΔΡΔΑΖΔΥΙΟ

∞ΝΥΕΝΕΤ·

ΔΥΧ και στο λάβαρο []

Οπ.: ·ΖΙ·Τ·ΧΡΕΔΑΤΩ·ΤΥ·

REG·ΙΖΙΖΤΕΔΥΑΤ·

3,54γρ.

9. Εμπρ.: ΑΖΔΡΔΑΖΔΥΟ

∞ΝΥΕΝΕΤΙ

ΔΥ+ και Χ στο λάβαρο

Οπ.: ·+ΣΙΤΤΧΡΕΔΑΤΩΤΥΥ·

REGΙΣΙΣΤΕΔΥΑΤ·

3,58γρ.

10. Εμπρ.: ΑΖΔΡΔΑΖΔΥΟ

∞ΝΥΕΝΕΤΙ

ΔΥ+ και στο λάβαρο []

Οπ.: ·ΖΙΤΤΧΡΕΔΑΤΩ·Τ·Υ·

RE·EGΙΖ[ΙΖ]ΤΕΔΥΑΤ·

3,53γρ.

11. Εμπρ.: ΑΖΔΡΔΑΖΔΥΙΟ

∞ΝΥΕΝΕΤΙ

ΔΥ+ και Χ στο λάβαρο

Οπ.: ·ΣΙΤ·Τ·ΧΡΕΔΑΤΩΤ·

RIEGSIS·ΤΕΔΥΑΤ·

3,54γρ.

12. Εμπρ.: AZDRDAZDVIO

ΩNVENETI

DV[] και X στο λάβαρο

Οπ.: ·SITTXPEDATOTV
·EGIZIZTE:DV·CAT·

3,54γρ.

13. Εμπρ.: AZDRDAZDVIO

ΩNVENETI

DVX και X στο λάβαρο

Οπ.: ··SI·T·T·XPEDATQ·T·V
RIEGISISTEDV·CAT·

Τύπος ο κατά Lunardi⁸⁰⁶
3,55γρ.

14. Εμπρ.: AZDRDAZDVO

ΩNVENETI

DV+ και X στο λάβαρο

Οπ.: ·SIT·T·XPEDATOTV
·REGSISITEDV·CAT·

Τύπος ρ κατά Lunardi με
παραλλαγή⁸⁰⁷
3,55γρ.

15. Εμπρ.: AZDRDAZDVIO

ΩNVENETI

DV+ και X στο λάβαρο

Οπ.: ·SI·T·T·XP·EDATOTV
·REGSISTEDV·CAT·

Τύπος ρ κατά Lunardi με
παραλλαγή⁸⁰⁸
3,57γρ.

⁸⁰⁶ Lunardi G., ό.π., σ. 296.

⁸⁰⁷ Lunardi G., ό.π., σ.296, αναφέρει ARADANDVIO ως προς την επιγραφή του ονόματος του δόγη.

⁸⁰⁸ Lunardi G., ό.π., σ. 296, αναφέρει ΩNVENET στην εμπρόσθια όψη.

16. Εμπρ.: AZDRDAZDVIO

∞NVENETI

DV+ και X στο λάβαρο

Οπ.: ·ΖΙΤΤΧΡΕΔΑΤΟΤ·V·
·R:EGIZISTEDVCAT·

3,57γρ.

17. Εμπρ.: AZDRDAZDVIO

∞NVENET

DV+ και [] στο λάβαρο

Οπ.: ·ΖΙΤ·Τ·ΧΡΕΔΑΤΟΤV
[]EGIZISTEDVCAT·

3,58γρ.

18. Εμπρ.: A·Z·DRDAZDVO

∞NVENETI

DV+ και X στο λάβαρο

Οπ.: SI·T·TXPE[DAT] T(T.V·
·EGISISTEDVCAT

3,54γρ.

19. Εμπρ.: A·ZDRDAZDVO

∞NVENETI

DV[] και στο λάβαρο []

Οπ.: ·ΖΙΤΤΧΡΕΔΑΤΟΤ·V·
R:EGIZISTEDVCAT·

3,53γρ.

20. **Εμπρ.:** AZDRDAZDVIO

·ϞN VENETI
DV[] και X στο λάβαρο
Οπ.: ΖΙΤΤΧΡΕΔΑΤQΤ·V·
R:EGIZITIZTEDVCAT·
Τύπος η με παραλλαγή κατά Lunardi
3,58γρ.

21. **Εμπρ.:** AZDRDAZDVO

·SN VENETI
DV+ και X στο λάβαρο
Οπ.: ·ΖΙΤΤΧΡΕΔΑΤO·T·V·
·R:EGIZITIZTEDVCAT·
3,55γρ.

22. **Εμπρ.:** AZDRDAZDVIO

ϞN VENETI
DVX και X στο λάβαρο
Οπ.: ··SI·T·TXPEDATQ·T·V
RIEGISISTEDVCAT·
Τύπος ο κατά Lunardi με παραλλαγή⁸⁰⁹
3,52γρ.

23. **Εμπρ.:** AZ·DRDAZDVO

ϞN VENETI
DV+ και X στο λάβαρο
Οπ.: · ΖΙΤ·T·ΧΡΕΔΑΤOΤV
REZIZITEDVCAT
3,53γρ.

⁸⁰⁹ Lunardi G., ό.π., σ. 296, αναφέρει ϞN VENETI.

24. Εμπρ.: AZ·RPDAZ·DIVO
 ·SNVENETT
 DV+ και :: στο λάβαρο
Οπ.: ·SITTXPEDATOTV·
 REGISISTEDVCAT
 3,54γρ.

25. Εμπρ.: A·Z·DRDAZDVO
 ∞ NVENETI
 DV+ και στο λάβαρο []
Οπ.: ·ΣITTXPEDATQT·V·
 ·R·EGIZIZTEDVCAT·
 Τύπος h με παραλλαγές⁸¹⁰
 3,55γρ.

26. Εμπρ.: ·A· ZDRDAZDVIO
 ∞ NVENET·
 DV+ και X στο λάβαρο
Οπ.: ·SIT·T·XPEDATOTV·
 ·REGISISTEDVCAT·
 Τύπος i κατά Lunardi
 3,55γρ.

27. Εμπρ.: AZDRDAZDVO
 ·SNVENETI
 DV+ και X στο λάβαρο
Οπ.: ·ΣITTXPEDATQT·V·
 ·R·EGIZ[IZTE]DVCAT·
 3,54γρ.

⁸¹⁰Lunardi G., ό.π., σ. 296: τύπος h) εμπροσθ: AZDRDAZDVIO ∞ NVENETI και οπισθ.:
 ·Σ·ITTXPEDATQT·V· ·R·EGIZIZTEDVCAT·

28. **Εμπρ.:** AZ·DRDAZDVO

·ΩNVENETI

DV+ και X στο λάβαρο

Οπ.: ·ΖΙΤΤΧΡΕΔΑΤQΤ·V·

R·EGIZIZTEDVCAT·

Τύπος h με παραλλαγή⁸¹¹

3,54γρ.

29. **Εμπρ.:** AZDRDAZDVIO

·ΩNVENETI

DV[] και X στο λάβαρο

Οπ.: ·ΖΙΤ·T·ΧΡΕΔΑ:T·OΤ·V·

R·GIZIZITEDVCAT·

3,53γρ.

30. **Εμπρ.:** ·A·ZDRDAZDVIO

·ΩNVENET·

DV+ και X στο λάβαρο

Οπ.: ·SIT·TXPEDATOTV

REGISISTEDVCAT

Τύπος i κατά Lunardi

3,54γρ.

⁸¹¹ Lunardi G., ό.π., σ. 296, τύπος h) εμπροσθ: AZDRDAZDVIO·ΩNVENETI και οπισθ.: ·Z·TTXPEDATQΤ·V· ·R·EGIZIZTEDVCAT·

B) Χωρίς τελεία αριστερά από τη σημαία

31. Εμπρ.: AZDRDAZDVO

ΩNVENET

DV+ και X στο λάβαρο

Οπ.: ·ΖΙΤ·ΤΧΡΕΔΑΤ'QΤ'V
REGIZIZTEDVCAT·

3,55γρ.

32. Εμπρ.: AZDRDAND.V.

·SNVENETI

DVX και [] στο λάβαρο

Οπ.: ·SITT.XP.EDAT'.Q'T.V
R:EGIISISEDVCAT·

3,56γρ.

33. Εμπρ.: ANDRDANDVIO

ΩNVE[]ETI

DVX και X στο λάβαρο

Οπ.: ΖΤ·ΤΧΡΕΔΑΤΟΤV
R:EGIZIZTEDVCAT

3,53γρ.

34. Εμπρ.: AZDRDAZDVIO

∞N VENETI

DV+ και [] στο λάβαρο

Οπ.: ΖΙΤΤΧΡΕΔΑΤQTV
REG ΖΙΖΤΕDVCAT

3,54γρ.

35. Εμπρ.: ANDR: DANDVLO

·∞·N·VENETI:

DV[] και [] στο λάβαρο

Οπ.: ·SIT·T·X·PE·DAT·Q·TV
REGISISTEDVCAT·

3,53γρ.

36. Εμπρ.: ANDRDANDAIO

SMVENETI

DV[] και [] στο λάβαρο

Οπ.: ·SITTXPE DAT' OTV
REGSISITEDVCAT·

3,50γρ.

IV. Απομίμηση δουκάτων Giovanni Gradenigo (1355-1356)⁸¹²

37. Εμπρ.: IAGRADOAIO
S·N·VENETI
DV[] και [] στο λάβαρο
Οπ.: ΖΙ·Τ·ΤΧΡΑΞΤΟΝ
REGIZISTEDVCAT
3,50γρ.

38. Εμπρ.: IAG[RA]DOAIO
N·VENETI
DV[] και [] στο λάβαρο
Οπ.: ·ΖΙ·Τ·ΤΧΡΕΔΑΤΟΤ
SGIZISTEDVCAT
3,56γρ.

V. Απομίμηση δουκάτου Giovanni Dolfin (1356-1361)⁸¹³

39. Εμπρ.: ΙΟ·DELPHVNO·
·N·VENETI
DVX και :: στο λάβαρο
Οπ.: ·[]IT·Τ·Χ[]E·DAT·QT·V
REGISISTEDVCAT·
3,50γρ.

⁸¹² Sigla CS9 κατά Lunardi G., ό.π., σ. 289, 302 και Cat.Papadopoli, ό.π., σ. 251.

⁸¹³ CS10 κατά Lunardi, ό.π., σ. 289.

VI. Απομίμηση δουκάτου Marco Corner (1365-1367)⁸¹⁴

- 40. Εμπρ.:** MARQ' CORNARJO
·[]·M·VENETI
DVX και στο λάβαρο ::
Οπ.: ·SIT·T·XPE·DAT·Q·TV
·REGISISTEDVCAT·
3,56γρ.

VII. Απομιμήσεις Andrea Contarini (1368-1382)

- 41. Εμπρ.:** ANDR'9 TARENO
[]·M·VENETI
DVX και [] στο λάβαρο
Οπ.: ·SIT·T·XPE·DAT·Q·TV
REGIS·ISTE·DVCAT·
3,56γρ.

- 42. Εμπρ.:** ANDR'9 TARENO
S·M·VENETI
DVX και [] στο λάβαρο
Οπ.: ·SIT·T·XPE·DAT·Q·TV
·REGIS·ISTE·DVCAT
3,54γρ.

⁸¹⁴ Cat.Papadopoli, ό.π., σ. 254-255.

43. **Εμπρ.:** ANDR' 9TARENO
 ·SM·VENETI
 DVX και [] στο λάβαρο
Οπ.: ·SIT·T·XPE·DAT·O·TV.
 ·REGIS·ISTE·DVCAT·
 3,52γρ.

44. **Εμπρ.:** ANDR' 9TARNO
 SM·VENETI
 DVX και ∴ στο λάβαρο
Οπ.: ·SITTXPE·DAT'Q·TV
 REGISISTE·DVCAT
 3,58 γρ.

45. **Εμπρ.:** ANDR 9TARENO
 ·SMVENETI
 DVX και ∴ στο λάβαρο
Οπ.: ·SIT·T·XPE·DAT'Q'TV
 REGIS·ISTE·DVCAT'
 3,54γρ.

46. **Εμπρ.:** A·N·D·R' 9TARENO'
 S·M·VENETI
 DVX και [] στο λάβαρο
Οπ.: ·SIT·T·XPE·DAT'Q'TV
 REGIS·ISTE·DVCAT'
 3,54γρ.

47. **Εμπρ.:** ANDR' 9TARENO
S·M·VENETI
DVX και [] στο λάβαρο
Τελεία αριστερά του λαβάρου
Οπ.: ·SIT·T·XPE·DAT·Q·TV
REGIS·ISTE·DVCAT'
3,52γρ.

VIII. Απομίμηση Δουκάτου Antonio Venier (1382-1400)⁸¹⁵

48. **Εμπρ.:** ANTO'VENERIO
·S·M·VENE[TI]
DVX και : στο λάβαρο
Οπ.: [S]IT·T·XPE·DAT·Q·TV
'EGIS·ISTE·DVCAT'
Ροζέτες αντί για αστέρια
3,55γρ.

⁸¹⁵ CS12, Lunardi, ό.π., σ. 289, σ. 305-306 και Cat. Papadopoli, ό.π., σ. 255 (αρ.16281). Δεν διασώζεται το πάνω μέρος του νομίσματος και ως εκ τούτου δεν ολοκληρώνεται η απεικόνιση του φωτοστέφανου και η εκ δεξιών επιγραφή.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΛΚΑΡΓΥΡΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

Ι.Ιάκωβος (1403-1428)

1. Εμπρ.:+ IACOBU[][]N⁸¹⁶
4B⁸¹⁷

Οπ.: []VS:DAIΩVI:
Αμνός του Θεού
0,75 γρ.

2. Εμπρ.: +IACO[][]XIVS⁸¹⁸
Αμνός του Θεού⁸¹⁹

Οπ.: +DOMINVS:[]S
4B⁸²⁰
0,75 γρ.

3. Εμπρ.: [][]ATILUXIU[]⁸²¹
Αμνός του Θεού

Οπ.:+DOM[][]NI*
4B
0,85γρ.

⁸¹⁶ G5 κατά Lunardi, βλ. σ. 252.

⁸¹⁷ Δεν διασώζονται τα δύο B στα κάτω τεταρτημόρια του σταυρού.

⁸¹⁸ G4 κατά Lunardi, βλ. σ. 250.

⁸¹⁹ Διακόσμηση του αμνού με στικτό φωτοστέφανο.

⁸²⁰ Διακόσμηση με x στην ένωση του σταυρού.

⁸²¹ G4 κατά Lunardi, βλ. σ. 250.

4. **Εμπρ.:** +IAC[BOUSGATELUXIU]⁸²²S⁸²³

Αμνός του Θεού

Οπ.: +DOMIN[U]⁸²⁴[SMETE][LI]⁸²⁵NI*

4B

0,80γρ.

5. **Εμπρ.:** +IACBOUS·[GATEL]⁸²⁶UXIUS⁸²⁷

Αμνός του Θεού

Οπ.: +DOMIN[][]

4B⁸²⁸

0,79γρ.

II. Ανώνυμες κοπές⁸²⁹

6. **Εμπρ.:** []DOMINVZ*M[]

4B⁸³⁰

Οπ.: +AN[][] [T]MN

Αμνός του Θεού

0,87γρ.

⁸²² Μέσα στις [] διασώζονται τα γράμματα κατά το ήμισυ.

⁸²³ G4 κατά Lunardi, βλ. σ. 250.

⁸²⁴ Διασώζεται τμήμα του γράμματος.

⁸²⁵ Διασώζεται τμήμα των γραμμάτων.

⁸²⁶ Διασώζεται τμήμα των γραμμάτων.

⁸²⁷ G4 κατά Lunardi, βλ. σ. 250.

⁸²⁸ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο, τα I αποδίδονται ως +, διακόσμηση στο κέντρο του σταυρού.

⁸²⁹ G7 κατά Lunardi, βλ. σ. 254.

⁸³⁰ Επίστεψη με τελεία στα τέσσερα άκρα του σταυρού.

7. Εμπρ.: []NUZ*M[]⁸³¹
4B

Οπ.: +[] [V]ZDMN
Αμνός του Θεού

0,85γρ.

8. Εμπρ.: []*MET[]
4B⁸³²

Οπ.: +[] []V[S]DMN
Αμνός του Θεού

0,89γρ.

9. Εμπρ.: [+][] [N]UZ*MET[EM][]*
4B⁸³³

Οπ.: []*TEUZTMN[]
Αμνός του Θεού

0,86γρ.

10. Εμπρ.: [] [DOMYN]US*M[]
4B⁸³⁴

Οπ.: +A[] [] []NE[*]
Αμνός του Θεού

0,57γρ.

⁸³¹ Δεν διασώζεται το άνω τμήμα του νομίσματος, τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο.

⁸³² Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο.

⁸³³ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο.

⁸³⁴ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο.

11. Εμπρ.:+DOMIN[][T]ENVZ
4B⁸³⁵

Οπ.: [][]SM[]
Αμνός του Θεού
1,07γρ.

12. Εμπρ.:+DOMINU[Σ][]LIN⁸³⁶
4B⁸³⁷

Οπ.: +[][]IQUI*A
Αμνός του Θεού
0,84γρ.

13. Εμπρ.:+DOMINZ*METENI*
4B⁸³⁸

Οπ.: +AN[][YΣ]*DMINZM[E]
Αμνός του Θεού⁸³⁹
0,83γρ.

14. Εμπρ.: [][]Σ*METEN[Y]
4B⁸⁴⁰

Οπ.: [[ANIS][][]MI[]
Αμνός του Θεού
0,80γρ.

⁸³⁵ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο, τα I αποδίδονται ως +.

⁸³⁶ G7 παραλλαγή d) κατά Lunardi, βλ. σ. 254.

⁸³⁷ Τα 4B εγγράφονται σε στικτό κύκλο, καλλιγραφική απόδοση των γραμμάτων, τα I αποδίδονται ως +.

⁸³⁸ Επίστεψη με τελεία στα τέσσερα άκρα του σταυρού.

⁸³⁹ Ο αμνός φέρει στικτό φωτοστέφανο.

⁸⁴⁰ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο.

15. Εμπρ.: +[] [ME]TEMI
4B⁸⁴¹

Οπ.: [] [] [DMINΣ]
Αμνός του Θεού
0,72γρ.

16. Εμπρ.: +DOMIN[Σ] []⁸⁴²
4B⁸⁴³

Οπ.: [] [] VΣ]T[EMY]N
Αμνός του Θεού
1γρ.

17. Εμπρ.: +DOM[] [] Ε]MI*⁸⁴⁴
4B⁸⁴⁵

Οπ.: [] [] VΣ]*DM[Y]
0,90γρ.

18. Εμπρ.: [] VΣ]*METEN[Y]
4B⁸⁴⁶

Οπ.: +ANI[] *TEU[] [] N⁸⁴⁷
Αμνός του Θεού
0,87γρ.

⁸⁴¹ Επίστεψη με τελεία στα τέσσερα άκρα του σταυρού.

⁸⁴² Το Ι αποδίδεται ως +.

⁸⁴³ Επίστεψη με τελεία στα τέσσερα άκρα του σταυρού.

⁸⁴⁴ Το Ι αποδίδεται ως +.

⁸⁴⁵ Επίστεψη με τελεία στα τέσσερα άκρα του σταυρού.

⁸⁴⁶ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε σικτικό κύκλο.

⁸⁴⁷ Το Ι αποδίδεται ως +.

19. Εμπρ.: +D[OMINUΣ][]
4B⁸⁴⁸

Οπ.: []
Αμνός του Θεού⁸⁴⁹
0,76γρ.

20. Εμπρ.: +DOM[][]⁸⁵⁰
4B⁸⁵¹

Οπ.: []DEV[][]
Αμνός του Θεού⁸⁵²
0,85γρ.

21. Εμπρ.: [][*]METE[]
4B⁸⁵³

Οπ.: [+][]TEUΣTMN
Αμνός του Θεού
0,70γρ.

22. Εμπρ.: []*M[]
4B⁸⁵⁴

Οπ.: +ANUΣ*[][M]N
Αμνός του Θεού
0,85γρ.

⁸⁴⁸ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε σιτικό κύκλο.

⁸⁴⁹ Η παράσταση του αμνού εγγράφεται μέσα σε σιτικό κύκλο. Σιτικό είναι και το φωτοστέφανο του αμνού.

⁸⁵⁰ Η επιγραφή εγγράφεται εντός σιτικού πλαισίου.

⁸⁵¹ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε σιτικό κύκλο.

⁸⁵² Ο αμνός εγγράφεται μέσα σε σιτικό κύκλο.

⁸⁵³ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε σιτικό κύκλο.

⁸⁵⁴ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε σιτικό κύκλο.

23. Εμπρ.:+[][·D·METEL][]

4B

Οπ.:+Α[][D]ΑΙ*

Αμνός του Θεού

0,66γρ.

24. Εμπρ.: [][MI][][MET]
4B⁸⁵⁵

Οπ.: [][DE]VZTE[M]

Αμνός του Θεού⁸⁵⁶

0,42γρ.

III. ΔΟΡΙΝΟΣ (1428-1455)⁸⁵⁷

25. Εμπρ.:+[]TORINZ*TO[]⁸⁵⁸

4B

Οπ.: +ANYZ*D[]TOMIN⁸⁵⁹

Αμνός του Θεού

0,85γρ.

⁸⁵⁵ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο.

⁸⁵⁶ Η παράσταση του αμνού εγγράφεται μέσα σε στικτό κύκλο.

⁸⁵⁷ G11 κατά Lunardi, βλ. σ. 262.

⁸⁵⁸ Το I αποδίδεται ως +.

⁸⁵⁹ Το I αποδίδεται ως +.

26. Εμπρ.:+DO[][]NUZM
4B

Οπ.: +DAN[][][]ZDMI

Αμνός του Θεού

0,69γρ.

27. Εμπρ.: +DORI[][]MYNS⁸⁶⁰
4B

Οπ.: [][]EYΣΤΟ[]

Αμνός του Θεού

0,79γρ.

28. Εμπρ.:+TORIN[Σ][*]
4B

Οπ.: [+A V][][]

Αμνός του Θεού

0,64γρ.

29. Εμπρ.:+DO[R I]NYΣ*ΤΟΜΥΝΣ
4B

Οπ.: []ANYΣDEYΣ[*]ΤΟΜ[I]N[]

Αμνός του Θεού

0,72γρ.

⁸⁶⁰Το Ι αποδίδεται ως +.

30. **Εμπρ.:** +DO[][]OMYNΣ
4B

Οπ.: +A[][]OMYNΣ
Αμνός του Θεού
0,65γρ.

31. **Εμπρ.:** +DORIN[][]TOMN⁸⁶¹
4B

Οπ.: +AN[][EOS]TMN
Αμνός του Θεού
0,80γρ.

32. **Εμπρ.:** +DO[][]TOMYNΣ
4B

Οπ.: [][]YΣ*ΤΟΜΥΝ[Σ]
Αμνός του Θεού
0,85γρ.

33. **Εμπρ.:** +DO[RINVΣ]*TOMN
4B

Οπ.: [+]AN[][EOS]T[RN]
Αμνός του Θεού
0,76γρ.

⁸⁶¹ Το Ι αποδίδεται ως +.

34. Εμπρ.: [] [R]INY2*TOMYN[S]⁸⁶²
4B

Οπ.:+[ANY2]*[DE]Y2TOMIN

Αμνός του Θεού

0,72γρ.

35. Εμπρ.: [+DORI]NY2*TOMYN[2]
4B

Οπ.:+ANY2DE[Y2]*[TO]M[Y]N[S]

Αμνός του Θεού

0,70γρ.

36. Εμπρ.: [] [R]INU2*[]⁸⁶³
4B⁸⁶⁴

Οπ.:+ANV[] [US] []

Αμνός του Θεού

0,73γρ.

37. Εμπρ.:+[] TEMIN⁸⁶⁵
4B⁸⁶⁶

Οπ.:+[] [] T[M]N

Αμνός του Θεού

0,75γ.

⁸⁶² Τα I αποδίδονται ως σταυροί.

⁸⁶³ Το I αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁶⁴ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο.

⁸⁶⁵ Το I αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁶⁶ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο, αν και αυτός δεν διασώζεται ολόκληρος.

38. Εμπρ.: []RINYΣ*ΤΟΜΥ[N][]⁸⁶⁷
4B

Οπ.:+[AN][][]ΣΤΟΜ[Ι]N
Αμνός του Θεού
0,76γρ.

39. Εμπρ.: +DORI[N][][*T]ΟΜΥΝΣ
4B

Οπ.: ANYC*DEΥΣΤ[ΟΜΙ]N⁸⁶⁸
Αμνός του Θεού
0,76γρ.

40. Εμπρ.:+TORINΣ*[T][][N]OΣ⁸⁶⁹
4B

Οπ.:+ANYΣ*[][]MIN
Αμνός του Θεού
0,72γρ.

41.Εμπρ.:+DORINV[][]N⁸⁷⁰
4B

Οπ.: +A[]TEΥΣΤMN
Αμνός του Θεού
0,76γρ.

⁸⁶⁷ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁶⁸ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁶⁹ Τα Ι αποδίδονται ως σταυροί.

⁸⁷⁰ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

42. Εμπρ.:+[DOR][] [T]OMN
4B

Οπ.:+[A][] []EOΘ[] [N]
Αμνός του Θεού
0,71γρ.

43. Εμπρ.: []VΘ*[TO][]
4B

Οπ.: []TEOΘ[]
Αμνός του Θεού
0,57γρ.

44. Εμπρ.: []TORIN[VΘ][*][]⁸⁷¹
4B

Οπ.: [] []ΥΣΤ[]M[N]
Αμνός του Θεού
0,71γρ.

45. Εμπρ.:+[DOR]INS*ТОMIN[]⁸⁷²
4B

Οπ.: []ANYΘ*DEV[] []
Αμνός του Θεού
0,76γρ.

⁸⁷¹ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁷² Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

46. Εμπρ.:+[DOR][]*TOMN

4B

Οπ.:+[]ANI2*[TE][]⁸⁷³

Αμνός του Θεού

0,83γρ.

47. Εμπρ.: []DORYNY[[]]

4B

Οπ.: [] []YO2][TO]

Αμνός του Θεού

0,73γρ.

48. Εμπρ.:+DO[RIN2]TO[MIN]2ME

4B

Οπ.: [] Y2]*D[]2TO[]

Αμνός του Θεού

0,73γρ.

49. Εμπρ.: +DORIN[YS][T]OMINS⁸⁷⁴

4B

Οπ.:+ANY2*D[EY]2TO[MIN]

Αμνός του Θεού

0,81γρ.

⁸⁷³ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁷⁴ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

50. Εμπρ.: +DORI[N]VS[*][]⁸⁷⁵
 4B
 Οπ.: []ANI[*]TEV[]
 Αμνός του Θεού
 0,64γρ.

51. Εμπρ.: +DO[R][] []MIN⁸⁷⁶
 4B⁸⁷⁷
 Οπ.: []*DEV[]
 Αμνός του Θεού⁸⁷⁸
 0,75γρ.

52. Εμπρ.:+DOR[] []TO[]
 4B
 Οπ.: []ANY[]* []TO[]
 Αμνός του Θεού
 0,79γρ.

53. Εμπρ.: [] []D]ORIN[YZ][*][] []T]OM[INZ]⁸⁷⁹
 4B
 Οπ.: + []* [] []N
 Αμνός του Θεού
 0,78γρ.

⁸⁷⁵ Τα Ι αποδίδονται ως σταυροί.

⁸⁷⁶ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁷⁷ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε σιτικό κύκλο.

⁸⁷⁸ Η παράσταση του αμνού εγγράφεται μέσα σε σιτικό κύκλο.

⁸⁷⁹ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

54. Εμπρ.:+[] []MIN⁸⁸⁰
4B⁸⁸¹

Οπ.:+[] []Σ]ΤΟ*
Αμνός του Θεού⁸⁸²

0,77γρ.

55. Εμπρ.:+TORIN[S]*[TOMINOΣ]⁸⁸³
4B

Οπ.:+AN[ΥΣ][]ΤΟ[ΜΙ]Ν⁸⁸⁴
Αμνός του Θεού

0,71γρ.

56. Εμπρ.:+DORYNΣ[]
4B

Οπ.: []*[DEΥΟΣΤΟΜ]
Αμνός του Θεού

0,79γρ.

57. Εμπρ.:[]DORYNΣ*[]
4B

Οπ.:[]ANYΣ*D[] []
Αμνός του Θεού

0,81γρ.

⁸⁸⁰ Το σωζόμενο τμήμα της επιγραφής βρίσκεται μέσα σε στικτό κύκλο, το I αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁸¹ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο, αν και δεν διασώζεται ολόκληρος.

⁸⁸² Η παράσταση του αμνού εγγράφεται μέσα σε στικτό κύκλο.

⁸⁸³ Το I αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁸⁴ Το I αποδίδεται ως σταυρός.

58. Εμπρ.: +[][*]TOMN
4B

Οπ.: [NI][T][]⁸⁸⁵

Αμνός του Θεού
0,65γρ.

59. Εμπρ.: +TOR[INΣ]*TOMINOΣ⁸⁸⁶
4B

Οπ.: +ANY[S]*[]ΥΣΤΟ[MIN]

Αμνός του Θεού
0,77γρ.

60. Εμπρ.:+DORV[][TOMYN]
4B

Οπ.: []ANYΣ*[]

Αμνός του Θεού
0,77γρ.

61. Εμπρ.:+[] []Σ[*]TOMIN]
4B⁸⁸⁷

Οπ.: [] []

Αμνός του Θεού⁸⁸⁸
0,69γρ.

⁸⁸⁵ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁸⁶ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁸⁷ Τα 4B εγγράφονται σε στικτό κύκλο.

⁸⁸⁸ Η παράσταση του αμνού εγγράφεται μέσα σε στικτό κύκλο.

62. Εμπρ.: +[DORYN][]TOMYN[][ME]

4B

Οπ.: +ANYΣ*[]TOM

Αμνός του Θεού

0,77γρ.

63. Εμπρ.: +DO[] []EMIN

4B⁸⁸⁹

Οπ.: []V]Σ*[D] []MIN

Αμνός του Θεού⁸⁹⁰

0,77γρ.

64. Εμπρ.: +TORINΣ*TOM[] []⁸⁹¹

4B

Οπ.: +ANY[] []DEYΣ]TOMIN⁸⁹²

Αμνός του Θεού

0,80γρ.

65. Εμπρ.: []INYΣ*T[] []

4B

Οπ.: []DEYΣΤΟ[] []

Αμνός του Θεού

0,88γρ.

⁸⁸⁹Τα 4B εγγράφονται σε σιτικό κύκλο.

⁸⁹⁰Η παράσταση του αμνού εγγράφεται μέσα σε σιτικό κύκλο, σιτικό και το φωτοστέφανο του αμνού.

⁸⁹¹Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁹²Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

66. Εμπρ.: +[D]ORINYΣ*ΤΟΜΥΝΣ⁸⁹³

4B

Οπ.: [[ANYΣ*DEY][]]

Αμνός του Θεού

0,70γρ.

67. Εμπρ.: [+DORINYΣ*ΤΟΜ[INΣ]⁸⁹⁴

4B

Οπ.: [][EYΣ]ΤΟΜΙΝ[]

Αμνός του Θεού

0,74γρ.

68. Εμπρ.: +DORYN[][]

4B

Οπ.: +ANY[[]Σ]*ΤΟΜΙΝΣ

Αμνός του Θεού

0,73γρ.

69. Εμπρ.:+[]Σ*ΤΟΜΥΝΣ

4B

Οπ.:+ANY[[DE]YΣ]*[ΤΟΜΥΝ][]

Αμνός του Θεού

0,85γρ.

⁸⁹³ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁹⁴ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

70. **Εμπρ.:** [Ν]Σ*ΤΟΜΙΝΣ
4B
Οπ.: [Α]ΝΥΣ*ΔΕΥ[Σ][]
Αμνός του Θεού
0,88γρ.

71. **Εμπρ.:** [+][DORYNNΣ]*Τ[]Ν[Σ]
4B
Οπ.:+ΑΝ[][]ΤΟΜ[ΥΝ][]
Αμνός του Θεού
0,75γρ.

72. **Εμπρ.:**[][DORINYΣ]*ΤΟΜ[Ι]Ν[Σ]
4B
Οπ.:[][ΑΝ]Υ[Σ]ΔΕΥΣ*[]
Αμνός του Θεού
0,73γρ.

73. **Εμπρ.:** [+]ΤΟΡΙ[][Σ]*[]
4B
Οπ.:+ΑΝΥΣ[][ΤΟΜ]
Αμνός του Θεού
0,77γρ.

74. Εμπρ.: [+D[ORI][V2*ΤΟ[MIN]]⁸⁹⁵
4B⁸⁹⁶

Οπ.: +AN[]*[DEV2*]DOR

Αμνός του Θεού⁸⁹⁷

0,77γρ.

75. Εμπρ.: [+]DORIN[Y2*][TOMIN][]⁸⁹⁸
4B

Οπ.: +AN[Y2][] [D TONY]

Αμνός του Θεού

0,67γρ.

⁸⁹⁵ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

⁸⁹⁶ Τα 4B εγγράφονται μέσα σε στικτό κύκλο.

⁸⁹⁷ Η παράσταση του αμνού εγγράφεται μέσα σε στικτό κύκλο.

⁸⁹⁸ Το Ι αποδίδεται ως σταυρός.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

Ι.ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ Α' (1355-1384)

1. Εμπρ.: [] [F;] []

Φολιδωτό μοτίβο με 3 σειρές από δύο φολίδες μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 8 τόξα.
Διακόσμηση με + στην ένωση των τόξων.

Οπ.: [DOMI] []

4B μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 11; τόξα.
Διακόσμηση με + στην ένωση των τόξων.
0,63 γρ.

2. Εμπρ.: []FRAN[CIS]CUS*G[]LUX[]

Φολιδωτό μοτίβο με 3 σειρές από δύο φολίδες μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 8 τόξα.

Οπ.: +DOMI[NUS][]M[ETEL] INI;

Σταυρός με 4 B μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 9 τόξα.
0,64γρ.

3. Εμπρ.: []

Φολιδωτό μοτίβο με 3 σειρές από δύο φολίδες μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 8; τόξα.
Διακόσμηση στην ένωση των τόξων.

Οπ.: [] [DOM]INUS []

4 B μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 8 τόξα.
Διακόσμηση στην ένωση των τόξων.
0,69 γρ.

4. Εμπρ.: [] []

Φολιδωτό μοτίβο με 3 σειρές από δύο φολίδες μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 8; τόξα. Διακόσμηση στην ένωση των τόξων.

Οπ.: [] [DOMI] []

4 B μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 11; τόξα. Διακόσμηση στην ένωση των τόξων.

0,62γρ.

5. Εμπρ.: [] [] U8

Φολιδωτό μοτίβο με 3 σειρές από δύο φολίδες μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 11; τόξα.

Οπ.: +DOM[] [][LI][]

4 B μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 11; τόξα.

0,85γρ.

6. Εμπρ.: [] []

Φολιδωτό μοτίβο με 3 σειρές από δύο φολίδες μέσα σε κύκλο.

Ορισμένες από τις φολίδες δεν σώζονται καθόλου.

Η περιγραφή των τόξων δεν είναι σαφής.

Οπ.: [+][DON][]

4 B μέσα σε κύκλο

Τα δύο B στα κάτω τεταρτημόρια δεν διασώζονται καλά.

Ασαφής η περιγραφή των τόξων.

0,51γρ.

7. Εμπρ.: []

Φολιδωτό μοτίβο με 3 σειρές από δύο φολίδες μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από 8 τόξα. Διακόσμηση στην ένωση των τόξων.

Οπ.: [] [][ELIN] []

4 Β μέσα σε κύκλο που πλαισιώνεται από τόξα. Η περιγραφή των τόξων δεν διασώζεται καλά.

0,64γρ.

II. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ Β' (1384-1403)⁸⁹⁹

8. Εμπρ.: [+]DOMINUS

4 Β μέσα σε στικτό κύκλο

Οπ.: [+]ΜΕΤΕ[LI]ΝΙ:

Φολιδωτό μοτίβο 3 σειρές από 2 φολίδες μέσα σε ασπίδα που πλαισιώνεται από στικτό κύκλο.

0,61γρ.

III. ΙΑΚΩΒΟΣ (1403-1428)

9. Εμπρ.: [] [E;]

Υ ανάμεσα σε ανθέμια μέσα σε στικτό κύκλο.

Οπ.: []

4 Β μέσα σε στικτό κύκλο.

1,32γρ.

⁸⁹⁹ Από την εποχή του Φραγκίσκου και εξής οι παραστάσεις και στις δύο όψεις των χάλκινων κοπών πλαισιώνονται από στικτό κύκλο.

10. Εμπρ.: [+IACO]ΒΟΥΣ*GATELU[XE]

Υ ανάμεσα σε ανθέμια
μέσα σε στικτό κύκλο.

Οπ.: [+]DOMINUΣ*METELINI*⁹⁰⁰

4 Β μέσα σε στικτό κύκλο.

0,90γρ.

11. Εμπρ.: +IACOBUS*GA[TELU]XE⁹⁰¹

Υ ανάμεσα σε ανθέμια.

Οπ.: + D[OMIN]UΣ*[M]ETELINI*⁹⁰²

4 Β μέσα σε στικτό κύκλο.

1,30γρ.

12. Εμπρ.: I[A]COBVS*[GAT][]Σ⁹⁰³

Υ ανάμεσα σε ανθέμια.

Οπ.: + [] [OBVΣ]*GATEL[]⁹⁰⁴

4 Β μέσα σε στικτό κύκλο.

1,80γρ.

⁹⁰⁰ Τα Ι αποδίδονται ως +.

⁹⁰¹ Τα Ι αποδίδονται ως +.

⁹⁰² Τα Ι αποδίδονται ως +.

⁹⁰³ Τα Ι αποδίδονται ως +.

⁹⁰⁴ Τα Ι αποδίδονται ως +.

13. Εμπρ.: [+]*[GA][TELUXE*]

Υ ανάμεσα σε ανθέμια.
Δεν διασώζεται καλά η
απόδοση του Υ και καθόλου
η παράσταση του ανθεμίου
δεξιά του Υ.

Οπ.: + [][* E]⁹⁰⁵

4 Β μέσα σε στικτό κύκλο.

1,38γρ.

14. Εμπρ.: []ΟΒΥΖ*[]

Υ ανάμεσα σε ανθέμια.
Δεν διασώζεται καλά
το αριστερό τμήμα της
παράστασης και της επιγραφής.

Οπ.: + []⁹⁰⁶

4 Β

1,36γρ.

ΔΟΡΙΝΟΣ (1428-1455)

15. Εμπρ.: [+] []ΥΖ*DOMIN[Ζ]

4 Β

Οπ.: D-;

Δικέφαλος αετός με στέμμα
και φολιδωτό μοτίβο στο στήθος.

1,12γρ.

⁹⁰⁵ Τα Ι αποδίδονται ως +

⁹⁰⁶ Η όψη αυτή δεν διασώζεται καθόλου καλά.

16. Εμπρ.: [+DO][]U3*DOMIN[S]

4 B

Οπ.: D-M

Δικέφαλος αετός με στέμμα
και φολιδωτό μοτίβο στο στήθος.

1,32γρ.

17. Εμπρ.: [+]DORINU3*DOMINSMET

4 B

Οπ.: D-R

Δικέφαλος αετός με στέμμα
και φολιδωτό μοτίβο στο στήθος.

1,04γρ.

18. Εμπρ.: [] [V3][*][][T][][E]

D ανάμεσα σε άνθη

Οπ.: [] [D][]

4 B

1,97γρ.

ΔΟΜΕΝΙΚΟΣ (1455-1458)

19. Εμπρ.: [] ·D·[DOM][] [G]·[D]·M

Γοτθικό D

Οπ.: [] [MINO][*]M[]

Σταυρός με 4B

0,64γρ.

20. Εμπρ.: [+D][][M][][C][][M]

Γοτθικό D

Οπ.: +DOM[] ·N·

4B

0,65γρ.

21. Εμπρ.: +D [][O][][C][][M]

Γοτθικό D

Οπ.: +DOM[] *·N·

4B

0,58γρ.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ (1458-1462)

22. Εμπρ.: [] [NY] · DOLAOUS []

Γοτθικό Ν

Οπ.: [] [DO] [] [] [MY]

4 Β

0,61γρ.

23. Εμπρ.: + [N] YD [] [] [OMN]

Γοτθικό Ν

Οπ.: + [] * [DOMY] []

4 Β

0,50γρ.

24. Εμπρ.: [] V [] [] O] M

Γοτθικό Ν

Οπ.: [] O [*] [] []

4 Β

0,58γρ.

25. Εμπρ.: + NYDO [] O [] [] [O] MN

Γοτθικό Ν

Οπ.: [] YDOLAΟΥ [] [*] DOMIO []

4 Β

0,45γρ.

26. **Εμπρ.:** [+]NYDOLAΟΥ[[]

Γοτθικό Ν⁹⁰⁷

Οπ.: [N]YDO[LA]O[YS]*[][MY]

4 Β

0,86γρ.

27. **Εμπρ.:** []NYDO[]ΟΥ[[]

Γοτθικό Ν⁹⁰⁸

Οπ.: [+][N]Y[]OL[]OYS*[]MY

4 Β

0,89γρ.

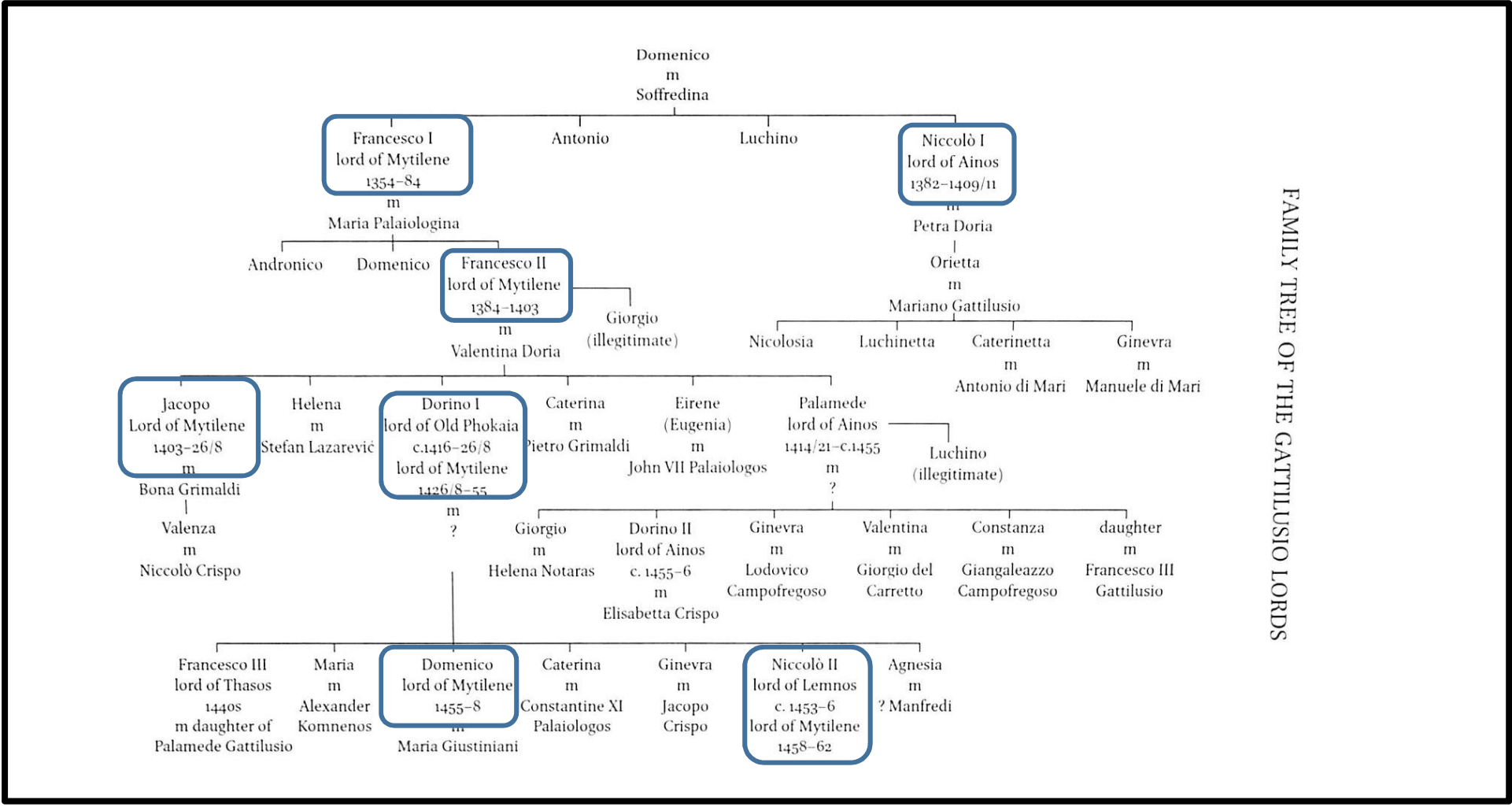
⁹⁰⁷ Το Ν φέρει διακόσμηση με πλάγιες γραμμές.

⁹⁰⁸ Το Ν φέρει διακόσμηση με πλάγιες γραμμές.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

FAMILY TREE OF THE GATILUSIO LORDS

Wright C., *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355-1462*, Βοστώνη, 2014

Wright C., *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355-1462*, Βοστώνη, 2014

Πίν. Ι

Χρυσό γατελούζικο δουκάτο 3,52 γρ. – Φραγκίσκος Α΄

Mazarakis A., *Il ducato di Venezia e le sue imitazioni nell' Oriente Latino tra il XIV e il XVI secolo*, Γένοβα, 2018

Πίν. II

Σολδίνι, 0,65 γρ. - Φραγκίσκος Α΄

Tzamalis A.P., «Some new evidence of the Coinage of the Gattilusi, Lords of Lesbos», *The Numismatic Circular* 88, 1980.

Τζιλιάτο, 3,76 γρ.- Φραγκίσκος Α΄

Stollhof J. «A gigliato of Francesco I Gattilusio», <https://coinsweekly.com>